

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 3

1927

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

В С Е У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

У К Р А Ї Н А

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено редакцію книги 15 травня

1927
книга 3

К И Ї В

Загального числа
книга 22

Д Е Р Ж А В Н Е В И Д А В Н И Ц Т В О У К Р А Ї Н И

Дозволяється випустити в світ.
Неодм Секретар Академії Наук, акад. **А. Кримський.**

З діяльності єзуїтів на Україні і Білорусі на прикінці XVI ст. за новими документами.

1925 року Ленінградська Академія Наук випустила в світ I-й том „Памятников культурных и дипломатических сношений России с Италией“; видані вони під редакцією Є. Ф. Шмурло. „В состав сего вошли документы, относящиеся к деятельности папского престола на русском православном Востоке в 1578—1582 гг.“¹⁾. Як зазначає передмова, надруковано лише частину документів: біля 250 №№ разом із примітками увійдуть до другого випуску. Видані документи вибрані з Ватиканського Архіву, Венеціанського Державного Архіву, з Віденського Державного Архіву та із збірки Ambrosiana. Більшість їх видано повним текстом і лише ті документи, які вже було використано, подано або у витягах, або у вигляді коротенького резюме, виключаючи навіть надруковані в надзвичайно рідкому виданню XVIII ст. Bullarium—яких також не перевидало наново²⁾.

Змістом своїм більша частина документів відноситься до церковної й політичної історії Польщі, ілюструючи закореніння в ній єзуїтів. А закоренившись вони намагалися впливати на всі сторони так родинного, як і державного побуту, починаючи з шлюбів значніших осіб і кінчаючи обміркуванням воєнних замірів короля Польщі. Де-які відомості відносяться до історії Швеції, що її єзуїти як раз у ті часи намагалися „визволити від еретичної зарази“, впливаючи на королеву Христину. Значно менше дає I том матеріялів для історії Москви та України. До політичної історії Москви відносяться документи про славне посольство Івана Шевригіна до Риму з дорученням від Івана Грозного. Грозний пропонував папі Григорієві XIII бути посередником між ним та Стефаном Баторієм і обіцяв за це „какъ прежь сего.. быть въ любви и ссылкѣ“ з папою³⁾.

Життя України на прикінці XVI ст. охарактеризовано документами, що вияснюють польсько-українські культурні взаємовідносини в цей час й особливо ту роль, яку відіграли в цих відносинах єзуїти. 1578—1582 р., що їх охоплюють видані матеріяли, були добою, коли єзуїти вже досить міцно закоренилися в Польщі, коли вони провадили запеклу боротьбу з протестанством у різних його виглядах, в той же час ладнаючи унію з православною церквою. От чому в документах зустрічаємо поруч із прізвищами католиків, що схибнулися в протестанські „єресі“, й імення нащадків князя Острозького, які не що-давно пристали до католицизму, та князів Слуцьких: їх єзуїти як раз намагалися повернути до католицизму. Листи та доповіді єзуїтів, що боролися на всіх частинах польсько-литовсько-руської держави за поширення влади папи, досить таки яскраво відтілюють різницю у відношенні їх до різних видів протестанства з

1) Передмова II; 2) і про це можна лише пошкодувати, бо не тільки „Bullarium“ XVIII ст., але й багато російських праць XIX ст. давно стали бібліографічними раритетами: 3) с. 144.

одного боку і до православ'я—з другого: для аріян, кальвіністів у них нема іншої назви, як „еретик“, а коли мова йде про православних, то делікатно говорить лише про „помилки людей грецького обряду“. Але в їх поводженні супроти як протестантів, так і „людей грецького обряду“,—оскільки воно виявляється з виданих Шмурло документів,—можна простежити дивну подібність і мотивів, що єзуїтів до цього понукали, і тактичних засобів. Всюди увагу їх притягають багаті й впливові родини й завше вони намагаються насамперед придбати віру до себе жіночої їх половини, щоб за допомогою жінок та матерей добитися навернення до католицизму їх чоловіків та дітей—однаково чи еретиків, чи схизматиків. Єкатерині Радзивіл, внучці князя Константина Острозького, доручено було навернути до католицизму свого чоловіка—Криштофа Радзивіла, сина віленського воєводи; додавав їй духу в цій справі Петро Скарга¹). Бенедикт-Герберст через Єлізавету Мелецьку, яку він же й навернув до католицизму, впливає на її чоловіка кальвініста, подільського воєводу; а цей самий воєвода при першій спробі Скарги безпосередньо звернутися до нього й гостро намовляти його повернутися на лоно католицької церкви—ледве не скинув із звідного мосту не в міру запопадливого проповідника²). Більш обережний Б. Герберст дуже швидко добився добрих результатів, підійшовши з другого боку. От чому єзуїти надавали таке велике значіння навертанню до католицизму жіноцтва; в наших документах ми зустрічаємо не раз повідомлення папи про те, що „супруга воєводи запричащалася у католицького ксендза“. Очевидно для них це був факт надзвичайної ваги. Та виключна увага, яку єзуїти віддавали в Польщі та Литві справі навертання до католицизму як раз представників найвищого вельможного панства, яскраво виявляє їх політичну мету. Завдання „спасати душі, що загивають та помиляються“, про які вони так любили говорити перед своєю паствою, відходять зовсім на задній план.

Тіж таки самі політичні та економічні завдання диктували їм і тактику їх відносно православних, бо наприкінці XVI ст. Рим за допомогою о.о. єзуїтів намагався поширити межі підвладних йому земель коштом українських та білоруських областей Польщі. Видані Шмурло документи оповідають цікаві подробиці, які яскраво малюють перед нами ту завзятість та упертість, з якими єзуїти поволи, але зате вже напевне—захоплювали в свої руки представників кращих українських родів. А з них вийшли потім довгі лави відступників і перевертнів, що відщуралися не тільки рідної віри, але й національності—той сумний список, про який так патетично говорить в *Œuvres* і Мелетій Смотрицький: „Україна оплакує загублені найкращі самоцвіти з своєї корони“—кн. Острозьких, Слуцьких, Заславських, Збараських, Вишневецьких, і т. д. і т. д... Ближче придивитися до окремих епізодів цієї боротьби двох ісповідань і двох національностей, бо польські єзуїти не відрізняли любови до Бога та католицької віри від любови до Польщі—варто тому, що тоді можна наочно уявити собі способи поступування обох сторін і ті мотиви, через які увага єзуїтів спинялася на певних особах.

Я хочу задержатися довше на виданих Шмурло листах і повідомленнях, які досить детально малюють нам, як було навернено до католицизму одного з синів князя Юрія Слуцького. Це факт, про який згадується в багатьох розвідках і який вияснює польсько-українські взаємовідносини на передодні Брестського собору. Біографи Петра Скарги цей перехід у католицизм приписують йому, але замовчують, як і з яких мотивів його було зроблено. З опублікованих матеріалів про цей факт,—до книги

¹) Сс. 52—56. ²) Berg, Pierre Skarga. Paris 1916. s. 170.

Шмурло,—було відоме повідомлення з 10 червня 1579 р. Скарги генералові єзуїтського ордена Everardo Mercuriano, де він коротко, але досить невиразно каже про виконане ним доручення до княгині Єкатерини Слуцької¹⁾. Тому я спробую відновити весь цей епізод, оскільки на таке відновлення дають матеріал нові документи. Щоб зрозуміти, чому цей перехід кн. Слуцького до католицизму був обставлений так урочисто,—аж до того, що було притягнуто в цій справі самого папу Григорія XIII-го, треба насамперед пригадати, яку роль відігравала родина князів Слуцьких у культурному життю України XVI ст.

Князі Слуцькі,—безпосередні нащадки Наримонта Гедиминовича—були споріднені з королівським домом Ягелонів, мали серед своїх предків польських королів-католиків—і про це єзуїти добре пам'ятали. Але та галузь їх, до якої належав кн. Юрій Слуцький—об'єкт уваги Риму—була не тільки православною, але й дуже помітною серед культурних діячів України в другій половині XVI століття. У кн. Юрія був при дворі гурток, аналогічний з гуртками кн. Константина Острозького та кн. Курбського. За відомостями єзуїтів, у нього була навіть православна школа та друкарня²⁾. Недурно ж у Синодику 1625 р. рід князів Слуцьких—князя Георгія (батька), кн. Юрія, кн. Симеона, кн. Дмитрія—поміщено навіть попереду князів Острозьких, зараз же після князів Київських, царя Івана Грозного та мітрополітів³⁾.

Князь Юрій, як ми це побачимо з його духівниці, твердо тримався віри своїх батьків і вимагав того ж і від синів, хоч,—як син своєї доби—був людиною досить таки толерантною: він оженився з Єкатериною Тенчинською, яка й по шлюбі залишилася католичкою. Та не одно культурне та політичне значіння князя Юрія притягало до нього увагу єзуїтів: лист П. Скарги виразно й на першому плані ставить і суто-матеріальні міркування, з яких було корисно перетягти на свій бік цю родину; намісникові апостола Петра посилається точний обрахунок маєтків кн. Юрія та його прибутків: „князь Слуцький—пише він папі—поширив свою власть не тільки до кордонів Московії, але й в напрямку на схід до Турків... він плавав рікою Случем, яка через Припеть впливає в Чорне море (Борисфен). Його місто—Слуцьке—величне, велелюдне й укріплене. Міщани—дуже багаті купці, майже всі схизматики, багато торгують з Турками й часто їздять до Царгороду; менше торгують із Москвою. В місті є одна католицька церква і у всім князівстві 4 чи 5 католицьких парафій. Князівство має 40 польських миль завдовжки і завширки, хоч у багатьох частинах своїх воно безлюдне й необроблене. Оповідать, що воно дає прибутку в точному обрахунку 60 тисяч литовських коп, що виносить 150 тисяч ренських флоринів, не рахуючи здобичи від ловецтва й того, що витрачається на життя“⁴⁾.

От як раз цього впливового й багатого українського магната єзуїти поклали собі на думку повернути разом із синами до католицької віри, базуючися на впливі його жінки-католички. Видані Шмурло документи малюють цю справу так: в самих останніх числах жовтня 1578 р. єзуїт Антоній Посевін підчас особистої аудієнції оповів папі Григорієві XIII ті причини, з яких приєднання князів Слуцьких було-б корисно і в моральному, і в матеріальному відношеннях; і з доручення папи він на другий же день пише листа до папського секретаря Антонія Боккападули; цей секретар завідував складанням папських бреве до коронованих та

¹⁾ Listy ks. Piotra Skargi t. I. z lat. 1566—1610. Według autografów wydał i objaśnił ks. Jan Sygański T. J. Kraków. 1912 c. 107; ²⁾ М. Грушевський. Історія України-Руси. т. VI. ч. II. с. 443; ³⁾ Рум. № 387, копія XIX ст.; ⁴⁾ Шмурло, с.с. 28—29.

високопоставлених осіб¹⁾. В цьому листі він коротко викладає ті думки, які папа доручає своєму секретареві висловити в двох бреве князеві та княгині Слуцьким. Бреве князеві повинно було нагадати йому його славних предків, католицьких королів Польщі, й передати бажання папи побачити, як князь та його піддані повернуться з ереси до святої церкви, і прохання—мати повну віру до папського післанця, що привезе цього листа. Що до княгині, то папа доручав віддати хвалу їй за те, що вона зберегла вірність католицькій церкві й рекомендувати особливо дбати про виховання синів. Бажано, щоб вона післала їх учитися в одну із новоутворених папою семінарій (єзуїтських).

Виконуючи це завдання, секретар виготовив два бреве, зазначені 1 листопада 1578 р.²⁾ Бреве князеві Юрієві було зложено в надзвичайно шанобливому й милостивому тоні. Спочатку йде загальна увага про те, як захитують і спустошують святу церкву „sectae daemonum“³⁾, що їх підбурюють еретики, і як це змусило папу звернутися до князя з цим листом: далі бреве висловлює надію, що князь відкине всякі розрізнення в обрядах і засяє тою славою, якою сяли в католицькій церкві його предки-польські королі. Папа сподівається, що князь прихильно поставиться до його листа і до тої найпевнішої людини, яку він, папа, посилає з цим листом. Він прохає милостиво прийняти цього післанця і з повною вірою поставитися до його слів. Наприкінці бреве—звичайні благословення князеві та його синам, як цього вимагав ритуал. Очевидно, цій довіреній особі була призначена головна роля в справі увіщання князя й папське бреве обережно уникає всякої полеміки з своїм православним кореспондентом.

Бреве до княгині Єкатерини Слуцької повне самих облесливих похвал її побожності та її вірності католицькій церкві. Бреве цитує послання ап. Павла до Ефесян і додає, що княгиня вже має те, чого апостол бажав Ефесянам; тому доводиться їй не увіщувати, а возхваляти. Далі папа нагадує їй, що вона повина виховати своїх синів у чесноті, щоб „побачити їх такими, якими вона хотіла-б“—себ-то, певна річ, католиками. Нагадуючи їй про засновані ним колегії, папа обіцяє наказати прийняти її сина,—коли-б вона прислала його туди,—зо всіма почестями, яких він гідний і вчити його як найкраще. Напоследок папа звертається до неї з таким же проханням, як і до її чоловіка—і тепер, і в будучих часах із вірою ставитися до того, кого буде прислано з цим листом.

Так почалася справа навернення кн. Слуцького до католицької віри. Проте князеві Юрієві не довелося одержати папського бреве: поки А. Посевін їхав до Польщі, князь Юрій Слуцький 9 листопада того ж року помер, залишивши вдові всі свої багатства й доручивши їй опіку над синами. Залишалось лише виконати другу частину доручення папи—подбати про те, щоб навернути до католицизму синів князя.

В Польщі А. Посевін передав папське бреве та виконання зв'язаної з ним справи Петрові Скарзі, який на той час уже помітно вибився вгору, як проповідник і вмілий полеміст. Не раз доводилося йому виступати і в ролі місіонера, що повертав до католицької церкви душі, які збочили було, особливо кальвіністів і аріянів. Крім цих загальних причин, була ще одна обставина, яка могла навіяти А. Посевінові думку звернутися з цим дорученням саме до П. Скарги: з родиною Тенчинських, звідки була родом удова кн. Слуцького, він давно приятелював. Ще 1557 року він жив при дворі Андрія Тенчинського яко вихователь його сина; з ним він по-

¹⁾ Шмурло, с. 1; ²⁾ Там-же, с.с. 2—3; ³⁾ тут натякається на лютеран, кальвіністів і особливо аріянів, які догматично були однаково ненависні так католикам, як і православним.

дорожував в 1560—1561 роках до Відня, і лише по смерті батька свого учня Скарга покинув палац у Тенчині¹⁾. Виконавши накинute йому доручення папи до кн. Слуцької, Скарга в травні 1579 р. дає докладне звіт-домлення про свої переговори з нею²⁾, де він докладно переказує те, що казав він від імени папи, і так само з найменшими подробицями артикул за артикулом, переказує відповіді княгині на його пропозиції. Йдучи за папським бреве, Скарга починає свою розмову з княгинею з похвал її побожності. „Папа певний“, каже він, „в тому, що вона вірна й чеснотлива жінка, одна з тих, про яких апостол каже „невіруючий чоловік освячується женою віруючою“. Потім він завіряє, що папа шукає всяких способів аби „повернути душі, що заблудили, до єдиного пастиря, а цей пастир—Господь Христос та його заступник ап. Петро, і що ап. Петро говорить тепер до неї через Григорія“. Далі Скарга називає княгині імення відомих з історії побожних жінок, через яких Бог діяв для збільшення слави церкви (Есфір, Юдіф, Абігайль, в Польщі Dąbrowska, у Франції Кротільда (sic), нагадує їй і шведську королеву, через яку тепер починається звільнення Швеції „від еретичної зарази“. Всіма цими прикладами папа хоче показати їй, що й вона тепер має певні обов'язки. Чоловіка вона не встигла спасти „від згубної грецької схизми“, але тепер, коли княгиня по його смерті стала опікункою синів і владителькою всіх його багатств, вона приведе до спасіння і синів і своїх підданих. Скарга остерігає її від тої небезпеки, „на яку наражаються всі, що віддаляються від єдності Божої церкви і від єдиного наступника св. Петра, якому Господь доручив кермування всіма своїми вівцями“. При цьому Скарга послався на якраз перед тим видану ним „польську книжку“, де він про це розповідає; мабуть мова йде про надруковану 1577 року книжку: „O iedności kościoła Bożego“. Після цих загальних міркувань Скарга підходить до головного завдання своєї розмови—переконати княгиню, що їй конче потрібно віддати синів учитися до єзуїтської колегії. Опираючися на авторитет папи, який уважає „виховання молоді наймогутнішим з усіх засобів для навернення душ, що схибили з істинної путі“ і який тому заснував школи в Римі, Празі, Відні, Ольмюці й Брунсбергу, Скарга від імени папи висловлює надію, що княгиня пішле синів своїх в одну з найближчих папських колегій, або вирядить їх просто до Італії, щоб вони „озброєні побожністю та наукою, могли бути корисними церкві та батьківщині“ (певна річ, Скарга тут має на думці Польщу). Далі Скарга пропонує їй крім своїх синів післати до Брунсберзької колегії ще кількох дітей,—синів своїх підданих,—схизматиків-Московитів і Українців, або навіть Татар.

За цими пропозиціями Скарги міститься докладне резюме відповіді княгині. Вона рада буде допомагати „зміцненню єдності церкви Христової й розшукуванню загибаючих душ, коли матиме змогу та право це робити“; що до небіжчика-чоловіка, то вона оповіла, що ніколи не мала надії на перехід його в католицьку віру, бо він був щиро відданий своєму обрядові, хоч ставився надзвичайно добре до римської церкви. Тепер вона дуже бажала-б допомагати поширенню єдності церкви, але боїться, що не матиме співробітників, бо нема досвідчених і освічених панотців і не можна їх мати, а ті нечисленні, що існують, відражають від церкви своїм непорядним життям. Переходячи до найближчого їй питання про віру синів, княгиня переказує духівницю чоловіка і каже, що він закликав її не віддаювати його синів від грецької церкви. Княгиня обіцяла йому, що не буде їх переконувати, але „коли вони самі, порушені

¹⁾ Berg. с.с. 158—159; ²⁾ Шмурло, с. 25.

Духом Святим, своєю волею приєднаються до Римської церкви, особливо побачивши ті держави, куди він наказав їй післати їх, то в цьому буде вже не її провина“ (міркування гідне учениці єзуїтів). Вона послалася на приклад Януша, сина князя Острозького, якого ні прокльони, ні загрози батька не могли примусити повернутися до схизми. Далі вона оповіла, що батько (князь Юрій), покликавши синів, обіцяв їм своє благословення, як вони залишаться вірними грецькій церкві, хоч мати і бажала-б бачити їх католиками; він грозив їм прокляттям Божим, коли вони покинуть батьківську віру, і передав матері власть позбавити відступника спадщини. От же княгиня не може „примусити синів приєднатися до Римської церкви“, але вона пішла синів до Італії, де вони побачать католицькі держави, дістануть там виховання і самі спонукаються до єдності церкви: „хай Бог творить на них свою волю!“—так закінчила вона це питання. Щож до того, щоб післати якихось дітей до єзуїтської колегії в Брунсбергу, то княгиня обіцяла по повороті до Слуцьку вирядити туди нешлюбного сина свого чоловіка й кількох юнаків післати до Вільни.

По цьому Скарга переказує свою розмову з княгинею з приводу тих збочень у бік православія, які він помітив у її поглядах під впливом постійного перебування в оточенні схизматиків—мати й бабка її, як і чоловік—були грецького обряду¹⁾. З слів Скарги видно, що ця католичка, яку папа і він сам вихваляють за непохитність і вірність Римській церкві, „допустилася такого блуду, який властивий тут багатьом руським, а саме—що кождий однаково може спастися і в руській, і в Римській церкві, аби лише зберіг віру, передану батьками“. Проте, додає Скарга, по довгих умовляннях княгині в тому, як небезпечні схизма та релігійні блуди руських, як багато обмовляють римську церкву грецькі церковники, княгиня визнала, що і вона зазначала багато їх безглузких блудів і між иншим, як найбільш забобонний той, що вони „освячують тіло Пресв. Діви і де-яких святих так само, як і Христа“ (мова йде про часточки, що їх виймають на проскомідії для причастя). Вона додала, що і чоловік її „багато де-чого гудив у своїх і надзвичайно добре ставився до Римської церкви“. Скарга з її слів вивів, що князь Юрій з співчуттям поставився до написаної недавно в Польщі книги проти руських, думок якої ніхто з людей грецького обряду не зміг збити. Серед релігійних блудів княгині, які осуджував Скарга, він підкреслює особливо той, що вона примушувала свого священника давати їй причастя під обома видами. Скарга довів їй, що вона не тільки сама грішить, але й підбурює проти церкви священника; княгиня обіцяла більш цього не робити. При цьому вона розповіла, що чула від одного ченця, який утік із Московії і визнав першенство римської церкви, що і там люди грецького обряду причащаються під одним видом. Скарга відзначає у своїм справозданню, що на його думку, княгиня додержується великої обережності в питанню про перехід синів у католицьку віру, щоб не зламати заповіту чоловіка й не дати приводу старшому синові, завзятому оборонцеві схизми, вийти з під рук матери: кн. Юрієві Юрієвичу Слуцькому було вже 20 років і Скарга не мав видимо ніякої надії навернути його. Справді він один із трьох братів зберіг вірність православію і його було поховано в Київо-Печерський Лаврі²⁾. „Два його брати,—оповідає далі Скарга,—особливо середульший князь Симеон, уже не криючися каже, що він буде католиком і не має ніякого смаку і справжньої відданости до своїх попів, себ-то священників: він не захотів по смерті батька прийняти причастя грецького обряду“.

¹⁾ Її мати була Анна Богуш—див. Шмурло, с. 29.

²⁾ Wolff. Książowie Litewsko-ruscy od końca XIV wieku. W. 1895 r. s. 335.

Це докладне справоздання про виконання доручення було призначене, мабуть, для доповіді папі, а через де-який час—10 червня 1579 р.—Скарга пише Everardi Mercuriano, генералові—начальникові єзуїтського ордену всю історію своїх переговорів із княгинею Слуцькою, даючи дуже коротке резюме свого справоздання (Sydański). Друге справоздання про ту-ж справу післав Антоній Посевін 11 червня 1579 р. кардиналові Комо¹⁾. Це справоздання нічого істотно важного не додає до першого справоздання Скарги, крім лише обіцянки, що в найближчі часи княгиня Слуцька приїде до Риму „поцілувати пантофлю його Святійшества“ із своїм сином і, можливо, з старшим сином кн. Константина Острозького, якого „як здається, не важко буде повернути“, хоч батько умираючи хотів змусити його не зрікатися руських обрядів²⁾.

Дальшу звістку про те, як було повернуто князів Слуцьких до католицтва, ми знаходимо в депеші з Варшави нунція Дж. А. Калігарі кардиналові Комо з 28 березня 1580 р., яка повідомляє: „прибув учитися в Болонью один із трьох синів князя Слуцького, руської віри, але його легко зробити католиком; було-б дуже бажано, коли-б папа наказав губернаторові Болоньї при кожній нагоді виказувати пошану до нього і ласку, щоб він згодився як найскорше зректися і жити згідно з римсько-католицьким обрядом і щоб він міг вирушити, коли його буде освічено, до Риму й цим зробити приємність папі. Другий його брат учиться в Інгальштаті, третій подорожує по Франції, Англії та Еспанії, і їх дядько (Тенчинський) запевняв мене, що той, який в Болоньї, хоче бути католиком у всякому випадку“³⁾.

Останній момент цієї історії лист того-ж Калігарі кардиналові Карлові Борромейському з 20 листопада 1580 р.: „В Болоньї в минулому місяці зробився католиком один із трьох братів князів Слуцьких (Ян Симеон), перших властителів Литви... він сам повернув ще де-кого“.

Так за півроку єзуїти досягли своєї мети й виховали вірного католика й ревного прихильника в будучому їх системи виховання. Його батько засновав у себе православну школу та друкарню, а син вихованець єзуїтів 1599 р. заявляє про своє бажання на свій кошт заснувати у Львові єзуїтську академію на взірець віленської. Він помер не виконавши цього плану і вже вдова його дала на це кошти⁴⁾.

Другий брат—Олександр також з часом перейшов у католицьку віру⁵⁾ і таким чином два з найбільших властителів литовсько-руських земель⁶⁾ стали завдяки єзуїтам на бік католиків і тим самим знесли їх ворогів-православних.

¹⁾ Шмурло, с. 29; ²⁾ там-же с. 30; ³⁾ там-же с. 117; ⁴⁾ М. Грушевський. Історія Укр.-Руси. т. VI ч. II, с. 448. ⁵⁾ Wolff. с. 334; ⁶⁾ Старший брат умер раніше за них—ibid.

Позбавлення волі злочинця в минулому і сучасному

(Нарис з історії давньо-руського, західньо-руського та нового українського права).

Позбавлення волі злочинця—один із старовинних засобів боротьби із злочинами. Ще за часів кривавої помсти укривджений, замість убити, або покалічити кривдника, обертав його іноді в неволю. Переживання такого порядку залишилося надовго. Умова з німцями 1229 р. свідчить про те, що в XIII стол. князь обертав злочинців у неволю¹⁾. Судебник 1468 р. і Литовський Статут 1529 р. свідчать про те, що в XV і навіть в XVI стол. злочинця, присудженого до смертної кари, видавали покривдженому, аби він виконав судовий смертний вирок, але покривджений мав право не вбивати такого смертника, лише повернути його у вічну неволю²⁾.

Крім того, Руська Правда дозволяла обертати в неволю невиплатних зловмисних банкрутів³⁾. А Литовські Статути (всі три—і 1529 р., і 1566 р. і 1588 р.) дозволяють всякого взагалі невиплатного злочинця обернути в неволю; але підкреслено, що не в вічну неволю, а в тимчасову—поки не відробить шкоду, що заподіяв своїм злочином⁴⁾.

Неволя взагалі і неволя злочинця—це давня давнина. За наших часів злочинців позбавляють волі ув'язненням. Ця форма позбавлення волі також зародилася у давні часи. Старовинний літопис оповідає, що злочинців кидали часто до „порубу“ або до „погребу“: це підземелля, підземна в'язниця. Іноді засаджували злочинців до „ізби“, „GRIDНИЦІ“, себ-то до надземної в'язниці. Іноді їх заковували в „железа“.

Згідно з місцевими привілеями українським землям литовської доби і згідно з Судебником 1568 р. злочинців також саджали „у казнь“, „у вежу“. А в литовських статутах зустрічаємо вже докладні постанови про ув'язнення. Злочинця, що його присуджено до смертної кари, неодмінно ув'язнюють доки буде виконано смертний вирок. Обвинуваченого у тяжкому злочині, що за нього загрожує смертна кара, також ув'язнюють до суду, при чому його заковують „у ланцухи“. В цих випадках ув'язнення мало характер запобіжного заходу, щоб злочинець не втік. Але-ж ув'язнення застосовувалося і як кара за злочини. Звичайно, за легкі злочини, бо за більш-менш тяжкі злочини литовські статuti загрожували і смертною карою—простою та кваліфікованою, і карою каліченням, і карою на тілі, і „виволанням“ (вигнанням), і позбавленням чести та всього майна, то-що. В деяких випадках ув'язнення було карою самостійною, в деяких—додатковою до грошевої кари. Що до організації ув'язнення, то за литовської доби розвинулася та сама організація, що зародилася ще за давньо-руської: були в'язниці підземні і надземні; в'язнів заковувано іноді в кайдани. В Литовському Статуті 1588 р. є така постанова: „мают воеводове, старостове везде в замках и во дворах наших судових казати побудовати

¹⁾ Ст. 11; ²⁾ Судебник 1468, с. 12, Л. Ст. 1529 р., розділ. XI, арт. 13; ³⁾ Кар. сп., с.с. 68, 69; ⁴⁾ Л. Ст. 1529, розділ XI, арт. 7; 1566, XI, 7; 1588, XII, 11.

вежи мощные и глубокие по 6 сажень в земли и при том иные не в земли—лжешое везенье“. Таким чином ув'язнення в надземній в'язниці вважалося за легшу кару („лжешое везенье“), і навпаки, ув'язнення в підземній в'язниці—„на дне у веже“—за тяжчу кару. Влада ставила перед собою одне завдання—вкинути злочинця до в'язниці, себ-то позбавити його волі, ізолювати від зовнішнього світу; далі вона не піклувалася про нього й не витрачала коштів, щоб задовольнити навіть елементарні потреби його матеріального існування. Навпаки, в'язень повинен був сам платити „потуремное“ та „поланцужное“¹⁾.

Пам'ятка українського права XVIII стол. „Права по котрымъ судится Малороссійській народъ“ затвердила постанови Литовського Статуту 1588 р. про ув'язнення з де-якими змінами й додатками. Як і Лит. Статут, „Права“ наказують міським урядникам пильнувати й доглядати того, щоб усюди при судах та урядах „тюрмы были построены крепкие, одни низко в самой земле, сподние, а другие верхние“; колодники у в'язницях повинні бути „за добримі замками и ключами, при особливої из судов определяемой стороже“²⁾. До в'язниць замикано обвинувачених у злочинах до суду; при чому обвинувачених у тяжких злочинах, що за них закон загрожує смертною карою, заковувано „в железа и цепами“ і вміщувано „в особенном каком заключении, где протчих колодников не сажают“, і ні в якому разі на поруки не віддавано; навпаки, обвинувачених в інших злочинах, що смертній карі не підлягали, звільнено з в'язниці „на добрую поруку“³⁾. Далі, в в'язниці залишались злочинці, що їх присуджено до смертної кари; їм, наказують „Права“, треба „особенное от других колодников место при крепком карауле отвести“⁴⁾. Нарешті до в'язниць замикано злочинців, що їх присуджено до ув'язнення. Як і Лит. Статут, „Права“, що знали і смертну кару, і кари калічення, і кари на тілі, призначали в'язниці за не дуже тяжкі злочини на термін від 3 тижнів до 1 року й 6 тижнів звичайно в додаток до майнових кар. В судовому вирокі суд зазначав, до якої саме в'язниці присуджено злочинця,— до спідньої, чи верхньої; за більш-менш тяжкі злочини до спідньої, за легкі—до верхньої; наприклад, учасникам „гвалтовного нападеня“ або вбивства „Права“ загрожують „в сподней тюрме сидеть год и шесть недель без всякой послаби“⁵⁾; злочинця що його присуджено до спідньої в'язниці, заборонено переводити до легшої (себ-то до верхньої) або чинити йому якісь „послаби“; інших в'язнів не можна було до терміну звільняти або їм „послаби“ чинити лише „без дозволения истца“⁶⁾. Від ув'язнення в в'язниці, згідно з „Правами“, відрізнявся арешт („несколькодневный или нескольконедельный“⁷⁾). Суди карали „судя по персоне арестом или сиденьем тюремним“, „сиденьем на пушки либо арестом или тюрмою смотря по персоне“ (винуватого)⁸⁾. „Сиденье на пушки“, або „арматное заключение“—це арешт призначений для військових людей: злочинця ланцюгом приковували до гармати. Урядників карали арештом, себ-то „сидеть в крепости или где суд повелит“⁹⁾. А посполітих—у в'язниці¹⁰⁾ (тюремним ув'язненням, тюремним арештом).

Як і Лит. Статут, „Права“ постановляють, що в'язні повинні платити; плата має назву „потуремний платеж от цепового, колодочного, ручного и ножного и всякого теснения“; вона призначена на покриття видатків в'язниці—„на свечи, на дрова, на замки и на другие потребности“¹¹⁾.

1) Лит. Ст., 1588, IV, 31, 32; XI, 29, 35; 1, 9; 2) Розд. VII, арт. 22, п. 1; 3) Розд. VII, арт. 23, п.п. 2, 3; 4) Розд. XXV, арт. 11, п. 1; 5) Розд. XX, арт. 1, п. 3, арт. 11, п. 2, арт. 12, п. 1 і 2; 6) Розд. VII, арт. 23, п.п. 4, 5; 7) Розд. XX, арт. 57, п. 4; 8) Розд. XX, арт. 12, п. 2, розд. XXI, арт. 4, п. 3; 9) Розд. I, арт. 9, п. 2; 10) Розд. XX, арт. 46, п. 9; 11) Розд. VII, арт. 22, п. 2.

Про харчі в'язням уряд не клопотався: в'язні заможні мали харчі за свої кошти, незаможні користувались з милостині. Зате уряд не користувався робочими руками в'язнів, крім „праздноживущих бурлаків, бродяг та здорових прошакив“; їх уряд раз і друге усовіщав, „а буди и по двократним увещаниям не исправятся, таковых, оковав в железа или забив в колодки, употреблять к работам общим“¹⁾).

До в'язниць саджали вкупі і чоловіків, і жінок і навіть дітей з ними, засуджених злочинців і підслідних, що їх обвинувачувано в різних злочинах, здорових і хворих, зокрема душевно-хворих; останніх за рецидив убивства до самої смерті; у в'язницях була тіснота страшна, повітря тяжке, санітарних заходів не уживано ніяких, і тому хоча ув'язнення в тюрмі було здебільшого короткочасне, все-ж таки смертність була велика.

По тому, як скасовано гетьманство, на Україні заводять російські порядки. На Україну поширюється російське карне законодавство, поширюється й російська в'язнична система. Помічається де-яке пом'якшення особистих кар—зовсім касують кари каліченням, обмежують смертну кару та кари на тілі. Головною карою стає позбавлення волі, і воно набуває іноді жорстокого характеру: довготермінові (іноді доживотні) каторжні роботи з кайданами, поправні арештанські роти, ув'язнення в робочому домі, в домі приборкання, в в'язниці, в фортеці, арешт. Загальна назва місць позбавлення волі—„тюрма“. Російські та українські в'язниці ХІХ і початку ХХ стол. характеризуються однаковими ознаками. Які це були ознаки, яскраво свідчать офіційні і неофіційні відзиви. Офіційний догляд за в'язницями належав напівбюрократичному товариству піклування. В звіті за 1857 р. наприклад, товариство пише: „тюрмы наши большею частью ветхи и сыры, построены на неудобных низменных местах, несообразно с числом заключенных; пища арестантов крайне непитательна, вследствие отпуска только на хлеб и на крупу без мяса. Арестанты по тесноте помещения не только не могут быть заняты работами, но не всегда даже размещаются по родам преступления, болезни и смертность между заключенными представляют громадную цифру: по средней сложности последних 3 лет, 1 больного на 6 здоровых и 1 умершего на 18 больных. Еще несостоятельнее тюрмы с точки зрения нравственного влияния на заключенных. Самый неопытный арестант, брошенный в толпу опытных негодяев, скоро становится таким же“. Інші відзиви називають дореволюційні в'язниці „школами розпусти“, „академіями злочинності“. Для відомого російського письменника Достоевського, що сам побував у каторжній в'язниці, в'язниця—це „Мертвый дом“, а для іншого російського письменника Мельшина, що також на власній особі зазнав життя у в'язниці, це—„Мир отверженных“. До речі, кол. харківського губернатора князя Крапоткіна вбив революціонер-терорист Гольденберг під впливом брошури „Заживо-погребенные“, що він її прочитав у грудні 1878 р. і яка викликала глибокий жаль до нещасливої долі політичних в'язнів у центральних в'язницях; центральні в'язниці були у віданні харківського губернатора, і Гольденберг вирішив його вбити. Це було на Україні. Також на Україні, в Одесі, 1907 року було вбито начальника одеської в'язниці (одеських хрестів) Шафорука за те, що він в'язницю обернув на могилу. Також на Україні, в Харкові, 1925 року, радянський суд судив кол. поміщика начальника харківської в'язниці Крамарова, що був „самым лютым тюремщиком царского времени“. В листопаді 1926 р. в Херсоні судили кол. поміщика начальника херсонської каторжної в'язниці Дарз-нека, що жорстоко повадився з політичними в'язнями. Українські в'язниці

¹⁾ Розд. XXVII, арт. 12. п. 6.

дореволюційних часів були такі-ж самі як і російські, а російські такі-ж як узагалі тюрми в буржуазних країнах, що їх італійський соціаліст Тураті прилюдно в італійському парламенті назвав „кладовищами живих“.

Революція до щенту знищила старий режим, скасувала все дореволюційне російське законодавство, в тому числі й карне. Відома річ, що дореволюційні в'язниці кол. Російської Імперії не могли залишитись у радянських республіках. Залишилась злочинність, бо поки що, за часів нашого переходового періоду, залишились, як спадщина старого режиму, умови життя, сприятливі для заподіяння й розвитку злочинів. Потрібна боротьба із злочинами. Злочинців карають головним чином позбавленням волі. Але радянські місця позбавлення волі—це не дореволюційні тюрми, бо в'язниці, що панували і панують у буржуазному суспільстві, непридатні для суспільства трудящих. У нас, на Україні, навіть саме слово „тюрма“ було скасоване офіційно ще 1920 р.: в квітні 1920 р. було оголошено постанову Наркомюсту У. С. Р. Р. про те, що всі тюрми й місця ув'язнення на території У. С. Р. Р. перейменовуються на будинки примусових громадських робіт¹⁾. Справа не в тому, що скасовано слово тюрма, а в тому, що тюрма, як „Мертвий дом“, як „Мир отверженных“, як „Кладбище живых“ перестала існувати, що її замінила соціальна клініка, де лікують злочинців, щоб пристосувати до життя в суспільстві трудящих, майстерня, де злочинці працюють, навчаються та звикають до громадсько-корисної праці, школа де серед злочинців провадиться культосвітню роботу.

Звичайно, радянські місця позбавлення волі з усіма своїми ознаками, що відрізняють їх від буржуазних в'язниць, не могли виникнути раптом, негайно, на другий день по революції. Зразу було видко, що буржуазні в'язниці не придатні для держави трудящих, що неприпустимо мстити злочинцеві, бо злочин є наслідок соціально-економічних умов життя, що неприпустимо жорстоко ставиться до злочинця, мордувати його та знущатися з нього, бо самі трудящі протягом багатьох століть були жертвою мордувань та знущань, що треба поправити злочинця та перевиховати його шляхом корисної праці та культосвіти, бо на ґрунті продукційної праці та освіти будується суспільство трудящих. Але-ж потрібні були де-який час де-які спроби й досліди, щоб з'ясувати, в яких саме конкретних формах можна здійснити оці загальні принципи ув'язнення злочинців. Карний кодекс 1922 р. та Поправно-Трудовий Кодекс 1925 р. (в У. С. Р. Р.—1925 р., а в Р. С. Ф. Р. Р.—1924 р.) є головні етапи в історії карної політики радянської влади. Після того, як надано чинности Поправно-Трудовому Кодексові, карна політика, що до ув'язнення злочинців і становища в'язнів цілком з'ясована. Карний Кодекс підкреслює, що кара взагалі і позбавлення волі зокрема має на меті насамперед загальне попередження, щоб хиткі елементи суспільства затримати від злочинів, і особисте попередження, щоб у майбутньому затримати самого злочинця від повторення злочинів²⁾. Це попередження не є залякування, що його в минулому мало на меті буржуазне карне право, уживаючи жорстокі та зневажливі кари. Радянське право відмовилося від жорстоких і зневажливих кар; воно не знає кар каліченням, кар на тілі, каторжних работ, то-що. Правда залишилась смертна кара; але вона відокремлена від звичайних кар і застосовується лише як тимчасовий і надзвичайний крайній захід соціального захисту, до особливо соціально-небезпечних

1) За старою традицією в Р. С. Ф. Р. Р. слово тюрма вживалося офіційно аж до 1923 р. Звіти про становище місць ув'язнення за 1920—1922 рр. мають назву „Тюремное дело“; тільки звіт за р. 1923 замінив уже цей дореволюційний вираз на інший „Пенитенциарное дело“. 2) Кар. Код. У. С. С. Р., с. 8.

злочинців, що з з погляду радянської влади, в боротьбі з ними ніякого іншого засобу немає. Основний, головний захід соціального захисту— кара через позбавлення волі, що не має жорстокого характеру. Карний Кодекс з'ясовує, що взагалі кара є захід оборонний, повинна бути доцільна, не повинна мати ніяких ознак мордування й не чинити злочинцеві некорисних і зайвих страждань¹⁾. А Попр.-Труд. Код. спеціально що до позбавлення волі зазначає, що режим у місцях позбавлення волі „не мусить завдавати фізичних болів і принижувати людську гідність в'язнів“²⁾. Далі Кар. Код. підкреслює, що кара має на меті—позбавити злочинця можливості чинити злочин і пристосувати його до умов вільного трудового співжиття³⁾. Цих цілей досягається як раз шляхом позбавлення волі, ув'язненням. Злочинця ізолюється, і таким чином він не має можливості чинити злочини. Але ця ізоляція триває не все життя і навіть не дуже довгий термін (як у буржуазних країнах); найбільша—до 10 років і то у рідких випадках; ця ізоляція не абсолютна, в'язень все-ж таки підтримує стосунки з зовнішнім світом; і в ізоляції задовольняються вимоги матеріального існування в'язня, що до приміщення, світла, тепла, харчів, речей найпершої потреби, санітарних умов, медичної допомоги. Під впливом примусової праці та культосвіти, що на їх ґрунті збудовано режим позбавлення волі в радянських місцях ув'язнення, в'язень пристосовується до умов трудового співжиття. Поправно-Трудовий Кодекс докладно з'ясовує, в яких формах організовано примусову працю й культосвітню роботу в місцях ув'язнення, щоб злочинця обернути на чесного й корисного громадянина радянського суспільства. Злочини бувають різні і злочинці різні. Тому неможливі й недоцільні однакові місця ув'язнення з однаковим режимом для всіх без винятку злочинців. В радянських місцях ув'язнення переводиться індивідуалізація поправно-трудового й культосвітнього впливу на в'язнів: існують різні місця ув'язнення з різним режимом, то суворішим то м'якшим—для різних в'язнів; і в одному й тому-ж місці ув'язнення пристосовується різний режим, що до суворости чи м'якості, до різних в'язнів, хоча загальна підстава режиму одна й та-ж, ізоляція, примусова праця й культосвітня робота.

Ми не маємо права запевняти, що наші місця ув'язнення досягли вже найвищого ступіня удосконалення. Хиб ще багато. Через брак коштів та брак робітників, придатних для виконання обов'язків поправно-трудової справи, те, що є в дійсності, не відповідає ще цілком тому, що повинно бути. Але завдання (те, що повинно бути і що зазначає в законодавстві) дуже широкі і заслуговують того, щоб на них звернути увагу. Звертає на себе увагу й те, що вже зроблено для виконання цих завдань. Чужоземні делегації, що перебували в С.Р.С.Р. обов'язково відвідували місця ув'язнення і звичайно висловлювали повне задоволення й захоплення з приводу становища в'язнів, що вони на власні очі бачили в радянських місцях ув'язнення. Чому саме місця ув'язнення робили таке враження на чужоземців? Тому, що це—яскравий зразок внутрішньої політики радянської влади, що свідчить наочно про особливості радянського ладу, порівнюючи з буржуазно-капіталістичним ладом.

Кар. Код. У. С. Р. Р., с. 26; 2) Попр.-Труд. Код. У. С. С. Р., с. 3; 3) Кар. Кодекс У. С. С. Р., с. 8.

Шевченко і Кабё.

Пливучи Волгою на пароплаві „Князь Пожарскій“, Т. Г. Шевченко писав у своїм деннику 27-го серпня 1857 р. ¹⁾.

„Под влиянием скорбных, вопиющих звуков этого бедного вольноотпущенника ²⁾, пароход, в ночном погребальном покое, мне представляется каким-то огромным, глухоревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовой проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Уатт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное, гениальное дитя. Мое пророчество несомненно. Молю, только многотерпеливого Господа умалить малую часть своего бездушного терпения“...

Ці слова з „Дневника“ Шевченка дуже подібні—і ця подібність, мені здається, варта того, щоб її зазначити,—до цих слів з „Подорожи в Ікарію“ Етьєна Кабё: „Так, машина, що від неї дрижиш, зачувши здалека її ревіння, або коли вона наближається й минає з такою силою та швидкістю,—вона несе в череві своїм тисячу маленьких революцій і велику соціяльну й політичну революцію. Так, найдужчі пропагандисти й найбільші революціонери—це Ісус Христос та Лютер; той хто винайшов друкування й той хто знайшов пару. Ім демократія повинна поставити статуї. І статуї ці повинні спорудити народи. І коли пруський король наказує віддати військову честь одному з винаходців друкування, коли перший міністр Англії, лорд Ліверпуль ставить своє ім'я на чолі підписного листа на збудування монумента одному з винаходців парової машини,—це певний фатум тягне їх до цього, бо пара висадить у повітря аристократію! І тепер, коли вона творить усі свої дива в Америці та Англії, ніщо не може перешкодити тому, щоб так було й у Франції, і в цілім світі, і можна сказати, що Провідіння посилає її, що Провідіння кричить аристократії: „Бережися! бережися! Надходить паротяг!... Бережися, бережися! Місце демократії!“ ³⁾. Про те, що Шевченко взяв ці думки у Кабё, певна річ, не може бути й мови, тут звичайно *les beaux esprits se rencontrent*.

¹⁾ Т. Шевченко, Дневник, Ред. Айзенштока, изд. „Пролетарий“ 1925, с. 73.

²⁾ „Волшебных звуков, какие излекал из своей скрипичы буфетчик парохода А. П. Панов, отпущенник г-на Крюкова“.

³⁾ *Voyages et aventures de lord W. Carisdall en Icarie, traduits de l'anglais de Francis Adams par Th. Dufruit, II (1840) 380.* Трохи инакше виглядають ці рядки в перекладі Muckle, *Geschichte d. Socialist. Ideen im 19 Jahrh.* 146. „Ревуча рикаюча машина... несе в своїм, як жар розпеченім череві безкрайню силу маленьких революцій, з яких складається велика загальна революція. Христос і Лютер, Гутенберг і Папен-Уат—це були найбільш непоборані з усіх, це ті, чий ймення тотожні перемозі. Ім демократія повинна спорудити монументи. І народи повинні це зробити, бо коли вельможне панство робить підписки або ставить статуї на честь винаходця друкування або на честь того, хто відкрив пару, то треба зауважити, що через вогонь та воду, які утворюють пару, аристократію буде розсіяно в повітрі та вкрошено в землю. От старі чотири так звані стихії, пара, сказав би я, є п'ята стихія, не менш важлива аніж ті, бо вона творить світ майбутнього, бо вона

Цю ж саму думку висловив Фрейліграт у своїм вірші *Von unten aus*, 1846 р.¹⁾, де він вкладає в уста „пролетареві—машиністові“ пароплава, на яким плив по Рейну король пруський, таке „шепотіння“: „Ти, королю, значно менший Зевс, значно менший титан, аніж я. Хіба не в моїй владі цей невпинно клекотячий вулкан, на яким ти подорожуєш. Один мій дотик, один мій удар—і завалюється будівля, вершок якої ти уявляєш з себе. Земля розкривається, виривається полум'я і з тріском підкидає тебе в повітря. А ми неопалені виходимо на світ з нашої ями! Ми—сила! Ми перековуємо в нову стару спорохнявілу річ—державу,—ми, що до цього часу (уявляли з себе) з неласки Божої, пролетаріят.“ Цю ж таки ідею, але без такого образу, який ми маємо у Кабе та Фрейліграта, висловив Енгельс 1847 р., в *Deutsche Brüsseler Zeitung*, в статті „Початок кінця Австрії“ (передрук у ж. „Kampf“ VI, 396), що писав з приводу слів імператора Франца: „Я та Метерніх ще витримаємо“:

„Французьку революцію, Наполеона та липневі бурі витримали, але пари не витримують. Пара проклала собі шлях через Альпи та Богемський Ліс, пара позбавила Дунай його значіння, пара на шмаття розірвала австрійське варварство й цим вирвала ґрунт з під ніг Габсбурзького дома“⁵⁾.

відмежовує сучасність від минулого. Вже панує вона, творячи різні дива у Великобританії та Північній Америці, й ніщо не може стати на заваді переходу її до Франції та до інших людських країн, і аристократія вже, можливо, чує голоси, що кричать їй: Одійди на бік, одійди! Надходить паротяг... Одійди на бік, одійди! Місце, місце демократії!“ Можливо, що переклад цей зроблено не з 1-го видання твору Кабе, яким користувався я, а з одного із дальших видань, яких я в своїм розпорядженню не мав (2-е-5-е видання вийшли в 1842—48 роках, порівн. Святловський, Каталог Утопий, 187).

¹⁾ З серії *Ca ira, Freiligraths Werke*, II 96. ²⁾ Инакше пристосований образний вислів знаходимо у Маркса, *Die Klassen—Kämpfe in Frankreich*, 1895, s. 90: „Революції—це локомотиви історії“.

Журнальні плани Франка в рр. 1884—86.

I.

В листі з 23 грудня 1882 р. писав Іван Франко з свого родинного села Нагуевич до Михайла Драгоманова між иншим ось що:

„У нас тепер крутенько приходиться. „Світ“, бачиться, упаде,—принаймі Белей отсе вже з місяць нічого міні не пише про него. В редакції лежить чимало моїх писань: ескізів, віршів, знадіб до етнографії („Жіноча неволя“, „Пісня про шандаря“). Конечно, нікотра тутешна часопись не надрюкує нічого з тих писань. Подумайте: навіть такі невинні штуки, як Слимак в торішнім календарі „Просвіти“ і „Цигани“ в „Ділі“, їм видаються надто радикальні,—чисто подуріли люде! Писав міні Белей, що, коли предложив Барвінському, щоб прийняв мене в співробітники „Діла“ і дав міні фелетон,—то він сказав: „Франко чоловік неможливий,—він би ту зараз свої консеквенції виводив, а нам того не треба!“. Що ви скажете про таких людей, котрим консеквенції не треба? Щасливі тай годі. „Белей конопадить мене—покидати Нагуевичі і перебиратись чим борше у Львів. Правда, що тут я не можу майже нічого доброго вдати—окрім хіба деяких віршів—задля недостачі книжок, жерел; але знов перебиратися у Львів, терпіти там нужду, гризтися чорт знає чого і з ким, за се також дякую: волю в селі січку різати та коні пасти та вірші нікчемні віршувати. Ще думав, що від „Зорі“ роздобуду дещо грошей, і написав повість на конкурс о премію—десять листів печатних,—от, думав я, міркуючи по єго прилюдній обіцянці, буде хоч 200 зр. Аж ту бух, присилає міні пан Партицький писемце: „не знаю, каже, який би то винайти modus до гонорованя вашої повісти: найкраще, здаєсь, буде по центови від вірша, т. є. за цілу повість 50 зр.“. Що ви скажете на таке понятє редакторської чесности і словности? Премію на показ виставляє, а опісля й словом о ній не заікнеся,—сховав до кішени!“

Наведена цитата з Франкового листа вводить нас у дуже скрутне положення Франка напередодні 1883 р. В даному разі маю на думці не так важкі умови його існування, як головно ще важчі умови для нього як поета, новелліста й повістяря, критика, журналіста, фольклориста, статистика й пропагатора соціалістичних думок.

Чим був скін „Світу“ для Франка, можна уявити собі з того, що своїми писаннями він зайняв більше ніж половину обох річників того місячника. Тому Драгоманов, сумніваючися, чи стане літературних сил на порядну газету в Наддністрянщині, писав до Франка в листі з 27 грудня: „в Сьвіті не дурно-ж усе писали Ви один“¹⁾.

Уже з наведених слів видко, що Драгоманов був невдоволений „Світом“. В листах до Франка він нарікав, що редакція „Світу“ набивала газету маленькими клаптиками великих статей і що статті в ньому були випадкові, недобре сброблені та з фактичними помилками, які деморалізували авторів і публіку²⁾. А що „Світ“ у своїй більшості був ділом Франка, не диво, що невдоволення Драгоманова „Світом“ знаходило свій вислів у докорах на адресу Франка. Ось що відповів йому Драгоманов на його звістку про впадок „Світу“:

„Про „Сьвіт“, що пада тоді, коли „Дѣло“ й „Зоря“ йдуть в гору, писав мені й Павлик. Простіть мене,—я таки думаю, що Ви сами (т. є. і братія Ваша, й Ви, д. Іван

¹⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і инших. 1881—1886. Львів, 1906. с. 16.

²⁾ Тамже, с. 12. (Лист Драгоманова з 5 листопада 1882 р.).

Франко) тому багато винні. На що Ви зразу 20 діл почали писати і через те ні одного не могли обробити як слід (всі статті, де про Росію й Російську Україну згадка була, повні помилок таких, що аж червонієш з сорому) і навели скуку на публіку, котра не може-ж держати в голові мазайки з шматків. Я напр., великий поклонник Ів. Франка як беллетриста, кинув читати „Борислав смієся“, аж поки не побачу кінця. Далі в Вашому „Сьвіті“ не було ніякої програми,—а поза „Сьвітом“ Ви всі пустили багато оппортунізму (був він і в „Сьвіті“, починаючи з правописі, котру, не знаю, чому Ви не вдержали „Громадського Друга“). Замітьте,—я зовсім не за доктринерський фанатизм; я допускаю практичну або ліпше педагогічну уміркованність початку, та не розумію оппортуністичної promiscuité. Держіться собі смирененько, та чисто, не міняйтесь з „Дьлами“ й „Зорями“ вже через те, що не знаєте, куди оці підуть завтра. Через це я з радістю читав у Вашому листі, які дурниці говорить про Вас Барвинський і як одурив Вас Партицький.—А Ви ж чого чекали? Щоб сорока соловієм співала?? „Дуже я розумію, що Вам (і братії й Вам, І. Фр.) не легко,—та держучись чисто, своєю хаткою, замолodu, Ви хоч під старість будете чимсь, матимете свою публіку, а може й свої гроші, а тиняючись по „Дьлам“ і проституїруючи себе,—погинете даремно під тинами, бо все одно Барвинськими не будете“.

В разі дальшого видавання „Світу“ Драгоманов радив „поставити йому ясну програму: загально-суспільну й спеціально галицько-українську (I. світська наука, політична воля, соціалізм; II. єдність українців в Австрії й Росії; приязнь до народа польського, руминського, до робочих жидів); хоч самим літературним робом і хоч самою цензурною манерою, а проводити ту програму,—щоб хоч виробити в Галичині расу людей з світлою головою й не оппортуністів, инакше—не варто й починати“¹⁾.

І пізніше Драгоманов не раз цвіркав в очі Франкові „Світом“, напр. у листі з 25 квітня 1884 р., закидаючи йому, що зарізав „Світ“ „з першого нумера безпринципністю, компромісами, нещирістю до товарищів, як напр. до Павлика,—а потім поверховністю і уривочністю праці, масами помилок і т. п.“²⁾.

До компромісів пхали Франка й домові злидні й ще більше брак журналу, що відповідав би його світоглядіві. До цього признавався Франко в листі до Драгоманова, писаному в Нагуєвичах 16 січня 1883 р., ось як:

„З Партицьким годі міні було розв'язатися і я мусів уступити йому повість за 120 гульд.: у нас в хозяйстві набралось було дещо троха довгу, родина налягала на мене,—що було діяти. Я сам глибоко чую се, що міні не слід би печатати нічого в „Зорі“,—так міні здаєсь, немов сам у себе краду, а ще до того, коли зважу свинську вдачу Партицького. Але-ж бо де міні подітися з моєю беллетристикою? От у мене лежить ще від 1878 кільканайцять ескізів з народного житя,—оден з них без моєї відомости втикнув Белей до „Дьла“, звісно, безплатно. Крім того ескізу печаталась в „Дьлѣ“ з моїх писань тільки одна Індемнізація—також за дармо, йшло міні о то, щоб люде прочитали,—„Дьло“ скористало, бо задля неї дістало кількох нових пренумерантів. Крім ескізів лежить у мене готових ціла книга віршів, між ними обширна поема з попівського житя „Історія лівої руки“,—та що, мабуть усе буде мусіло лежати довго, бо ніде печатати, тим більше, що дечого й зовсім не пустить наша цензура“.

В тому самому листі Франко відкидав від себе вину за „Світ“, наскільки вона була залежна від редактора, яким він не був, а брав відповідальність тільки за те, що сам писав. „Що помилок в моїх писаннях чимало“,—признавався він,—„сему також не заперечу,—але-ж міні приходилось велику часть усього писати на селі, без книжок, без матеріялів, а писати треба було, бо ніхто другий не брався за писанє“.

Рік 1883 достатчив нового матеріялу Драгоманову для його невдоволення з Франка. З початком лютого помер Володимир Барвинський, той самий, що про нього була мова в згаданих вище листах Франка й Драгоманова. На смерть Володимира Барвинського написав Франко панегіричний вірш. В осени того-ж року запрошено Франка до редакції „Діла“ й „Зорі“, де вже й передтим він містив свої писання. Головним редактором

¹⁾ Тамже, с.с. 15—17; ²⁾ тамже, с.с. 43—44.

„Діла“ був Белей, товариш недолі Франка з часу першого арештування й бувший редактор „Світу“. Беручи те все під увагу, Драгоманов післав у редакцію „Діла“ з своїми примітками копію листа, який написав до нього Іван Тургенев із приводу його видання Повістей Федьковича. А саме—москвофільська преса Наддністрянщини вжила слави знаменитого російського письменника проти української літератури в Наддністрянщині. Драгоманов пригадав собі, що в нього є лист Тургенєва, противний згаданій москвофільській агітації, а навпаки прихильний для народнього українського літературного напрямку. Тільки через те, що не можна було не зазначити, що лист був писаний до Драгоманова, редакція „Діла“ не надрукувала його замітки. А так само замовчала його ім'я й назвала його „п. Українцем“, подаючи звідомлення з шостого засідання „Етнографічно-Статистичного Кружка“, заснованого при „Академічному Братстві“; засідання було присвячене Драгоманову: один із студентів університету (Сосенко) відчитав огляд змісту його праці про „Нові українські пісні про громадські справи“, а потому Франко відчитав його реферат про італійські та французькі праці над народньою словесністю¹⁾.

Із здивуванням прочитав Драгоманов звідомлення в „Ділі“ про реферат якогось „Українця“. Він прохав Франка давати в „кружку“ його реферат тільки тоді, коли можна буде дати його під власним ім'ям автора. Драгоманову прикро було критися під псевдонімами в Росії, але ніяк уже не міг згодитися ходити під псевдонімами в конституційній Австрії.

Невдоволенням Драгоманова подиктований його лист із 25 квітня 1884 р. Мотивом листа було бажання впорядкувати відносини української емігранської колонії з львовянами й зокрема з гуртком, що його осередком був Франко. Розглядаючи цю справу від часу виїзду, Драгоманов стверджував із чистим сумлінням, що еміграція сповняла свої обов'язки перед львовянами. За те він сливе не бачив зрозуміння місії української еміграції у львовян. І тут Драгоманов не тільки обвинувачував народовців, але й за їх поступки робив відповідальними Франка та його гурток.

„Ви спорите, що й не хвалите народовців“,—писав Драгоманов до Франка,—та тільки за них одповідати не можете.—Не зовсім так з тієї пори, як Ви та Белей панігирики Барвинському почали печатати, а надто з того часу, як стали сотрудниками „Дѣла“ та „Зорі“. Ми до Каткова й до Піхно в сотрудники не поступаємо. Прибавлю, що останніми часами сотрудництво Ваше, Белей, Навроцького й др. в народовських органах настільки обширне, що Ви всі дійсно показуєте себе силою, з котрою-б мусили рахуватись старші народовці, як би Ви сами себе вище цінували й ставили їм свої умови. А ви даєте на собі виїздити чорт зна кому і Вашими йменами підпирати подлости, котрі говорять проти Ваших власних союзників,—а, головніше, терпите, що діло, котре, очевидно, дороге-ж для Вас, ведеться в болото, та ще допомагаєте принижуватись і без того невисокому уровню своєї інтеллігенції, підпираючи приміром своїм оппортунізм, близький до ренегатства“.

Закинувши Франкові, що йому особисто навіть не можна виправдуватись оппортунізмом у добрих намірах, бо, маючи в своїх руках можливість зробити свою „Зорю“ зо „Світу“, він зарізав його, дорікав далі Драгоманов: „А потім Вам прийшлося підпирати своєю працею Партицького! Ви думаєте, цього люде не бачать?! Я то мовчав, щоб не розходитись,—та люде бачили й не мовчать,—і тепер певно „Світ“ не так то скоро скомпонує“²⁾.

Драгоманов був лютий на Партицького з різних причин. Він узагалі

1) „Дѣло“, 1883, ч. 135. Реферат Драгоманова мав заголовок „З італійської й французької літератури про народню словесність“ і надрукований 1926 р. в 1 й 2 вип. „Первісного громадянства та його пережитків на Україні“ п. н. „Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу“. 2) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка с.с. 43—4.

зірвав звязки з народовцями наслідком їх обскурантизму та зневаги до народніх мас. А народовців пізнав добре Драгоманов у 1876—77 рр. в часі свого побуту у Львові й Галичині, про який подав Партицький свідому брехню в своїй „Газеті Школьній“. Пізніше в „Зорі“ помістив Партицький витяги з пасквілю на Драгоманова, який написав „один прихвостень російських революціонерів централістів“¹⁾ (Черкезов), а надрукували польські шовіністи з помсти за публікації Драгоманова в обороні українства й федералізму. Нарешті „Зоря“ надрукувала брехливий реферат про видання Драгоманова „Марії“ Шевченка, де перестерігала свою публіку перед полонізаційними цілями видання Драгоманова.

Кілька днів вагався Драгоманов, чи посилати до Франка свій лист із докорами йому, як признався в листі з 1 травня. Нарешті постановив таки вислати лист, бо-ж написав його щиро, хоч може здалека й помилявся де в чому. На слова Франка, що Драгоманов ставився до галицьких справ із занадто великими докорами й вимогами, відповідав Драгоманов, що йому трудно дивитися спокійно на ті справи. „Ось як надрукують біографію Навроцького“,—писав Драгоманов,—„то побачите, що в 1872 р ми з ним про „Правду“ те-ж саме розмовляли, що тепер з Вами про „Дѣло“ та „Зорю“. Я, їй Богу, не перфекціонист і можу вдовольнитись малим, спокійно чекати августа, щоб покоштувати яблук, готов навіть вмерти в маю, не бачивши навіть пупянків тих яблук, а тільки квітки, навіть листя,—та коли-б тільки бачити певно, що то листя яблук, а не чого иншого зовсім до них неподібного“. Горе Драгоманова було, що він завсіди чекав яблук, які навіть обіцяли йому, а виходила верба. „І їй же ти богу,—писав він далі з цього приводу,—найменше мене болить, що та верба власне мене по пиці мазне: а на що вона росте, та ще іноді за яблуко себе вдає! Я знаю, як то трудно на світі жити, та ще й розвиватись і других розвивати, і багато не бажаю,—а хоч би мені побачити купку людей на нашій землі (по часті в Галичині), котрі-б: а) не крутили принципами й людьми як самі вузькі, мілкі оппортуністи і б) скільки небудь глибоко, а не поверховно брались за працю. А при цьому хай вони будуть не смілі, не скорі й т. и. Це все можно стерпіти“²⁾. На potwierдження своїх слів питав, чи видко: до чого, з ким і яким способом думає йти галицька громада, та прохав показати, що береться поважно до діла. Ні по „Дѣлу“, ні по „Батьківщині“, ні по „Етнографічно-Статистичному Крузьку“ Драгоманов цього не бачив.

Галицька дійсність була для Драгоманова тим нестерпніша, що він бажав зробити Наддністрянщину українським Піємонт. Згадуючи в листі до Франка з 5 травня про те, що російська цензура не пропустила повісти Мирного, висловляв Драгоманов думку, що „нічого не зостається, як перенести курінь в Галичину, та зробити це радикально: не мати діла з цензурою, хоч би років з 3-4 прийшлося зовсім не бачити нічого путнього напечатаного в Росії. Тільки треба, щоб в Галичині була кадра, котра-б щиро прийняла в себе прогресивний рух російської України і котра-б могла збудити до себе пошану в усьому прогресивному елементі української громади“. Ствердивши, що для цього не годилися ні „Дѣло“, ні „Зоря“, питав Драгоманов: „коли-ж явиться таке, що буде годиться?“³⁾.

На листи Драгоманова відповів Франко довгим листом із 10 травня. Не скидаючи з себе вини за панегірик Володимирові Барвінському, Франко зменшував її тим, що 1) Барвінський при всіх своїх особистих

¹⁾ М. Драгоманов. До суду земляків. Женева, 1886. с. 2. ²⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, с. 48. ³⁾ Тамже, с. 53.

хибах усе таки зробив багато в Галичині та значно спричинився до розрухання інтелігенції й народніх мас і 2) що похорон Барвінського був такою маніфестацією, що при ній на думку Франка треба було всім народовцям стати при купі, щоб коло одного прапора згромадити як найбільше сили. Своє співробітництво в „Ділі“ й „Зорі“ обороняв Франко тим, що його положення було цілком відмінне від положення Драгоманова: праці Драгоманова надрукує кожний журнал і кожна газета з охотою, а Франко „вже разів з десяток трібував писати дописі до російських газет, а вкінці й плюнув, не добившись ні напечатання ні відповіді. А при тім же“—писав далі Франко—„хіба міні мило кидати свою мову, а калічити чужу задля того, щоб десь там сказати своє слово, котрого може там і слухати нікому не цікаво. між тим коли у себе дома я можу хоч і з помилками, а все-таки сказати багато дечого такого, чого у нас в Галичині ніхто другий не скаже. А притім же зважте ще й те, що мої економічні обставини також дуже тісенькі. Моя батьківщина виносить 14 моргів (чи там по Вашому не сповна 7 десятин) худої підгірської землі,—на те нас є три брати, вітчим і мачоха і двоюродна сестра. Значиться, залісти на селі до господарства годі й думати, бо нема на чім: і братів покривджу, і собі не поможу. Очевидна річ, що конечно треба заробляти пером. Сидячи на селі, міг би я до якогось часу писати повісті та вірші,—але хто-ж їх надрукує? Плодити польску беллетристику—і не хочеса і мови на тільки не вмю,—отже-ж куди йти? Не знаю, чи не вражу Вас,—а коли вражу, то згори перепрошаю,—коли скажу, що Ваші щирі і дружні слова об тім, щоб я вмів сам себе більше цінити,—завсігди видаються міні іронією, гіркою насмішкою. Бо і що-ж з того вийде, коли я стрібую зробити стрейк хоч би в „Ділі“ та „Зорі“. Хиба-ж Ви думаєте, що тим людям, котрі заправляють тими письмами, іде о яку небудь ідею? Вони попросту скажуть: „не велика серцю туга“ і наймуть собі Подолінського або якого ще ліпшого фразеолога,—ну, а публика у нас не так то ще розвинена, щоб зараз розкусила“.

Франко не думав, що зо „Світу“ міг зробити свою „Зорю“.

„Ми числили, приступаючи до его видаваня, на підмогу з України,—писав із цього приводу Франко,—а підмоги майже ніякої не показалось. Ви написали одну статю, а відтак, обвинувативши нас в безпринципности й нещирости, покинули, не вважаючи на те, що писали ми, як Німець каже, „nach unserem Wissen und Gewissen“ і мусіли де в чім числитися з тою галицькою громадкою молодіжі, котра підпирала газету грішми. З України (крім 50 карб. Больського) нам за посилані туди примірники прийшло, бачу, всего 30 чи 40 карб.,—дописувати-ж згодивсь один тільки Кониський, тай то нам на лихо, бо тоді Ви тим дужче почали ганьбити видавництво. А ми, Галичане, як вміли, так піли,—а коли піли подекуди троха гірше, ніж би могли, то виною була тіснота обставин. І соловії в лапах у kota не співає, а пищить. На доказ того, серед яких обставин ми видавали „Світ“, я наведу Вам лиш то, що я в крайнім недостатку, знеможений мусів їхати на село, де зараз же занедужав тіфом. Конечно, при дозрільших силах і троха більших засобах може бути, що таке видавництво, як „Світ“, строга критика мусіла б зачислити в гріх его видавцям,—впрочім і на нас, коли хто хоче за него кинути каменем, то нехай кидає“.

Драгоманов виступав гостро проти компромісовости Франка не тільки з принципіальних причин, але й тому, що з Франком далеко ближча до здійснення могла бути думка про поступовий журнал у Наддністрянщині ніж без нього. А про такий журнал думав саме Драгоманов. 1882 року заснула й женецька „Громада“, а одним із завдань Драгоманова було видаваня українського поступового журналу. В травні 1884 р. в листі до Павлика він проєктував назвати новий журнал „Поступ“. Лист Драгоманова не задержався, а слів його треба здогадуватися з цього уступу відповіді Павлика:

„Що до Вашого проєкту поговорити з українцями, щоби підпомогли „Поступ“ in spe, то я порішив не входити з українцями в ніякі справи, окрім чисто літературних, писацьких. Нехай пробує вже хто инший, або ще краще,—нехай перебираються до Львова

і провадять діло сами (а по моему, дуже корисно було би й для росіян, якби перенеслися сюди з „Отечественными Записками“ або що). І в „Поступі“, коли він буде, буду тільки по можності писати; все-ж решта нехай провадить хто инший. Не сподіваюся тільки, щоби він відразу був такий, як Ви кажете, бо-ж на се треба би сталої праці з 6 людей літератів, спеціалістів, іменно спеціалістів, бо в загалі з українських літератів тільки з тих є якась пізнака, котрі тільки писательствують, як Ви, Франко, а не й урядують або що. На все-ж треба часу й здоров'я, а з наших молодих майже всі б'ються тяжко за кусок насущного хліба і до того зовсім не на літературнім полі, що все таки було би підмогою й для головної праці. Як отвориться кордон на Україну і там буде політична воля, то тоді можливі й українські спеціалісти літерати і тоді можливий і такий „Поступ“. Тепер же кілька з галичан мусить робити все, від збирання слів до „революції“, та ще й чужої¹⁾.

Справу журналу, яку підніс Драгоманов у листі до Павлика, без сумніву останній обговорював із Франком. На це вказує ось що. Лист писаний 12 травня, а два дні пізніше написав Франко лист до Драгоманова й, нарікаючи в ньому, що наддніпрянці ставляться до галичан, „як до якоїсь непотрібної причіпки, котра для українського діла—п'яте колесо у возі і на котру й уваги звертати не стоїть“, снував далі такі думки: „Конечно, при таких відносинах о тісних зв'язках і спільній по одному пляну роботі ніщо й балакати,—а поки сего не буде, поти й ми в Галичині не зможемо кріпко стати на ноги і будемо спотикатись та гнутись і морально і бідствувати матеріально,—поти у нас не буде і не може бути скільки небудь сильного кружка людей, віддаючихся науці та літературі, вчених спеціалістів ані навіть солідних ширшого стилю публіцистів. Ось по моїй думці головний корінь того лиха, котре отсе вже кілька літ так болючими тонами проривається і в моїй з Вами кореспонденції і в цілій діяльності галицької молодіжї“.

Був час, коли здавалося, що „Поступ“ появиться на світ. У листі з 7 червня до Драгоманова подавав Павлик йому радісну звістку, що студенське товариство „Академічне Братство“ взяло провід у видаванні „Поступу“ на себе та скликує віче українських студентів Австро-Угорщини, на якому молодь мала зобов'язатися морально й матеріально піддержувати „Поступ“ ураз із його додатками, романами й науковими виданнями. „Сподіються також і просять в цім ділі помочи від українців—писав далі Павлик.—Товариства возьмуть власне на себе фінансовий і адміністраційний бік, а головними робітниками хотять зробити Франка і мене, при чім першого хотять увільнити від „Зорі“ й Федоровича, а мене від перекладу романів „Діла“, назначивши нам сталу місячну плату“. Розмірний Павлик не тільки звільняв уже Франка від праці в „Зорі“ й над життеписом батька власника Вікна Володислава Федоровича, Івана, й себе від перекладу романів для „Бібліотеки найзнаменитших повістей Діла“, але й снував думки, як то молоді при добрій організації та при пильній праці в товаристві бодай в частині захоплять у свої руки „Діло“, „Товариство ім. Шевченка“, „Просвіту“ й інші товариства. Павлик прохав Драгоманова писати до „Поступу“ про російські й західноєвропейські політичні, соціяльні чи наукові справи, бо було б бажано зробити „Поступ“ живим що до змісту й форми²⁾.

Хоча на студентському вічі в Коломиї 7 серпня 1884 р. був навіть окремий реферат про видавання літературно-наукового часопису, рожеві сподівання Павлика розвіялися.

„На вічі академічному пішла справа звичайною галицькою дорогою: положено притягти сюди й Товариство Шевченка й навіть Матицю—писав Драгоманов 26 вересня до Франка.—При такому способі діло або не вигорить (що скорше всього буде), або родиться мертвяком,—бо яке не мертво діло й не порожня фраза про рущину може погодити і Вас

¹⁾ М. Павлик. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). Том IV (1882—1885). Чернівці, 1910. с. 268. ²⁾ Тамже, с.с. 271—3;

і Павлика, і К. Сушкевича й Качалу ¹⁾, й Малиновського й навіть Площанського ²⁾ й к^о? А тимчасом журнал—це й єсть справа, котра-б скорше всього могла зсолідаризувати російських українців і австрійських ³⁾.

II.

Про журнал думали: у Женеві—Драгоманов, у Києві—головно Олександр Кониський, а більше від усіх львовян—Іван Франко. Йому усміхнулася надія стати редактором, навіть власником „Зорі“ й перевести її реформу. Редактор „Зорі“ Омелян Партицький носився віддавна з думкою покинути її видавання з огляду на своє слабе здоров'я й передати її кому іншому. Зразу думав передати „Зорю“ Франкові, але пізніше перелякався, щоб вона, перейшовши в його руки, „не зрадікалізувалась“, т. є. „радше не стала хоч троха яснійша, суцільнійша в провідних думках“. Тоді почав довгі наради з двома народовцями—гімназійними вчителями: Петром Скобельським і Михайлом Подолинським, одначе ті наради не довели ні до чого. Не маючи іншого виходу, предложив Партицький Франкові перебрати „Зорю“ на своє ім'я, а від нового року мала „Зоря“ виходити зреформована й перейти на власність Франка.

В плані реформи „Зорі“ й у дальших журнальних планах Франка відіграв поміж киян живу ролю Олександр Кониський, що при його помочі Франко бажав і приєднати співробітників із Наддніпрянщини й здобути матеріальну підмогу для журналу. Листи Франка до Кониського в цій справі збереглися в зшитку листів галицьких українців до Кониського в рукописному відділі Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Крім Франкових листів цікаві для нашої теми також листи інших галичан до Кониського в згаданому зшитку, бо передають нам погляди різних людей на справу, погляди незвичайно характеристичні для того крутійства, якого допустилися львівські народовці у відношенні до Франка. Листи-ж Кониського до Франка також доступні: вони розкидані по різних зшитках листів до Франка в його-ж архіві в названій бібліотеці.

З Кониським познайомився Франко влітку 1884 р. особисто й тоді вони обговорювали спільно справу журналу. Ствердження цього маємо в листі Кониського до Франка з 7 жовтня 1884 р. На початку свого листа виправдувався Кониський, що не спішився писати до Франка, ждучи часу, щоб докладно поговорити з людьми й подати Франкові певні звістки про діло, що однаково їм обом гризло душу й було близьке серцю, а саме про видавання журналу. Попереднього дня довелось Кониському зібрати чимало людей. Кониський розповів докладно про життя, обставини й працю галичан і про потребу видавання журналу. Всі згодилися з таким висновком, радячи чи новий журнал завести, чи зреформувати „Зорю“, залежно від того, як краще признає галицька громада. Коли-ж реформувати „Зорю“ на журнал, чи двічі на місяць по 4—5, чи раз по 8—10 аркушів, то щоб видання не було приватним, а громадським. Киянам було все одно,—писав Кониський,—під чиею редакцією поставити журнал, щоб тільки редакція пильнувала як мога чистоти мови. Кияни радили реформувати „Зорю“, не перемінюючи її назви, бо це було важне тим, що „Зоря“ мала вже дозвіл у Росії. Друга рада була давати в журналі перше місце національному питанню, а саме, „щоб усі беллетристичні і наукові твори були пронизані націоналізмом в широкому погляді.“

¹⁾ Корнило Сушкевич і Степан Качала, перший світський, а другий духовний провідники тодішніх народовців; ²⁾ Михайло Малиновський, святоюрський крилошанин. і редактор Венедикт Площанський, провідники тодішніх москвофілів; ³⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, с. 61.

Прибутки й видатки обраховував Кониський ось як. Припускав 350—400 передплатників із Галичини по 6 зол. річно. Річні кошти видання обраховував на 4000 зол. Таким робом виходив недобір 1600 зол. За журнал не радив братися, поки не будуть запевнені кошти видання, себто не швидче, поки львовяни не дістануть із Наддніпрящини 1200 руб. річної допомоги. На таку калькуляцію погодились усі присутні, але коли прийшлося дати гроші, показалося, що разом із пайкою Кониського зібрано всього 325 руб. Кониський сподівався ще в трьох людей видерти гроші й доповнити суму до 500 руб. Крім того написано до Харкова й Одеси, що там скажуть. Старицький не хотів дати доходу з однієї вистави на цю річ. Кониський побоювався, що такого-ж облизня спіймає в Одесі й Харкові. Краще стояла справа що до допомоги письменними творами. Кониський запевнював, що писання надсилатимуть, але треба оголосити не пізніше 1 грудня, що „Зоря“ буде зреформована або що появиться новий журнал. В оповістці радив Кониський виложити програму, подати ймення співробітників, поставивши там і тих закордонних, що на це згодяться. Чи піде журнал, чи ні, на всякий випадок Кониський радив надати більше живого змісту „Зорі“.

На лист Кониського відповів Франко 11 жовтня 1884 з Вікна коло Грималова, де призбирував матеріали до праці над життєписом згаданого Івана Федоровича. Франко повідомляв Кониського про пропозицію, яке зробив йому Партицький що до „Зорі“, і, реагуючи на слова Кониського, писав далі:

„Заким розвину перед Вами ту програму, по якій я думаю її видавати, і покажу ті матеріальні ресурси, яких би треба, а які є на ділі,—позвольте поперед всего одно вияснене. В своїм листі до мене Ви ставите і підчеркуєте домагане, щоб журнал будущий, будь він чи новий, чи зреформований, був ділом не нічим приватним, а громадським. Ви знаєте, що я, яко громадівець-соціаліст, уже з самої засади своєї повинен би бути цілковито за Вашим домаганем. А прецінь—признаюсь Вам,—всім данім разі я не рішуся ніколи зробити „Зорю“ власністю чи органом тої „громади“, яка у нас у Львові існує. Хіба-ж Вам не звісно, хто такий та громада? Купка людей случайно скінених у Львові без ніякої єдності і ясности в поглядах, без дисципліни і організації, а головно, без охоти до серйозної праці, без привички до серйозного мислення, розділена на котерії, інтригуючі одна під другою, і задля того—скажу німецьким словом—nicht actionsfähig. З власної волі робити таку громаду господарем в журналі, се значить, навести до него безлад і безпринципність, накликати купу людей, охочих до пустословного критикования, а неохочих і неспосібних до позитивної роботи. Як собі хочете, але такої громади я своєю зверхницею не признаю. Інша річ—громада тих людей чесних, розумних і мислячих, котрі хоч розсіяні по лиці цілої нашої широкої України, почуввають себе одною фалангою, одним борцем за поступ, розвій і свободу нашого народа. Тих людей, нині ще не зорганізованих, розсіяних і незнаючих одні об других, я вважаю і буду ввижати тою громадою, котрої органом повинна служити „Зоря“, її властивцем і господарем. Їх голос завсігди повинен знайти в ній щирий відклик, — їх воля повинна бути рішаючою у всіх ділах принципіальної важности. Коли вони зможуть зійтись до купи, порозумітись і зорганізуватись, тоді я, яко приватний властивець журналу, сповнив свою задачу,—тоді вони нехай рішають і диспонуять ним як своїм,—до того часу я вважаю себе зарядчиком, провадячим „Зорю“ в імени і для інтересів такої громади“.

Далі признавався Франко, що не зважився-б сам особисто вести журнал виключно своєю волею. Знаючи дуже добре „свою малоспосібність до такого веденя“, він говорив із Іваном Белеєм, Михайлом Павликом і Володимиром Коцовським, щоб вони разом із Франком зложили редакційний комітет. Писав, що бажано було-б приєднати до комітету Остапа Терлецького, який згодився вже стати співробітником, але ледви чи матеріальні засоби „Зорі“ дозволять дати йому повне вдержання у Львові.

Переходячи до практичних річей, зазначував Франко, що Партицький говорив йому про 550 передплатників „Зорі“. По нараді з Белеєм Франко постановив видавати її в тому самому форматі, під тією самою назвою, етимологічним правописом, одно число в об'ємі трьох аркушів, себто мі-

сячно шість аркушів. Передплату, що при об'ємі півтори аркуша друку виносила 4 австрійських золотих, при здвоєному об'ємі думав Франко піднести на 6 зр. річно. Схематичний прелімінар прибутків і видатків уявлявся Франкові при 500 передплатниках ось як: за шість аркушів друку з папером і фальцуванням місячно 180 зр., ремунерація бодай деяким авторам, що не мали вдержання, 60 зр., інші видатки (розсилка, експедиція, адміністрація, дрібні видатки, наєм хати) 75 зр., отже разом місячно 315 зр. видатків, а 3780 зр. річно. Такі видатки покрила-б була передплата тільки до суми 3000 зр. Таким робом передбачений недобір виносив 780 зр. З приводу того й писав Франко до Кониського, що „без помочи закордонової України, і то без помочи матеріальної“ не зможе „поставити і удержати хоч скільки небудь людського літературного журналу“. Не жадав „помочи даремної“, а тільки бажав, щоб Наддніпрянина дала 200 передплатників „Зорі“. Підкреслював, що з рубрики ремунерацій нічого не призначував для себе, а тільки для Остапа Терлецького, Михайла Павлика й поетки Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко), що находилися в тісному матеріальному положенні. „Для себе, як бачите,— писав Франко,—я не числом нічого і думаю жити так, як і досі, журналістичною працею при „Ділі“ та кореспонденціями до заграничних часописей. Чи і що при таких житю удасться міні зладити для „Зорі,“—бог святий знає“. Писав, що міркував і самому відвестися від себе „листовно до людей по всій Україні“ з проханням передплачувати й підпомагати зреформовану „Зорю“, але в усякому разі прохав поради й помочи у Кониського.

В дальшому тексті свого довгого листу повідомляв Франко про розклад матеріялу в кожному поодинокому числі „Зорі“, й що до того виводив ось що:

„Поперед всего, звісно, беллетристика займе половину кожного нумеру, т. є. півтора листа, а именно: один лист займе більша повість, а пів листа (властиво 3 сторони) менша новеля, очерк або щось подібного дрібонького, що кінчилось би в однім або двох нумерах. Одну сторону, а в разі потреби й більше, займуть вірші. Часом може лучиться так, що дрібної новелі не буде, і можна буде дати більший кусень романа. Я бажав би, щоб в кождім півроці (12 нумерів) один роман кінчився, так, як кождий піврік буде становив для себе окремий том. За беллетристикою підуть статі наукові, в першій ряді про минувшину і теперішність народа українського (з початком року згадана вже праця Остапа про Галичину і—коли на те буде дозвіл—статя, прислана на руки „Діла“ „Україна і її теперішні поведаторі“). Я бажав би зачати „Зорю“ тими обома статями, щоб замаркувати общеукраїнське становище часописі і зацікавити обі частини читаючої громади: у нас і на Україні. На ті статі в першій нумері я дав би по пів листа. Осталось би ще пів листа на хроніку літературну, наукову і на вісти з общеукраїнського житя.

„Спеціально перший нумер зреформованої „Зорі“ я хотів би поставити такий, щоб імпонував богацтвом матеріялу. В ній розділ беллетристики буде трохи инший, а именно, гадаю, буде він виглядати ось як: 1) Поклик до громади, де буде коротко розказана програма часописі, поіменовані важнійші приладжені праці і приєднані співробітники, 2) Вихора, повість Павлика, пів листа, 3) Ваш очерк,—я бажав би, щоб Ви в тій цілі передали той очерк, котрий прислали до „Діла“, де так пречудово розказано про „народну педагогію“, він увішов би весь в перший нумер і запрезентував би і часопись і писателя як найкрасше; 4) Вірші: з віршів я бажав би дати початок своєї поеми „Нове жите“, задуманої мною давненько вже, зачатої зимою минушого року, а доси далеко ще не скінченої, дальше дещо з Ваших, коли ласкаві будете прислати. дещо з наших писательок і Масляка. Ми з Масляком задумали лагодити „Славянську антологію“, збірку найкрасших поезій славянських в перекладі, з короткими очерками про жите і твори дотичущих поетів. Я прийняв на себе Чехів і Москалів, Масляк Сербів і Хорватів.—отже й рад би я зараз в першій нумері Зорі зазначити в поезіях і в хроніці також той наш с л а в я н с к и й напрям. Всі ті чотири рубрики разом мусіли-б обнимати не більш 12 сторін великого quarto. Дальше слідувала-б статя Терлецького, 3 стор., статя про Україну, 3 стор., статя Драгоманова про Народну літературу в Італії і Франції, 2 стор., статя Федоровича про питане соціяльне, 1½ стор., хроніка літературна і наукова, 1½ стор., і вісти з житя народа українського і з житя других народів славянських, 1½ стор. Як бачите, місця скупенько,—в дальших нумерах завсігди мусить одна або друга рубрика відпадати, що великі статі могли йти більшими куснями,—але все таки б аркушів на місяць, то багато можна напечатати, особливо коли не будемо нічого печатати розстріленим письмом, як се дотепер водиться в „Зорі“.

„При такім печатаню я надіюсь, що повість Павлика скінчиться в 6-ти до 8-ми номерах і що затим в першій півроці можна ще буде помістити одно більше оповідане. об'єму 4—6 листів. Ваш роман, о котрого розпочатю Ви міні пишете, міг би прийти в печать аж в другій півроці, а бодай по скінченю Вихори. Маю надію, що Ви до того часу викінчите єго. В першій же півроці я прошу Вас о надсиланє дрібних очерків, котрі Ви так майстерно вмiєте викінчувати, поезій і вістей з України. О сих послідних я, надіюсь, ще поведу з Вами осiбну бесiду, бо доси й так ще не знаю, в якій формi найлiпше подавати їх. Я бажав би дiбрати форму як найкрасшy, щоб i ту праця ані Ваша ані нiякого другого чоловіка не пропадала безслiдно.

„Бажав би я з України мати й інших співробітників, котрі-б хоч по одній статі в рік могли доставити. Бажав би особливо бачити в „Зорі“ імена дд. Антоновича, Білика і Мирного, Левіцького, Николайчика, Житецьких, пані Косачевої, Лиманського, Старицького, Софрона Крутя і др.“.

Лист Франка до Кониського кінчився такими проханнями практичного змісту: 1) зібрати ще раз знайомих, предложити їм те, що написав Франко в своєму листі, і розпитати, чи та скільки передплатників або матеріальної підмоги може сподіватися так зреформована „Зоря“, зокрема на скільки може певно рахувати; 2) розпитати, котрі з наших письменників були-б ласкаві й мали спроможність досилати свої праці до „Зорі“. „Згорі замічу,—підкреслював тут Франко,—що перекладів прозових діл крім коротеньких цікавих новельок не приймаємо, а натомість радо приймаємо переклади творів поетичних і добрі резюме, оцінки і критики праць наукових по всім частям людського знання, найрадше-ж тикаючих нашої України“. Тут цікавився Франко питанням, котрі з наддніпрянських письменників могли-б підписуватися своїми повними іменами й котрих імена можна-б навести на чільному місці; 3) розписати листи до своїх знайомих поза Київом із звітками про нове видання й переслати Франкові адреси тих людей, що до них, на думку Кониського, повинен був сам Франко понаписувати листи. Франко дуже бажав знати, як погляне на це діло українська петербурзька колонія і чи відти випадково не можна було надіятись якої моральної підмоги, яких праць або хочби присилки яких давніших, недрукованих праць, зокрема зазначаючи, „що появленє імен Костомарова і Мордовця на листках „Зорі“ мусіло-б високо піднести єї значінє“; 4) з огляду на повну відтятість Наддністрянщини від Росії прохав Франко присилати книги й розвідатися, котрі видавництва в Росії готові були обмінюватись із „Зорею“.

На лист Франка відписав Кониський 16 жовтня не від громади, а тільки від себе. Писав, що погоджується з думками Франка, а пишучи про громадський, не приватний характер журналу, передавав чужі думки. Рахунок Франка видався Кониському слабким. Кониський уважав тільки тоді справу добре поставленою, коли вона дала-б спроможність Франкові вдержатися з неї, щоб за те Франко дав їй стільки своєї праці та свого часу, скільки того треба буде; а до того щоб можна було вдержувати двох-трьох постійних співробітників і платити хоч потрохи галицьким авторам. Із свого боку Кониський робив такий прелімінар: Франкові на рік 960 зр., 30 аркушів по 15 зр. авторам, нарешті докинути трьом Франковим помічникам 540 зол. до того, що обрахував Франко, а вийде: $1450 + 3780 \text{ зр.} = 5230 \text{ зр.}$ Одначе все таки радив зачинати, звернувши увагу передовсім на те, щоб „Зоря“ йшла в Росію, словом, щоб рахувалася з вимогами російської цензури.

„Ви розумієте, яка-б то була велика моральна шкода для України, коли-б „Зорю“ заборонила цензура. При теперішнім тяжкому стані—доволі, щоб стояло під „Отче наш“ імя Драгоманова, а певно, що „Зорі“ не пустить. Сам я щиро поважаю сего чоловіка і цiню його праці, але треба звертати увагу на практичне жите і рахуватись з подлими обставинами нашого побиту. Тим то й радив би, щоб під статтями Остапа (Терлецького), Павлика і Драгоманова стояли псевдоніми і щоб в повісті Павлика перемінити назву“¹⁾.

¹⁾ Це мова про Вихору, розпочату в женеvській „Громаді“.

Далі Кониський звертав увагу на вимоги наддніпрянської публіки. Першою вимогою ставив добру мову в журналі та радив цідити й цідити мову через добре густе сито доти, доки вона вийде не гірш такої, як Франкова мова в „*Vox constrictor*“. Що до поезії — виводив Кониський — наддніпрянська публіка тут дуже вередлива й вельми кривиться на галицькі поезії, цілком не вмючи читати галицькою вимовою. „Не дивуйтеся сему, — писав Кониський, — раз, що Шевченко надав нам смаку, а вдруге я й сам, поки не почув, як Белей читає і як треба читати галицькою вимовою галицькі стихи, я не вважав їх в більшості за поезію. Тим-то поезії треба більш цідити, як прозу“. На погляд Кониського не трудно було-б зібрати в Росії 200 передплатників. На кінці листу Кониський радив Франкові, куди має вдаватися за передплатниками, співробітниками та грішми.

Того-ж самого дня, коли вислав лист до Кониського, написав Франко також до Наталі Кобринської. Повідомляв її, що зараз по повороті з Вікна до Львова переймає редакцію „Зорі“ на себе, а від нового року думає зреформувати її. „Та часопись — писав Франко — вдоволила-б, думаю, загальному бажанню бачити у нас поважний літературно-науковий журнал і з охотою прийняла-б на себе й ту задачу, яку Ваше товариство ставить журналові — підносити і боронити інтереси нашого жіноцтва. Я думаю, що „Зоря“ може тільки зискати на тім матеріально і морально, коли буде видавана яко орган жіночого товариства, і зовсім на те годжуся“. Подаючи склад співробітників, висловлював Франко своє сподівання, що одно з перших чисел „Зорі“ подасть і якийсь плід „гарного пера“ Кобринської. В своїй відповіді з 16 жовтня на лист Франка Кобринська раділа, що „Зоря“ переходить „на власність“ Франка, „бо дійсно то чиста іронія: літературна газета в руках людей без літературного виховання“. Не менше тишилася Кобринська, що Франко пристав на її умови й що таким робом жіноче товариство матиме свій орган.

Щойно маючи відповіді від інших, менших, написав Франко про справу й Драгоманову, а саме 21 жовтня 1884 р. Коротко подавши історію переходу „Зорі“ в свої руки й план її побільшення, писав Франко:

„Будь що будь, на 72 аркушах в році все-ж-таки можна дещо путнього напечатати, а добираючи все до певної прогресивної і ясної програми, можна провести не одну струю свіжого воздуха в нашу галицьку атмосферу. Можна! Та ба, — інше питанє, чи видужаємо ми се зробити? Поперед всего йшло-б о установленє іменно тої програми, котра мала-б просвічувати газеті, о сформулованє тих принципів, на котрих стоячи, газета могла-б з одного боку вдоволяти вимаганя поступових людей зміж українців і галичан, провадити в тім напрямі галицьку молодіж, — а з другого боку не відривалась би від ґрунту і національно-українського і навіть спеціально-галицького, так, як в галицькій читаючій публіці — Ви се зовсім справедливо піднесли — мусить лежати головна єї сила. Розважаючи „оба польа сего“ діла, я почуваю дуже велику тривогу, міні все нагадуєсь той циган, що йшов „помеже дождж“, і я не знаю, чи буде можна бодай на який час обійтись ту без певних компромісів. Та заким перейду до сеї дразливої теми, — ще пару слів о програмі. Я думаю, що нова „Зоря“. окілько вона має і може бути новою, повинна стати на дорогу посередню між тою, якою йшла давна „Правда“, а тою, якою почав іти „Громадський Друг“, т. є. (що возьму попереду бік негативний) не бути ані в и к л ю ч н о націоналістичною і в і м я націоналізму не проклинати та не опльовувати ніяких інших „ізмів“, але з другого боку не бути (поминувши конфіскати) по доктринерски соціалістичною, теоретично ліберальною чи як там. То значить з позитивного боку: показуючи наше власне, народне й інтелігентне жите вірно, з его хибами і добрими боками, з его корінем в минувшости, вказувати рівночасно, опираючись на примірах других, більш розвитих народів, дороги для дальшого, успішнішого розвою того житя, вказувати особливо інтелігенції правдиві цілі в служеню народови і способи, як єму треба служити. Я думаю, що тут самі собою навязуються й ті формули, котрі знаменують головні течії європейської мисли й боротьби: реалізм в штуці, позитівізм в науці, громадівство (соціалізм) в житю економічним і федералізм та автономія в політиці. А позаяк „Зоря“ як часопись літературно-наукова головно два перші поля повинна обняти, то й здаєсь міні, що на однім і на другім полі редакція не буде потребувала класти писателям які шебудь границі окрім хіба тих, які кладе австрійська цензура.

Правда, питання суспільні й політичні також не можуть бути виключені з „Зорі“, коли вона має бути газетою вповні живою, але тут уже дуже трудно ясно сформулювати границі, до яких може йти дискусія на листках „Зорі“. Звісна річ, я бажав би, щоб і ту границь не було ніяких. та що-ж діяти, коли границі такі ставитиме: 1) цензура, 2) тісний обем газети і 3) обставина, о котрій я зараз скажу, скоро почну говорити о компромісах. З того всего виходить, що я властиво не знаю, як сформулювати програму газети, щоб вона і не зразила згори більшої частини читателів і з другого боку не оберталась на пустих словах, але була справді виразом переконань безповоротних. В додатку до сего листу я перешлю Вам дословний відпис того поклику, який прислав міні Кониський, щоб напечатати його для розіслання по Україні, і просив би Вас, щоб Ви були ласкаві від себе зробити начерк того, що повинно бути виражене в програмі газети, т. є. що Ви вважали-б необхідним і на добі сказати нашій публіці. Я не ручу Вам за те, чи все те, що Ви напишете, і так, як Ви напишете, буде випечатане на чільнім місці нової „Зорі“,—але ручу за те, що кожде Ваше слово совістно візьму під розвагу, і то не спускаючись на свій власний розум, а коли-б печатав, то ніякої зміни не роблю без попереднього порозуміння з Вами. Ваш начерк дасть міні крім того й мірку того, чого ви домогаєтесь від мене яко редактора,—а будьте певні, що Вашим судом я дорожу, як нічим другим“.

Та хоч яке трудне було сформулювання програми, все-ж-таки це була більш теоретична, хвилева праця. Далекотруднішою працею уважав Франко переведення програми в життя, себто редагування газети. Не був до того часу редактором, але „редакторских клопотів і трудностей зазнав чимало“. Тому перед Франком виринали питання, чи він здужає „провадити газету так, щоб вона була хоч що небудь до людей подібна“. Сам же Драгоманов казав, що у Франка за мало критичного суду, за мало скептицизму. І Франко „без найменшої нещирости“ признавав правду слів Драгоманова. „Я у всім склонний—писав Франко—далеко більше до оптимізму, до вишукування добрих сторін, ніж злих. Не одно може міні видатись добрим, що на ділі зовсім таким не є,—і отсеї то хиби я при редагуваню часописі найбільш боюсь“. Повідомивши далі Драгоманова про склад редакційного комітету й підкресливши бажаність мати в комітеті Терлецького, що залежало від фінансової спроможности „Зорі“, Франко підносив проблематичність сил, що входили й могли увійти до редакційного комітету, й боявся, що при скупій науці та критиці згаданих сил зараз від самого початку дасть редакція „Зорі“ Драгоманову „не одну притичину до фактичних і інших поправок“. Зменшення таких хиб залежить від того, наскільки знатиме свою річ той, хто про неї писатиме, а ця справа знову залежала від приєднання співробітників не тільки з Галичини, але й з Наддніпрянщини та Женеви.

А щоб співробітники „Зорі“, беручи її число до рук, не розчаровувалися, „сподіваючись найти в нім зовсім не те, що в нім є, і сподіваючись нераз найти в нім і те, чого в нім при даних обставинах бути не може“, приступав далі Франко „до тих нещасних „компромів“, котрі таким каменем лягли між Галичиною і Женевою“. Тут поперед усього повідомляв Франко Драгоманова, що правопис „Зорі“ буде етимологічний, Це говорив Франко не від себе самого, а по порозумінні з багатьома українцями по обох боках Збруча, між иншими із Нечуєм-Левицьким і Кониським. Зазначивши, що головно через правопис упав „Світ“, як через нього впала й „Правда“, писав далі Франко:

„Може бути, що Ви то реченє назвете недорічним і дурним, і по своїому будете праві,—а все-таки по своїому й я не зовсім неправ. Що ви зробите, коли публіка у нас така дика під тим зглядом? Скажете може, що з боку поступовців і радикалів не ладно, неморально навіть зачинати своє виданє такою уступкою, таким потакуванем дикости публіки, котру хочемо сяк чи так просвічати. А я скажу: що-ж діяти, коли в іншій формі Ви не підійдете до неї? Альтернатива ту представляєсь така: або зачати видавати фонетикою і згори засудитися на 100 пренумерантів, т. є. засудити ціле діло на невдачу,—або зробити формальну уступку що до правопису і старатись освічувати людей в ділах далеко важніших від правопису. Се, конечно, також опортунізм, але опортунізм, по моїй думці, зовсім природний і конечний—посвятити меншу користь для більшої“.

Що до підписування статей Франко вповні годився з думкою, яку

все с притиском голосив Драгоманов, а саме, що кожний повинен сам відповідати за своє слово, а щоб міг відповідати, повинен підписуватися. Франко був за тим, щоб нова „Зоря“ бодай тим показала себе новою, щоб рішуче, зараз від першого номеру, виступила з підписами таких імен, як Драгоманова, Павлика й Терлецького. Та рівночасно з писанням листу до Драгоманова одержав Франко лист від Кониського з наукою про підписи. Навівши слова Кониського в справі підписів, запримічував Франко, що „Зоря“ йшла в Росію в числі коло 80 примірників. Сам Партицький нічого не знав про формальний дозвіл „Зорі“ з боку цензури, яка раз перепускала її, другий раз, зокрема два або три числа вкупі, завертала. І хоча Кониський обіцявав, що при трохи жившій редагуванні „Зорі“ піде зо 200 її примірників до Росії, Франкові здавалося, що краще цілком зрезігнувати з зазбручанських передплатників, навіть із дотогочасних 80, ніж добровільно стягати на себе крім австрійської ще російську цензуру. „Хто схоче пронумерувати, той до 6 руб. доплатить ще одного і одержуватиме „Зорю“ в конверті“. А в тім щодо підписів Франко заповідав, що першу пробу зробить іще 1884 р., бо ще останні 4 або 3 числа Франко підписуватиме як редактор.

Далі вичисляв Франко більші праці, які мав приобіцяні до перших чисел „Зорі“, а саме: Павлик приобіцяв повість „Вихора“, Терлецький історію галицько-руської суспільности від 1772 до 1872 р., Шульгин працю „Україна і її теперішні поводиторі“, Кониський від Мордовця оповідання „Старці“, від себе „Про громадське орудування землею в Полтавщині“ і „Про полтавське земство в 1884 р.“ а від одної київської курсистки статтю „Права жіноцтва в Європі“. Від Володислава Федоровича одержав Франко день перед тим статтейку, де Федорович критикував коротко ліберальний, буржуазний устрій і доходив до соціалізму; Франко думав, що статтейка зробить вражіння на нашу публіку. З Галичини мав іще Франко два оповідання Кобринської. Коли й Драгоманов зможе дещо до нового року виготовити, Франко сподівався зробити „Зорю“ дійсно новою, живою й сучасною. Для оживлення „Зорі“ бажав Франко, щоб у ній велася хроніка суспільного й літературного життя всієї України, а крім того думав чим небудь зазначити й ширший слов'янський кругозір.

На кінці свого довгого листа дав Франко копію проекту Кониського „Запросин до передплати“. По зазначенні, що від 1 січня 1885 р. „Зоря“ виходитиме двічі на місяць, число в об'ємі трьох аркушів, ішла така грамова частина:

„Задачею своєю „Зоря“ ставить — обняти яко мога ширше жите руського народу в Галичині, і оскільки то можливо, і на Україні і пильновати над розвоєм і культурою свого краю. Національні і релігійні відносини нашого народу перш усього примушують нас прямовати тим шляхом, на котрому найбільш потребує наш народ оборони од впливу на його чужих елементів, некористних і шкодливих для його. Тим-то ми й ставимо прапором своєї задачі — „Галицька Русь для галицьких Русинів“, тим-то ми й будемо пильнувати, щоб Русин, розвиваючись духовно і підносячи свій матеріальний побит, залишився навіки добрим Русином, вірним і незрадливим сином і слугою своєї рідної матері Русі-України. Як досі, так і далі ми будемо вести руський народ, розуміючи тут і нашу інтелігенцію, до набірания тієї моральної, умственної і матеріальної сили, при котрій він спроможеться боротися, стояти і одстояти свою віру і національність. Жваво і сміло ми виступатимемо на оборону ¹⁾ жадного ²⁾ найдрібнішого духового і матеріального добра свого краю і народу. Сміло підемо на бій проти всяких експлоататорів нашого народу, зазброюючись до сего бою і зазброюючи других зброєю освіти і розповсюжуванем ідей, пануючих в науці инчих європейських народів. Конечним нашим бажанем буде прямоване вивести і поставити руський край і народ рядом з славянами, рядом з инчими освіченими і культурними людьми. Виконуючи свою задачу, ми не станемо

1) З рукоп. на боротьню (?). 2) В розумінні: кожного.

на шлях прикрого нам шовінізму або огидливого фанатизму. На нашій коругові стоятиме: „хочеш жити сам, давай жити другим“. Світ, наука і добробит на національному ґрунті—от наша мета. Гадаємо, що така думка—єсть думкою усієї русько-української інтеллігенції, і тим-то сподіваємося, що ми зустрінемо од нашої інтеллігенції добру і щирю запомогу як порадою, так своїми працями і передплатою, бо тільки маючи доволі передплатників, ми будемо в силі виконати задачу нашої часописі.

Заки прийшла відповідь від Драгоманова, написав Кониський 23 жовтня новий лист до Франка. Повідомляв, що з Одеси й Харкова ще не одержав жадної відповіді. „А тут ми говорили, говорили і говорили“—іронічно писав про Київ. Усі погоджувалися на те, що доки часопис не вдержуватиме своїм коштом Франка й трьох його співробітників, доти не можна буде сказати, що журнал стоїть кріпко. А щоб поставити його міцно, „ми стілько надавали обіцянок“,—писав Кониський про киян,—що коли-б хоча третину їх виконати, то можна-б було видавати три „Зорі“. Здаючи звідомлення зо свого кутка, писав Кониський ось що: „При всім силкованні, яке можливе тепер у нас при наших тяжких сбставинах, 10 чоловік людей вірних приобіцяли задопомоги 400 руб. Буду старатися, щоб половину зібрати і переслати Вам ще до 1-о грудня“. Згідно з питаннями Франка відповідав, що показана сума задопомоги певна, як що не пошкодять ділу незвичайні випадки, яких не сподівалися, й що в найгіршому разі Наддніпрянина дасть 100 передплатників (600 руб.) й запомоги з Київа 500, з Харкова й Одеси по 100, з інших міст 200 руб., разом $600 + 900 = 1500$ руб. Коли взяти в крайньому разі половину цього, 750 руб., усе таки радив починати. Далі Кониський повідомляв, що наддніпрянські письменники не згоджувалися, щоб в оповістці подавати їх імена, але радив оголосити, що на перші числа „Зорі“ її редакція має такі й такі в своїй теці готові твори¹⁾. Нарешті Кониський підносив, що як Наддніпрянина Галичину, так іще більше Галичина Наддніпрянину цілком мало знають. Кониський довго продумував над тим, в якій найкраще формі познайомити-б їх, і признав напридатнішою форму оглядів: в одному числі огляд життя в Галичині й Австрії, а в другому огляд життя Наддніпрянині й Росії. В такій формі нічия і маленька праця або звістка не повинна-б пропасти. Головний матеріал із життя Наддніпрянини обіцяв зібрати Кониський, а Франко мав доповнити його тим, що буде в нього. Кониський прохав Франка зазнайомити в першому числі Наддніпрянину з Галичиною, написавши докладний огляд життя за 1884 р., „бо кажу-ж Вам,—закінчував Кониський свої виводи,—у нас про Галичину знають далеко менш ніж про Париж, а такий огляд розворушить сонніх людей“.

Пару день після листу Кониського надійшла й відповідь Драгоманова на лист Франка, писана 25 жовтня. Тут висловлявся, що здивує Франка „своєю вміркованністю“.

„В принципі я зовсім не против компромісів, а надто формальних. Тільки я думаю, що компроміси мусять бути в скількості, а не в якості“. Згоджувався на те, щоб починати видання максимовичкою, але не радив боронити її теоретично, а навпаки радив іти до того, щоб максимовичку звести на раціональну фонетику. Хоча на думку Драгоманова російські українофіли більше налякували себе, ніж начальство їх

¹⁾ Тут наводив Кониський: поезії Кониського - Перебенді, Юлії Шнайдер і ин., з прози „Старці“, опов. Данила Сліпченка (Мордовця), „Чи злочинець, чи недужий?“ опов. Кониського, „Між народом (фотографії з життя)“ Кониського, з наукових творів „Шлюб в Україні в XVII—XVIII в.“. Левка Маяцького (Ореста Левицького), „Громадське орудоване землею в Лівобережній Україні“ Семена Жука (власне проф. Лучицького) „Полтавське земство в 1884 р.“ Семена Жука (Кониського), „До історії українського письменства в XIX віці“. М. Уманця (Комарова), „Огляд земства на Україні в 1884 р. по російським часописям“ Горбоноса.

лякало, все-таки Драгоманов годився, щоб його не підписувати в „Зорі“, але не радив робити дальших уступок російській цензурі й російській боязкості. Радив держати зміст газети відкрито європейський, хоча спокійний тоном. А що до імен Павлика й Терлецького домагався Драгоманов, щоб їх підписати; що найбільше можна було змінити назву повісти Павлика з огляду на те, що її початок був у „Громаді“. Свое домагання мотивував Драгоманов тим, що ім'я „Павликові і Терлецькому, як починаючим писателям, потрібно, й однімати в них ім'я з-за полохливих фантазій київського українофіла не делікатно—до них самих і шкодливо—до справи й партії стільки-ж на Україні, як і в Галичині“.

До формальностей зараховував Драгоманов також справу прокламації від редакції чи й остентативної програми.

„Про мене, можна-б обійтись і без прокламації й без програми на показ,—аби була програма для самої редакції, котра-б, програма, виявлялась в самих статтях. Навіть таке безпрограма найліпше власне для таких станів, як тепер в Галичині, де публіка боїться слов і не зна річей і де вона мусить (і може легко) полюбити речі, а потім взнати, як вони звуться“.

Очевидно нарис прокламації Кониського не подобався Драгоманову.

„Він зовсім не такий цензурний, як вдає його Кониський, і це показує справді противуприродність того оппортунізму, котрий проповідає Кониський. Небійсь, національне питання Кониський ставить дуже прямо ребром. Чому-ж не ставить також і політичного, й соціального, й культурного? Тому, що в Кониського або в голові темно про ці питання й вони йому не лежать близько до серця,—або він, як всякі націоналісти, крутить в цих питаннях, забігаючи й до консерваторів й до прогресистів, аби тільки вони пристали до націоналізму,—або те й друге вкупі. Я нічого не маю проти постанову ребром національного питання,—але тільки тоді, коли также постановити й другі питання. А поставити ребром саме національне питання, вмовчавши про другі, не вдовольниш ні поліцію (котра-б рада була, щоб ніяких питань не ставити, й котра все рівно „сепаратизм“ побачить в програмі), ні публіку. Націоналісти помиляються, коли думають, що публіка може жити що дня націоналізмом, завше думати про „свою хату“. Звичайний чоловік перш усього дума, яка хата,—а потім вже, чи своя, чи найнята. Та й своя хата тим найбільш інтересна людям, що її я можу зробити такою, яка мені подобається. В життю громадським чоловік частіше пан, чи мужик, ліберал, чи абсолютист, раціоналіст, чи клерикал і т. д., а дуже рідко русин чи поляк, москаль і т. д. От і од літератури чоловік бажа перш усього навчитись чи господарства, чи політики, чи релігії й т. д.,—а потім вже вдовольнити своє національне почуття, навіть коли воно в його збужено,—і через те він буде читати охотно чужі видання, коли вони будуть його навчати тому, що йому цікаво. Ідеал національної газети, щоб вона давала той щоденний, в основі космополітичний, матеріал, котрого потребує чоловік, в національній формі“.

А для Росії уважав Драгоманов декларацію Кониського навіть шкідливою, бо вона дала-б була притоку до суперечок між українофілами й сусідніми напрямками про те, що українство це тільки романтичний і вузький націоналізм і т. и.

Вихід із положення находив Драгоманов такий, що радив зробити декларацію цілком загальною й короткою в роді того, що „Зоря“ дозволена в Росії, а через те редакція й обертається до публіки на Україні, „що „Зоря“ постарається бути дзеркалом життя громадського в українській землі в Росії, як і в Австрії, освіченого світлом всемірної науки, а також провідником цієї науки в українські громади,—органом потреб цих громад в сфері національній, політичній, соціальной і культурній“. А решту побачуть читачі з самих статей, які треба назвати, ті, що є або обіцяні.

Що до статей Драгоманов особливо дораджував статті про нові праці над біблією й евангеліями. А що не легко було здобутися на оригінальні праці, тому радив просто дати на перший раз переклади, напр. з рефератів Верна про результати праць Рейса. Від себе обіцяв Драгоманов дати: 1) низку статей про народні новели на Україні, 2) старі й нові вірші на Україні, 3) недруковані кобзарські співи з примітками. Крім того Драгоманов брав на себе всю редакційну роботу з поля усної

словесности та прирік давати звістки про цікаві для соціально-політичного розвитку публіки статті в французьких, англійських і італійських журналах. Почати друкувати в „Зорі“ свої праці задумував від праці про Едіпа — св. Григорія в українській словесности й іншої праці про віднайдених брата й сестру¹⁾.

Лист Драгоманова дуже втішив Франка.

„Попросту воспрянув я духом — писав у відповідь Франко — і набрав надії, що все ж таки чень хоч як — так удасться діло з новою „Зорею“, коли Ви до неї обіцяєте своє постійне сотрудництво і приймаєтесь ласкаво за редакцію цілого відділу фольклора. Я, конечно, з найбільшою радістю пристаю на Вашу пропозицію — передати ту часть під вашу руку і не печатати нічого без Вашого поручення. Бодай можу бути певний, що та часть буде добре редагована і принесе честь газеті“.

Приймав Франко й інші поради Драгоманова, зокрема думав програму написати загально, „без страшних слів і страшних імен і, звісно, налягаючи не на націоналізм виключно“.

Відгомін думок листа Драгоманова слідний у дальшому листі Франка до Кониського з 5 листопада. Дякуючи Кониському за те, що так радо й щиро зайнявся справою „Зорі“, Франко зо свого боку запевняв, що скільки мога старатиметься „поставити „Зорю“ так, щоб вона була і справді європейською по провідним думкам та поглядам, і справді нашою, українською, по реальному змісту, по мові і по духу“. Перепросивши Кониського за спізнений відпис на лист наслідком немочи й надміру праці, писав, що запросини надрукує, коли верне до Львова, „в спосіб такий, щоб не дразнити ні вашої цензури ні нашої безтолковости, значиться, в спосіб загальний, даючи замість соціальної програми спис статей, котрі або є готові або обіцяні.“ Далі між иншим назвав дуже щасливою гадку Кониського дати огляд життя Галичини за 1884 р. З огляду на тісноту місця задумував завсіди присвячувати один номер „Зорі“ переважно Наддністрянщині, а другий переважно Наддніпрянщині.

Заки Кониський одержав третій з черги лист від Франка, минув місяць. Цим і пояснюється його нетерпеливість, яка пробивається з його листа з 1 грудня. „Учора увечері взявся був вже я за перо, — писав тут Кониський, — щоб „висповідати Вас“. Одначе в тій самій хвилині довідався Кониський з листа Белея, що Франко ще не вернув до Львова, тому „простив і розрішив“, але під умовою, що Франко, одержавши лист Кониського, зараз напише оповістку про видавання своєї „Зорі“, зараз надрукує її в „Ділі“, зараз же зробить із тієї оповістки відбитку й розішле її в Росії, а найважніше перешле Кониському 50 штук під бандеролею. „Як сучасні наші обставини, — писав далі Кониський, — так далеко більш та слава, що наші „українські діячі“ повивозили давніш з-за кордону, волею — неволею поробили людей такими недовірками, що йому перш усього треба засунути руку в рану, инакше він не повірив би і Христу. Тим то я оце вже тижнів зо два що дня одержую листи з питаннями: „Чи справді буде Франко видавати „Зорю“? Чи справді вона переміниться? Чи можно сміло посилати на неї гроші? де ж за неї оповістка? чому досі нема і т. д. без кінця“.

III.

Одначе в тому часі, коли останній лист Кониського до Франка надійшов до Львова, тамошні народовці вже похоронили реформу „Зорі“ й не допустили, щоб вона перейшла в руки Франка. Про це повідомив Франко Драгоманова й Кониського листами 6 грудня. Писав коротко, бо мав багато роботи, а на другий день вибирався до Станиславова на

¹⁾ М. Драгоманов. Листи до Івана Франка, с. с. 66—72.

збори Жіночого Товариства. В листі до Драгоманова писав Франко, що „ціла справа розбилася о інтриги та крутарства кількох людей з Товариства імени Шевченка“. Вони то, „бачучи, що властиво їм (старшим українофілам) всяка власть висковзує з рук,—мотивував Франко поступок народоців,—крикнули, що „Зоря“ під моєю редакцією буде органом соціялістів, і довели до того, що Партицький почав крутити, а я, щоб раз покінчити всю ту погану історію, плюнув і віддав ему его слово. Чи „Зорю“ буде видавати тепер Партицький, чи Товариство Шевченка, ще не знати; я, звісно до неї не напишу ані стрічки. Справа та настільки має в собі доброго, що між усіма молодшими викликала велике обурення і може справді бути початком до сконсолідованя партії чи громадки молодших українофілів, котрі тепер уже числом значно переважають старших“.

Драгоманова мало здивувала звістка „про гедз, котрий вкусив народоців і Партицького“, далеко менше, ніж попередня звістка про передачу „Зорі“ Франкові. „З боку народоців справді було-б неконсеквентно давати самим на себе ножа Вам у руки—писав Драгоманов до Франка 15 грудня.—А до того вони мали резон не страшитись посліdkів свого поступка,—бо Ви-ж (простіть, і Ви персонально й другі товарищі Ваші) привчили їх думати, що Ви їм усе простите й до них в усякім разі прийдете. Я Вам давно казав, що Ви себе не цінуете. То й не диво, що й люде Вас не цінують.“

„Тепер по моїй думці Вам й К^о зостається або податись народоцям і вкупі з ними випустити з рук новий рух в Галичині,—або виступити хоч з маленьким ділом (чи газетою, чи серією книг, чи відчитів, маленькою купкою,—та твердо й солідарно“¹⁾. Драгоманов був дуже цікавий, що далі буде.

І Кониського повідомив Франко про те, що Товариство їм Шевченка „простягло руку на „Зорю“ з ненависти чи зависти“ до нього. „Пущено в хід всякі фальшиві слухи і інтриги і доведено до того, що ціла справа розбилася, мусила розбитися“. З браку часу Франко здержувався поки що „з подрібним оповіданем про ті низости і негідні підходи, якими наші люде постарались вижертити“ його. Обурений таким поступуванням, Франко вернув Партицькому слово, на підставі якого навязав листування з різними людьми й поробив цілком немаловажні для себе видатки. Инакше не міг поступити „в виду заходів Товариства Шевченка і в виду позиції, яку серед тої сутолоки заняв Партицький,—позиції що найменше двозначної і нерішучої“.

„Та нехай і так. На редакторство я не набивався і тепер за ним не жалує. Жаль міні лиш того, що тепер, в такій рішучій хвили, коли з одного боку наші старовіри, скріплені матеріально, напружати будуть всі сили, щоб нас підкопати, з другого боку, коли молодіж, щира та спосібна, починає чимраз численнійше горнутися до серіозної наукової праці,—що як раз в ту пору нашим проводирям стрілило в голову робити роздор. О власну особу міні не ходить. Я ще посиджу з місяць у Львові, поки докомплетую матеріали до моєї праці над Федоровичем, а відтак поїду до Вікна хоч би й на рік для скінчення тої праці і подокінчування деяких позачинаних творів беллетристичних.“

Дякуючи Кониському за його заходи в справі „Зорі“, писав Франко:

„Одно тільки можу сказати сміло і з гордостею, що я ту нічого не винен, що поступав собі прямо і лояльно навіть з людьми, котрі на те не заслуговали. Для того я з спокійною совістею можу від них відсунутись, коли ту міні не остаєсь нічого, як бути їх же волом робучим, а в додатку метою всяких позаплечних нападів, сплетень та брехень“.

Під впливом цього листа Франка написав Кониський 10 грудня лист до нього. де стояло:

¹⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, с. 73.

„Сьогодні трошки одійшов я після вчорашнього Вашого листу, але все таки наче з похмілля! Що-ж оце таке діється! Судить сами: будували, будували, вивели дах, поставили печі, вставили вікна, тільки вийти господареві та жити, а тут,—трах!.. повалилося усе! Невже-ж ми будували на піску? Ні! скажете: на болоті... І з сім не згожуюсь я. Та—сількись! Чи на піску, чи на болоті, а так не може бути! треба будівлю полагодити, чи збудувати, а треба десь захисток мати. Сьогодні пишу листи до Гладилевича і до Омеляна Огоновського і прошу їх і благаю, най, що хочуть, діють, а поратують справу так, щоб „Зоря“ видавалася під Вашою редакцією... Тут річ іде не о „Зорі“, а цілій справі розбудування сонних, годования голодних і піднесення нашого письменства до того ступня, щоб воно хоч трохи походило на європейське. Для мене се справа—найважніша в теперешнім часі руско-національного життя. Я не маю слів, щоб розказати Вам, яке тяжке, боляче вражінє зробив на мене Ваш лист! Я гадав, що тільки в Києві силою історичних обставин і „обрусенія“ завелось і існує безодне багно плеток, інтриг, заздрісті і клевети; аж бачу!.. Але-ж, Добродію! Нам треба стати поверх оцего смердячого багна і хоч би як тяжко не було нам,—встояти на своїм“.

Далі Кониський писав, що за його вдвоє довшого від Франкового віку довелось йому перетерпіти й пережити і від ворогів і від приятелів доволі брехні, клевети й інтриг. Із досвіду знав, як неказано тяжко переживати такий сморід але, думав він, треба переживати й усе те повинно зміцняти та загартовувати до праці. Коли люди заздрять, значить, є чому заздрити. Ніякому Маркову¹⁾ й подібним ніхто не заздрить, бо нема чому, „На сухоребру шкапійку ніхто й не гляне, а на доброго красивого коня в усіх очі розбігаються“ — приводив Кониський порівняння й писав, що таким людям, як Кониський і Франко, для котрих ідея загального добра стоїть вище всього, ніколи не дїждатися такої години, щоб на них не гавкали, їх не судили. Инакше поглянуть на них аж по їх смерті.

„Плюньте-ж і Ви, Добродію,—підбадьорував Кониський Франка,—на усі собачі гавкання та лагодьте, як сами краще знаєте, загально-руську справу. Чи сяк, чи так, а треба, щоб було видаване часописі під Вашим проводом. Для мене і моїх знайомих вельми цікаво одержати від Вас подробицю оцієї чудної завирюхи. Задля нас досить чудно се все, не менше чудно і ось що: сьогодні довідався я, що майже два тижні назад Трегуб знав, що там у Львові ведеться підкоп під Ваше редакторство „Зорі“, але до сьогодні не сказав міні про се!.. В цілій сій калюжі єсть якась така завязь, якась нитка, котрої я не розумію; та біс з нею! Нам треба діло робить! Треба десь притулити оті праці, що Ви у себе маєте, і ті, що до мене понасилали. Инакше що-ж се буде, як не дискредитованє партії народньої руської? що як не велика запомога „твердим“ перевертням. Се-ж їм на руку! який то гук пустять вони!.. Якою тяжкою луною піде по русько-українській землі оця ростич, оцей розділ „на ся“!.. Ні, Добродію! треба се все якось замазати, звести на ніць; одно слово, треба хоч би що, а щоб редакція була за Вами, хоч на пів року, коли Вам тяжко було-б на дальше (розумію: морально-тяжко). Инакше се була-б така велика шкода на всю Русь-Україну, особливо на Україну, що вельми і вельми не скоро можна полагодити її. В самім крайнім случаї безпремінно треба, щоб Ваше імя було поставлено на чолі співробітників „Зорі“. Се такий мінімум, без котрого, щиро кажу Вам, не багато добуде собі „Зоря“ передплатників в Росії, може яких 50. Порадьте і Ви нас щиро, коли не налагодиться справа на старий шлях, дак-як нам обертатися“.

Таким питанням закінчував Кониський свій лист до Франка.

Рівночасно з листом до Франка написав Кониський до Дамяна Гладилевича, Омеляна Огоновського й Івана Белея. Лист Кониського до Белея з 9 грудня зближений своїм тоном до листу Кониського до Франка. До Белея писав Кониський:

„Оце зараз одержав лист від любого міні і дорогого Франка, але що за лист! Прямо наче обухом хто заїхав мене в лоб від того листу!! Во всякому другому часі—такі вісті вщипнули-б немов ковальськими кліщами за серце, а тепер коли ваші „вояжери“ навезли від нас повний міх грошей і деморалізації, неперехід „Зорі“ в руки Франка діло просто тяжке для Русі, прямо непатріотичне!! Як не тяжко у нас—що робити, а осе таки за чотирі місяці я вспів більше менше підладити діло і поставити його на той шлях, котрим воно з часом ішло-б ліпше і ліпше... і ту саму годину, коли все вже прилагодилося,—на тобі!.. їж, мовляв,... аж подавись!.. Господи Боже мій! та що от оце сталося з вашими людьми? Та як же вони не помислили, що непердача Франкові „Зорі“ неказано нашкодить у вас, а ще більше у нас!.. Як же не зрозуміти і того, що „Зоря“ Франкова єсть і тутешня потреба! Як же не звернули уваги на те, що перехід „Зорі“

¹⁾ Одному з провідників галицьких москвофілів і редакторові їхніх газет.

в руки Франка став відомим на всій Русі-Україні, і в Чернівцях, і в Станиславові, і в Києві і в Харкові сей перехід вважався як факт, а тепер!.. се-ж значить дискредитувать самих себе, свою партію, підливать воду в лотоки того млина, на котрому Площанськіє і Наумовичі мелють деморалізацію!!! Тяжко!! не маю слів, котрими міг би описати Вам як міні тяжко, який біль обгорнув мое серце від Франкової звістки!.. Се таке лихо, що аж вірить йому не хочеться. Та, любий Добродію, чи не можна як поладити сего діла, поки ще не пішла про його поголоска по Україні? Я певний, що Франко—яко істинний патріот і чесний робітник на користь краю, переможе свій тяжкій біль і вернеться до „Зорі“ яко редактор; уся річ іде тільки про тих, котрі попсовали се діло. Зберіть же, Добродію, всю свою енергію, всю свою силу да візьміть, чи не можна як поправити. Коли-ж вже таке наше безталаннє, що годі лагодити, дак напишіть міні швиденько вашу пораду: як нам обертатися в сій речі? Поки не одержу Вашої відповіді і поради, я нікому не говоритиму про сю тяжку пригоду. Напишіть, хто скуйовдив сю бучу? Хто редаговатиме „Зорю“ і чого, од неї можна сподіватись? Чи не міг би я і Нечуй допомогти чим, щоб діло знов вернути на ту стежку, на яку воно було ступило? Напишіть, будьте ласкаві, до мене щирю правду, безконечно потрібну задля мене. А я-ж так радів, що наше письменство піднімається!..“

Белей відписав 26 грудня, що з видавництвом „Зорі“ сталося погано. Він не писав Кониському зараз, бо Франко казав йому, що опише Кониському все по правді, широко, а чейже Франко найкраще знає всі ті речі. На думку Белея старші народовці зробили Франкові дуже велику кривду, котру не так швидко він їм забуде. „У нас нема здібнішого, живійшого і розумнішого робітника, як Франко; він один міг би повести „Зорю“, як слід“—писав Белей. З дальших слів листа, що Кониський постановив попірати дотеперішню „Зорю“, виходить, що Кониський написав іще дальший лист до Белея, заки останній відписав йому. Ствердивши поміч Кониського для „Зорі“, уважав Белей справу поладженою, пишучи, що розуміє становище Кониського. Далі повідомляв, що „Зоря“ виходитиме по 1½ аркуша півмісячно, а Франко хотів видавати 6 аркушів місячно. Правда, Партицький редагуватиме собі „Бібліотеку Зорі“, 3 аркуші місячно, але на думку Белея, це не було все одно. А про Франка писав Белей, що він „не може брати уділу в „Зорі“. Ви, Добродію,—звертався він до Кониського,—стоячи здалека, того не порозумієте, але інакше не може бути. Для того Ви до нікого в тім ділі й не пишіть, бо надармо“.

Далеко холодніший, подиктований обережністю на всякий випадок тон листа Кониського до Омеляна Огоновського з 10 грудня. Кониський писав, що ще в вересні прийшла було до Київа добра звістка, що „Зоря“ наслідком недуги Омеляна Партицького перейде в руки Франка. Ця звістка розповсюдилася по Наддніпрянщині й скрізь радіючи привітали її, бо ім'я Франка було доволі популярне на Наддніпрянщині. Ця звістка підохотила багатьох людей і на передплату й до праці; в руках Кониського було пять наукових творів, приобіцяних Франкові, таких, що звернули-б до себе увагу людей науки. На будучу „Зорю“ дивилися як на часопис, що розбудить сонних людей. „Одно слово,—писав Кониський,—трошки ми ожили, повеселіли сподіванєм... Аж ось, гульк! розійшлися ціми днями сумні вісті, що всі ті сподіванки „яко дим“ рознеслися за вітрами“: одна,—що Франко зрікся редакторства; друга,—що „Зоря“ перейде на власність „української гімназії“; третя,—що Партицький віддає „Зорю“ в руки Товариства ім. Шевченка. „І пішли ці вісті кружить по Україні і баламутить нашу публику“. Кониський уважав такі звістки дуже шкідливими для української справи. Головна річ не в тому, хто буде власником „Зорі“, але хто буде її редактором. З оповісток у „Зорі“ знають Наддніпрянці, що Партицький хворий. Далі приведеній аргумент, відомий з листу до Белея про те, що москвофіли вивезли з Росії до Галичини торбину грошей і повний віз деморалізації, яку сіятимуть по Галичині. Останнє ще більше викликувало потребу доброго науково-белетристичного

органу „під редакторством чоловіка освіченого, чесного, енергичного і популярного, а до того і щоб у його було доволі вільного часу на роботу біля редакції“. Кониський сподівався, що коли „Зоря“ перейде в руки Товариства ім. Шевченка, то воно знайде такого редактора й по-може власній популярності на Наддніпрянщині. Далі писав Кониський, що наскільки спізнав Галичину та її обставини й наскільки зрозумів вдачу й освіту самого Франка, „він був би цілком відповідний редактор вістнику—чи новому, чи „Зорі“.

Кониському відповів Огоновський листом, що не приносить листочка до вінка його слави:

„Правда, що Партицький обіцяв був Франкови передати редакцію, тому що нездужав і не може займатись невпинною працею літературною. Та що-ж, коли громада була противна такому намірови, знаючи, що Франко не має симпатії у старших людей та що при його редакції не устояла-б-ся довго сеся часопись. Ніхто не заперечує йому великого талану, але таки нігде правди діти, що дух негацийний розвинувся у його до крайности; опроче у своєму літературному прямованю шибав він собою на всі сторони: пише статі економічні, політичні, статистичні попри твореню поезій, повістей, сатир, ізза чого властивий його талант в писаню повістей запропащується. Видячи отже, що Франко запропастив „Сьвіт“ і знаючи його становище супроти галицьких земляків, громада львівська спонукала Партицького, щоби не передавав редакції Зорі Франкови, але віддав її комітетови, вибраному поважними львівськими народоуями. Комітет той складається з п'ятох письменників, котрі досіль доказали, що займаються всяким ділом розумно. Видавати-ж буде Зорю Товариство імени Шевченка. Сам же Франко тепер доволен з того, що сталося, і враз з Коцовським забирається до тихої наукової праці,—хоче бо бути доктором філософії; впрочім займається він також писанем мемуарів Івана Федоровича“.

Нічого доброго для Франка не могло вийти в даному разі також від Дамяна Гладилевича, вже хоч би тому, що він заступав думку, що справа літературно-наукового журналу може здійснитися тільки в Товаристві ім. Шевченка. І коли заносилося на те, що „Зоря“ перейде в руки Франка, Гладилевич у листі до Кониського з 4 листопада кинув сильно інтригуючу думку, що „попри „Зорю“ буде мабуть у нас з новим роком виходити друга літературна газета накладом Товариства імени Шевченка, щоби тим чином се товариство почало животіти і в тім напрямі розвиватися“. Ця виписка дає передсмак відповіді Гладилевича з 14 грудня Кониському на його „любє та повне жури письмо“. Гладилевич успокоював Кониського звісткою, що „Зоря“ перейшла на власність Товариства ім. Шевченка, а редагуватиме її й далі Партицький, одначе при помочи редакційного комітету, зложеного з Вахнянина, Цеглинського, Калитовського, Подолинського й Франка. А що „Франко, мабуть чуючись тим фактом скривджений, не схоче прийняти сего вибору“, на його місце увійде хтось инший. Факт, що „Зорю“ перейняло Товариство ім. Шевченка, на думку Гладилевича, не був лихий, бо матеріяльна гваранція більша й більше людей зацікавиться видавництвом, а в тім згідно зо статутом Товариство має видавати літературний журнал, а чейже до його відділу належать самі наші люди, „котрих патріотизмови гріх би робити закиди“. Очевидно в цілій справі з „Зорею“ прогрішено, але тільки проти форми, а форма зажерла саму річ. Уже в осени уважав кожний доконаним фактом, що Партицький передав „Зорю“ Франкові, і тому ніхто не забирав до того голосу, бо Партицькому вільно було своєю власність дарувати, кому хотів. „Франка всі поважають яко чоловіка даровитого, котрий, хоч ще молодий, вже давсь пізнати у нашій літературі, тільки що поза округ львівський і крім одиниць на провінції він не популярний ще, наші „тверді“ глядять на него після звістних процесів соціялістів, якби на якогось анцихриста, від котрого поли врізовати треба, з „наших“ многі дивлять(ся) на него також недовірчиво, тому що стояв він по стороні Драгоманова, котрий вкинув в болото ідею національности і під неясним якимось указуванем гуманізму зворушив многих, іменно

молодших, людей,—котрі і голосно (і у Вас і у нас) голосили ничтожність народности,—не даючи однако нічо наглядного в замін. Такі інтернаціонали стали у нас Остап Терлецький, Павлик, а давнійші почасти Франко“. Тому на одному засіданні відділу Товариства ім. Шевченка підніс проф. Медвецький, що шкода, що товариство не виробило собі у Партицького того, щоб він передав „Зорю“ товариству. „На саме ім'я Франка—мали бути слова Медвецького—половина або й більш предплатників відпаде та й „Зоря“, оставшись при 100—200 предплатниках, пропаде. До того Франко добрий літерат і щирий хлоп, але і многи йому не вірять, і потрібує конечно якогось гамульця, когось, хто би го придержовав, що нераз і Белей говорив про него. Тому-ж то і ставши независимим редактором, готов промахнутися та й тим „Зорю“ привести до упадку“, бо на Наддніпрянщину не можна рахувати, щоб вона дала 400—500 предплатників. На те сказав Гладилевич, що Партицький уже покінчив переговори з Франком і що шкода про це говорити, але хтось запримітив, що треба ще самого Партицького запитати. Питали потому Партицького, а той сказав, „що він вправді обіцяв Франкови, але так само обіцявав і другим і ще не договорився до кінця, однако Товариству ім. Шевченка дати не може, хиба що Товариство погодиться з Франком,—тільки що на злучай, якби товариство взялося за видавництво другої газети, на тоді він нікому не дасть Зорі“. По такій заяві Партицького „почав виділ товариства умовлятися з Франком, жадаючи з початку, щоби хто другий, прим. Подолинський, підписовав газету яко редактор, а Франко був другим редактором і тільки всі свої роботи підписовав своїм іменем повним (се обяснювано ему тим, що і пок. Барвінський сховався за Коссака, починаючи видавати Діло, нім виступив з своїм іменем). Коли Франко на те не годився, то виділ предкладав ему, щоби він (Франко) підписовав „Зорю“ яко редактор, а тільки щоби Зоря була власністю Товариства, для того, щоби виділ міг зі своєї сторони впливати на редакцію Зорі і бути таким гамульцем для Франка,—на Зорі мало бути підписане: видає Товариство ім. Шевченка,—редактор Іван Франко, і виділ виходив з того погляду, що хоч ім'я Франка відтрутить многих предплатників (котрі в більшій половині суть дотепер або кацапи або полукацапи), то знова фірма товариства многих з них удержить“. Товариство не рахувало на зиск, гарантувало Франкові умовлену ремунерацію навіть в разі недобору, а коли-б доходи „Зорі“ були більші від розходів на неї, відділ відступав Франкові увесь чистий дохід. На те сказав Франко Гладилевичеві, „що він для того не може згодитися на тоє, що поперше: хоче бути зовсім независимим редактором і властителем, подруге, видівбися скомпромітованим в очах тих, з котрими навязав вже стосунки і переписку, іменно на Україні“. Гладилевич указував Франкові, що „Зоря“ стала власністю Товариства ім. Шевченка для матеріальної безпеки її, але він чейже лишається редактором і його ніщо не компромітує, одначе не міг його переконати. Після того всього пішов Франко до Партицького та звернув йому його слово, а Партицький, одержавши волю розпоряджувати „Зорею“, дав її Товариству ім. Шевченка. „Франко сам—писав Гладилевич—може був би ся і прихилив до того послідного предложення виділу, але підмовляли його товариші, вказуючи, що його покривджено, видерто власність, а тепер говорять навіть, що тим хотілося позбавити Франка способу до життя“. На думку Гладилевича відділ Товариства ім. Шевченка похибнувся в тому, що так пізно взявся до справи, а не перед тим, заки переговори зайшли так далеко, що Франко повідомив визначних людей, що переймає „Зорю“. Або коли відділ не зробив того в своєму часі, то повинен був або „полишити собі

цілу справу або зачати видавати другу газету, а не наставати на „Зорю“, котра в половині бодай вважалася власністю Франка“. Але похибнувся на думку Гладилевича й Франко та його товариші, бо коли їм дійсно ходило про добро „Зорі“, про розвиток нашої літератури, про виказання нашої солідарності й сили перед кацапами, то не повинен був обиджатися до того ступня, щоб „відступити цілком на бік і відтягнутися зовсім від роботи для уроєної якоїсь кривди щодо власности“. Повідомляючи, що „Зоря“ виходитиме два рази на місяць, по 2 аркуші число, писав Гладилевич, що коли Франко й інші його молодші товариші відтягнуться з своїми працями й також Наддніпрянина не прийде „Зорі“ з підмогою своїми працями, „Зоря“ буде слабою, може навіть слабшою зразу, ніж була досі, „але буде все правдиво-українським органом“. Далі писав Гладилевич, що пробуватиме впросити Франка, щоб лишився в редакційному комітеті, „а з часом, може на рік, став би і редактором“, але сумнівався в успіху, бо за дуже Франко був розгніваний.

„Вірите панови Франкови,—кінчив свій лист Гладилевич,—котрого й ми любимо і поважаємо, то повірте-ж і нам, що і ми прудінь дорожимо своїм народом і своєю літературою, що і ми патріоти. Се річ певна, що Франко ще не популярний в нашій, особливо поліській публіці, і що „Зоря“ під його ім'ям стратила би половину предплатників,—се річ дуже імовірна, що коли би Франко працював ще який рік під чужою фірмою, зднав би собі популярність загальну,—а того лише бажав виділ товариства Драгоманщина завдала нам удар великий, бо вона викликала байдужність, нехтуючи народню ідею, а стаючи на полю інтернаціоналу,—відчужила многих здібних робітників своїй народній ідеї.—Павлик і Остап стоять по нині на тій ідеальній інтернаціональній почві, Франко отрясся з неї,—то няй би був ще виждав та переконав людей недовірчивих, а опісля того вів би перед. Сподіюся, що Ви, Добродію, спізнаєте з того, в чім лихо, і може слідуєчим листом подасте які ваші ліки на те, іменно може зумієте вговорити Франка, щоби він не уступав з редакційного комітету, а тоді побачите: все буде добре і переlegить туча понад головами“.

Коротко писав Гладилевич про ту саму справу також у листі з 10 грудня до Кониського. Не вірив, що Франко прийме вибір до редакційного комітету „Зорі“, бо „злий на те, що так крутилося з Зорею, а на посліди і перекрутилося. Мині здається,—писав Гладилевич,—що для самої „Зорі“ і для Франка се найліпше сталося, бо безпечно стане він на рік редактором, коби лише не схотів цілком відтягнутися на бік, а поки що, то то наша галицька (переважно попівська) публіка у великій часті дивиться на Франка як на якого нечоловіка, через що і велика часть предплатників відпала би. А чи із України буде (при етимологічній правописи) значніше число предплатників, се ще велике питане. Вірю, що Франкови ся річ не мила і він, як каже, чуєся тим скомпромітованим, однак не бере ризика видавництва на себе, а своїм повним ім'ям міг би ся і дальше дати нашій публіці спізнати і єї до себе призвичаїти“.

Як сам Франко дивився на всю справу, свідоцтво цього маємо в його листах із 13 грудня до Наталі Кобринської й Кониського. Повідомивши Кобринську про редакційний комітет „Зорі“, писав Франко, що до комітету увійшли Подолінський, Цеглинський, Вахнянин, мабуть іще Калитовський. „а яко петрушку запросили й мене“—додавав він. „Звісна річ,—писав із цього приводу—я почувши о такій їх для мене ласці, здивувався дуже, яким лицем могли вони, скривдявши мене і віднявши міні те, що було моє і при чім я все-таки два роки добре потрудився, кидати міні опісля окрушини з свого стола. Розумієсь само собою, що відказав на відріз і в своїм співробітництві і в співредакторстві,—нехай собі самі їдять, що заварили. Україна страшно озлоблена на цілу ту історію. Кониський пише лист за листом, штурмує конче, щоб усе те якось поладити, а властиво, щоб Товариство Шевченка віддало міні „Зорю“. Та тільки здаєсь, що з цілого того штурму нічого не буде“. Франко міркував,

„що „Зоря“, якою її зробить комітет, довго не продержиться, і що швидше чи пізніше прийде черга на нас“. Закликаючи Кобринську не тратити надії й не опускати рук, кінчив Франко: „Тепер приходять на нас пора тишини, хоч не добровільної; що в ту пору зробимо, те буде зроблено і буде певно тревальше і красше ніж те, що зроблене прихапцем в поспіху та серед завірюхи. А як прийде наш час ділання,—тоді ми зможемо виступити, як Бог приказав“.

Того самого дня, що до Кобринської, написав Франко довгий лист до Кониського, сповнюючи свою обіцянку, що оповість Кониському й київській громаді „найсвіжіший кусник з історії галицького українофільства.

„Діло було ось яке. Здавна вже носився Партицький з гадкою—скинути з себе тягар видавання „Зорі“ задля своєї слабости. Два місяці тому, перед моїм від'їздом до Вікна говорить він до мене: беріть „Зорю“. Я не то що не допрошувався від нього сего дарунку, але й досить не радо його приймав, представляючи йому, що може знайде кого іншого на редактора або взагалі зарядить з своєю „Зорею“ так, щоб опісля не жалував. Він відказав, що о ніякім іншому виході не думає, і виразно зажадав від мене, щоб я переймав „Зорю“ на власність, щоб ще сего року підписався редактором на кількох нумерах „для освоєня публіки з моїм імям,“—а на другий рік робив собі такі реформи, які визнаю потрібними. Я ще тоді спитав його, чи і які він схоче поставити міні умовини що до способу і напряду видавання; він відказав, що умовин не ставить ніяких окрім того, щоб „Зоря“ виходила і зміцнялася та щоб не принесла ему (яко основателеви) встиду. Очевидно, при таких умовах я згодився прийняти „Зорю“,—мав тільки поїхати на кілька неділь до Вікна, а зараз по повероті обняти редакцію. Але ще перед моїм від'їздом до Вікна, майже того самого і слідуєчого дня, коли Партицький зробив міні ту пропозицію, чую я, що Партицький пертракує з Скобельським і з Подолінським також о передане їм „Зорі“. Се мене троха зафранувало,—на другий день іду я до Партицького і питаю його, як стоїть діло? Показуєсь, що Партицький справді говорив з Скобельським і Подолінським, але жаден з тих панів не згодився брати на себе „Зорі“—і всі uznали, що тільки я можу і повинен зайнятися дальшим її видаванем. „Не майте ніякого сумніву,—впевнював мене Партицький,—я Вам дав слово і додержу свого слова. Розписуйте листи, вербуйте собі людей, а скоро приїдете з Вікна,—„Зоря“ невідмінно буде Ваша“. З тим я й поїхав до Вікна,—на тій підставі й розписав листи: до Вас, до Драгоманова, до знакомих в Галичині.

„Аж ось підчас мого побуту в Вікні, зовсім без моєї відомости і участі, являєсь стаття в тутешнім „Kurjerze Lwowskim“ п. н. „Moskalofilstwo i ukrainofilstwo między ludem ruskim w Galicyi“, написана Павликом. Деякі уступи тої статі викликали між тутешніми українофілами страшенне роз'ярєне. Особливо три уступи покладено в вину авторови: 1) розхвалєне (досить несправедливе) Наумовича, 2) поганьбленє (дуже делікатне) Барвінського, о котрім сказано, що він талантом не доріє до Навроцького, а стався славним властиво аж по смерті і 3) замітка (недокладна) о мні, що з галицьких писателів 70-их років я перший звернувся до людової мови. Хоч я й признаю блуди і нетактовности Павлика, поповнені в тій статі, то все-ж-таки, як самі бачите, гріхи его не були зовсім такі смертельні, щоб задля них він заслужив на укаменованє. Але Ви запевно здивовані читаєте сю дігрєсію і питаєте себе: що за звязок мають помилки Павлика в польській газеті з „Зорею“ і зо мною? Отже слухайте! Коли появилась та стаття в „Kurj. Lwow.“, так зараз піднявся між старшими українофілами страшений крик, звісно, не на Павлика самого, але на „них“, на соціялістів чи що. „От глядіть, як „вони“ пишуть тепер уже!“—говорилось в кружках,—„а що-ж то „вони“ будуть писати, коли дістануть „Зорю“ в свої руки!“ А п. Подолінський на бесіді кричав: „Das ist eine Niederträchtigkeit (се підлість!). Ми їх з болота підняли, пригріли і прокормили, а „вони“ ось як нам відплачуються.—Доки мене мої слабі ноги носять,—говорив Гладилевич,—я не позволю, щоб „вони“ дістали „Зорю“ в свої руки!“

„От і почався рух. Замість щоб розібрати здоровим розумом: яку звязь має стаття Павлика зо мною і для чого за Павликові помилки я маю бути караний,—сейчас же згори рішено, будь що будь, не допустити мене до редакції. А щоб бодай перед власними очима якомсь умотівувати такий крок, тож зложено слідуєчу мітологію: 1) що до редакційного Комітету будуєчої „Зорі“ має крім мене вїйти Павлик і Терлецький; 2) що будуща „Зоря“ має змінитись на місячник чисто науковий; 3) що вона має статись органом скрайне соціялістичним. Значитьсь,—виводили звідси наші панове,—„Зоря“ скомпромітує нашу партію. А щоб тому запобігти, треба нам доконечно поставити або свій орган супротив „Зорі“, або перехопити „Зорю“ в свої руки. „Все те кувалось і коїлось в тіснім кружку людей, котрого головою є Гладилевич, а spiritus inflans Подолінський. Щоб однако-ж сяк-так замаскувати свої приватні забіги, панове ті підсунули Това-

риство ім. Шевченка, в виділі котрого крім них засідають: Романчук, Громніцький, Медвецький (проф. техніки) і інженер Барановський,—ті оба послідні не беручі майже ніякої участі в руськім житю. Почались наради того виділу. На перших засіданнях, котрі відбулись ще перед моїм поворотом з Вікна, рішено так: „Зорю“ видає Товариство ім. Шевченка, редакторство обнимає Подолінський, до співробітництва запрошує і мене. На те я приїхав з Вікна і з немалим здивованем дізнавсь о цілій справі. Поперед всего пішов я до Партицького і питаюсь его, як стоїть діло?—Зле стоїть, сказав Партицький,—Товариство ім. Шевченка хоче видавати свою газету.—„Коли Товариство ім. Шевченка буде видавати газету,—сказав я,—то я не буду видавати „Зорі“, бо не хочу робити роздору в партії“,—„А позаяк я сам дальше її видавати не можу,—сказав на те Партицький,—то хочаби остатись неутральним, завішу видаване „Зорі“, а вони нехай собі видають нову газету. Так отже в моїх переговорах з Партицьким стало тепер на тім: що коли Товариство Шевченка рішить в принципі видавати газету, то „Зоря“ перестав виходити; коли-ж рішить не видавати нічого то „Зоря“ буде моя. „А Товариству Шевченка я „Зорі“ не передам“—сказав Партицький,—бо не хочу ломати даного Вам слова“. З тим я й вийшов від Партицького.

„Аж ось в редакції „Діла“ починає говорити зо мною Гладилевич в тій справі і комунікує міні те, над чим раджено в Товаристві Шевченка. Поперед всего представляє міні, що видаючи „Зорю“ з своїм підписом, я мушу приготувитися на страту бодай 200 пренумерантів,—а за тим пропонує міні стати співробітником при „Зорі“, видаваній Товариством Шевченка під редакцією Подолінського. Я витріщив на него очі і сказав ему те, о чім говорив з Партицьким, а іменно, що „Зоря“ поки що є власність Партицького, а властиво моя, що після слів Партицького Товариство ім. Шевченка з его рук ніколи її не дістане, а коли хоче дістати її з моїх рук, то повинно о тім зо мною переговорити, не ухвалювати нічого поза плечима і не диктувати міні условин там, де властиво я маю право диктувати условини. На те сказав міні Гладилевич, що з Партицьким уже „на щось“ говорено, що „вже так як би маємо его слово“ і що він не від того, щоб відступити товариству „Зорю“. Як бачите, знов несподіванка. Того самого дня, зустрівши Партицького в кавярни, я при Подолінським реферує ему слова Гладилевича. Партицький обурений. „То не правда! Я їм ніколи нічого не обіцяв! Ченьже не схочу з рота холяву робити! „Зорі“ Товариству Шевченка не передам!“

Знов засіданє виділу Товариства ім Шевченка, на котрім знов, розумієся, не узнано відвітним переслухати ані мене ані Партицького. На другий день чую, що виделегувано Романчука, щоб зо мною переговорював: ще перед тими переговорами Подолінський розказав міні условини, під якими Товариство Шевченка готово прийняти мої услуги: іменно, нехай уже я підписую редакцію, товариство запевнює міні ремунацію і тант'ему з зиску, не мішаєсь до редагованя, тільки веде надзір над напрямом „Зорі“. Я опять таки виступив против легальности такого поступованя, против диктованя міні условин, де я властиво є ще властителем. Розказую ту річ Партицькому, а Партицький, повчивши мене, які условини маю ставити до Товариства Шевченка, додає, що ему було-б дуже пожадано, коли-б я справді дійшов з товариством до згоди, бо се лежить і в его інтересі, так, як він має в друкарни ще 200—300 зр. довгу (не за „Зорю“, а за старе „Зеркало“), і надієсь, що товариство в індемнізацію за відступленє „Зорі“ вичеркне ему той довг. І ще з одної причини рад би він, щоб я погодивсь з Товариством Шевченка, а іменно задля „Бібліотеки Зорі“. „Я хочу, бачите, і на дальше видавати „Бібліотеку Зорі“ і бажав би, щоб пренумерата на ню розписана була разом і нерозлучно з „Зорею“, за що знов дав би я безплатно для цілорічних пренумерантів значні премії в моїх давнійших виданнях“. Почувши ті условини Партицького, о котрих давнійше не було ніякої мови, я пізнав, що Партицький повертає оглоблі і що я, держачи его за дане міні слово, стаю ему на заваді в его переговорах з Товариством ім Шевченка. Бо перенимати его довг на себе, на бюджет нового видавництва „Зорі“ я прецінь не міг, і так само, беручи „Зорю“ на себе тільки в тій ціли, щоб її зреформувати, т. є. поперед всего розширити її обєм на 6 листів місячно (3 л. на нумер), що потягало за собою підвисшенє пренумерати на 6 зр.,—я не міг зараз згори обтяжувати її ще баястом „Бібліотеки Зорі“, редагованої Партицьким і вимагаючої підвисшеня пренумерати до 8 зр., що значило-б згори засудити ціле підприємство на упадок. Вечером того-ж дня я мав розмову з Романчуком. Він поперед всего виступив против мене з закидами, укованими на підставі тих мітологічних здогадів, котрі я висше в 3 точках сформулував. На них я відповів ему: ас 1) що до складу комітету редакційного я з ніким ще не мав бесіди, то й ніхто не має підстави щонебудь о нім говорити; впрочім Терлецький сидить в Відни, отже-ж до комітету належати не може, тим менше, що занятий тепер екзаменами. Що до Павлика, то я сказав прямо, що справді числив на его співробітництво, але знаючи доволі его редакторські спосібности, зовсім і не думав кликати его до комітету редакційного. Ас 2) і 3) я прямо заявив, що о нічім подібнім не думав, що бажав „Зорю“ видавати в тім самім форматі, тільки в збільшенім обемі, що не думаю робити з неї журналу наукового, котрий у нас не міг би удержатись, і що взагалі в'язучи з тим видавництвом цілу свою будучину, по части навіть в власнім інтересі дбати буду о те, щоб воно йшло добре. Почувши від мене таке заявленє, Романчук признав, що дотепер Товариство Шевченка поступало на підставі хибних інформацій (хоч я майже те саме

заявляв і Гладилевичу і Подолінському ще вперед, зараз по приїзді з Вікна),—але з обов'язку делегата предложив міні умовини товариства, звістні міні вже з розговорів з Подолінським. Не входячи в розбір тих умовин, я зупинився зараз на питанні власності „Зорі“. „Диспонуючи „Зорею“, Товариство ім. Шевченка повинно було попередити мене, чия власність „Зоря“, і умотивувати мене попередити з Партицьким, а не з мною, котрому вона зістала дарована“. І ту Романчук признав, що над тим питанням доси виділ товариства не застановлявся (хоч я то само говорив Гладилевичеві зараз по приїзді з Вікна),—і на тім ми розійшлися.

Знов засідане виділу Товариства Шевченка, на котрім по довгих застановах рішено звкінци зробити те, що повинно було бути зроблене на самім початку,—іменно—ігноруючи мене, розпочати переговори з Партицьким, щоб він передав „Зорю“ Товариству ім. Шевченка, і виделегувано в тій цілі Вахнянина. Бачучи, як воно йде, і міркуючи з розговорів Партицького, що я йому не вигідний, не хотючи й довше грати в цій комедії понижаючої ролі статиста, котрим туряють з одного боку в другий і о котрім, як о якій неживій річі, рішають „на підставі хибних інформацій“, не вислухавши і не слухаючи его об'яснень, я рішивсь—усунутися і віддав Партицькому его слово, дане міні взглядом даровизни „Зорі“. Партицький прийняв мій поступок на вид рівнодушно і спокійно, і того-ж таки вечера умовився з Вахнянином, що за ціну вичеркнення довгу передає Товариству ім. Шевченка „Зорю“, але приймаєсь ще якийсь час підписувати її редакторство. На другий день, коли ми его питалися, як випали переговори, не сказав нічого виразного окрім того, що „відай прийдець ще самому видавати „Зорю“,—слова, в котрих, як бачите, під шкаралущею правди крилось ядро брехні. На підставі тих слів я міг ще кілька днів мати ілюзії, що коли Партицький сам буде видавати „Зорю“, то буду міг бодай працювати при ній в такий сам спосіб, як доси. Але в минувший понеділок діло остаточно виясилось: виділ Товариства ім. Шевченка відбув послідне засідане, на котрім прийнято з рук Партицького власність „Зорі“, рішено через особну депутацію подякувати ему за его дар і відписати ему его довг, а в кінци вибрано комітет редакційний, до котрого війшли: Партицький яко відповідаючий редактор, Подолінський яко відпоручник Товариства ім. Шевченка, Цеглінський, Целевич, Калитовський, мабуть Громніцький чи Скобельський і—я!!! Сею ухвалою нанесено міні ще одну лишню пощочину, опять таки рішивши о мні без мене, так як я в тім часі був в Станіславові на загальних зборах товариства жіночого. Приїхавши в середу, я дізнався о всім: і Гладилевич і Партицький і Громніцький в приватних розговорах сповіщали мене о ухвалі, виражали надію, що я не відтягнуся від роботи і засяду в комітеті. Очевидно ті панове зовсім не почувають того, як гарно вони зо мною обійшлися, і не мало були здивовані, коли я на відріз відказав їм, що ані до комітету не війду, ані одної стрічки до „Зорі“ не напишу. Що більше, Громніцький чинив вид, немов аж від мене перший раз чує о цій історії і о моїх приготуваннях та коштах, які я вже поніс на „Зорю“, і сказав з зачудуванем: „Ба, та чому-ж Ви о тім уперед нічого не казали? Аджеж ми не сторцувалися на те, щоб „Зорю“ взяти в свої руки!“ Як Вам подобаєсь та невинність по всіх доси мною розказаних фактах, котрих правдивість, надіюсь, потвердять Вам листи Белея і котрих всі цитовані слова вповні автентичні?“

Франко питав далі Кониського, чи після того всього він може далі брати участь у „Зорі“ та чи галицька молодь і наддніпрянська громада „можуть прикладати руку до того, щоб своєю працею підпомагати і піддержувати шайку людей, котра, позаочно сшіптуючись, перехапує чужу власність і думає, що обдертому в такий спосіб робить велику ласку, коли ему позволить впрягтись в ярмо і дати експлуатуватися на користь тої-же самої шайки“. До того Франко, „переконавсь о чисто приватних, особистих мотивах цілої розіграної комедії“ над ним.

„Бо коли через мене і моє редакторство грозила компромітація цілій народній партії в Галичині, то чому-ж та партія яко така, чому-ж бодай уся львівська українофільська громада не зійшлась, не завізвала мене перед себе, не вислухала моєї оборони? Нехай би тоді була рішала: видавай або покинь,—я такому судові був би підляг, знаючи, що маю діло з громадою. Але ту не сталось так,—противно, в гру против мене втягнуто приватне товариство, числяче всего на всего 37 членів, а проводжене як раз тими людьми, котрим в справах народних я маю причини як найменше довіряти“. Тут називав Франко Гладилевича й Подолінського.

Закінчуючи свій довгий лист, підкреслював Франко, що йому жаль самої справи, а головно молоді, що рвалася до науки, а на неї Франко як редактор міг мати бодай який-такий вплив, „групуючи її коло наукової і народної праці“. За те не брався роздумувати над тим, що робитиме наддніпрянська громада, для якої „Зоря“ під редакцією Цеглінських Подолінських „правдоподібно принесе більш сорому ніж хвали“.

IV.

На перешкоді тому, щоб „Зоря“ перейшла в руки Франка, стала не так його власна особа, як головно особа його майбутнього співробітника-помічника Михайла Павлика. На нього посипалось багато докорів із боку його львівських і віденських товаришів. Про те, що Франко і Терлецький напали на Павлика за те, що він тільки „попсував справу“, скаржився Павлик Драгоманову в листі з 27 листопада. Павлик признавався, що він стояв в останніх часах за спільне виступування з народовецькою партією під умовою, „що вони нас з Франком і т. д. не будуть мати за собак“, а тепер бачив, що краще було-б заложити свою газету¹⁾. В найближчому листі з 11 грудня, звіщаючи, що у Львові „настав немов кінець світа“, що старі народовці взяли „Зорю“ в свої руки й викинули всіх молодих на вулицю, зачавши від виповідження всякої роботи в „Ділі“ Павликові, Павлик сам наводив як причину всієї бурі свої статті в „Kurjer-i“ й свою участь у світському похороні Адольфа Нарольського²⁾. Обидва факти накоїли багато лиха. Навіть свої люди, як Франко, а особливо Терлецький, накинулися на Павлика за статті словами: „що, мовляв, як я смів їх писати, та ще в польській газеті?! Як я смів робити що небудь на свою руку? Що пора би на мене завести дисципліну, щоб мене тримати на поводах“ і т. д. Павлика боліло те, що його обмежувано саме в тому, що він найкраще знав і найкраще міг робити, напр. Франко згори не дозволив йому писати в „Зорі“ політично-соціальної хроніки й літературної критики. Однак—признавався Павлик—„воно истинна правда, що вся остатна каша заварилася тільки через мої статті й похорон,—але-ж треба би, бачу, взяти діло так, що це тільки характеризує зарозумілість і дурноту старих українофілів. Правда далі й те, що скоро тільки власти дізнаються, що я в що вмшався,—зарас пропадає справа, розумієся, найбільше задля недостачі відваги й гідности у нашої інтелігентної публіки; але-ж—всему є границя: хто напр. може знати або сказати що „Ділу“ за те, що я ему переводжу повісти? Навіть весь тутешній польський літературний світ смієся з такої підлости та заячости народовців“. Павлик думав, що найкраще було-б заложити свою нову газету й це певно вдалося-б, але Франко не хотів узятися, а Павлик не міг узятися, бо одно його ім'я потопить усю справу. А в тім і Франків аргумент признавав Павлик розумним: хай наперед старі народовці осоромляться, хай докажуть, що не мають літературних сил для газети,

1) Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, IV, с.с. 308--9. 2) Про свою участь у похороні Нарольського писав Павлик до Драгоманова: „Умер чесний і розумний чоловік, що глибоко ненавидів попів і церкву; бажав він і его брат похорону світського, я й прийшов, відпровадив до гробу і сказав бесіду про його жите і діяльність. Все відбулось як найсмирніше і бачилось: що може хто мати до зовсім чужої, найособистішої справи—переконаня покійника й его прихильників? Так підіть же, яку гидку лайку підняв „Новый Проломъ“ і „Слово“. Дурні-ж народовці замість сказати тим панам: „умийтесь, яке вам і нам діло до чужої справи“,—зачали й собі натягати цей похорон та боронитися так невміло й гидко, що навіть їх власним прихильникам не подобалось,—та ще й брїхнями. І це, бачите, замість вдаритися в груди і сказати собі: прости, господи, нам свиням, щосмо не були на похоронах члена основателя „Просвіти“, „Тов. ім. Шевченка“ і т. д.! Покійник однако не любив і москвофілів і старих українофілів, і це була его засада, щоби до них ні по що не вдаватися, хоть як тяжко бідував. Думаю-ж я по похороні: треба людям простити і вдатися до них, щоби зложилися на похорон (ми, звісно, бідні) та взяли в нім участь тим більше, що це буде дуже негарно для самої Просвіти і т. д. Так, чи повірите, що я сам вчув від них, граючих на Бесіді в карти: „Та йдіть собі гет, що нам до того, умер та вмер, дайте нам спокій!“ І ніхто з них не дав ані шєлюга і не зявився на похороні! А потім ще й зневажають помершого чоловіка, підсуваючи ему те, що він усім серцем ненавидів—„матірь нашу св. церков!“ (Тамже, с.с. 312—3).

а потім уже тим певніше зможуть виступити молоді. Павлик сподівався такого осоромлення народовців, коли з Наддніпрянщини ніхто не дасть ні праці ні грошей для „Зорі“, а Наддніпрянці це повинні-б зробити хочби тільки задля самої підлости старих українофілів перед молодими. Цього й був певний Павлик, бо про це написано вже на Наддніпрянщину. Не знав тільки, що зробить Кониський, що в його руках були й гроші й передплатники для Франкової „Зорі“. „Коли й він й Лівіцький зробить, як слід,—виводив Павлик,— то за 1½ року народовці наші проваляться з своєю Зорею і тоді буде пора на нас“¹⁾.

Та були між молоддю ще палкіші одиниці від Павлика. Вони домагалися від Франка, щоб він не робив собі жадних скрупулів, що буцімто „не годиться проти своїх виступати, не годиться роздвоювати сили“ тощо, й думали про те, як би заснувати новий літературний журнал із Франком на чолі.

Завдяки таким настроям товаришів Франко був глухий на всі намови Кониського лишитися в редакційному комітеті „Зорі“. Що більше, такі намови смутили Франка, як писав він 24 грудня 1884 до Кониського. Правда, він бачив „глибину і щирість патріотичного чуття“ Кониського, але zarazом бачив „і всю непрактичність поступованя, керованого одним тільки, хоч би й найкрасшим чутем“. Зазначував, що „препондеранція всякого чуття вироджує сентиментальність, а сентиментального барана по сумній конечности завсігди пожирають зовсім несентиментальні вовки“. В справі переходу „Зорі“ до Товариства ім. Шевченка Кониський бачив тільки патріотичний бік. Щоб мати на увазі також глибокий, принциповий бік справи, Франко давав ось які ближчі пояснення Кониському:

„1) Ви робите собі даремні ілюзії на тім, що своїми листами до Гладилевича, Огоновського і других тутешних панів здужаєте склонити їх до побільшення обему „Зорі“. Сего вони на жаден спосіб ані не схочуть ані не зможуть зробити. Не схочуть, бо „Зоря“ у них не діло патріотичне, не справа народна, а спекуляція, на котрій треба заробити, а з виключенем всякої можности страт, а до того при як найменшій труді. Всі люде, засідаючі в новім комітеті (з виїмком Целевича, котрого вони підписали фальшиво, хоч він до комітету не належить), звістні суть у нас зі свого лінивства, із своєї умственої заскоружлости. Побільшувати обем „Зорі“, се значило-б для них побільшувати тягар на власних плечах, особливо коли в комітеті нема жадного „вола робучого“, на котрого-б можна той тягар звалити. А не зможуть вони побільшити обем „Зорі“ для того, бо Партицький накинув їм на карк „бібліотеку Зорі“, видавництво чисто спекуляційне, котре він цінить 2 зр. річно за 24 „аркушів“ а властиво піваркушів (recte затім 12 арк.). Отже-ж тепер, даючи в номері „Зорі“ півтора аркуша, т. є. місячно три аркуші „Зорі“, а 2 аркуші (recte 1 арк.) бібліотеки, вони становлять ціну 5 зр. Коли-б вони побільшили обем на 2 арк. „Зорі“, то їм уже видалась би за малою ціна пренумераційна 6 зр.,— а вважайте, що ціна 6 зр. річно за літературне дранте, яким вони хотять заповнити „Зорю“—о чім поговорю дальше—навіть в їх власних очах видатись мусить надто вже різиковною. А вже о обемі 3 аркушів „Зорі“ і бесіди ніякої бути не може“.

„2) Ви робите собі ілюзії й на тім, коли думаєте, що „Зоря“ 1885 р. буде чимсь подібним, як була 1883 і 1884, т. є. в тих часах, коли українці стали її пренумерувати. Вважайте поперед всего, що галицькі молодші писателі всі від неї відсунулися (крім тих, що сидять в комітеті),—письтельки тож, і що затім в портфелі редакційнім показалаь посуха. Прийшлоь Партицькому вигрібати з коша ті повістки і статі, котрі він двох попередніх літ повідкидав яко непотрібні,—але й сего на довго не вистарчить. На першій засіданю комітету редакційного, на котрім і я був присутній, Вахнянин виразно представив програму видавництва слідуючими словами: „Мусимо старатися, щоб „Зоря“ слідуочого року була як можна меньш науковою і як можна меньш серіозною“. Головну роль грати буде всячина, за котрої редаговане взялиь аж два панове комітетові. Не меньш важну роль грати будуть (у) п. Подолінського описи его подорожі по Італії і описи картин в галеріях флорентійских. З повістей мають доси тільки одну: відкинену від конкурсу (і нескінчену) повість небіжчика Бобикевича. І бібліографію і критику в роді преславної критики на гидких Соколиків Цеглинського в посліднім (23) н-рі, в котрій можете бачити *ex ungue leonem* будущого редактора „Зорі“ п. Подолінського.

1) Тамже. с.с. 312—5.

„3) Із сказаного доси пізнаєте, що моє (і Ваше і Ваших друзів) співробітництво при „Зорі“ є зовсім злишне. Нехай ті панове самі троха потрудяться,—побачимо їх діла блага.

„4) але із сказаного пізнаєте також, що піддаватися під юрисдикцію таких людей було-б і з моєї і з Вашої сторони попросту абдікацією з тих думок і ідей, котрі нам над усе найдорожші, котрі іменно становлять суть і ядро нашого патріотизму. То значило би віддати наш патріотизм не негідну вислугу людям з нечистими руками і пустими головами та серцями. А чи Ви не знаєте, що молодше, підрастаюче покоління і у нас і у Вас пильно дивиться на такі справи і судить їх острійше, ніж ми? А чи Ви не знаєте, що вся вага і заслуга наша супроти сучасних і будущих поколінь не в тім, який ми прапор держимо, але в тім, чи ми єго держимо, т. е. чи держимо єго взагалі, чи може тільки підносимо і знов кидаємо після мнимої потреби, після опортунізму. Я не говорю се в тій цілі, як коли-б сам хотів або другим радив лобом мур розбивати, але тільки в тій цілі, що у нас тепер, серед тої тяжкої кризи, яку переживаємо, треба поперед всего характеру, треба твердості хоч і не гранітної, але хоч так собі людської, мужескої. Ціль наша була,—коли пригадуєте собі перші наші обопільні листи,—заснувати таке видане, котре-б і гідно репрезентувало нашу питому літературу та науку серед Славян і з другого боку групувало-б коло себе всі, старші і молодші сили, щирі серця, живі та поступові думки, давало-б їм сказівки і добрий привід до умственої і літературної праці для добра свого народа. Чи Ви думаєте, що се мала річ, що се річ так пуста, котру можна при першій зміні обставин кинути на бік і підлаждуватися під понимане панів Вахнянинів, Подолінських та Цегліньських з їх „несеріозними і ненауковими“ змаганнями, з їх ідеалом газети, несягаючим понад рівень німецької „Gartenlaube“ і не досягаючим у mnogім навіть до того рівня? Ні, Ласкавий Добродію,—радше мовчати, ніж такою діяльністю маніфестувати свій патріотизм!“.

А в тім і не треба було мовчати,—запевняв Франко, повідомляючи Кониського, що в останніх днях відбулось у Львові невеличке зібрання молодих, щирих людей, що обіцяли зложити по 10—15 гульденів на видавництво нового літературного часопису. Крім того „Товариство руских жінок у Станіславові лагодиться повзяти на своїм виділі ухвалу, в котрій,—як міні доношено,—має завізвати мене—розпочати з днем 1-го цвітня видаванє літературно-наукової газети яко органу того товариства“—писав Франко й додавав про себе: „Я, розумієся, вагувався якийсь час,—але переконавшись доочне о тім, який живий починаєся (рух) серед галицько-рускої молодіжи, як конечною єсть потреба видання і серіозного по думкам і смілого та живого по тону і популярного заразом по способу виложеня, я рішився: через перші три місяці 1885 р. засісти на жите або смерть до праці над Федоровичем, укінчити єго, а від 1-го цвітня во імя Господне зачати видаванє нової газети“.

Програма нового часопису мала бути така, як обговорили її Франко й Кониський, формат такий, як „Зорі“, об'єм 2 аркуші число, 4 аркуші місячно, в трьох чверторіччях 36 арк. за 3 р. Подаючи це до відома Кониському та його другам, питав Франко, чи може сподіватися письменської помочи від Кониського та взагалі від Наддніпрянців, себто чи вони годяться друкувати в новому часописі твори, що лежали готові, і писати нові; 2) чи та якої міг би надіятися грошевої запомоги, поки новий часопис не здобув би собі ширшого ходу в Галичині й дебіту до Росії, себто чи й наскільки міг би рахувати на всю або на якусь частину тієї запомоги, яку в своєму імені й інших приобіцяли на „Зорю“ під його редакцією; 3) чи і як можна-б помагти тому, щоб новий часопис по перших числах одержав дебіт до Росії.

Повідомляючи, що скоро дістане завідомлення з Станіславова й відповідь Кониського на наведені питання, надрукує відозву й розішле її по всіх усюдах Наддністрянщини та Наддніпрянщини, Франко писав:

„Вважаю потрібним сказати Вам також, що справу сю я представляв уже Олександрови Барвінському, котрий дуже прихильно і радо її прийняв. Я просив би Вас також—в листах до наших старших поки що нічого о тій справі не згадувати. До Огоновского Ви удавались зовсім дармо,—він лютий на мене за критику на єго критику Гайдамаків і на єго Панталеймона (печатану в Світі),—Ваш лист тільки дужше розлютив єго“.

Ширше написав Франко про план нового журналу того самого дня, що до Кониського, до Кобринської. Тут між иншим писав:

„Ото улягаючи намовам деяких добрих приятелів і будуючи по троха на їх обіцяну поміч, а також на Україну, а притім бачучи, як конче потрібно нам в теперішних часах, хоч і на пяти стаючи, поставитись супроти кацапів, я рішився, засягнувши ради всяких серйозних людей, від першого цвітня таки видавати літературно-наукову часопись таку, якої потребу всі почувемо. Перший, з котрим я в тім ділі говорив, був Олександр Барвінський, котрий не тільки радо прийняв мою гадку, але ще й сам порадив міні удатись до жіночого товариства і просити єго не тільки о те, щоб нова часопись була з титулу єго органом, але щоб воно само взяло ініціативу в єго видаваню, т. є. щоб виділ рішив в засаді видавати газету і завізав мене писемно до видаваня. Таке завізване потрібне для мене яко щит і охорона против всяких закидів,—що ніби то я роблю роздор, підкопую Зорю і т. і. Ухвала така повинна-б запасти ще перед новим роком, щоб я міг як найшвидше видати проспект і запросити до пренумерати ріжних людей, а також приготувити праці до першого рочника.

Подавши об'єм і ціну нового часопису писав далі:

„Тепер представлю Вам бюджет нової газети. Вийшло-б єї в першім році 18 номерів, т. є. 36 арк. Беручи кошти друку від аркуша 25 зр., одержимо один номер 50 зр., місячно 100 зр. Експедиція (500 прим.) місячно 10 зр., коректа і адміністрація нехай би також лиш 10 зр. за номер, т. є. 20 зр. місячно,—маєте головні кошти: $100 + 10 + 20 = 130$ зр. місячно, т. є. 1170 зр. Коли-б числити на 500 пренумерантів по 3 р., то мали-б ми 1500 зр., то значить, що осталося би на ремунерації авторам около 300 зр., т. є. менше як по 10 зр. від аркуша друку. Сего, як бачите, мало, щоб хто небудь міг з того жити. А числити на більше, як на 500 пренумерантів, дуже трудно, вже хочби для того, що „Зоря“ забере їх чимало. Навіть і 500, хто знає, чи найдеся. Правда, ту деякі люде обіцяли підмогу, але тої підмоги годі надіятись більше, як 100 зр.,—може бути, що друге тільки прийде нам з України. Коли-б товариство жіноче могло здобути для свого органу хоч як небудь значнійше число предплатників, то се було-б найліпше. 600 предплатників,—а нова часопись могла-б уже стояти яко тако і можна би може хоч що небудь відложити яко резервовий фонд для забезпечення дальшого видавництва. Правда, як би нам удалось зискати хід на Україну, то може бути, що нова часопись здобула-б собі там хоч 200 предплатників,—ну, але як сего не буде можна, то треба буде нам стояти на своїх власних ногах. Що співробітників відтам будемо мати, о тім я й крихти не сумніваюсь. Нині ще пишу до Кониського. Може бути, що удасться міні ще вихлопотати де-що від Федоревича, у котрого я отсе на святах сиджу.

„В виду того я прошу Вас, Ласкава Пані, порозумійтесь з виділом жіночого товариства або, коли можна, то й самі поїдьте і вихлопочіть мандат, представляючи те, що газета від товариства за оборону єго інтересів і ширене єго думок не буде наразі вимагати нічого, як тільки моральної підпори, пренумерованя і агітації в єї користь. Газета буде виходити етимологією Просвіти, в форматі Зорі, два рази в місяць, о титулі ще подумаємо, а як би Ви мали який, то можете propositionsweise прислати. Мандат такий можна в формі ухвали виділу надіслати один до редакції „Діла“, держаний дуже загально і коротко, а другий, докладнійший, для мене“.

В справі плану з новим журналом написав Франко до Драгоманова щойно 2 січня 1885 р.:

„А тепер про наше видане—писав тут між иншим Франко.—Отсе вчора зійшлись були до мене люде, чоловік з 12 молодіжи, і ухвалили будь що будь видавати свою окрему газету, котора-б „лучила нас з Европою“. Щоб не зробити фіяско з грішми, рішено не зачинати виданя, поки не буде на ту ціль зложено бодай 500 зр. Звісно, і Академічне Братство і Товариство Жіноче в Станіславові заявили готовість по змозі сили підпирати видане і причинятися до єго почину. На „Зорю“ вже тепер, поки ще 1-й номер не вийшов, многі махнули рукою, і то многі з старших, а поперед всего сам Партицький. Тільки Кониський конопадить мене конче приставати до неї ради патріотизму,—але я не те відповів єму троха може навіть приостро. На всякий спосіб на Україну в грошевім згляді ми не числимо, хоч бажали-б як найбільше числити на їх праці,—чого, розумієся, вони й не відмовляють“. Повідомивши далі Драгоманова, що Кониський запрошує його до Києва й він дуже радо поїхав би туди, писав Франко: „Над виданем у нас буде ще ширша рада, по котрій зараз оголосимо проспект. Я думаю, що перший номер повинен би появитися не пізнійш першого липня 1885. До того часу я скінчу й роботу над Федоревичем, значить, і у мене буде хоч що троха своїх грошей“. Сподівавсь, що до нової редакції приступить і Драгоманов на тих умовах, на яких обіцявав приступити до „Зорі“. Почувши від Павлика, що в Драгоманова готова стаття про закарпатську Україну (так звану тоді Угорську Русь), зітхав Франко: „от би було славно, як би Ви могли поступити її до нашого виданя“.

Тимчасом вийшло перше число недопущеної в руки Франка „Зорі“

й під вражінням його появи написав Кониський 19 січня 1885 р. лист до Франка.

„Ви лучше ніж хто другий знаєте, як я бажав добра і розцвіту „Зорі“, і повірите, коли скажу, як то мині тяжко, що вона зійшла в такому тумані, в такій темряві! навіть не видко і того маленького проміння, котре инколи мигтіло в торішній „Зорі“. Вже після 24 числа я не сподівався, щоб „Зоря“ стала навіт хоч „Правдою“, але не сподівався, і на те, що принесло перше число! А воно подало нам безсуперечну відомість, що ми—українці—не маємо цілком літературної часописі в Галичині! Коли „Зоря“ і далі така буде, дак—горе нам! Кожне число такої часописі ставитиме більший а більший мур між Галичиною і Україною!.. Часопись може бути і „не строго науковою“ і „не сервезною“, але ради шаноби друкованого слова не сміє бути—сміховищем!.. Може часопись не бути сучасно—ідейною, то най же бере хоч естетикою, хоч художественними зразками, психологією і в усякому разі—чистотою мови. Може дасть Бог,—далі проясниться „Зоря“, поліпшає; але перше число нікого з щирих українців не вдовольнить. Коли вона не вдовольняє мого старого смаку, моїх підтоптаних бажаній, то що ж казати про молодіж!.. Не такої часописі треба“... Кониському здавалося, що Площанський і вся його москвофільська компанія більш усіх радітимуть першому числу „Зорі“ й занехають свої заходи в Росії, щоб відобрати їй дебіт, бо „вона сама у себе його одбірає“.

Далі, згадуючи, що писав Франко, Кониський признавав Франкові побіду над собою й „обома руками благословив“ його „на видаване своєї—нашої часописі, в котрій одначе треба деякої одміни проти того, як ми умовлялися,—писав Кониський.—Певний я, що й кожен з українців поблагословить Вас приступати до сего діла, чим швидче, тим лучше“. На видавання нового часопису Кониський не дивився як на конкуренцію з „Зорею“ або на копання могили для неї, готов був навіть допомогти їй, як вона того забажає, але для нього було очевидним, що „Зоря“ не в силі задовольнити бажання тих людей, що ось-ось стануть на чолі українського руху. Новий часопис мав не відбирати нічогісінько „Зорі“, а дати Україні хоч зернятко з того скарбу, якого вона потребує. Даючи раду починати нове видавництво, Кониський кінчив словами: „тепер нас ніхто не докорятиме, що ми розбиваємо сили. Ні! ми їх злучимо, бо тепер вони розбиті“.

Хистке становище Кониського до справи гальмувало рішучість Франка. Цю хисткість зуміли використати львівські народовці. Ще заки Кониський виписав Франкові свої вражіння з першого числа „Зорі“, повідомляв Павлик Драгоманова в листі з 10 січня 1885 р., що Наддніпрянці дуже зайнялися „Зорею“ Франка. Полтавці зложили вже 200 р. і ще мають зложити. Павлик нарікав, що збір грошей і передплатників допався в руки Кониському, що почав напирати на Франка, щоб писав до „Зорі“.

„Розуміється, цього не буде—писав Павлик. Франко буде видавати газету свою, а до того часу навіть Кониський наказав редакції „Діла“ на руки котрої прийдуть гроші, не видавати їх в руки Зорянам. Зазиває Франка на Україну; це було би дуже добре, бо отворив би трохи очи Українців на тутешніх народовців; а то там збирають на „Зорю“ гроші й матеріяли все в тім переконаню, що вона—Франкова, наша¹⁾).

Особисте порозуміння з киянами було тим більше бажане, що хоча Франко написав про поступування львівських народовців широкий лист до Кониського з проханням прочитати його на зборах київської громади, „та по всему видно,—писав Павлик 15 січня до Драгоманова,—що наші про це непорозуміне й не знають, як слід“. Заразом Павлик повідомляв, що в „Kurjer“i з того-ж дня появилася Франкова стаття на народовецьку відповідь на згадану вже статтю Павлика. Стаття Франка „певне ще більшого гвалту наробить між тутешніми народовцями ніж мої уваги“²⁾. Відгадував Павлик найближчу бурю, що перейшла понад головою Франка.

Темою Франкової статті в 15 ч. Kurjer-a Lwowsk-ого“ було „Галицьке

1) Переписка, IV, с. 320. 2) Тамже, с. 323.

українофільство“. Перед статтею була рекомендація редакції, що стаття походить від Франка, одного з найкращих українських письменників, що працюють у Львові. В своїй статті згадав Франко на вступі про статтю Павлика в „Kurjer-i“. Деякі дійсні фактичні помилки,—виводив Франко,—недокладності й односторонні ради статті Павлика приписано в роздразненні навмисній підступній тактиці, взято ту статтю за якусь програмову енуціяцію цілої якоїсь групи, до якої втягнуто різних людей, що не мають нічого спільного зо статтею, й пороблено кроки, щоб придушити уявлені й небезпечні підкопи. Найприроднішим було спростувати помилки. Та минув більше ніж місяць, заки появилися „Уваги українця“¹⁾. Автор цієї статті назвав Франка радикалом і раціоналістом. Франко признавався до цього, бо радикалізм це спосіб думання, що змагає до корінів кожної речі, до природних консеквенцій кожної думки; бо раціоналізм це змагання до того, щоб нашими думками й ділами кермував розум. Спростовуючи помилки, Франко стверджував, що галицьке українофільство було відмінним явищем від наддніпрянського українофільства, було наслідкуванням зовнішніх познач останнього, з поминенням саме його корінного змісту, його т. зв. хлопоманства з найяскравішим представником—Шевченком. Одначе в другій половині 70 рр. зачав запускати коріння в Галичині й цей бік українофільства, й тоді посипалися на нього удари за згубний „радикалізм і раціоналізм“, хоча саме цей рух міг указати на Шевченка яко на свого батька. Драгоманов вів пропаганду саме при помочи „Правди“ в 1873 і 1874 рр. Пропаганда Драгоманова—це пропаганда ідеї національної окремішности України й тієї необхідности, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігенцією, себто розумом, наукою. Цією одинокою ідеєю перейняті всі його праці, видані в Київі, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Петербурзі й Москві. Франко уважав сумним явищем, що такі погляди, які висловив автор „Уваг“, затемнюють голови великої частини галицьких українців. Страх перед незрозумілими словами, охота одних канонізувати як пророків, а інших виключувати як чортів, нарешті безсмертна бляга—це хвороби галицького українофільства, авилічити їх можна тільки радикалізмом і раціоналізмом.

Під вражінням цієї статті написав Гладилевич 17 січня до Кониського, що Франко „розповів там неодно, про що повинен був мовчати, неодно такій і пробрехав, як пр., що Драгоманів інспіровав Правду“. Наслідком цієї статті „Франко стоїть тепер цілком побіч і годі його і кликати в комітет редакційний Зорі“. Гладилевич сподівався, що „Франко сам пізнасть, що зробив погано, і змаже те, але на те треба якогось часу“.

З приводу цієї самої статті писав Іван Белей до Кониського 25 січня таке:

„У нас діються сумні речі. Франко сими днями зробив непростиму дурницю. Виступивши з редакції „Діла“ (в добрій злагоді), на другий день напечатав в Kurjer-i Lwowsk-im таку статтю против „народовців“, що она обурила цілу народну партію на него. Франко втягнув в тую статтю непотрібно, без мові відомости і мандату, мою особу яко редактора Діла—і я мусів ему в „Ділі“ відповісти, застерігаючись против того, щоб він в польських газетах промовляв в моім імені²⁾. До того був я змушений: треба було

¹⁾ Це була відповідь із народовецького боку на статтю Павлика. В „Kurjer-i“ вживалися терміни: Rusin, ruski. ²⁾ Відповідь Івана Белея принесло ч. 2 „Діла“ за 1885 р. (з 17 січня) в „Перегляді часописей“ без підпису автора. Франкові закинув Белей, що він вмішав у „свою сварку“ й Володимира Барвінського, основника „Діла“, й сучасного редактора його в „українофільську“ партію, „а о всіх обзиваєся так, що вороги не тільки якої там партії, але вороги Руси галицької взагалі можуть лиш затирати руки. Пок. В. Барвінський стоїт за надто високо, щоби его брати в оборону,—діла его свідчат за него,—а нинішній редактор „Діла“ уважає своїм обовязком запротестувати против усіх інсинуацій п. Франка, які він без его відомости і мандату, а що найголовнійше без підстави, виголосив в его імені в Kurjer-i Lw“. Хто хоче конче творити сякі чи такі „купки“,—га, на то нема ради,

рішатись: або застерегтись або уступати з редакторства. Міні дуже жаль Франка, що так загородив собі дорогу, непотрібно. Мав уже довіріє і повагу, — виступав уже яко референт на вічу в Долині, — а тепер нешвидко зможе собі те довіріє і ту повагу назад здобути. Біда в тім, що наші люде мають талант, а не мають такту і змислу, щоб на перше-ліпше загавкане не стратити рівноваги і удержатись на висоті своєї поваги. Не опираючись на gros партії або бодай не маючи з нею контакту трудно що зробити. Партія-ж, яко цілість, не може ангажуватись у всякі експеріменти, бо її задача — добитися політичного верховодства в краю. а тут доносять на ню, підозрівають її і поляки і москалефіли і власти політичні. Зробив Павлик дурницю: безпопівський похорон Нарольському — москалефіли вже чверть року тим агітують. А як „Слово“ та „Новый Пролом“, так і „Діло“ і „Зоря“ опираються на попівстві, бо світської інтелігенції дуже мало. Русь Галицька — одинока мабуть сторона в цілім світі, де без попівської піддержки ані література ані політика неможлива. З тим і наші радикали і Українці мусять бодай до якогось часу числитися“...

На лист Белея відповів Кониський 15 лютого. Повідомляв, що 200 р., зібраних на „Зорю“, має Кониський повне право обернути, як знає. Хай Белей не передає їх у „Зорю“, але задержить у себе, поки Кониський не напише. В статті Франка з „Kurjer-a“ Кониський не знайшов нічого такого, але уважав її не своєчасною з огляду на виборчу справу, якій могла пошкодити. Через Белея вислав Кониський редакційному комітетові „Зорі“ „Люборадських“ Свидницького й працю Маячанця — Ореста Левицького — про побут жінок на Україні в XVII—XVIII віках.

Своє побоювання про те, що стаття Франка могла пошкодити в передвиборчій акції, повторив Кониський також у листі до Франка, на що зареагував Франко в листі з 12 лютого. Франка тішив суд Кониського про його львівську аферу з народоцями.

„Се мене скріпляє — писав він — в тих тяжких хвилях загального острацізму, які міні отсе довелось переживати. Ви помиляєтесь, думаючи, що моя стаття могла пошкодити народоцям в часі передвиборчім. Нічого там такого не було, і кидаючи на мене острацізм, самі вони й не думали о тім. А думали вони, що зараз „Слово“ і „Пролом“ підхоплять сварку між народоцями, крикнуть на нігілістів, соціялістів і радикалів. А між тим „Слово“ і „Пролом“ ані словечка не сказали о цілій афері, очевидно раді з того, що задали такого жаху цілій партії, що й тіни їх боїться і для тої осяччої тіни своїх же людей камінем побиває. Так само помиляєтесь Ви, що між мною а Белеєм відносини полагодились. Не полагодились і не знаю, чи коли небудь полагодияться. Чоловік, котрий холоднокровно міг написати на мене в „Ділі“ такі брехні, як він написав, піддаючись агітації низьких інтриганів, котрий міг обкинути мене публичним болотом, знаючи добре, що робить се не за мою провину, але „для предупрежденія клевет „Слова“ і „Пролома“ і для вигорожденя своєї власної особи від компромітуючого-б то спільництва зо мною, той чоловік стратив мое поважанє і мою прихильність і розріз, ним самим зроблений, ніколи вповні не загоїться“.

Жаль Франка до Белея стане цілком зрозумілий, коли пригадати, яку нагінку владили народоцї на нього за його статтю. Народоцї викинули Франка споміж себе, заборонили йому являтися в своїх товариствах і навіть признаватися до народоцїв, а Павлика змусили морально зректися співробітництва в „Батьківщині“¹⁾. Ні Павликові ні Франкові не можна було навіть мати відчитів в „Академічному Братстві“, бо братська кімната була мала й темна, відчит мусів відбуватися в „Просвіті“, а туди заборонено їм входити²⁾. Повідомляючи про це Драгоманова, Павлик писав, що таке елімінування всіх поступових елементів, тим більше Драгоманова, буде доти, доки не буде свого органу, де треба буде трохи відважніше поступати з іменами й працями. Одначе на Франкову газету мало сподівався мати впливу Павлик, „а сам Франко і доси не виріс

але нехай же не аннексує до своїх „купок“ таких людей, котрі з пересвідчення, що сповняють народний обовязок, працюють совістно для загального добра Руси, кладучи добро загальне понад всі „купки“. Під тим знаменем тільки ми можемо побідити наших противників, а ніколи сварками, рекримінаціями та інсинуаціями — в польских газетах, — ворогам на радість! Сумний то прояв, не дай Боже, щоб мав увійти у нас в наліг“...

1) Лист Павлика до Драгоманова з 31 січня 1885 р. (Переписка, IV, с. с. 323—4). 2) Лист Павлика до Драгоманова з 25 лютого. (Тамже, с. 335).

з політиканства і доси не вміє дивитись на такі речі об'єктивно—писав Павлик. Так напр. як давно високо ставив народовців, так тепер не може вийти з вражіння особистої урази і не може він (а тим більше Терлецький) дарувати міні, що „Зоря“ через мене (а не через дурість народовців!) вислизла йому з рук»¹⁾.

До гуртка тих, що стояли по боці Франка, коли народовецькі консерватисти не допустили до переходу „Зорі“ в його руки, належала й Наталя Кобринська, що в листі з 23 січня 1885 р. писала до Кониського ось що:

„У нас зайшли великі непорозуміння з видавництвом літературної часописи Зоря, котра мала перейти на власність п. Франка, перейшла на Товариство ім Шевченка. То був дуже немилий завід не лиш для п. Франка і нашого жіночого товариства, котре хотіло входити з ним в змову, але для всіх, що поважають его талант. Отож у Львові, як певне уже вам, вп. добродію, відомо, завязався комітет взглядом нової під редакцією п. Франка часописи, котра би вповні відповідала своїй задачі і сповняла правдиво культурну у нас місію. Бо то дивна неконсеквенція кричати, що наша суспільність темна, а нічого не подавати такого, щоби могло розширити і розяснити її світогляд, а противно угоджати невиробленому смаку. Єли би у нас були грошеві засоби, то добре редагована часопись далеко борше виробила би собі свою читаючу публіку, як можна би гадати, понеже у нас много вже таких є, котрих не можуть задоволити теперішні літературні видавництва. Але у нас все мусит ся розбити о той нужденний гріш“.

V.

Ще перед виїздом Франка до Київа радив Драгоманов йому в листі з 22 січня напирати на два пункти: 1) на те, що самі галицькі селяни бажають чогось живішого й радикальнішого, ніж дають їм народовці, 2) що клерикально-уніятська політика народовців не тільки безплідна в Галичині, але й не згідна із всеукраїнською ідеєю, бо й віддалювала галичан-неуніятів і була нецікава й антипатична для православних буковинських і російських українців. „Ерго політика безконфессійна—найнатуральніша русинам“—виводив Драгоманов, бажаючи відповідно до таких думок у Галичині „прогрессівно-демократичної газети, котра-б поставила рух українсько-галицький не по народовському“²⁾.

Драгоманов ждав нетерпляче, що вивезе Франко з Київа, як писав до Павлика 20 лютого. З усіх Франкових і Павликових проектів уважав найкориснішим літературно-науковий часопис для інтелігенції, бо „поки нема педагогічної семінарії, то не буде й школи. Треба перше всього внести Європу в голови сердудників, то вони знатимуть, що нести й до свитників“³⁾.

Повернувши з Київа, повідомляв Франко 5 березня коротко Драгоманова в справі журналу ось як: „Київська громада поручила міні видавати газету літературно-науково-політичну, коли можна, вже від першого (13) цвітня і видавати її, не дразнячи московської влади, але й не оглядаючись на московську цензуру так, як се роблять „Діло“ і „Зоря“. Я швидко напишу вам дещо ширше о тій справі, а поки що замічу тільки, що обіцяли на перший рік 1000 руб. підмоги і надто деякі праці“.

День пізніше писав про те-ж саме Павлик Драгоманову. Його тішило нове видання чи то Франкова газета, але все инше тільки смутило його. Франко бо постановив покликати вибраний у Коломиї на академічному вічі комітет, що має скликати ще більший збір, також із народовців, „і всі вони мають дати газеті фірму й санкцію“. Павлик просто поблід, коли вчув таке нараз від Франка, а ще прикріше стало йому, коли по-

1) Тамже, сс. 335—6. 2) М. Драгоманов. Листи до І. Франка, с. 75. 3) М. Возняк. Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною (Україна, 1926, кн. 5, с. 141).

чув, неначе-б так наказали кияни. На думку бо киян і Франка важне було те, щоб „Діло“ не тільки не виступило проти нової газети, а ще й хвалило її, й щоб узагалі перестати між собою всяких сварок. „Я казав Франку,—писав Павлик—що з того всего вийде: найперше—те, що великий синедріон скаже, що нової газети не треба, так, як є Зоря, а коли й треба, то порадить викурити з неї всяку смілишу думку, всяких сміливих людей, і Франко готов завести таку цензуру, що просто сум побирає. А перестати сваритись буде значити тільки те, що вони нас вилаяли і виелімінували і ще гірше будуть лаяти і елімінувати, а ми мусимо мовчати. Та особисто воно не так важко, але принципіально?! Руки просто опускаються на такий брак нюху, такту й гідности у наших би то людей!! Як би-ж хоть народовці були тепер і на довго—сила, а то вони вже нуля, особливо морально. Шо-ж могла би нам зашкодити їх мовчанка?! (А мусіли би мовчати)“. Павлик прохав Драгоманова написати Франкові рішуче свою думку, може й помогло-б¹⁾. Була в листі Павлика й згадка про те, що кияни порадили як мога вдарити в новій газеті на москвофілів²⁾.

На Франків лист відповів Драгоманов 12 березня. Тут передовсім перестерігав Франка, як поводитися з Наддніпрянцями, приступаючи до ділових стосунків із ними. Радив ніколи не покладатися на те, що вони приобіцяють, бо певне переменяють думки й самі особи підставляють інші, а реченця ніколи не додержуть. Порадивши в грошевих справах брати те, що давали, переходив Драгоманов до думок і рад із приводу Франкового редакторства.

„Перш усього—писав Драгоманов—дозволю собі сказати дещо про редакторство взагалі, з проби 20 років сотрудництва й редакторства: а) Не заражайтесь двома редакторськими хворобами: а) вважати публіку за дуже дурнішу писателів, думаючи, що мовляв, того й того публіка не розбере, тим не зацікавиться й т. и. Давайте усяку сурйозну справу публіці, розкауйте просто, але сурйозно, і публіка розбере. б) Не вважайте сотрудників дурнішими себе; підберіть людей по власному вибору, вмовтесь з ними в оснівному,—а далі дайте їм волю робити, а особливо не odkладайте розмови про справи пекучі до того часу, коли сами зберетесь поговорити може й ліпше ніж готовий сотрудник в готовій статті. Далі як українофілові дозволю сказати Вам: паче всього не політкуюте! Поставте мінімум принципів, та держіться його, не оглядаючись ні на Івана ні на Петра. Нарешті, як бувшому редактору Світа і безспорно потопившому цей журнал, скажу: починайте зразу з ясного напрямку. Можете не писати осібної програми, але робіть так, щоб в кожній статті чулось, що в Вас вона єсть, і принципи й система проводу їх. А найліпше почніть таки з програми. Чи Ви, чи Павлик писали мені, що думка була колись назвати нову газету „Нова Наука“. Добре імя. Ваша публіка буде поки що головно молодіж, то-б-то ті, хто готується до громадської праці. От Ви й можете сказати, що всі питання практичної тактики Ви залишаєте на боці, а будете виставляти наукову теорію життя і праці в громаді і будете її виставляти без урізок, без вагання. Дві головні цілі будуть у Вас: наукове вистудійовання нашого краевого життя—й перенос в нашу країну наукових здобутків Європи. Прибавлю два почастних бажаннь: а) непременно зразу поставте себе ясно до Росії: поставте себе зразу панукраїнцями, але без формалізма національно-політичного. Скажіть, що Вам ходить о вольність і розвиток всього українського народу, а не об тім, в яких він державах останеться. Звісно, заявіть себе федералістами і прихильниками переробу Росії на вільну державу і обіцяйте слідити за ліберальним і демократичним рухом в Росії. Далі поставте себе ясно до Польщі, а особливо до польського люду в Галичині. Добре-б, як би Ви зразу дали кілька статей про той люд. Я думаю, що, поки в поляків нема практично-демократичної партії (їх соціялістичний рух на $\frac{1}{2}$ язикомельство, а на $\frac{2}{2}$ доктринерство), то русинська демократія мусить виступити й за поляків.

З принципіальним боком діла тісно звязаний і адміністраційний бік. Мене дуже страшить отой фантом комітету організації газети, котрий постановлено в Коломиї літом. Навіть звістка про нього здивувала мене. По листам Вашим і Павлика я був ждав, що у Вас єсть купка зорганізована людей, котрі зважились, почати роботу, як авангард. Коли це читаю, що всю справу поставлено на дискусію усякого, хто назвався народовцем і хто навіть не буде й писати сам, а буде тільки дискутовати, як писати й як не писати В а м. Звісно, „людей питай“,—але перш усього „свій розум май“, особливо, як сам будеш

¹⁾ Тамже, сс. 336—7. ²⁾ Тамже, с. 338.

одповідать за послідки. А кажу Вам—момент рішучий і для діла й для Вас. Пора Вам вже бути самим собою й рішити раз на завше, чи хочете ви залишити по собі імя видного чоловіка в нашій історії, чи стати львівським народовцем, другим виданням Навроцького або що. Та й діло, коли Ви його провалите тепер, то на довго провалиться, а надто спільність галичан і російських українців. В Росії-ж знайте, що дійсню й сталу поміч, а особливо працю Ви получите тільки од радикальних людей (не кажу вже об тім, що тільки притягши радикальні елементи російсько-української громади, можна поставити твердо українофільський рух, виведши його з кола ділетанства й схоластики). Так треба, щоб Ваша газета була й не те, що Правда й що Світ. А для того перш усього підберіть Ви собі персонал сотрудників, котрі-б без усяких еківок були прогресисти й згодились би писати для газети, та з ними й засядьте за виробку програми. Стережіться таких, котрі раді будуть записатись в партію, а на ділі робить не будуть, а будуть вишукувати в газеті резони, щоб оправдити своє неробство, а Вашій роботі будуть кидати палки під колеса¹⁾

Драгоманов так живо цікавився новим журналом, що в цій справі телеграфував до Франка. Телеграму одержав Франко в моменті, коли збирався переписати й вислати Драгоманову проект нового часопису.

„По довгих колотнечах і крутанинах—писав тут Франко—я рішився видавати її раз в місяць, книжками і фонетикою. Сего домагалось досить багато людей і зі Львова і з провінції, а пренумерантів нова часопись чи сяк чи так багато понад 200 в першій році числити не буде. Коли-б українці додержали своєї обіцянки і зложили те minimum заповоги, яке прирекли (1000 руб.), то міні здаєсь, що сей рік можна би вдержатись і напечатати бодай чимало такого, що дало-б корм людям і опісля, коли-б газета не вдержалась і мусіла-б перестати виходити. Правда, на Україні обіцявали й предплачувати, але так, як цензурною нова часопись мабуть відразу не буде, то ледви чи набересь тих підписчиків з 50, хоч би навіть удалось найти дорогу для перевозу надрукованих номерів за кордон. На всякий злучай я маю надію переслати туди бодай перших номерів що найменше по 50 примірників,—чи довго се потриває, не знати“. Далі висловляв Франко побоювання, що новий часопис матиме двох завзятих ворогів: „нашу кацапську кліку, котра сипати буде на всі боки доноси: і в російську і в австрійську поліцію“, і прокураторію, що „у нас тепер просто дихати не дає ніякому друкованому слову“.

Залучений до листу підпис оповістки подається в оригінальному правописі, щоб дати зразок правопису задуманого часопису:

„Підіймаючись видаваня щомісячного літературно-наукового і політичного журнала п. з.

„Б р а т с т в о“

бажав би я вдоволити давно почувану потребу часописі, котраб громадячи в собі всі найкрасші літературні і наукові сили нашої широкої Русі-України, служила б повним виразом літературно-наукової і суспільної роботи цілого нашого народа, старалась би приводити ту роботу в живий звязок з такою-ж роботою наших ближших і дальших сусідів на сході і заході Європи, а заразом ставила б собі метою—по всіх частинах і окраїнах нашої землі будити почуте народної єдності, піднимати общєукраїнське народне самопізнанє.

„До тої ціли змагати буде „Братство“, подаючи в відділі беллетристики твори, живописуючі жите, побит і звичаї руско-українського народа і его інтелігенції; в відділі науковім поперед всего праці історичні про найблизшу і дальшу минувшість нашого народа у всіх его частинах, студії про его громадский і економічний побит, про розвій і змаганя его інтелігенції і его поводиторів, про зріст і роботу его народних інституцій, такі-ж студії про наших ближних і дальших сусідів, як то Великоросів, Білорусів, Поляків, Словаків та Чехів, Мадярів, Румунів, Жидів і проч., про їх жите духове, політичне і літературне, про їх побит економічний і розвій народний. Дальше підуть праці про землю, природну вдачу, мову та світогляд руско-українського народа, матеріяли етнографічні, історичні і статистичні, праці над історією української літератури і бібліографія нововиходячих творів и поперед всего руско-українських, а затим і тих чужозичних, котрі змістом своїм тикаються нашого народа або нашої минувшини. Звернена буде увага також на всякі важнійші появи в літературі й науці прочих славянських народів, а також і інших освічених народів європейских. В кінці прийдуть щомісячні огляди суспільного і політичного житя Русинів-Українців у всіх дільницях нашої землі, дописі про жите народа і інтелігенції а також спеціальні розправи про поодинокі пекучі питання нашого суспільного і громадского житя.

„На листах, „Братства“ поміщати будуть свої праці всі знатнійші наші писателі з Галичини и з поза єї границь; крім того будуть ту поміщені деякі доси ще не печатані твори, листи і записки наших давнійших писателів, як Шевченка, Квітки, Костомарова,

¹⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка. 1881—1886, сс. 77—80.

Бодяньського, Максимовича, Руданського, Шашкевича, Свидницького, Могильницького, Навроцького и др. Предплата на „Братство“ за три чвертьрічя сего року (9 книжок) виносить 5 зр., чвертьрічно 1 зр. 80 кр. Предплата в Росії с пересилкою 6 руб., чвертьрічно 2 р. Адрес редакції і адміністрації Львів, ул. Ліндого ч. 3¹⁾.

1) В архіві Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові заховався й первісний проєкт програми „Братства“, написаний етимологією, бо очевидно й журнал планувався первісно в етимологічному правописі. Цей етимологічний проєкт із пізнішими фонетичними дописками багато в дечому відбігає від програми, поданої Драгоманову, тому подаю його ось тут в його оригіналі:

„Давно вже почуваєсь у насъ потреба часописи, котра бъ громадячи въ собѣ всѣ найкрасшї літературнї и науковї сили нашої широкої Руси-України, служила повнымъ виразомъ серіозної літературно-наукової и суспільної роботи цѣлого нашого народа, а заразомъ ставила собѣ метою по всѣхъ частинахъ и окраїнахъ нашої землѣ будити почуте народної єдності, спільності, піднімати общєукраїнське народне самопознанє. Яку величезну вагу для нашого теперѣшного и грядущого розвою мусить мати мѣцне почуте народної єдності, се ясно кождому, хто тѣлько вмѣє яснимъ и тверезимъ окомъ глядѣти на політичний розвѣй народѣвъ. Недостачу такої часописи живо вѣдчуло и выказало мѣжь иншими такожъ торѣчне вѣче рускихъ студентѣвъ—академикѣвъ въ Коломыйѣ, котре выбраному зъ мѣжь себе комитетови поручило починити кроки для заснованя такої часописи.

„Щобъ поповнити ту недостачу и дати всѣмъ нашимъ старшимъ и молодшимъ силамъ поле до серіозної духової роботи, порозумѣвшись зъ свѣтлыми представниками нашої літератури и науки живучими по за границями Галичини, а такожъ съ комитетомъ выбранимъ на вѣчу коломыйскѣмъ, при спѣвудѣлѣ всѣхъ знатнѣйшихъ писателѣвъ въ українськихъ (котрыхъ для звѣстныхъ причинъ именовати ту не можу), якъ такожъ низше поименованихъ писательокъ и писателѣвъ галицкихъ, приступаю зъ д. 1 ст. ст. цвѣтня до видаваня літературно-науково-політичної часописи п. з.

„Братство“

„Братство“ виходити буде два рази въ мѣсяць, кождого 1-го и 15-го въ обѣмѣ 3 листѣвъ печатныхъ и мѣстити буде оригінальнї повѣсти и новелѣ зъ житя руско-українського народа и інтелегенції, поезїѣ и драмы, дальше статїѣ науковї, попередъ всего працѣ историчнї про найблизшу и дальшу минувшѣсть нашого народа у всѣхъ его частинахъ, студїѣ про его громадскїй и економичный побытъ, про розвѣй и змаганя его поводиторѣвъ та експлоататорѣвъ, такї-жь студїѣ про нашихъ близькихъ и дальшихъ сусѣдовъ якъ то: Великоросѣвъ, Бѣлоросѣвъ, Полякѣвъ, Словакѣвъ та Чехѣвъ, Мадярѣвъ, Румунѣвъ, Грузинѣвъ и Жидѣвъ, про ихъ жите духове, політичне и літературне, про ихъ побытъ економичный и розвѣй народный. Дальше пѣдутъ працѣ про землю, природну вдачу, мову и свѣтоглядъ руско-українського народа, матерїялы етнографичнї, историчнї и статистичнї, працѣ и матерїялы по исторїѣ української літератури і бібліографїя ново виходячихъ попередъ всего русько-укр. книжокъ, а затим такихъ чужоязичних, котрі тикають. Звернена буде увага на всякі важн. появи в літер. і науці прочихъ слов. напр.,—такожъ іншихъ справ нар. европ. Въ кѣнци прийдуть щомѣсячнї огляды суспільного и політичного житя Русинѣвъ-Українцѣвъ у всѣхъ дѣльницяхъ нашої землѣ, дописї про побут нар. і інтелегенції, а такожъ спеціальнї розпр. про поодинокї пекучї питання націон.-сусп. і гром. житя.

„На листахъ нашої часописи заразъ же в першѣмъ роцѣ будуть помѣщенї недрукованї ще доси творы, листы та записки нашихъ писателѣвъ Шевченка, Костомарова, Максимовича, Бодяньського, Мордовця, Руданського, Глѣбова, Свидницького, Могильницького, Федьковича, Навроцького и др. Зъ нашихъ галицкихъ силъ прирекли намъ ласкаво свѣй спѣвудѣлѣ Впов. Панѣ Кобриньска, Ю. Шнайдеръ, Кл. Поповичъ, О. Озаркевичъ, М. Рошкевичъ, и Впов. Панове О. Терлецкїй, В. Коцовскїй, дръ Смаль-Стоцкїй, А. Косъ, Б. Кирчѣвъ, В. Бобикевичъ, Вас. Полянскїй, М. Коломыйчукъ и др. Крѣмъ того прирѣкъ намъ въ вѣддѣлѣ етнографїи свое постѣйне сотрудицтво славносвѣстный выдавецъ нашихъ „Историчныхъ пѣсень“ М. Драгомановъ.

„Въ першѣмъ рочнику „Братства“ будуть мѣжь иншими помѣщенї слѣдуючї обширнѣйшї працѣ: „Нове жите“, поема Ів. Франка, „Кудеяръ“, перекладъ недрукованої ще по великоруски поемы Некрасова, „Вихора“, повѣсть з народного житя М. Коломыйчука, „Люборадськї“, хронїка-романъ Свидницького, „Суспільнї и умственнї змаганя галицко-рускої інтелегенції вѣдъ 1772 до 1874 року“ О. Терлецкого, „Україна и єи поводиторѣ“, „Жиды въ Галичинѣ вѣдъ 1772 року“, зъ выемками літературнихъ творѣвъ галицкихъ Жидѣвъ въ наш. перекладѣ, „Теперѣшна Румунїя“, обширнї студїѣ про Котляревського, Квѣтку, Максимовича и Бодяньського, „Буковина до 1848 року“ и „Лукїянъ Кобылиця“, „Львѣвъ въ 1848 роцѣ“ „Антропологичнї рѣжницѣ мѣжь Українцями а Поляками

Подавши повищу копію, зазначував Франко, що здержався з друкуванням оповістки до часу одержання уваг Драгоманова на неї.

Надіслану програму перечитав Драгоманов разом із одним земляком, що від нього ждав великої користи для Франкового журналу, коли він за кілька місяців повернеться на Україну. Таким робом у листі з 20 березня писав Драгоманов уваги „стільки-ж свої, скільки його, згаданого земляка. Ось вони:

„Програма нас не вдовольнила, починаючи од імені журналу. Що воно за Братство?—кого з ким? Далі ніякі принципи не намічені—окрім общеукраїнської єдності й самознання, котрого форми теж не показані. До того нема проспекту ближчих сотрудників („всі знатніші писателі“—з одного боку за багато,—та й невірно,—а з другого за-мало), ні тих статей, котрі вони обіцяли. Ми радикально не годимось на таку думку, що мовляв, газета, хоч і перестане, то залишить кілька доброго корму людім. Коли так, то ліпше просто видати кілька окремих книг і брошур. Ми-б бажали (та, по Вашим і Павлика листам ще торішньої весни, й Ви бажали), щоб газета, навіть, коли-б перестала скоро виходити, то залишила по собі ясний напрямок для праці літературної й громадської. Мені-ж здається, що цей напрямок вказує нам сила річей в Галичині. Тепер у Вас можуть бути тільки три дороги: а) радикальне ультрамонтанство (Мир), б) радикальна Побѣдоносівщина (Слово, Пролом) і с) радикальна-ж прогрессивна партія, така, які єсть в усій Европі і які в західній Европі (Англії, Франції, Італії) не сьогодні-завтра возьмуть в руки й державну силу, щоб передати її через кілька десятків років соціальной демократії, як та підросте й мозком і організацією. Російсько-українська громада ще в протесті проти Качали й Слова (див. Правду кінця 1873 р.) заявила, що пристає до того прогрессивного радикалізму, коли поставила принципи: федералізм (найконсеквентніща форма лібералізму) в справах державних, демократизм—в соціальних, раціоналізм—в культурних; Ви в своїх попередніх виданнях прибавили: реалізм в умітності,--асоціація в економії. Чому-ж не поставити ясно цих всіх принципів в програмі, котра у Вас німало не одрізня Братства от „Дѣла“, „Зори“ і т. п.? Без ясної програми,—котра мусить бути видна й у підборі ближайших сотрудників і статей,—журнал обернеться в збірку, котра може бути користна в літературі багатій і устроєній, тоді, як нам треба літератури руководячої, педагогичної, так сказати“¹⁾.

Драгоманов радив відкласти вихід 1 ч. на 1 травня, а до того часу впорядкувати склад редакції і спис статей та порядок їх видавання. За-разом посилав конспект програми, з якого видко було, чого бажав Драгоманов і його товариші. Прохав зібрати редакцію й предложити їй конспект, а „може тепер же виробиться щось середне між присланою програмою й нашими думками“²⁾.

Новому журналові радили дати назву „Поступ“. Мав це бути щомісячний літературно-науковий і політичний огляд. Його загальний зміст мав бути такий, як у всякому іншому місячнику. Спеціальні завдання „Поступу“ піддавали у виборі матеріялу й напрямку думок редакції про сучасність ось що: а) боронити національності, її вольности та збудити потребу національної єдності в усіх наділах нашої країни; б) вишукувати в минулому й сучасному ознаки національної сили, змагань до волі й самостійности, організуючих інституцій і т. ин.; вишукувати найпрактичніші способи осягнення повищої ціли; в) наповнити рямки національності здобутками всесвітньої культури в громадському житті, письменстві й науці; г) зробити наш народ причасним до тієї всесвітньої культурної праці; д) винайти в явищах поступу передових культурних народів засоби для самої нашої боротьби за національну автономію, знайшовши особливо

и Великороссами“, „Европейскі казки и ихъ початки, перекладъ зъ французского, зъ додаткомъ про украинскі казки“, М. Драгоманова, его-жь дослѣды про перемѣны казокъ про Едіпа та брата и сестру и пр.

Предплата на „Братство“ за три чвертьрѣчя сего року (18 н-рѣвъ, 54 листѣвъ друку) выносить 5 зр., чвертьрѣчно 1 зр. 80 кр. Цѣна въ Россіѣ съ пересылкою 6 руб., чвертьрѣчно 2 руб. Рускѣ нар. читальні в Галич. Львѣвъ д. 10 н. с. марта 1885. Иванъ Франко.

1) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 80—81. 2) Тамже, с. 82.

серед наших сусідів поступові елементи, а якими можна-б було працювати спільно для вселюдських і зокрема наших цілей. Принципи сучасної всесвітньої цивілізації уважав Драгоманов найвідповіднішими для такого поступу: лібералізм в його найконсеквентнішій формі—федералізму в державних справах, демократизм у соціальних справах з його найтвердішою гарантією—асоціацією в економічних справах, раціоналізм у справах літератури, науки та знаття. Що до відношення до біжучої політики—щоденні питання політичної тактики зоставлялися газетам і спеціалістам політичної боротьби. Завдання „Поступу“ були: критика політичного життя з наукового погляду й закладання твердих теорій політичної діяльності, головню в поколіннях, що готовилися до виходу в життя. Журнал мав стояти окремо від усіх сучасних політичних партій і кружків України. Наскільки дозволила-б великість видання, журнал міг давати коло своїх думок місце всякому щирому голосові, котрий хто схотів би подати у важних справах нашого краю й народу¹⁾.

В другій половині березня Франко був вирішив видавати своє „Братство“, як писав у листі з 20 березня до Кобринської. Повідомляв, що з кінцем квітня, десь коло 20—25, бажав би випустити в світ першу книжку нового місячника „Братство“. Провідні думки нового місячника вискаже коротко програма, що повинна-б появитися найближчого тижня. Подавши коротко внутрішній розклад журналу, Франко писав:

„Вам і представити собі трудно, Ласкава Пані, з яким страхом і трепетом я приступаю до того видавництва, котре може статись основою або руїною цілої моєї будучини. Але не йде міні о себе, а йде о те, щоб допомогти, а не зашкодити тому святому ділу, котрому я взявся служити. І тим тяжше міні розпочинати видавництво, коли у нас з усіх боків бачу злу волю, ворожі та косі погляди, інтриги, сплетні і бог зна які ще любезности, коли бачу, що люде, позуючі на наших проводирів, абсолютно не бачуть і не хочуть бачити дальше свого носа і звужують програму діяльності до тої міри, що швидко в тих рамках тільки для них одних і буде місце. Тяжко міні, Ласкава Пані, розпочинати отсе діло, так тяжко, як коли-б я вибирався на війну, в котрій крім певної смерти, а то ще й ганьби людської не жде мене нічого. Але я чую, що розпочати треба“. Прохав Кобринську зладити до 1 числа „Шумінську“ (Дух часу). Про відношення журналу до жіночого товариства писав ось що: „До товариства жіночого не удаюсь, бо по просту—боюся. Вийде нумер, побачуть, узнають, що варто попірати,—добре, а ні, га, то що діяти“. З поля жіночого питання бажав Франко мати якісь праці, але не знав, звідки їх узяти. А в тім у 1 числі „Братства“ доторкнеться цього питання критична стаття про новеллу Кобринської „За для кусника хліба“. Не мав охоти друкувати перекладів. Бажав видобути з редакції „Зорі“ статтю Ореста Левицького про „Шлюб в Україні в XVII і XVIII віках“.

Свідомством важкого, болючого психологічного процесу, який переживав Франко в тому часі, є його лист до Кониського, написаний найближчого дня по листі до Кобринської, себто 21 березня. Повідомляв, що звістку про видавання часопису фонетикою написав Кониському під впливом нарад із Гладилевичем, одначе поговоривши з молоддю, побачив, що перша, давніша думка про етимологічний правопис була краща, й він остається при етимології. Про нараду з старшими також говорив йому Гладилевич і Франко не був їй противний, але досі ще не знає, як воно буде. Думає, що проти нової газети „Діло“ не зможе виступити, бо не буде за що, тим більше, що має досить небезпечного ворога в „Мирі“. А в тім, „що купка „Діла“ неохітно дивиться на нову газету,—писав Франко,—се річ проста і зовсім натуральна. Щоб помістили програму, я мушу хапатись підступу, котрий, не знаю ще, чи вдасться, так само, як не знаю, чи схоче „Діло“ бодай розіслати при номері ту програму особно надруковану. Раз, в приступі великої ласки, Белей сказав мені, що „колись, як збереся много анонсів, то ми між анонсами інших газет помістимо й анонс твоєї. Дай бог, щоб я не потребував тої ласки!“

Далі повідомляв Франко Кониського, що друкарня Товариства ім. Шев-

¹⁾ Тамже, сс. 83—4.

ченка не може друкувати нової газети, бо „нема де й одного лишнього наборщика примістити. „Тому в великі розмови з старими на думку Франка не було чого й удаватися, бо „перші номери прийдешь друкувати в Ставропігії, а там як бог дасть“. Після того йшла річ про вагання Франка:

„Що я жахаюсь з зачинанем видавництва і вагуюсь то на сей то на той бік, се, надіюсь, Ви не візьмете міні за зло. Я-ж бажав би для діла як найкрасшої удачі, бо-я чую се—на нім може висіти і вся моя будучина,—на нім же залежить багато і ширшій руско-українській громаді. Я чую, надто дуже чую вагу вложеного на мене завданя і для того бажав би робити важний і рішучий крок не інакше, як по добрім розмислі і по вислуханю ради всіх щирих і навіть нещирих людей. Вислухати всякі ради я тим більше повинен, що сам аж надто добре чую свою слабосильність. Не здивуйте-ж, ласкавий добродію, що я тепер, поки до почину діла, мов риба об лід бюся в різні боки, висмотрюю сюди й туди, як би його красше повести: я знаю дуже добре, що раз зачавши таке діло, опісля нікуди вже і ніколи вагуватись та оглядатись, а треба йти наперед, доки стане сили. Важкий, болючий процес психологічний пореживаю я тепер, усі нерви напружені, кожде слово, кождий знак неохоти у людей посторонних вражує мене до болі фізичної. Але надіюсь, що воно минеся“.

Франко прохав Кониського о повість із життя робітників для нового журналу, яка друкуватиметься після того, як скінчаться „Люборадські“ Свидницького. Наразі прохав о дрібні нариси й новелли, бо кожне число по плану Франка мало ось як виглядати: „1 лист: Новеля і вірші (коли-б місце, то й дві цілі новелі), 2-ий лист: роман, 3-ий лист: статя про Галичину (Остапова), 4-ий лист: статя про Україну. 5-ий лист: статя етнографічна і матеріяли (етнографічні, історичні і статистично економічні), 6-ий лист: місячний огляд, критика, бібліографія і кореспонденції. Впрочім в разі богатства матеріялу можна бібліографію висадити на окладку“.

При такому розкладі Франко прохав о який вірш для 1 ч., також о деякі звістки й оцінки літературних появ на Наддніпрянщині, а новелли обіцяв відобрати від Белея. Жалкував, що Кониському не можливо було дати праці про рухи наддніпрянського селянства, яка пішла-б за працею Павлика про читальні. До відділу матеріялів бажав мати хоч деякі листи наших давніших письменників або звістки про них, листи Бодянського, Костомарова й інших, цікаві для письменства. В кінцевій частині листа прохав вісток про Свидницького, Омельковича й В. Коховського, автора прекрасної новелли „Пан Комарчук“.

Кониський найменше надавався на того, перед ким міг Франко звіритися зо своїми ваганнями й сумнівами. Доказом цього і його лист до Белея з 3 березня. Тут писав Кониський, що другого чи третього дня після висланя останнього листа Белеєві Франко прибув до Київа й пробув там аж до дня написання листа. „Полагодивши те да се,—писав Кониський,—бачимо, що треба видавати нову часопись. Благослови, Боже, і поможи Франкові. Ми тут гадаємо, що часопись піде добре, аби тільки вона не вносила роздору“. Це застереження саме було великою колодою для нового журналу. Ось які снував думки Кониський на тему, що повинен був зробити Франко для успіху свого часопису: всі непорозуміння, які виникли, а з ними й „оту політику“, залишити навіки, „з партією не зривати“, завести старі добрі відносини з поодинокими людьми, найперше з Белеєм, не заводити жадної особистої політики, обставити себе комітетом, в якому Кониський рад був бачити найперше Белея, звертати більше уваги на практичні обставини життя ніж на теорії й показувати наше життя таким, яким воно є, а що до москвофілів—не йти на найменший компроміс і зараз же заявити в першому числі нового часопису що таке Площанські, Наумовичі й інші.

Очевидно такі-ж науки певно дав Кониський Франкові й у Київі й вони тільки збільшували вагання та сумніви Франка. В листі з 10 березня писав Павлик Драгоманову, що того-ж дня оповідав йому Франко,—

„Що був власне у тих народовців, котрі єго викинули, чи то у представителів кружка Діла й Зорі, Гладилевича і Партицького: розказав їм всю подноготную і порадився, що єму діяти. Вони єму відповіли: або видавати Братство фонетикою (т. є. для того, щоби галицька публіка єго не читала) або зовсім не видавати; бо коли воно буде видавано етимологією, то народовці будуть єго вважати за ворога Зорі і, розуміється, будуть протів него агітувати. Найкраще-ж, після них, Братство зовсім покинути, а вступити головним сотрудником до Зорі, котра в таким разі розширилась би на 4 листи в місяць з додатком 2 листів Бібліотеки Зорі. Цю остатну мав би вести Партицький, а першу буцім-то Франко. І Франко майже пристав і пішов отеперечки договоритися з ними до кінця. Не знаю, що там ще саме вийде, але вже самий факт—крайне сумний. Я єму, звісно, сказав, що найгірша для справи дурниця, дати так стероризуватись партії, котра вже морально = 0 і котра окрім того щораз далі буде путатись в народних справах. Він хотів, щоби давати до такої єго Зорі свої Читальні й повість і взагалі писати, але я, розуміється, сказав, що не зроблю того під жадним умовієм. От вам і капітуляція, якої, бачу, світ не бачив!... Мотив особистий до того у Франка той, що він конче хоче добитись, щоби єго народовці опять вважали за свого, опять приймали й до громади і взагалі допустили між себе; а резони справові—ті, що, мовляв, раз народовці Братству шкодили-б, а подруге—цензура би конфіскувала¹⁾.

Далі виказував Павлик, що тоді саме була найвідповідніша пора, щоби пустити Братство, „хоть і спокійно й поважно, та крайне вільнодумно й науково,—та ба! найкращі наші галичане того не хотять зрозуміти або бояться! Чи-ж не скакати тут просто з моста та в воду?! А нічогісінько не вдію, бо нема ані людей ані грошей (вся грошева підмога з Росії мабуть і всі праці певне підуть до Зорі, коли туди піде Франко; і Зоря, розуміється, власне найбільше пекучих справ порушувати не буде,—от буде собі белетристика, тай годі²⁾“.

„Після остатного Франкового скоку“, як висловився Павлик у листі до Драгоманова з 14 березня, він тільки заплакав над долею своєї нещасної країни, „де й найкращі люде і найліпші сили—буквально кози, а не люде“. І Павлик уродився й виховався між козами, тому й сам козів. А коли дійшов до того, що взяв у руки свої сили й зачав жити розумом, а не нервами, то кози так заскакали довкруги нього, що нічого й зробити не дадуть.

„Бо в їх руках моя доля—писав Павлик; від них залежить не тільки те, чи що мого буде надруковано або ні, але й те, чи буде що їсти і чи на тебе суспільність ще більше не повстане, як передтим“. Далі оповідав Павлик між иншим, що оце рано прийшов до нього Франко й питав його ради, чи видавати свою газету та як видавати. „Серед таких скакань—писав Павлик—від од до пашквілів, від найліпшого до найгіршого я вже так з цєю патологією освоївся, що вже був переболів і остатний єго скок,—але, повірте, що-м зовсім стуманів, побачивши Франка знов у себе; так мя заболіла голова, що й доси не можу прийти до себе. Цілісінький той час, коли він був у мене, я, як божевільний, просумував і сказав єму, що у нас дієся щось такого, що вже не можу й зрозуміти, і для того й не кажу єму нічого; кехай робить, як знає. І не міг нічого иншого відповісти тим більше, що він зачав з того, що ось, мовляв, народовці не дозволяють инакше видавати газети, як так а так. Я єму й тепер і передтим казав на це: а що-ж вам за авторитет народовці? Зорі вийшло 4№№, та такі пусті, що й Кониський писав єму, що така Зоря тільки буде вбільшувати стіну між Галичиною та Україною! Де-ж тут моральна сила у народовців, котрої-ж варто боятись? Так, підіть же: боїться, тай годі. Все дума: що народовці скажуть? Признасте самі, що коли вже раз він признав їх за авторитет і мусів поробити і принципіальні уступки, про котрі міні не говорить,—то й газета нова мусіла-б друкувати те й так, що й як захочуть народовці: і буде вічна скаканина, буде таке, що ще гірший сум наведе. Для того я не беру на себе ніякої відвічальности власне для того, що не маю й не можу мати на Франка ніякого впливу: те, що він пішов 1877 р. за мною, принесло єму тільки горя; навіть така дурниця, як статті в „Kurjer-i Lwowsk-im“, наробили єму такої халепи, що він тепер в кожній моїй раді, в кождім моїм слові бачить небезпеченство для себе і робить як раз протівне тому, що я скажу. Тут, як бачите, нема иншої ради, як зовсім перестати й радити: нехай ще поскаче, може коли й остепениться“³⁾.

Замітки Драгоманова на Франкову програму часопису зробили на Франка сильне вражіння. У листі з 31 березня писав Павлик Драгоманову,

1) Переписка, IV, сс. 339—41. 2) Там же, с. 342. 3) Там же сс. 344—6.

що Павликові уваги й телеграма Драгоманова, лист останнього та проспект „Поступу“ опам'ятали Франка. „І він уже—стояло далі в листі—став на тім, що не йде до Зорі, а хоче видавати Поступ“. Далі писав Павлик, що Франко післав Драгоманову не ту програму, котру Павлик читав і котра мала виразний напрямок із самого вичислення матеріялу й ціли, для якої мав видаватися журнал¹⁾. Павлик одобрював те, що Драгоманов подав принципи й запропонував редакційний комітет, що його Франко не хотів,—бо після такого виразного програму скаканина буде неможлива, а по крайній мірі дивна. „Очевидячки—писав Павлик до Драгоманова—конспект Ваш пішов трохи і Франкові протів шерсти, а ще більше піде другим. Після моїх толковань в імени моїм і Вашім Франко врешті згодився на такий програм“. Згодився й на комітет, але що на думку Франка наразі тяжко було зложити такий комітет, вихід газети відложено до літа. Павлик не уважав цього за зле, бо можна буде до того часу обговорити й уложити програму та дещо більше приладити. З програмою було на думку Павлика сумно: коли вона показалася відразу Франкові невідповідною, тим тяжче буде порозумітися з іншими, тим більше, що головних співробітників стільки й буде, що Драгоманов, Франко й Павлик і ще потрохи Терлецький. До них дорахував Павлик іще Володимира Коцовського та дві жінки: Юлію Шнайдер зо Львова й Наталю Кобринську з Болехова. Павлик стояв за тим, щоб і Драгоманова уважати членом редакції, бо тільки так матиме Драгоманов запевнений голос у справах видавництва та його напрямку. Це потрібне було тому, що „Франко формаліст і, коли не побачить перед собою декрету й документу, так і не послухає Вас, хоть робить, що хочете“—писав Павлик. „От передтим він і слухати не хотів про те, щоби ему можна було що небудь говорити про програм газети та про ті праці, котрі там мають бути; се він думав робити, як тільки ему одному положить бог на душу; та коли Ви натисли на те й на те і дали міні від Вашої групи повномочіє заступати Вас при редагованю програми, та ще й самому належати до комітету, то зразу покрутився—покрутився, а таки не викрутився“²⁾.

Що конспект програми „Поступу“ Драгоманова подобається Франкові, він ствердив це в своєму листі до Драгоманова, пишучи, що „конспект до програми справді торкає всіх важних точок, по яким нам треба висказати свою думку“. Тут Франко повідомляв Драгоманова, що вихід нового журналу відложений до липня, поки він не покінчить деяких інших робіт, поки не зложиться комітет і не передискутується програма й поки трохи не виясняться галицькі справи. Прохав Драгоманова прислати обіцяні матеріяли до програми, що мали стати підставою нової дискусії. Думав, що „в поклику до пренумерати нам треба буде дати тільки конспект, скелет програми, а що поодинокі точки єї мусять бути розвивані і мотивовані в чільних програмових статях“.

Про відложення виходу журналу писав Франко й до Кониського 15 квітня. Тут і там у цьому листі відко відгомін думок Драгоманова з його листів до Франка в справі журналу. Вихід журналу відкладав Франко між іншим із причини, що треба було „перевести докладну дискусію над програмою, а радше над провідними принципами нового видавництва, здати собі добру справу з того, яке становище заняти супроти Поляків, Москалів, женеvської колонії, наших народовців“; далі з причини, щоб треба було „зложити хоч який небудь комітет редакційний з людей місцевих і то таких, котрі-б справді робили і були-б надто доволі незалежні, щоб не боятися якого небудь пустого крику, і доволі по-

¹⁾ Очевидно Павлик читав первісну етимологічну програму, наведену вище в нотці

²⁾ Переписка, IV, сс. 350—2.

важні, щоб справді могли заінаугурувати новий поворот в трактуванню нашої літератури і нашої політики“; нарешті Франко ждав на прояснення хаосу галицьких партійних відносин. Повідомляючи про нещирість партії „Діла“ у відношенні до нової газети, писав Франко: „О згіднім діланю з тими людьми, котрі не зносять ані одного слова хоч би й найщирійшої критики, не може бути й мови; звісна річ, се ще не значить, щоб ставати до них ворожо, се значить тільки, що треба буде в програмі нової газети замаркувати свою відрубність, а обік того старатися вплинути на „Діло“, щоб повернути его в напрямі троха здоровійшим“. Даючи звідомлення з того, як стояла справа, писав, що готувався до видавництва, збирав матеріяли та єднав людей, а грошей ураз із тими, що Кониському приобіцяли харківці, є більше ніж 600 зр.

Відкладання появи нового журналу було великою небезпекою для нього. Народовці почали робити натиск на Кониського. Юліян Целевич писав до Кониського в листі з 27 березня, що у Львові нема ладу. Згадавши, що новий часопис зачне виходити в квітні, додавав Целевич, що ще не знати, чи часопис виходитиме фонетикою, чи етимологією; коли етимологією, зробить конкуренцію „Зорі“ й „гаразду не буде“; як би фонетикою, то новий часопис був би доповненням „Зорі“ й народоці підпирали-б його. Жалкував, що редактор нового часопису не вступив у редакцію „Зорі“, яка була-б кращою й могла-б бути більше об'ємистою, жалкував тим більше, „що ему (себ-то Франкові) давано навіть імя редактора, лише жадано, щоби комітет мав право рішати згори—перед друком, що поміщувати, а що ні,—а він не прийняв того услівя“. Комітет буцім-то жадав тому такої цензури, що з чвертьвікового досвіду народовці навчилися способу „вести нашу публичність“, а згаданий досвід окупили дуже дорого, бо попадало немало народовецьких усіляких газет, а їх упадок приносив народовцям за кожним разом незмірені шкоди, бо користали тоді противники. „В практиці—писав Целевич—була би тая цензура не була зовсім прикра, я думаю, що може раз в рік було би ся щось лучило, що би було викликало якусь дебатну легоньку, а таки не сварню“. З одного боку завзятість у старших наслідком нещасливої статті в Kurjer-i, а з другого „невгамоване напиране наперед і безвзглядне ставлене свого авторитету“ було причиною роз'єднання. Погодити обидві сторони повинні були Наддніпрянці, в першій мірі Кониський, а з боку народовців найкращим посередником міг би бути Дамян Гладилевич. „Як би Ви вдались в то діло через Гладилевича,—писав Целевич до Кониського,—так, думаю, діло удасться гладко. Нехай буде або одна „Зоря“ але більша і лучша, або така, як єсть, нехай зістане, а побіч неї друга літературна часопись, з фонетичною правописею, але тоді і при Зорі нехай всі працюють, а не так, щоби одна купка тут, а друга там, бо могло би бути так, що настало би соперництво правдиве і взаїмне помітуване так, як по часті вже і тепер єсть“. Целевич прохав Кониського повести діло так щоб був у Галичині гаразд, бо „нам треба дуже єдности“.

Справа нового журналу мала небагато виглядів тим більше, що Наталі Кобринській не вдалося приєднати до нього товариства українських жінок. У листі з 30 березня писав Теофіл Окуневський до Кониського, що останнього четверга приїхала з Болехова Кобринська й постановила на виділі жіночого товариства перевести те, щоб воно „прилучилося до нового креованого журналу місячного, що має від слідуючого місяця виходити у Львові під редакцією Франка“ й таким робом не поперестати на чисто місцевому русі, але розширити його на цілу Наддністрянщину. Проектом Кобринської захопилося „усе молодше жіноче покоління і пані Остерман, жінка уже старша, поважна, знатна і образована“. Інші-ж

збоялися проекту Кобринської й почали говорити: „Франко, правда, спосібний, а може і найспосібніший зпомеже наших молодих людей,—але ж він „скомпромітований“, як ми станем „авантуроватися“, то цілий світ на нас пальцями покаже“ й т. д. Наразі стало на нічому. „Тоті, що не привикли до критичної радикальної думки, бояться та криються, сама Кобринська з панею Остерман нічого не вдіє“—писав Окуневський. Постановили заждати, поки не вийде перший зошит журналу, „потім єсть надія, що більшість, головню під пресією молодежи,“ піде за Кобринською, хоча „в посліднім часі Франко стратив симпатію у гдеяких кружків у Львові, а то через одну нещасливу допись у польскої газети Kurjer-a Lwow-sk-ого, в котрій обізався до партії „Українців“: „більше праці, а менче („блягі“) шуму“. За тоті слова розгнівалися дуже Львовяне, а головню львівські учителі гимназіяльні, котрі там тепер усьому реї ведуть, тай не схотіли го допустити до обнятя редакції „Зорі“. Тото невдоволенє уділилося провінції і звідти голоси протів Франка, хоть усі признают, що він зпомеже нас найталантивіщий, і відколи він перестав дописувати до „Діла“ і „Зорі“, тоті часописи стратили більше як половину вартости“.

Звістка про намір Франка видавати новий журнал дісталася до москвофільської преси й „Слово“ в 21 ч. з 1885 р. подало чутку, що меценатом нового журналу є професор київського університету Володимир Антонович. Останньому довелося спростовувати, що досить обмежені засоби, якими він розпоряджував, не дозволяли йому претендувати на ролю мецената якого небудь підприємства. Це спростування надрукувало „Слово“ в 28 й 29 ч.

Павлик не вірив, щоб журнал вдався, бо „Франко—німецький“. До того „Діло“ надрукувало дещо з матеріялів, призначених для Франкової „Зорі“, а дещо з тих матеріялів прислав Кониський Партицькому замість Франкові. Павликові здавалося, що таке саме буде також із матеріялом, що був у руках Франка. Сам „Франко (котрий тепер на святах) очевидно дуже нерадо береся за виданє з наперед висказаними принципами, котрі самі собою не дозволяють спілки з народовцями“—писав Павлик до Драгоманова в листі з 15 квітня¹⁾. Але несповна за тиждень, у листі з 21 квітня, повідомляв Павлик Драгоманова, що Франко „тепер твердо стоїть за те, що треба видавати (з юня або юля). Програм буде вам післаний, скоро вийде. Я вже помирился чи то забув его скаканину, тай годі не забувати, аби тільки більше не скакав. Впрочім може й не скочить, бо сам переконався, що народовці тепер = 0, тільки через свою безтактність і полохливість Романчук береся робити якийсь мир між ними й нами,“ а властиво Франком, котрому говорив недавно, що скличе збори громади, на які Франко, казав, піде і наговорить їм в очі правди, бо переконався, що вони більше брешуть і крутять ніж москвофіли²⁾.

Тимчасом Франко так сильно зайнявся роботою над Федоровичем, що вкінці занедужав. „Чуюсь тепер таким слабим та зломаним,—писав він 15 травня до Драгоманова,—що думка о конечности—вже на другий місяць розпочати видавництво—переймає мене страхом. Іду тепер бодай на два тижні, в гори, хоч, звісно, і туди беру з собою роботу“.

Дня 20 травня повідомляв Павлик Драгоманова, що попереднього дня виїхав Франко „на кілька неділь на село відітхнути, бо дуже хорий. Одно зробився, сидячи коло Федоровича по 12 годин денно (хотячи скінчити скоро!), а друге, видно, й згризся споминами про свою недавну скака-

¹⁾ Там-же, сс. 360—1. ²⁾ Там-же, сс. 365—6.

нину до народівців, котрі, як сам тепер бачить, тепер комплетне 0 під кожним зглядом". Далі Павлик виводив, що народівці доборилися до краю так, що їм ні туди ні сюди. На підставі цього сподівався, що нове газетне видавництво влагодиться сильніше, щоб тільки поставити загальну програму, скупчити свої галицькі сили й більше прихилити до себе Наддніпрянців. Це вже давно було-б сталося, коли-б не скаканина Франка, хоча й Наддніпрянці не розуміють справжнього стану галицьких справ і здалека не можуть побачити того, що коло „Діла“ не може повстати всеукраїнська поступова партія, що одна мала-б і тут і там якусь більшу вагу ¹⁾).

В тому часі Партицький передав уже цілком „Зорю“ Товариству ім. Шевченка, як повідомляв Володимир Шухевич Кониського в листі з 29 травня, і не брав у редакції більше ніякої участі, бо взявся за укладання читанок для народніх шкіл. Тут і додавав, що, здається, „Зоря“ мусить піти в переговори з Франком. З листів Шухевича до Кониського виходить, що Григорій Цеглинський був дуже противний тому, щоб прийняти Франка в склад редакції „Зорі“.

Здавалося, що Павлик мав право в листі з кінця червня до Драгоманова снувати його думку про зорганізування молоді поступової громади коло будучого „Поступу“. „Все діло—писав Павлик—тепер на Франкови; коли він видержить і не подасться на бік народівців, котрі готові обіцяти ему грушки на вербі; як же подасться і піде в Зорю, то вся теперішня молодіж пропаде, бачучи таку деморалізацію“. Це й написав Павлик Франкові, що правдоподібно нагнівався, бо не відповідав. Далі повідомляв Павлик, що має приїхати Антонович договорювати до кінця справу „Поступу“ ²⁾. Повідомляючи Драгоманова в листі з 30 червня, що того дня приїхав Франко, прохав Павлик написати йому, „бо він знов думає робити з народівцями згоду“, при чому посередничив Кониський. Про Драгоманова, Павлика й киян і згадки там не буде. Павлик сказав Франкові, що коли він перейде до народівців, Павлик зірве з ним усякі зносини ³⁾).

Тимчасом справа пішла цілком не згідно з бажаннями Павлика. В листі з 2 липня повідомляв Павлик Драгоманова, що попереднього дня зібралася молодь у Франка й постановила внести до народівців меморіал із домаганням заложити літературний, політичний і науковий часопис („Зорю“ чи „Поступ“), покликуючи туди редакційний комітет у половині з народівців і в половині з відпоручників молоді. Меморіал вручено Романчукові, що обіцяв скликати старшу народовецьку громаду й думав залагодити справу швидче, ніж приїде Антонович, що на його думку й Франко клав головну вагу. Тому Павлик піддавав Драгоманову написати чим швидче до Антоновича й представити конкретно, до чого може повести така чортівська мішанина. Може ще Антонович опам'ятає Франка й молодь. Павлик сказав Франкові, що він поза плечами Драгоманова все робить, хоча морально обов'язаний порадитися його або розповісти все, заки що зачне. Франко обіцяв написати Драгоманову. Одначе заки Драгоманов успів написати й Антонович приїхати, відбулася згода між молоддю та народівцями й Франко вступив яко член до редакції „Зорі“, „де більшість народівців і де, значить, ніякої живої справи вільно порушувати не дозволять“—писав Павлик до Драгоманова 10 липня.—„Про цей факт звіщають мене ті люде, що були на остатних, других з ряду зборах молодіжи і народівців в цю неділю. Може бути, що Франко ще раз скочить до нас, що справа згоди ще недоведена до кінця, але це не важно:

¹⁾ Тамже, с. 373. ²⁾ Тамже, с. 392. ³⁾ Тамже, с. 395.

Франко неперемінно знов відскочить так, що остаточно навіть народовці не будуть го шанувати, і згода між ними буде. Коли розібрати цю справу, то в ній нема що до Франка нічого нежданого: він родився безхарактерним і таким згине. Погано тільки те, що він перше з нами згодився, а потім нас і ошукав; і що ми, значить, билися не про него і не про справу, а для народовців, котрим все готове допалось в руки“. Павлика ніхто, навіть Франко, не питав і не кликав на раду, тому він умивав руки й давав право Драгоманову говорити з Франком про це, коли Драгоманову це інтересне, бо Павликові воно вже було цілком неінтересне ¹⁾.

Драгоманов пішов за радою Павлика й у листі з 4 липня взивав Франка писати про журнал, за який він „трепетав“, щоб часу не пропустити. „Саме тепер, коли всі партії галицькі осрамились,—нам виступати“—писав Драгоманов. Він боявся, щоб вмовлятися про журнал не приїхало з Наддніпрянщини яке „Конища“, „котре почне лобизатись з просвітянами“ ²⁾.

Кілька днів пізніше, 8 липня, написав Драгоманов лист до Володимира Антоновича в справі заснування у Львові всеукраїнського й прогресивного журналу під редакцією Франка. В листі зазначував Драгоманов, що про це вже писав і переказував приятелям у Росії, рекомендуючи Франка, але тільки при двох умовах: 1) коли журнал виступить із відкритою радикальною програмою в дусі київської громадської декларації 1873 р. (федералізм, демократизм, раціоналізм), 2) коли журнал зразу стане цілком самостійно від теперішніх галицьких партій, між ними й народовців. Тепер дійшла чутка,—стояло в листі,—що Франко готує якісь компроміси з народовцями. Драгоманов давав знати Антоновичеві й иншим приятелям, що на таких умовах ніколи не рекомендував журналу й ніколи до нього не пристане, бо має досвід у галицьких справах, що всякий компроміс із людьми, котрі так нерозвинені інтелектуально й морально й котрі так не мають політичного нюху, як львівські народовці, не може дати ніякої гарантії на успіх журналу, навіть літературний, тим більше на Наддніпрянщині. Вступаючи в компроміс із львівськими народовцями, не можна бути певним, чи завтра народовці не поведуть на поклін не тільки австрійській бюрократії й уніятському клерикалізмові, а й самим навіть москвофілам, що з ними сиділи народовці по всяких комітетах і топили нашу справу. Наддніпрянці не можуть відступити від своєї декларації з 1873 р. вже через те одно, що це мінімум того, чим можуть притягти до себе прогресивні елементи в себе дома. Правда, й народовці поступили дещо вперед від того часу, але все таки вони менше розвинені політично й навіть культурно „ніж сам народ“, що і в читальнях і на виборах ставив такі запити, на які народовці не вмiли й боялися відповісти. Що за користь Наддніпрянцям входити в компроміс і тим самим у залежність від партії, що робить їх смішними в Росії й топить народню справу в Галичині. Драгоманов висловлював думку, що в Галичині був саме рішучий момент, коли могла скластися за два-три роки міцна демократично-прогресивна партія з інтелігенції і народу, а до неї пристане все зо старих партій, що ще не вмерло. Одначе для цього потрібно було, щоб появився на сцені хоч невеличкий гурт, що найсмирнішим і легальним тоном висказав би відкрито принципи нової європейської науки, культури й політики. Журнал такого напрямку може й мусить у перших роках не пускатися в політичну практику або краще парламентаризм і бути тільки науково-літературним та критичним, пояснюючи свої принципи й безпринципність або гнилість инших принципів. Тоді журнал викличе

1) Тамже с. 397. 2) М. Драгоманов. Листи, 1881—1886, сс. 84—5.

нову породу людей, навіть коли він сам проіснував би рік чи два роки. Навпаки опортуністичний журнал, та ще галицький, це гірше ніж псування паперу, це продовження деморалізації, „котрої й так багато у наших закордонних братів“. Щоб галицький опортуністичний журнал міг стати органом всеукраїнства, а не австро-рутенства, цього не було можна й думати. Обов'язком Наддніпрянців не тільки не помагати в Галичині новому закладові схарактеризованого опортунізму, але всіма силами стати проти нього. Коли-б же ради Наддніпрянців не послушали навіть люди в роді Франка, то залишити їх на їх власну відповідальність: хай ще раз стукнуться лобом, це може бути й потрібне для їх еволюції. Треба підждати, поки вони на обидві ноги не підіймуться. Не знаючи ні планів Антоновича, ні львівських обставин справи журналу, дозволив собі Драгоманов порадити для нового журналу три точки: 1) незалежність редакції від старих гуртків, 2) ясну програму, 3) участь Павлика в редакції. В усякому разі прохав Драгоманов Антоновича передати приятелям, що він тільки на таких умовах писатиме до нового журналу. Драгоманов ставив 10 против одного, що перед пів року або роком усякий з приятелів, що без цих умов полізе в новий журнал, сам побачить, що поліз у болото ¹⁾.

В своєму пізнішому листі з 10 вересня до Антоновича Драгоманов писав, що журнал Франка повинен би мати й політичне значіння, не запускаючися в активну політику й агітацію, а тільки показуючи, чим і як займаються в політичному житті європейці, й порівнюючи роботу місцевих політиків із станом реальних потреб і бажань свого народу та краю. Даючи таким робом наукові основи для місцевої політики, журнал довів би по якомусь часі до утворення активної прогресивної партії в Галичині з програмою в роді західноєвропейських радикальних партій, з приложенням до місцевих умовин. Програма цієї партії мала-б у своїх точках відділення національної політики від клерикалізму, (бо фактично в Австрії є українці не тільки унії, але й православні, католики й навіть жиди й ідентифікування унії з народньою церквою є дурниця й практична помилка) з підтримкою у всіх церквах змагання до демократичного ладу; зокрема в уніятській церкві треба-б піддержувати домагання припинення дідичівської презентації, замінивши її вибором попів громадами, та признання церков громадською власністю. Далі в програму партії входила-б енергійна агітація за всякими діловими асоціаціями: ремісничими, хліборобськими, кредитовими тощо, освітніми, політичними, скликуванням віч і конгресів делегатів від асоціацій, які то конгреси творили-б справжній народній сойм. Нарешті партія домагалася-б загального голосування, повної свободи слова й асоціацій ²⁾.

В листі з 15 липня повідомляв Павлик Драгоманова, що попереднього дня приїхав Антонович і того-ж дня мали бути в „Просвіті“ спільні збори ³⁾. Франка не було тоді у Львові, бо виїхав до Косова, одначе він писав до Коцовського, що справу видавництва відложив на час після ферій ⁴⁾. А 26 липня писав Павлик Драгоманову, що Наддніпрянці годяться з тим, щоб піддержувати „Зорю“ чи то щоб працювати спільно зі старими. „Це напутав—писав Павлик—тільки Франко, котрий тепер і рад, з своєю безхарактерністю, схватись за них і тутешню молодіж та казати: „я, мовляв, для Вас двох з Драгомановим не буду йти протів всеї України“. „Про те, що ошукав своїх найближчих товаришів, він, бачу, й не чує“.

¹⁾ Тамже, сс. 85—9. Тут надрукований цей лист яко лист „до одного російського Українця“ з копії. Ім'я Антоновича легко відгадати, бо 1) Павлик прохав Драгоманова написати до Антоновича. 2) Павлик зробив відпис листа й з Павликового відпису надрукував текст листа Франко. ²⁾ Переписка, IV, сс. 439—40. ³⁾ Тамже, с. 402. ⁴⁾ Тамже, с. 404.

Деякі Наддніпрянці говорять: „будемо трібувати, а як не вийде нічого і Франко переконаєся, що єму треба йти осібно і мати свою газету, то впять его-ж піддержимо; тоді і молодіж може пристане більше до вас (себ-то до Павлика та Драгоманова), а тепер, мовляв, готова налякатись“. „Того, що Франківщина шкодить ділу, бачу, не чують“ — додавав Павлик до наведених слів Наддніпрянців¹⁾. Антонович хотів і Павлика переконати, що також йому треба давати свої праці до „Зорі“, одначе Павлик уважав це нижче своєї гідности!²⁾ Як повідомляв Павлик Драгоманова листом з 5 серпня, Антонович уже від'їхав. Він „стоїть за згоду, тим більше, що єї вже Франко і без него зробив і тепер ніщо рсбити“. Зазначивши це, Павлик висловляв думку, що краще, що газета не склалася під редакцією Франка, бо він був би скакав і більше псував, ніж помагав. Зокрема непокоїла Павлика велика шкода для молоді з такого положення, бо „теперішна молодіж—писав він—ще менше буде варта ніж в 70 рр., а вже далеко менче ніж Франко і Белей. Франко перейшов по крайній мірі таку школу, як тюрма і всякі униженя, серед котрих єму в тіло в'їлись соціяльні думки так, що в писаннях своїх він від них не відступає і не відступить,—але теперішна молодіж не має за собою й тої школи, і скаклива вона гірш молодіжі 70 рр., хоть і більше говорить поступових слів“³⁾.

Щойно 29 серпня 1885 р. відозвався Франко до Драгоманова, виправдуючися, що не писав до нього так довго тому, „що дожидав, щоб тутешні справи як небудь прояснилися. І доси сего не діждався“. Сподівався, що Павлик писав Драгоманову про наради львівської громади при участі Кониського, не знав тільки, чи Павлик передав Драгоманову вірно „їх основу“.

„А основа та дуже немногосложна—писав Франко. На рівночасне домагане молодіжі і українців закордонських (геср. Кониського) скликав Романчук громаду, на котрій піднято питане, 1) чи діла одинокого нашого літературного видавництва потребують якої небудь реформи і 2) в який спосіб ту евентуальну реформу перевести можна? Два тільки люде найшлись, котрі зараз на перше питане відповіли, що реформи ніякої не треба і над цілою молодіжю перейти до порядку дневного,—се були Вахнянин і Подолінський. Вахнянин ціле виступлене молодіжі зводив на чисто особисті справи,—буцім-то молодіжі ходить тільки о особу одного Франка. „Франка яко робітника ми готові прийняти, най іде і робить, але на редактора і провідника ми его ніколи не приймемо, бо він переписуєсь з Драгомановим“. Та тільки з своїм внесенем Вахнянин остався сам, а що до послідного пассуса Романчук замітив, що переписуватися з Драгомановим ще не такий тяжкий гріх, бо й сам він, Романчук, до недавна з Драгомановим переписувався. Остаточо стало на тім, що громада ухвалила—виразити жадане, щоб редакція „Зорі“ була зреформована в той спосіб, щоб до комітету редакційного ввійшли крім засідаючих в нім досі Подолінського, Калитовського і Целевича ще й оба Огоновські: Олекса і Омелян, а з молодих Франко, Коцовський, Калитовський і Бобикевич. Звісно, ухвала ся—ще не реформа, бо властителем „Зорі“ в Товариство ім. Шевченка, котре само тільки може сю реформу перевести. Доси воно нічого в тім ділі не зробило“.

З огляду на те, що Франко чув від Павлика, що з приводу цієї справи Драгоманов закинув Франкові нетовариське поступування з собою, бо запросив Драгоманова до участі у видаванні нової газети, а, не порадившись з ним, почав робити згоду, Франко виправдувався в листі, що почувується цілком невинним.

„Поперед всего, як бачите із сказаного висше,—я ніякої згоди не робив, а на нарадах громади був тільки мовчачим свідком. А що я на тих нарадах був і проти тої, хоч досі тільки теоретичної згоди не протестував, на се у мене були три причини: 1) Українці, на котрих піддержку нова газета будь що будь мусіла числити, рішучо домагалися згоди. Домагався єї не тільки Кониський; в тім самім дусі писав міні й Тригубов, то само, ще більш категорично, висказав опісля й Антонович. 2) Молодіж галицька, на котрій опять таки нова газета мусіла-б головно опертися, не тільки домагалася згоди, але сама з власної ініціятиви взялась до її переведеня. Павлик може Вам посвідчити, що я до того ані одним словом не причинився, бо в тім часі цілого півтора місяця сидів на

1) Тамже, сс. 421—2. 2) Тамже, с. 423. 3) Тамже, сс. 431—3.

селі і до нікого й слова не писав. 3) Сам я ще перед виїздом на село, в маю, чим раз більше почав приходити до того переконання, що нова газета під моєю редакцією не вдержиться раз через те, що з боку старших українофілів галицьких (а кацапів тим паче) стрітять завзяту вражду і вони почнуть против неї агітувати, друге через те, що ані тутешна молодіж ані українці закордонні не є такі сили, котрі-б могли її вдержати, а третє—і найголовніше—через те, що я чувся фізично ослабленим і згори бачив, що в самім редакційнім комітеті, який би ту міг зложитися, не буде ладу, а швидко почнуться кваси і роздори. Не в гнів Вам, ласкавий Добродію, але таки сказати мушу, що самі Ви відбили у мене послідну охоту до видаваня газети, поручаючи Павликови—заступати Вас в комітеті редакційнім. Я не буду викладати перед Вами всіх тих мислей, які збудив в міні той Ваш лист,—скажу тільки, що я побачив в нім пряме *votum* недовіря, дане міні від Вас, тим доткливійше, що прецінь Ви добре знаєте Павлика яко робітника і яко політика, а бодай по троха знаєте, яку сімпатію мав Павлик в Галичині не тільки серед старих, але і серед молодіжі“.

„Для тих причин я не був противний згоді, але причини сі, як бачите, моє особисте переконанє, мій погляд. Що я досі о тім Вам не писав, в тім ще нема нічого нетовариского, бо я досі нічого не зробив такого, що було-б суперечне з тими плянами, які ми укладали по поводу нової газети. Остаточно коли побачу, що старі українофіли нещиро думають о згоді, то відступлю; коли покажеться можливість видавати нову часопись, то радо прийму співробітництва,—але не редакторства. А видавати нову газету серед таких обставин, які я описав Вам, се значило йти супротив усіх і зробити фяско.“

„Міні здаєсь, що з цілої тої плесканої згоди нічого не буде і що теперішня редакція „Зорі“, маючи на якийсь час доволі матеріялів з України, засне собі спокійно аж до нових віників. А впрочім хоча-б що й було, то моєї роботи там буде не багато“.

Відповідаючи Франкові 2 вересня, Драгоманов назвав його лист похоронною піснею для задуманої газети. Драгоманов викидав Франкові, що його поступування цілком не відповідало звичаям, яких держаться люди в ділових справах. Драгоманов вияснив Франкові вихідну точку справи та свої умови. Франко прийняв їх. Драгоманов поробив деякі виступи в цій справі перед деякими діловими людьми. Потому Франко замовк і по кількох місяцях звістив Драгоманова, що прилучився до реформи иншої газети, хоча ніякої реформи досі не видно, й що сам Драгоманов знеохотив Франка до редагування нової газети, предложивши до її редакції Павлика. Не знаючи причини згоди людей, що назвали себе галицькою молоддю, зо старою редакцією „Зорі“, питав Драгоманов Франка, яка може бути згода між ним, що збирається популяризувати Рейса, й попом Омеляном Огоновським. Одначе Драгоманов застерігався проти твердження Франка, що згода наступила також на бажання Наддніпрянців, і підкреслював шкоду для самого Франка з такого обороту справи, бо згідно-ж з його словами виходило, „що з усього цього угодово-реформового пива не буде ніякого дива“. На думку Драгоманова „вийде трата двох—трьох років, на котрі одкладено виступ справди прогрессивного органу й прогрессивної партії в Галичині, а вмісті з тим і підняття пошани до українофільства і в Росії“. Драгоманов уже помирился, але жалко йому було за Франка, дорікаючи йому словами: „Ви багато винні в тому, що так склалось, бо Ви підрізали й справу й самого себе. Через кілька років справа впливе,—але керманичем буде хтось инший,—а не Ви!“¹⁾.

Крок Франка викликував довгий час опісля невдоволення Драгоманова, що відбилося в листуванні їх обох, повному докорів і вияснень, нераз у досить терпкій формі.

VI.

Франко стояв при своєму виложенні справи. В спізненій відповіді Драгоманову з 15 вересня, наслідком слабости очей, писав він: „Що до газети, то, здаєсь, дарма й говорити, коли діло стоїть так, як я Вам в попереднім листі розказав, т. є. коли українці бажать згоди і у нас

¹⁾ Тамже, сс. 89—92.

грунту для нового видавництва поки що не видно. Чому українці так поступають і чому не держаться програми 1873-го,—сего я не знаю. А котра така галицька молодіж забажала також згоди?—питаєте Ви. На те скажу, що забажали її найкрасші люде з тих, які є. Що-ж робити, коли красших нема? Ви кажете: сотворити красших. Добре,—але як, якими силами? Ви-ж самі писали міні, щоб при виданю нової газети не надіятись на поміч з України, а опиратись на власних силах. Значить, опертись на тих самих силах, котрі ще треба сотворити. Звісно, Ви скажете: Ваша вина, що досі не сотворили. Але з рівним правом я скажу: і Ваша також, бо й Ви-ж робите на тій самій ниві. Ви вказуєте міні сумну перспективу того, як за кілька літ витвориться новий рух, але не під моїм проводом. Дай боже! хто і коли сказав Вам, що я бажав або бажаю проводу? Я ніколи до него не рвався, бо не чуюся спосібний; доказом того хоч би й справа нової газети. Коли-б я був Павликової натури, я би певно вже був не тільки зачав, але й скінчив її видавати“. Що до Павлика зазначував, що „ніколи досі не чував, щоб в справах чисто літературних був звичай робити що небудь *per procura*, де вистарчить тільки власна робота і власне листовне порозумінє“.

Далі повідомляв Франко, що Товариство ім. Шевченка віддало йому редакцію „Зорі“, „звісно, не без уділу Партицького і Подолінського, хоч уділ сей ограничується на перегляді деяких статей“. Добір матеріялу залежав від Франка. Діяльність Франка як редактора почалася щойно 14 вересня. Сподівався, що „з новим роком обєм буде побільшений“.

Драгоманов відповів швидко, 18 вересня. Підкреслював, що у Франка бачив більше ніж в інших галичан даних стати провідником нової партії саме на користь її. „Бути-ж ініціатором—підніма самого чоловіка, сили його, віру в себе,—без котрої не може бути енергії“. Згоджуючись, „що в літературній праці прокурація не можлива“, зазначував Драгоманов, що „редакційна праця друге діло“, тим більше, що сам Франко ставив її зразу „на коллегіальну точку“. А з приводу Франкового редакторства „Зорі“ стверджував, що це „щось не ожиданне“ після того, що писав Франко в попередньому листі, й ставив низку запитів, як: куди ділись інші пропоновані редактори, на яких умовах став Франко редактором, яку компетенцію матимуть Партицький і Подолінський над статтями, яку він над їх статтями, чи підписуватиметься редактором, чи газета зостанеться власністю Товариства ім. Шевченка тощо¹⁾.

На свої питання одержав Драгоманов у листі Франка з 24 вересня ось яку відповідь:

„Зоря“ остаєсь і на дальше власністю Товариства ім. Шевченка і редакторство її передано міні тимчасово, поки збересь обширна рада, передано *cum beneficio inventarii*, т. є. що всякі „Соколики“²⁾ Дрозди³⁾ і Бедекери⁴⁾ мусять іти до кінця року. Над ними я не маю ніякої юрисдикції, т. є. те, що позачинано, мусить скінчитися. Але нового нічого без мене не може зачатися: весь матеріял виготовую до друку я. Провізорично також співредакторами є Подолінський і Партицький, хоч, окілько міні здаєсь, Партицький і на дальше підписувати буде, вже зі згляду на російську цензуру. Приняв я таке провізоричне редакторство з двох зглядів: раз, щоб в послідних нумерах сего року, коли скінчиться стаття Ореста Левицького,—не допускати нових глупостів і по можности бодай троха прочистити воздух, а по друге для того, щоб підготувити поле на будущий рік, коли „Зоря“ мусить виходити (се вже й ухвалено) в 5—6 листів в місяць (2½—3 л. номер), а нещасна бібліотека буде скасована.

„Що-ж тикаєся до принципіальних умов, то ми порішили так: з старими нашими, а ще з такими цініками, як Вахнянини і др., о принципіах балакати ні за чим; усе те для них

1) Тамже, сс. 94—5. 2) Комедія Григорія Цеглинського. 3) Під всевдонімом „Дрозд“ надрукував Кониський у „Зорі“ свою повість „Всюди добре, а дома ліпше“. 4) За Бедкером написав Михайло Подолінський низку описів „З подорожей по Італії“.

тільки матеріал до чесаня язика, але не директива до якої небудь праці. Політика, по їхньому, се крутарство, тай годі. Для того при всій угоді з Зорею ніякої бесіди про принципи не було, і для того я й голосу не забирав—окрім того, що відпер особисті напасті Вахнянина. А міркуємо ми так: старі крім чесаня язиків на засіданнях робити нічого не будуть; напрям „Зорі“ залежати буде від тих, котрі будуть наповняти її зміст, так що нам силою самого факту, опираючись на їх інерцію, удасться сказати те, против чого вони на зборах і громадах своїх руками й ногами оперлись би. Звісно, скажете Ви, се дорога не джентльменська, і я сам се чую. Та тільки-ж що робити? Приходиться вибирати між цілковитою мовчанкою або працею в польських газетах—а такою дорогою, в котрій я бачу можливо найкрасше використане даних обставин. Звісно, яке вино ми влемо в сей старий міх, се залежати буде від нас, молодих, залежати буде в великій мірі і від помочі українців і від Вашої“.

Одначе тяжко було Франкові добути яку небудь поміч від Драгоманова, поки під „Зорею“ стояв підпис Партицького як редактора. Навпаки, Драгоманов не раз висловляв Франкові невдоволення за його редагування „Зорі“. І так в одному листі Драгоманов поздоровляв Франка „з кінцем пташиного романа Дрозда“, виступав проти таких „комашиних творів“, як „Гессенська муха“, вказував на неконсеквентність Франка, що друкував у „Зорі“ таке-ж „комашине чирикання“, яке не подобалось йому в „Ниві“ й т. ин.¹⁾ А коли в листі з 4 листопада висловив Франко бажання увести Драгоманова в співробітники „Зорі“, Драгоманов у листі з 8 листопада відкинув цю пропозицію, що більше, признав зламанням солідарности, коли-б пішов у „Зорю“ хто з тих, що вислали Драгоманова за кордон видавати „Громаду“, та прохав Франка нічого з його рукописів не друкувати в „Зорі“. Зазначивши, що за Кониським „скрізь іде глупість і плутанина—як раз львівсько-народовська“, Драгоманов назвав „Зорю“ „сумою двох кониськородів, російського й галицького“ під етикеткою Франка, „через котру скрізь люде будуть мати право вважати конисізм за правдиве українофільство“. На думку Драгоманова треба було ждати часу, коли для Франка й усіх свіжіших елементів у Галичині та Росії „виявиться неможливість іти вперед при такому компромісі“, себто коли „Зоря“ або розвалиться або перейде цілком у руки Франка²⁾.

Вже в своєму листі, на який Драгоманов відповів останньою альтернативою, нарікав Франко, що ніхто не пізнав-би по дотогочасних нумерах „Зорі“, скільки гризоти вони коштували його. Львовяни „придирались за дурниці, за переписку, за некролог Бартусівни, але головна баталія вийшла з Кониським“. Нема потреби передавати оповідання Франка в його листі до Драгоманова, коли цю справу можна оповісти на основі листування Франка й Кониського.

Гнів Кониського стягнув Франко на себе своєю рецензією на його „Zagysy ruchu literackiego Rusinów“, надруковані в червневому, липневому й серпневому зошитах варшавського „Ateneum“ за 1885 р. Свою рецензію на „Нариси“ Кониського надрукував Франко в 19 ч. „Зорі“ за 1885 р. Подавши зміст і зазначивши тут, що про „рух“, себто про хід, звязок і ріст поодиноких ідей і поодиноких літературних напрямків не було й мови в „Нарисах“ Кониського, Франко писав:

„Автор не вмів навіть дібратися до провідних ідей у кожного поодинокого писателя не вмів короткими а пластичними словами охарактеризувати певний напрям, навіть певний поодинокий твір. Критика его обертає в утертих загальниках; закиди, які робить поодиноким авторам або творам, дуже плитко подумані, дрібничні і казуїстичні (напр. пишучому сі слова закидає уподобане в надто частім цитовеню—Щедрин!) А вже-ж о галицьких літературних відносинах пописав автор таке, що аж сором. Згадаємо тільки о таких куріозах, як зачислене Ількевича та Могильницького до „общеруссів“ або назване Гушалевича—музикальним композитором! Автор, котрий без церемонії п. Українцєви (Драгоманову) закидає малу знаємість фактів, був би певно не понаписував таких куріозів,

1) Тамже, с. 101. 2) Тамже, сс. 103—7.

коли-б був прочитав уважно бодай праці того самого Українця о Галичині, печатані в петербургских журналах „Вестник Европы“ та „Дело“ і в передмові до киевского видання повістей Федьковича“¹⁾).

З приводу цієї рецензії Франка написав Кониський лист до нього 22 жовтня. Що його „Нариси“ вийшли не без помилок, — виводив Кониський, — це не дивно, отже не дивно, що автор не зумів оцінити по Франковому Куліша й Вовчка, що не тямив, що таке французька мелодрама, що не вмів читати творів Драгоманова, а дивне те, що винуватив автора Франко, котрий чув, що таке варшавська цензура, й знав добре цензурні своєвільства й утиски в Росії. Одначе Франко міг сказати: „яке міні діло до того, що повикидала цензура, що вона $\frac{2}{3}$ викинула з „Zarys-iv“, я сужу те, що надруковано“. Та Кониський не розумів, щоб рецензент уживав лайки в своїй рецензії, „та ще розбіраючи працю писателя хоч би тільки „созвучного“. Кониський розумів, що в Росії доводиться деколи говорити між рядками, але не розумів, чому це потрібне було в Австрії й по що Франко нашпигував свою рецензію знаками питання. Кониський розумів бажання Франка вступитися за „Українця“ (Драгоманова), але не розумів, щоб це стало приводом, „щоб ви а я ти того письменника, котрий з своїми творами стояв досі поруч з Вами“ — писав Кониський до Франка. „В тих відносинах, які були між нами, треба — переступити багато дечого, щоб вжити отаких слів, як Ви вживаєте, напр. „казуїст“. У нас се слово вживається в бридкому значінню, коли я маю замір образити кого. Хоча я й не визнаю за Вами ні приводу ні основи образити мене, та ще такими словами, одначе я певний, що Ви іменно хотіли образити мене. В сему запевняє мене не самий лишень тон усієї рецензії, а ще й несправедливий докір, що „о галицьких відносинах написав таке, що аж сором“? Яка-б мета ні кермувала Франком, коли писав свою рецензію, але вона не вимагала особистої лайки, дорікання казуїстикою. З цієї справи знайшов Кониський такий вихід:

„Тепер Ви керуєте „Зорею“ — писав до Франка — і маєте дещо з моїх писаній; отож щоб не сталось так, щоб під Вашою редакцією друкувалися мої писання, щоб Ви не вишкребли з них чого знов „казуїстичного“ або „курєзного“ або „такого, що аж сором“, то може признаєте зовсім відповідним не друкувати ні одного слова з моїх писаній, а прибережете їх, доки я напишу, кому їх віддати. Одно слово: Ви зрозумієте, що міні яко „казуїсту“ не приходится вже нічого друкувати в Зорі, під редакцією чоловіка, котрий вважає за можливу річ в рецензіях вживати особисту лайку. — Від сего, певна річ, Ви тільки виграєте, а я нічого не страчу“.

Важке вражіння зробила на Франка звістка, що Кониський виповів своє співробітництво в „Зорі“, мстячися на громаді за діло одної людини, як писав Франко до Кониського в листі з 26 жовтня. Свій поступок мотивував Кониський тим, що „Зоря“ була під Франковою редакцією, але-ж Кониський знав добре, що без дозволу Партицького й Подолинського не міг Франко нічого містити в „Зорі“. Вислів „казуїстичні закиди“ в розумінні випадкових закидів, які не впливають із глибшого критичного принципу, не містив у собі ніякої особистої образи. Одначе відкидаючи від себе закид особистої образи, Франко писав, що не боронить своєї нещасливої рецензії, яка затроїла йому багато хвилин. Коли Франків лист не вдоволить Кониського, останній може зажадати повної сатисфакції від Товариства ім. Шевченка, а воно звільнить Франка від обов'язку, що вже в двох місяцях успів затроїти його життя. Такий ультимат із боку Кониського Франко готов був уважати останнім і цілком уже незаслуженим актом приязни й ласки Кониського, а не жадною образою.

Слідом за ображеним Кониським образилися й львівські народовці

¹⁾ „Зоря“ 1885, с. 227.

статтею Франка, надрукованою в половині листопада в петербурзькому „Кгају“, де зачепив Франко народовецьку нерухливість. Із цього приводу писав Омелян Огоновський у листі з 3 грудня до Кониського, що львівську громаду знов образив Франко, нападаючи на народовців за їх нерішучість і дорікаючи редакції „Діла“. А Юліян Целевич, повідомляючи Кониського 14 грудня про програму та склад редакції „Зорі“ на 1886 р., писав, що „ураджено, щоби склад був той самий, що і сего року під кінець, з тою зміною, що на місце Подолинського мав вступити Гладилевич, бо Подолинський відказався, хоть обіцяв і дальше писати. Здається, що була би ся лишила тая трійка, коби не тая нова нещасна допись в „Кгај-у“, в котрій автор нас так зобидив. Настав у нас заколот, зразу більшість хотіла усунути автора зовсім з редакції, вкінци однак утихомирилась якось распря і лишено его, другим вибрано п. Калитовського і той буде мати імя редактора, а третим уже не хотів бути Гладилевич, бо вже не годився на полишеню автора тої дописи при редакції, а на томість вступив Цеглинський, але наразі лише тимчасово. Ось така латанина, коби лише хоть так устоялось!“—вирвалося бажання у Целевича.

Про останні зміни в редакції „Зорі“ від нового року повідомляв Франко й Драгоманова в листі з 17 листопада, сподіваючися, що при такому складі редакції Драгоманов згодиться засилати свої праці до „Зорі“. Мав надію, що під новою редакцією „Зоря“ не вийде „сумою двох кониськородів, а вийде хоч і не цілком таким органом, якого-б бажати треба, та все таки газетою хоч скільки небудь вдоволяючою“. Останнє залежало в першій мірі від того матеріялу, який достатчатимуть Франкові з Наддніпрянщини, Женеви й Наддністрянщини. Бажав завести від нового року постійну рубрику матеріялів, між иншим і фольклорних, і прохав Драгоманова взяти на себе редакцію фольклорного матеріялу.

В листі з 7 грудня Драгоманов годився стати до праці в „Зорі“ над відділом фолькору від нового року. „Воно і так, як Ви пропонуєте, добре,—писав Драгоманов,—щоб давати цікаві шматочки з примітками,—а то, мені здається, що ліпше пустити попереду систематичний вступ,—напр. переклад статті Cosquin—Les contes européens et leur origine, котру було я виготовив (з примітками з українського матеріялу й переднім словом, котре ліпше обернути в заднє, про науку про казки на Україні) „для „Кіевской Старины“. Також я радив би почати видання матеріялів з чогось капітального,—напр. з збірки Кобзарських дум, зробленої ще в 1808 р. (цікава й історія цієї збірки!). Варянти пречудесні й деякі зовсім нові. Ця штука зразу заставить говорити про себе вчений світ“. Але й в тому самому листі дорікав Драгоманов, що Франко поспішився надрукувати в „Зорі“ лист Тургенева до нього з його заміткою, й заповів, що писатиме протест, бо це справа принципу, а не особи¹⁾.

Супроти докору Драгоманова боронився Франко з початку листу з 11 грудня:

„Діставши нині Ваш лист, зараз і відписую Вам, поперед всего о тім, що для мене найбільш болюче, о Вашій замітці до листу Тургенева і о Вашім протесті по поводу її напечатаня. Може бути, що була се з мого боку нетактовність печатати Вашу замітку в „Зорі“. Я пригадую собі добре, що Ви ще 1883 р. заборонили міні печатати її в „Зорі“ тоді, коли не хотіло напечатати „Діло“. Тільки-ж тепер обставини на тільки змінилися, що „Зоря“ перестала бути власністю Партицького, а коли его імя ще й стоїть під нею, то тільки як вивіска, тай то призначена на замазанє. От тому то, бажаячи хоч таким дрібненьким причинком пригадати галицькій публиці Вас і Вашу роботу, я перепер уміщенє Вашої замітки. Позволяючи на її уміщенє, дотеперішній безпутній комітет уважав се свого рода концесією для моїх сімпатій, за котру міні прийшлося заплатити їм умі-

¹⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 114—5.

щенем „Синів“¹⁾ та „Хрущів“²⁾). Отже можете подумати собі, яку радість зробив їм Ваш протест і як пильно поквапились они, щоб і з него уковати оружжя против мене. Звісно, при дотеперішнім складі комітету нема і бесіди об его заміщеню в такій формі, як Ви его прислали; сумніваюсь, чи і в слідуючій році се зможу зробити, так, як теперішній властивець „Зорі“,—Товариство ім. Шевченка, не позволить кидати каменем на Партицького. Коли-б Ви обставали доконче при д о с л о в н і м заміщеню Вашого протесту то міні приходилось би, вибираючи між Вашою приязню а редакцією Зорі, покинути сю послідню. З свого боку я чую, що Вам належить ся сатисфакція за напади Партицького, і для того, коли-б Вам се було до вподоби, я постаравсь би при обговореню Політичних пісень в однім з перших номерів слідуючого року дати обширну замітку, реасумуючи напади на Вас Галичан і зводячи їх ad absurdum, а опісля й згадку про Ваш протест против уміщення Вашої замітки. Коли-б така сатисфакція була Вам достаточною, то я прирікаю Вам її вчинити—або виступити з „Зорі“.

Може й думав Франко злагодити гнів Драгоманова новим видавничим планом, про який писав далі. Франко з Терлецьким і ин., „бачучи неможність ніякого поступового руху серед наших старших народовців“, задумали, „не покидаючи „Зорі“ як органу беллетристично-літературного з характером мішаним: старо—і молодю—народовським“, видавати найближчого року „щось свого, більш ясного і рішучого“. Терлецький радив альманах на яких 30 аркушів, а Франко був „за виданем квартальника: чотири книжки в році, кожда по 10 аркушів обему, могли би ченьже гарно заманіфестувати роботу, змаганя і бажаня наймолодшої партії“. Кошти видання обраховував на коло 1000 зр. Бодай половина видатків покрилася-б із передплати. На покриття другої половини мав із торічних київських грошей 150 зр., сподівався, що „Академічне Братство“ дало-б також зо 150 зр., а решту треба-б покрити чи з розпродажі поодиноких номерів, чи як инакше. При такому виданні рахував Франко у великій мірі на поміч Драгоманова. З власних праць крім деякої беллетристики бажав помістити тут два-три популярні нариси з критики св. письма, а з перекладів популярні виклади статей Фрігца Шульце з Kosmos-у“, „короткий, а дуже гарний виклад історії філософії“. Далі туди пішла-б бодай половина праці Терлецького, праця Павлика про читальні, а може і його переклад Тіле і ще дещо з галицьких праць. І з праць Драгоманова призначував Франко туди такі, які не могли-б увійти в „Зорю“, напр. обіцяні „Споминки про Галичину й Угорщину“. Очевидно Франко радо годився надрукувати в „Зорі“ Коскена й кобзарські думи.

На листі Драгоманова до Франка з 15 грудня відбився його гнів, що „Зоря“ не зхотіла надрукувати його листа. Тимчасом „мусить же бути яка небудь одповідь на запросини од „Зорі“ мені—спочивати й на далі в тому болоті“—писав Драгоманов. Під запросинами треба розуміти кінець Франкової примітки до замітки Драгоманова, надрукованої проти його волі з ініціалами М. Д. в 21 ч. „Зорі“ за 1885 р. п. н. „Лист І. С. Тургенева про галицко-руські літературні справи“. Пояснюючи в своїй замітці генезу появи замітки Драгоманова, кінчив Франко свою примітку словами. „Думаю притім, що виражу бажанє не тільки власне, але й загальне, щоб і дальші листи Тургенева до п. М. Д., як також его споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

„Простіть, коли Вам скажу отверто,—писав із цього приводу Драгоманов,—що мені гірко, як таки Ви так мало набули собі нюху, що втаскали мене в „Зорю“, та ще ціною вступок!“ У тому-ж листі закидав Драгоманов, що останні числа „Зорі“ гірші ніж за часів Партицького. „Виграли ми, значить, тільки те,—писав Драгоманов,—що тоді, коли хто сказав: ну, тай дурні люде українофіли, що в їх такий орган, ми могли сказати: та це не наш!—а тепер того сказати не можем.—Моя думка

1) Сини, оповідання Гр. Цеглинського в чч. 21—25 „Зорі“. 2) З життя хрущів на високій верховині Дениса (Василя Ільницького) в ч. 23 „Зорі“.

про Ваші проекти видавницькі така: що або кидайте Зорю,—і цілком оддайтесь своєму органу,—або нічого з Вашого двоголовія не буде. Не будь народовці такі неуки й пустоголові мертвяки, а при тому й фанатики,—то можна-б було з ними держати коаліційний орган, в котрому вони-б писали своє, а Ви писали своє в се (хоч це й трудно);—а тепер вони на Вас непремінно цензуру накладуть“. Коли Франко зложить свій орган, Драгоманов візьме таку участь, яку назначить йому Франко, а для „Зорі“ не прише нічого доти, доки вона не надрукує його листа¹⁾.

В своєму листі до „Зорі“ Драгоманов навів примітку Франка, пояснив її генезу, зазначив, що прохав Франка відобрати його замітку й відслати йому, але не давав поручення Франкові її друкувати й не може сповнити бажання, яке висловив Франко в примітці, бо відповідальним редактором „Зорі“ був Партицький²⁾. Справа цього листа товклася далі в листуванні Драгоманова та Франка. В листі з 28 грудня Драгоманов іще раз жадав надрукування свого листа, в противному разі він надрукує його окремим листочком і розішле землякам. Хоча був „радий скорше подати на світ деякі свої праці через „Зорю“, та коли для того треба було-б йому перейти через униження й піддержати паскудні нориви в літературі“, то він тим паче міг „пождати або піти і в „чужі хати“. А в своїй хай вже собі без конкуренції сидить правда й воля дд. Партицьких!“ А що торкається Франкового редакторства „Зорі“, про це писав Драгоманов: „Вам я не радив кидати „Зорю“,—а тільки казав Вам, що поки Ви собі по крайній мірі не вимовите авторитета в Ваших союзників,—то з Зорі нічого бути не може. З того, що Ви в мене просите уступок, бачу ще раз, що Ви ніякого авторитета не маєте, що Ваш союз, значить, і не союз, не компроміс,—а простий „полон у песиголовців“,—і коли Вас туди завдала не Ваша воля, а добрих товарищів, то тим більше мені Вас жаль!“ Далі Драгоманов висловив жаль, що Франко поспішився об'явити в проспекті „Зорі“ на 1886 р., що дасть Коскена й ин., бо-ж Драгоманов писав Франкові, що коли теперішня редакція не схоче надрукувати його листа, він попрохає нову редакцію надрукувати його з приміткою, що стара не хотіла, а без того не може нічого дати й новій редакції, бо це значило-б, що він „предоволен зазивом старої“. І знову радив надрукувати його лист і дати Партицькому, хай лає його, скільки хоче, тоді наново почнеться діло з новою редакцією. Але тут же додавав: „Впрочім в усякім разі не забудьте, що, коли в новій редакції зостануться які небудь песиголовці,—то я не инакше дам свою працю, як за повним своїм підписом. Будь „Зоря“ цілком Ваша, я радий ховатись (то-б-то ховати Вас) од російської цензури,—але ховатись од австрійської та ще й од песиголовців,—нема резону,—напротив. Добре-б було, як би Зоря як небудь виявила, що вона коаліційне й безтенденційне видання,—бо я-б напр. не хотів брати одвічальність за всякі кінокефальські ідеї, котрі можуть випустити в Зорі або й у Ділі любезні сусіди. Само собою, що я лишаю собі право втекти з „Зорі“, як тільки сусіди дуже вже накадять своїх благовоній“. Нарешті Драгоманов подавав ще один спосіб покінчити з усіма старими сварами, а саме перемінити „Зорю“ відкрито в коаліційний літературно-науковий журнал усіх українців, що годилися з собою в національній ідеї, хоч розходились у політично-культурних ідеях, і зробити в такому зміслі декларацію на новий рік³⁾.

Того самого дня, коли писав Драгоманов до Франка, написав останній і до Драгоманова, де заявляв, що до „Зорі“ не налягає на нього,

¹⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 117—9. ²⁾ Тамже, сс. 112—3.
³⁾ Тамже, сс. 122—4.

бо „цур їм—і редакторам і властителям! Свині вони і більш нічого, і не стоїть запомагати їм“. Навязуючи до тих слів, писав Драгоманов у своєму листі з 2 січня 1886 р.

Про Ваших соредакторів і Ви накінець кажете: свині вони! Я-ж Вам це казав ще тоді, коли доказував, що, приставши до Зорі-замісць свого журналу, Ви зарізали й справу й себе самого підрізали. А тепер які-ж будуть послідки з того, що Ви таке признали? Ви все-таки zostались з свинями,—та ще й мене до них затягли й даєте закусувати. Оце получив я останній № Зорі 1885 Партицького. Мого листу нема, а між тим знов є мої статті приобіцяні. (В Росії, кому треба, всі знають, що Коскен моя робота й що збірка 1808 р. є тільки в мене). Виходить, що свині на моє зерно будуть собі ще мішки приманювати! І мені, коли прийдеться накінець виводити свиней на чисту воду,—а це треба в санітарних цілях,—то знов прийдеться показувати й Вас в дуже дивоглядній ролі.—Я Вам найсурйозно раджу: примусьте Ви нову редакцію напечатати мій лист (з приміткою, що він був присланий ще до старої редакції),—бо я неперемінно, пождавши місяць, напечатую всю оцю справу окремими листками. В усякім разі я Вас тепер офіційно, як члена редакції, прошу передати в редакцію мій запит, як вона дума зробити з моїм листом, і коли не хоче напечатати, то одповісти мені прямо й ясно і вернути мені лист, як документ¹⁾“.

Відписуючи на два останні листи Драгоманова, Франко в листі з 4 січня 1886 з свого боку радо годився щодо „Зорі“ на те, „щоб заявити єї коаліційний і безтенденційний характер“, і сподівався, що й Калитовський на це пристане. А в листі з 9 січня писав, що „з „Зорею“ діло починає повертатись ліпше“, ніж він думав. Калитовський сказав Франкові, що ціла редакція вони обидва й що вони врадять, те буде зроблено. Рекомендуючи Калитовського як гарну людину, повідомляв Франко, що Калитовський показував велику охоту зробити „Зорю“ серйознішим виданням, ніж вона була за Партицького й Подолинського. Покладаючися на поміч Драгоманова щодо етнографічних матеріалів у „Зорі“, писав Франко:

„Звісно, я зроблю все, що Ви вважаєте потрібним „для десінфекції“, предложу лист Ваш Калитовському, чи згодиться випечатати. Та тільки я не знаю, як обіч сего бути з Вашим попереднім сказанем, що відступите від свого домаганя що до листу, коли „Зоря“ стане виданем коаліційним і напечатает праці Павлика. Я вже написав Вам, що такому оборотови діла не бачу ніякої перепони окрім хіба тої, що у Павлика ніякої праці готової нема. Але скоро буде і покажесь підходящою, то ми зовсім нелицеприятно і з підписом напечатаетмо. Коли-б Ви могли стояти на тому слові, з добавкою до него ще й обіщаної мною примітки до рецензії на „Політичні пісні“, то воно було-б може й красше. Бо чи та десінфекція, на котрій Ви так встоюете, буде справдешною десінфекцією, чи може викличе тільки ще більше подразнене, не доходячи до тих людей, до котрих повинна-б дійти, і чи не утруднить хоч тої малесенької поступової роботи, яка може-б могла тепер при „Зорі“ зачатися?“

Нарікаючи, що українці „ніякого простісінького діла не можуть зробити, щоб не заплутати“, зараховував Драгоманов у листі з 14 січня до таких простих, але заплутаних діл і свою справу з „Зорею“. Тому, що справа обридла йому до оскоми, пропонував, щоб Калитовський відповів йому, що знає, на кінці газети, як усякому іншому кореспондентові. Драгоманов писав, що задовольниться всякою відповіддю, бо, покладаючися на рекомендацію Франка, сподівався, „що Калитовський, як чоловік совісний, порішить діло, зваживши як прінціпіальний бік діла, так і свій стан і інтерес партії, газети і т. д.“ Такий же простий вихід дораджував у справі свого співробітництва в „Зорі“. Як що редакції интересна праця Драгоманова, хай напише про це до нього, „як це роблять звичайно всі редакції, котрі хотять сотрудників“²⁾.

Незавидна була роля Франка в редакції „Зорі“. З листа до Кониського відомо, що йому приходилося „видержувати битви за самі елементарні річі, от хоч би за саму першу новеллу в 1-м н-рі, з котрої на сором усе му світу відрізано цілу третину і заступлено глупим-преглу-

1) Тамже, сс. 143—4. 2) Тамже, сс. 145—6.

пим фіналом“. Тут і додавав, що багато вичеркувано з „Люборадських“ Свидницького, тим більше з віршів.

Правдоподібно під вражінням лютневої статті Франка в „Kraj-y“ проти народівців дійшла аж до Києва чутка про вихід Франка з „Зорі“. На цю тему писав Франко 26 лютого 1886 Кониському: „Про відступлене від „Зорі“ я не думаю, хоч і стараюсь найти яку іншу роботу, котра-б дала міні змогу жити. Поки що, на таку іншу роботу слаба ще надія, а коли-б така робота й була, то вона роботі при „Зорі“ не перешкодить. Відступати-ж від „Зорі“ я не вважаю себе в праві вже хоча-б для того, що не сам же я по своїй волі приступив до неї, а з поручення молодіжці і пр. Значить, доки або не відкличуть мене ті, або не прожене Товариство ім. Шевченка, доти я й стоятиму. Оттим то я й не можу нічого сказати на Вашу пропозицію—винайти когось на моє місце. Звісно, коли-б хтось такий найшовся, то поставлене его на моє місце буде залежати зовсім не від мене. Замічу тільки, що те моє місце—зовсім не завидне місце корректора і новинаря; редакціроване залежить в крайнім ряді від Калітовського, котрий всяку річ може відкинути або й різати“.

Перші два числа „Зорі“ з 1886 р. принесли новий матеріал для невдоволення Драгоманова з неї й для докорів у бік Франка. До початку „Люборадських“ Свидницького дав Франко примітку, яка кінчилася твердженням, що „ріжниця між духовенством нашим а православним українським була і єсть незмірно велика. Наше (себто галицьке) духовенство, то моральні провідники і учителі народні; тамошне духовенство 40-их літ, а про таке говориться в сій повісти, мало ріжнилось від люду, і перше всего само потребувало проводу.“¹⁾ Друге джерело згаданого невдоволення оце „заявлене“ редакції „Зорі“ в 2 ч.: „В 21 ч. „Зорі“ з минушого року поміщений був лист Тургенева до п. М. Драгоманова враз із приміткою до сего листу Вп. адресата. Лист сей і примітка передані були до напечатаня в иншій нашій часописи, і для того п. М. Д. в письмі до редакції „Зорі“ протестує против оголошеня того листу враз з его заміткою в „Зорі“ з минушого року, що ми на виразне его жадане констатуємо“²⁾.

На увагу до „Люборадських“ запримітив Драгоманов у листі з 31 січня з приводу уніятського клерикалізму ось що:

„Коли навіть Люборадських не можна пускати в світ без такої примітки, то я вже не знаю, яку живу справу можна буде зачепити в Зорі живим словом?! Не берусь загадувати, чого Ви добетесь в Галичині,—хоч і думаю, що коли народ у Вас не дурнісінький, то він або сам одвернеться од Вас, як одвернувся од святоюрців, або „обрусители“ у Вас його одібють, коли хоч трошки порозумнішають та виступлять з агітацією аграрно-православною“³⁾.

А про редакційну заяву написав Драгоманов гнівно 6 лютого до Франка:

„Замітка про мій лист вийшла, як і слід було ждати: Редакція зробила все можливе, щоб виставити Драгоманова дурнем,—а так, як він і єсть дурнем, хоч може „с другой стороны“,—то так йому й треба!“ Не бачучи великої втрати для Наддніпрянщини, коли „Зорі“ не пустять до Росії, питав Драгоманов: „Є це нитка,—коли певно „Зорю“ получають 30 мастодонтів,—а 30 створінь більше постділювальних здвигають плечами, читаючи „Зорю“? „Нитка—твердив він—буде тільки тоді, коли „Зоря“ буде хоч в чому небудь доповняти петербурзькі й московські журнали, та буде більш європейським журналом, ніж російські“⁴⁾.

Реагуючи на уваги Драгоманова, починав Франко 10 лютого свій лист до Драгоманова такими словами:

„Вчера одержав Ваш лист і дуже посумував, прочитавши його. Не вже таки ані критики доброї волі Ви в „Зорі“ не бачите? Не вже таки самі тільки мастодонти в Україні і Галичині її читають? Правда, я й сам чую, як далеко їй до того, щоб не то бути

1) Зоря, 1886, с. 5. 2) Тамже, с. 36. 3) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, с. 148. 4) Тамже, с. 149.

більш, але хоч би настільки європейською, як російські журнали, та з другого боку подумайте, яким чудом можна се зробити, коли ніхто крім Коніських та Ільницьких не пише до неї, коли найбільш європейські українофіли лякаються навіть названя в ній свого імя? Пишите Ви саркастично, що „Драгоманов дурень, хоч може „с другой стороны“, се-б-то, що вдався в яке небудь діло з такими дурнями, як редактори „Зорі“—але поставте себе на хвилю в шкуру хоч одного з сих редакторів, Вашого покірного слуги, то й побачите, що тут одуріти зовсім не так тяжко. От хоч би й само заявлене о Вашім протесті,—кілько прикрости і унижень і гризоти воно міні принесло! І звісно, вийшло не те, що повинно було вийти, хоч я робив, що тільки міг“.

Перепрошуючи Франка в своєму листі з 13 лютого за образу, хоча Франків вивід висівся до „Діла“, а не до нього, винуватив Драгоманов Франка тільки за те, що всунув його, в „Зорю“ Партицького.

„Це-ж,—писав він,—як собі хочете, безспорно. Скажу Вам отверто (та, здається, й говорив), що як би я так завів Вас без Вашої волі,—то зробив би все, щоб напечатати цілком Ваш протест, який би Ви не написали, хоч би мені голову треба було зірвати свою, чи чужу. Такий в мене принцип“.

Що до свого співробітництва в „Зорі“ ствердив Драгоманов, що „редактор „Зорі“ не заявив, щоб він його хотів,—а вихований чоловік не ходить туди, куди хазяїн не просить“. А на слова Франка, що кінець примітки до „Люборадських“ не його, а Калитовського, але він мусів долучити його до свого тексту, відповідав Драгоманов: „Але весь світ мусить вважати слова, підписані Вами, за Ваші,—а до того, що Ви мусили, йому діла нема. До того діло тим, хто зна Вас особисто, хто шанує Вас і хто бажав би для Вас ліпшої долі, ніж неволя в песиголовців,—котра, Господь віда, до чого й дійде, коли Вас примушують сьогодні в дурнівшити Ваших приятелів, а завтра підписувати не Ваші думки“. Драгоманов не бачив ціли такого поступування, бо „навіть літературна „Зоря“ все-ж-таки журнал преплохий“. Багато-б треба говорити, як би зробити, щоб „Зоря“ була європейським журналом. А в тім слівце все своє сказав Драгоманов, як була розмова про „Поступ“. Франко вибрав коаліційну „Зорю“, та ще й коаліцію без ясно відмежованих прав для себе та своїх принципів, тому й несе відповідний хрест. „На який кінець???“—питав Драгоманов і давав відповідь: „Наскільки я можу судити по тому, що я знаю Галичину й Росію,—то на руїну навіть теперішніх сил, котрі могли-б служити здоровому українському руху“¹⁾.

В лютому 1886 р. нова буря звалилася на Франка. Ось що писав він 22 лютого до Драгоманова про це та з приводу цього:

„Моя допись в „Краю“ напечатана, хоч не ціла і троха змодіфікована. Та й то вона ту визвала проти мене нову бурю, котра може скінчиться таки елімінацією мене з „Зорі“. Правда, наші народовці по троха зачали цінити мене, відколи „Зоря“ за моєю причиною здобула, як кажуть, до 1000 предплатників, ну, але як схочуть еліминувати, то я ані на хвилю не буду отягався і піду. Як важко міні тягти лямку в парі з такими людьми, котрі в одній хвили говорять, що „ми зовсім не хочемо вязати Ваших політичних поглядів“ і тут же збираються бити за те, що смів ти висказати хоч дуже далекий і несмілий протест (та й то замазаний) проти їх поглядів,—про се й говорити не хочу, та що-ж маю діяти? Станути на власних ногах і піти против верховодячих тепер людей не чую в собі сили, не бачу достаточної опори ані на Україні ані ту. Впрочім коли-б така опора найшлася, я, як нераз уже казав Вам, готов кожної хвилі віддати всю свою невелику силу на службу тому ділу, котре сто раз ближше і симпатичніше міні від народовського езуйства в політиці і літературі“.

Звістка про зріст передплатників „Зорі“ не здивувала Драгоманова, але, як він писав 25 лютого, впевнила його, яку помилку зробив Франко, не заснувавши своєї газети.

„Так користуйтеся же хоч тим,—радив він,—заставте себе вважати за що небудь, а не за попихача песиголовців. А то згодом і публика розбере фальш стану Вашого й „Зорі“,—і „провалитесь“ Ви з нею обое“.

І далі:

„Ви ось пишете, що не чуєте в собі енергії на ініціативу, але готові пристати до

¹⁾ Тамже, сс. 179—82.

діла ліпшого, ніж народовське „езуїтство“. А другі пишуть мені теж, що їм противне народовство,—та, кажуть, дайте нам проводиря, ми-б пішли, — от, як би Франко! Та так на місці й стоїте всі.—А діло легке й случай пречудесний: зложіть чи промову, чи маніфест смиренський, та чистенький, чесний на 25 февр. та й скажіть: хто жив чоловік,—озовися! А там і побачите, що голос дурно не пропаде¹⁾.

На докори Драгоманова Франкові, що він утопив справу „Поступу“, Франко відповідав:

„Прикро міні згадувати сю справу і повторяти те, що я вже писав Вам: справу втопили незалежні від мене обставини, а то 1) непевність підмоги з України, на котру Ви й самі вказували, а певність противуділаня з боку народовців, 2) неможність зібраня хоч невеличкої купки людей у Львові, з котрими-б можна було стати бік о бік до роботи, не штовхаючись що хвилі, як незгідні воли в однім ярмі. А тут і Ви докинули свою частину (хоч може в найліпшій вірі), даючи Павликови повну міць—репрезентувати Вас в комітеті, між тим коли Остап і Коцовський, на котрих підмогу при видаваню я найбільше міг числити, прямо міні заявили, що в таким разі вони до комітету належати не будуть“.

Дуже цікавий для зрозуміння Франкового становища в таких справах оцей дальший текст його листа:

„Дивно Ви аргументуєте на підставі якогось одного (чи й не одного) листу з Галичини, що у нас є люде, котрим обридло народовство і котрі того тільки й ждуть, щоб їм бог післав проводиря. Позвольте сказати Вам, що я ту на місці ліпше знаю, хто у нас є і на кого можна числити, і знаю, що тепер ще нема у нас так сильної групи людей рішучо поступових, щоб можна з нею приступати до якоїсь роботи. Впрочім коли такі люде є і коли говорять самі о собі in plurali і почувають свою силу, то як Ви думаете красше: чи вискакувати міні самому і казати: От я буду Вашим генералом, чи ждати, поки самі покличуть, звісно, не на генерала, а хоча-б на корректора свого органу? Вискочити і крикнути не штука, — а що, коли ніхто не окликнеться? Звісно, і тоді на мене сором упаде, бо скажете: а ти що робив через 10 літ, що нікого не підготовив? І не підготовимо і за других 10 літ, коли будемо тільки експериментувати і демонструвати і дразнити людей, а не переконувати. В листі своїм до українських товаришів Ви пишете, що многі з ідей, проповідуваних Вами в Громаді й Вольнім Слові, проникли в загал галичан. Коли се вірно, то не годилось би Вам забувати, якою дорогою і коли вони проникли. Чи не тоді, коли Ви лаяли мене, що простітую себе в „Зорі“ і „Ділі“, що пишу глупості в безпрограмнім „Сьвіті“? А все таки той безпрограмний „Сьвіт“ держався трохи не два роки і розходився бодай в 150 прим. і розійшовся опісля й зовсім, так що став тепер рідкістю. А все-ж-таки те саме „Діло“ дало було якийсь час притулок і Павлику і було-б давало йому й досі, коли-б він сам себе не зробив неможливим своєю демонстрацією, нікому ні-на-що не потрібною і безцільною, коли-б був—совістнійше і стараннійше робив тоту роботу, за котру ему плачено, і плачено, як на наші обставини, зовсім не погано (по 5 зр. за лист перекладу, між тим коли поляки у Львові платять maximum по 2 зр.!)“.

Франко не почувався до ніякої провини й з приводу того, що вступив до редакції „Зорі“:

„А тепер ще слово про моє „добровільне підданство песиголовцям“. Я-ж писав Вам, що після того, як розбилась (не по моїй вині) надія на свою газету, міні приходилось або їхати на село, або приставати до такої роботи, яка є, і хоч як небудь повертати її к ліпшому. І коли я вибрав се друге, то впять таки не по своїй виключній волі, але на домаганя молодіжі і делегатів українців, а коли й досі стою при „Зорі“, то певно не для особистих амбіцій ані не для плати (я беру за всю роботу 25 зр. в місяць), але для того, щоб вдоволити вимоги тих людей, котрі міні довірилися і у котрих я бачу добру волю робити по мірі сил і вмілости“.

Заразом Франко додавав, що з передплатою „Зорі“ не стояла справа так добре, як він написав на підставі слів Калитовського: від адміністратора почув, що передплатників ледви чи набереться 500.

В довгій суперечці про „Поступ“ і „Зорю“ почали Драгоманов і Франко повторюватись, як це стверджував Драгоманов у своєму листі з 9 березня, підкреслюючи, що „з „Зорі“ світла нема, а деморалізація єсть“. Бачучи наразі в „Зорі“ тільки тіні, був радий, коли „Зоря“ покаже дійсно день, а не ніч²⁾.

Та не зважаючи на повище сконстатування Драгоманова, тон його найближчих листів не злагодився, але загострився. В листі з 21 березня він питав Франка, як він думає бути з публікою, якій приобіцяв Коскена й Кобзарські Думи 1808 р.

¹⁾ Тамже, сс. 183—5. ²⁾ Тамже, сс. 197—8.

„Предупреждаю Вас,—писав тут,—що я можу бути змушений требовати од Вас і Зорі, щоб Ви заявили, що поставили ці речі в Ваш т е п и без умови зо мною; в Росії люде знають, що ці речі-мої,—а діло повертається так з боку Ваших панів, та й Вас самих, що на мене може кидати тінь усяка спільність з Вашим товариством.—Дуже прошу Вас подивитись сурйозно на оці мої слова. Найліпше було-б, як би Ви зарані, не доводячи до скандалу, обявили, що таких то річей в Зорі не буде“.

А прочитавши Франків допис у „Крају“, дописав 26 березня Драгоманов:

„Не посилав листу, бо боявсь, щоб Ви не розгнівались. Коли це прочитав Ваш лист в 5 № „Крају“. Господь з Вами,—гнівайтесь, а я скажу свою думку в останній раз. В „Крају“ Ви кажете власне те-ж саме, що й я в своєму листу, за котрий Ви мені докоряли,—тільки я вказую й вихід,—а Ви застаєтесь „при демонстрації цілком негативній“: Не розумію я Вас. Коли-б Ви, після всього прошлого, просто пристали до песиголовців, то це-б був тільки звичайний в Галичині (хоч і дуже вже гіркий на Вас) примір ренегатства (див. Головацький, Климкович, Стебельський, Іван Левицький і т. д. і т. д.). А тепер виходить щось вже зовсім дивне: сидить чоловік в песиголовськiм болоті, гавкає з тубильцями,—сердиться на колишнього союзника, чому він протестує,—а ту же рядом з Петербурга язик показує песиголовцям..... І Ви думаєте, що навіть самі песиголовці Вас на шеляг поважати будуть?.... Це гірше ніж ренегатство, гірш ніж проституція; це якийсь моральний маразм, дивний в такі молоді літа. Я такого навіть у русинів ще не бачив.... Знаєте, коли вже в Вас нема зовсім нюху на політично-моральну практику, то киньте Ви її зовсім; пишiть собі повісти, печатайте їх, де вгодно,—та й годі. По крайній мірі ні себе внижати, ні других деморалізувати так не будете¹⁾“.

Лист Драгоманова розгнівав Франка дуже. Це видно з того, що він, вибираючись по великодніх святах до Києва й Одеси, повідомляв про це 6 квітня Драгоманова всього двома реченнями, підкреслюючи, що він готов був служити, коли Драгоманов мав що передати такого, що міг „повірити рукам ренегата“. Відповіддю на цей лист був лист Драгоманова з 11 квітня, де зазначував, що він „говорив не про ренегатство, а про брак усякого встою в прінципах²⁾“. Та чим иншим був замітний той лист Драгоманова. Відносини між собою й Франком він підводив „під формулу, котру каже уж чоловікові в байці Б. Хмельницького: ми можемо помагати один другому, але прежньої дружби між нами не може бути“. Мало того, з свого боку велів ждати „навіть такого, в чому звичайно люде бачуть війну³⁾“. А що Франко назвав у своєму листі з 21 квітня умови Драгоманова кумедними, останній у своїй відповіді з 24 квітня, підкреслюючи, що „довіріє виходить з діл“, виписав цілу низку гріхів Франка. „Я можу—писав Драгоманов—з найчистішою совістю сказати, що я своїх ідей не переміняв, в чужі партії не переходив, панегіриків попам (котрих недавно сам лаяв) не писав і не підписував,—особисто Вас ніколи не підводив, на сором не кидав, до песиголовців Ваших статей не отдавав і серед песиголовців од Вас не одрікавсь, обіцянок не ламав і т. д.“⁴⁾ Франко боронився в листі з 29 квітня, що він не належав до народовецького табору, що його панегірик попам (себто кінець примітки до „Люборадських“) „не такий то вже страшний, щоб за него аж вічним соромом покриватись“, що ніяких своїх думок він не відрікався й не відрікається і весь той „протокол мого поступованя особистого й політичного“, — писав Франко,—котрим Ви міні грозите, зовсім не такий страшний для мене, як Ви може думаєте“. З жадного журналу, він не виелімінував Драгоманова, бо „Зоря“ не його журнал а в тім „я чолом світив перед людьми,—писав Франко,—щоб Вас просили до сотрудництва в ній і тільки на грозьбу Вашу, що наробите скандалу, відкликав дану редакцією обіцянку напечатати Ваші праці“.

Згаданий відклик принесло 7 ч. „Зорі“ за 1886 р. В довшій замітці „Від редакції „Зорі“ стояло тут про цю справу ось що: „Заразом оповіщаємо, що обіцяні нами в проспекті праці: Коскена про європейські

1) Тамже, с. 203. 2) Тамже. 3) Тамже, с. 206. 4) Тамже, с. 209.

казки і „Укр. кобзарські думи з рукоп. збірника 1808 року“ по волі автора їх не будуть поміщені в „Зорі“¹⁾).

На наведену заяву редакції реагував Драгоманов у листі з 27 травня, вже по повороті Франка з Київа. Дивувався, що Франко не міг зрозуміти того, що „Зоря“ „написала брехню, сказавши, що №№ статті не будуть напечатані по волі автора,—а не по волі самої редакції“ та й Франка. Признався, що йому саме „дуже хотілось швидче збути з совісти деякі матеряли більш-менш оброблені“, які „гіркенько збувати по чужих хатах, на чужих мовах“. Але свої праці обіцяв дати до „Зорі“ тільки тоді, коли редактор Калитовський напише Драгоманову й Волкову, „як того потребує приличність, запросини до сотрудництва й коли редакція зробить декларацію, що Зоря буде науково-літературним органом усіх русинів-самостійників без згляду на їх політичні переконання²⁾“. Розгніваний Драгоманов махнув рукою на „Зорю“ й оповів усю справу у відкритому листі п. н. „До суду земляків³⁾“.

Відколи Павлик вийшов із тюрми, де сидів від 9 вересня 1885 р. під закидом соціалістичної пропаганди серед селян зразу в слідчому арешті, а після 2 січня 1886 р., дня розправи, засуджений в Коломиї на одномісячну кару, він не раз мав вплив на тон листування Драгоманова з Франком. І так у листі з 28 січня Павлик писав Драгоманову, що від свого співробітництва в „Зорі“ не ждав ніякої користі для справи, певний такої-ж самої цензури, елімінації тощо, яка вже немало зруйнувала його й від якої рад він би на будуче остерегтися. Тому не думав особисто входити в ніякі літературні зносини з „Зорею“⁴⁾, що більше свій останній побут у тюрмі уважав Павлик у листі з 24 лютого до Драгоманова немов бальсамом „на ті злидні, котрі скоїли всякі Франки з Поступом“⁵⁾. Як із того листа виходить, по боці Франка стояв Остап Терлецький. Обидва вони закидали Павликові, що він досі тільки компромітував їх і справу⁶⁾. Повідомляючи Драгоманова в листі з 3 березня, що він розійшовся з Франком і Терлецьким, писав Павлик: „Франко напр. голосить, буцім-то я перед Вами, Українцями і скрізь під ним рию, відбираю ему ґрунт з під ніг. Я написав ему, що-м писав до Вас про справу его скоків з Поступом зовсім не для того, а для того, щоби ратувати справу й его самого,—а що він сам через свою політичну несталість стратив кредит у всіх звісних міні прогресистів і народовців, і коли не возьме себе в руки, то політично пропаде без сліду для потомства“⁷⁾. В тому самому листі бідкався Павлик, що через упадок „Поступу“ втратили й галицькі жінки, бо вони хотіли признати „Поступ“ за свій орган, се-б-то утворити в ньому рубрику й для жіночого руху, але Франко похоронив „Поступ“, на „Зорю“ не згодилася Кобринська, а тепер узяли в жіночому товаристві реакційні елементи верх і прийшло до розриву між Кобринською й жіночим товариством⁸⁾.

Що й самого Франка не вдовольняла „Зоря“, про це повідомляв Павлик Драгоманова в листі з 27 квітня⁹⁾. А в листі з 7 червня писав, що перед виїздом Франка на Наддніпрянщину „була звістка відти, що якийсь чоловік хоче заложити у Львові український місячник, на котрий дає 3000 р. на перший рік а 1500 р., на другий рік. Має говорити про це зо мною,—стояло в листі,—Франком, Коцовським і ще кимось. Як не рад я журналу, а все таки мабуть труденько буде 1) установити minimum поступових принципів ви-

1) Зоря, 1886, с. 120. 2) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 221—2. 3) Відкритий лист Драгоманова передрукований на сс. 229—36 „Листів“ Драгоманова до Ів. Франка, 1881—1886. 4) Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. Том V. (1886—1889). Чернівці, 1912. сс. 3—4. 5) Тамже, с. 61. 6) Тамже, с. 62. 7) Тамже, с. 66. 8) Тамже, с. 69. 9) Тамже, с. 94.

давництва і 2) установити принципи редакційні, щоби редакція не звелась на касаційній департамент“¹⁾. У найближчому листі з 30 травня скаржився Павлик, що на новий журнал було стільки-ж надії, що й на „Поступ“; до того, як буде в редакції Франко, тим більше Коцовський, не треба й російської цензури,—„просто затроїть жите, не то буде що небудь живого містити“²⁾, бо стане касаційним трибуналом найперше для Драгоманова й Павлика, як стояло в листі останнього до першого з 9 червня³⁾.

Чутка про новий місячник зродилася на підставі листа Кониського з 10 квітня до Франка. Тут писав Кониський між иншим: „Оден мій знайомий добродій „Іван Солодкий“ міркує, щоб заложити виданє у Львові отакої Бібліотеки, як я писав до Вас, „Вістника політичних, економічних і громадських справ“. Хочє він, щоб вістник сей видавався раз на місяць, книжками по 10 аркушів. Сам він жадної праці не дасть, бо житиме собі, як і досі, далеко від Галичини, а дає на перший рік 3000, а на другий 1500 гульденів. От і все!“

Про цю історію оповідав Франко в листі з 24 жовтня до Драгоманова таке:

„Коли розбилась справа „Поступу“, задумало було „Академічне Братство“ видати хоч альманах в пам'ять XXV роковин смерті Шевченка, в котрий повинні були вийти деякі праці, приладжені для „Поступу“ (робота Остапа, мої оповідання про єзуїтські місії, Павлика про читальні і т. д.). Вже ухвалено було приступити до видавництва, розписати предплату, виеднано у одного чоловіка кредит на пару сот гульденів, щоб розпочати друк, коли в тім приходить до нас лист Кониського, в котрим той каже, що єсть такий пан Солодкий, котрий почуває потребу заснувати в Галичині журнал в листів 10 місячно з напрямом поступовим і готов на єго виданє дати на єго в перший рік 3000, а в другий 1500 гульд. Просив Кониський через єго руки написати програму і кошторис такого журналу. Я зараз же написав,—він і переслав Солодкому, а мене звістив, що той в маю повинен бути у Львові і обговорити се діло зо мною; Кониський мав також дати йому рекомендації до Олекси Огоновского і др. старих народовців. Коли я з кінцем цвітня був в Кіїві і зайшов до Кониського, той якось нерадо балакав зо мною про журнал, хоч і впевняв, що діло таки вигорить, а тільки жалкував, що Солодкий буде у Львові тепер, поки я сиджу в Кіїві. Я, відїжджаючи, поручив був Коцовському балакати з Солодким, як щоб той приїхав. Але, звісно, Солодкого не було. Аж ось перед двома неділями я дістав від Кониського лист, з котрого посилаю Вам виписку дословну як матеріял до осуду того, що думають і як заходяться Українці біля свого діла:

„З Солодкого до якогось часу нічого не буде, по вині самих Галичан. Він прислав до мене вельми цікавий і характерний лист. Він жив у Львові (і в інших містах Галичини) з 5/17 липня більш місяця; вельми жалкував, що не бачився з Вами; придививсь до людей, добре проштудировав обставини і письменство і виїхав з боєм і жалем. Не можу пересказати Вам усього, що він пише в своєму довгому листі, подам тільки вступний шматок: „Усі Галичане, каже він, об'єдинителі,—одні з дашками, другі без дашків, усі вони принципіально нехтують Україну,—і ніхто не прямує до того духовного об'єдиненія в письменстві, без котрого само галицько-руське письменство—буде *ria desideria*“. Між доводами єго єсть доволі таких, що проти них нічого не скажеш. Найгірше ганить він Товариство Шевченка... Перепадає і Вам особисто на горіхи. . Отже я не з усім тим гожуся... Вже-ж що „Зоря“ не вдовольняє і не може вдовольняти,—то се правда, але-ж довго треба ждати і того „Назорєя“, без якого він гадає неможливим підняти галицько-руське письменство до ступня відповідного часу потребам. На мою думку „Назорєя“ нічого й шукати, та що-ж вдіє хоч би й сам Назорєй, коли в громаді нема потреби слухати слова Назорєя“.

„Тільки слів Кониського. Я вважаю ті слова бодай по часті брехнею; попросту люде хочуть випутатися з обіцянки і плетуть, що живучи місяць в Галичині і не бачившись з ніким ані з старших ані з молодших українофілів, „проштудировав“ п. С. і письменство і обставини і дійшов до прекрасної ідеї—покинути все і ждати Назорєя. Ага, а на закуску Кониський приписує ще ось що: „Може й правду рече Солодкий, що „треба добре-добре розжовати, чи не подаємо ми сами на себе сокиру катові“ (NB. запомагаючи Галичан). Хто єго зна!“

1) Тамже. сс. 98—9. 2) Тамже, с. 100. 3) Тамже, с. 104.

VII.

В тому часі, коли Франко оповідав Драгоманову про видавничий план таємничого „Солодкого“, носився він уже з новим планом видавати „Поступ“ від початку 1887 р. Про це писав Франко Драгоманову ще 17 вересня 1886 ось що:

„Надумав я таки з новим роком розпочати видавництво „Поступу“—що буде, те й буде. Не спускаючись на нічию поміч, я зачну просто на ті гроші, які здужаю заробити, і в міру того й обем буде маленький, 3—4 листи в місяць. Як найменше беллетристики, а за то як найбільше фактичних вістей з краю і обговорювання справ політичних та боротьба з попівством,—отсе, думаю, повинна бути програма газети. Критика ділань і народовців і кацапів з погляду хлопского, з того-ж самого погляду й обговорюване загально краєвих справ. Практичні цілі що до Галичини 1) піднесенє хліборобів через попиране і закладанє між ними спілок економічних, політичних і просвітних, 2) реформа краєвих відносин через завязанє руско-польської організації людової для використаня теперішньої конституції і автономії в інтересі робучого люду. Слідити за ходом сих справ і проводити сі думки я беру на себе. Що до ширших, загально-українських і славянських справ, то тут я буду мусів просити помочи Вашої в першій ряді,—розумівсь, коли взагалі схочете брати участь в сім виданю. З тутешніх буду просив Павлика, Остапа і Коцовського, хоч знаю, що сей послідній буде всіма силами противитись сему починаю“.

Про намір Франка видавати „Поступ“ повідомляв також Павлик Драгоманова 1 жовтня, запримічуючи, що писатиме до „Поступу“, й прохаючи Драгоманова не нагадувати Франкові того, що було, а налягти на те, щоб забезпечитися від нових скоків, бо так швидче дійдуть із ним до ладу¹⁾. В своїй відповіді Павликові з 12 жовтня написав Драгоманов, що заявив Франкові готовість узяти участь в його „Поступі“, але не дуже вірить в успіх, бо дуже тяжко буде помирити саму редакцію: Павлика, Франка, Терлецького й Коцовського²⁾. Свій скептицизм підкреслив Драгоманов також у листі з того-ж дня до Франка. Заявив охоту взяти в „Поступі“ таку участь, якої захоче сама редакція. З приводу поданого проспекту запримітив, що не слід би врізувати беллетристику тому, що поперше це найбільша сила Франка, а по друге на публіку робить беллетристика найбільше вражіння. Радив тільки пустити в хід відповідну беллетристику. Драгоманов висував потребу літературної критики в „Поступі“, що раз на завсіди вбила-б в голову галицькій публіці, бодай передовій її частині, принципи реалізму чи „натуральної школи“, „а то, їй богу, як візьмеш в руки галицьких писателів (окрім Вас та почастино Федьковича), — писав Драгоманов, — то думаєш, що читаєш писанину XVIII ст. А з Станиславова з поводу „Ревуть воли“ пишуть мені прямо, що, мовляв, „у нас публіка до реалізму не звикла“. А де нема реалізму поетичного, там нема й узагалі позитивної думки, нема й науки“³⁾.

В листі з 24 жовтня писав Франко Драгоманову, що вже повідомив деяких народовців, що від нового року виступає з „Зорі“:

„З „Поступом“ бажав би зробити так, щоб в половині падолиста видати проспект, а з початком грудня розпочати друк першого номеру. Через кілька день у мене буде зладжений нарис проспекту, ми обговоримо его з Павликом, і відтак пришлю Вам для доповнення. В справі видавництва я думаю віднести до Одеси за грошевою підмогою,—Кіяне що дали торік, те їм і залічено буде“.

Тиждень пізніше, 31 жовтня, посилаючи Драгоманову нарис проспекту „Поступу“, писав Франко:

„Павлик читав і замітив, що 1) не слід би писати того, що у мене написано на вступі про дотеперішню роботу людей поступових в Галичині, щоб не звертати уваги поліції і прочих народовців та кацапів. По мойому се не резон, коли тільки самі факти правдиві і нікому шкоди не зроблять, а що сяк чи так, а увага всіх згаданих звернєся на виданє, 2) що програма сама надто дрібязкова. Се може бути, але я бажав побіч загальних принципів поставити на вид як найбільше питань практичної роботи вже хоч би в противен-

¹⁾ Тамже, сс. 112—3. ²⁾ Тамже, с. 115. ³⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 246—7.

стві до тих загальних програм, à la „Народна Рада“ і др., які у нас доси голошено. Думаю, що коли загальні принципи висказані ясно, то подрібність в наміченю точок практичної роботи не може бути шкідлива.

„Вас прошу перечитати сей нарис і звернути увагу на те: 1) чи принципіальний бік наміченої програми доволі ясний та повний, 2) чи що до практичної програми поперестати на спеціфікації справ галицьких, чи в такий же спосіб намітити й ті українські справи, котрі-б там наявними силами і на легальному ґрунті можна було зробити в користь народу. Звісно, о таких справах я не маю поняття і, коли-б Ви вважали їх намічене потрібним і можливим, то й зробіть, хоч я думаю, що ліпше би обговорене таких справ лишити для самого журналу, тим більше, що й з України не маю нікого такого, кого-б міг попросити взятися за їх систематичне оброблюванє. Здається міні також, що й з деяких других боків ліпше буде, коли журнал виступить з програмою переважно місцевою, галицькою.

„Я бажав би видати проспект іменно в такій рямці, як написаний, хіба, що Ви проти такої рямки піднесли-б сурйозніші закиди від Павликових. А коли-б таких закидів не було, то я просив би Вас, прочитавши і поробивши, де треба, чи то помарки чи доповнення, прислати міні рукопис назад, щоб я як найшвидше міг дати рукопис до друку“.

Одержавши програму „Поступу“, висловив Драгоманов у листі з 7 листопада ту-ж думку, що й Павлик, а саме, що вона дуже подрібна, але й приставав на неї, коли Франко уважав її потрібною, радив тільки переглянути, щоб не було двічі того самого. Початок програми уважав Драгоманов не тільки дуже подрібним (Франко вичисляв журнали, в яких працювали будучі співробітники „Поступу“), але й хвалькуватим і не цілком вірним, бо ставив справу так, що світ почався від Франка та його товаришів. Драгоманов радив переробити вступ так, що, мовляв, звісні історичні причини поставили наш народ у прикрий стан політичний, соціяльний і культурний, але що боротьба за наше національне відродження стоїть у повній згоді з прогресивними змаганнями передових народів світу й що, коли поглянути на все трівке, міцне, що зроблено для цього відродження від самого його початку, то вийде, що воно робилося в згаданій згоді, хочби й не свідомо, але інстинктивно. Від недавніх років зріст людей новоевропейської освіти серед нашої громади почав повертати ту роботу свідомо на європейський, прогресивний ґрунт. В останніх десятиох роках число таких людей збільшилося настільки, що могло вже зложити з себе компактну, свідомо прогресивну партію. Тут радив Драгоманов згадати про працю прогресистів і показати некористі їх дезорганізації, блукання по чужих хатах і потребу власного органу. Думав також, щоб програма зберегла свій переважно галицький характер, і тому радив уступ про Наддніпрянщину поставити цілком на кінець. Тут радив сказати про важність Наддніпрянщини для Галичини, про потребу всеукраїнської програми, про те, що вона в своїй основі не може різнитися від Франкової, й нарешті зазначити, що детальне вироблення цієї програми лишає самим наддніпрянцям. Бажаючи всякого успіху, Драгоманов радив більше надіятися на власні сили ніж на наддніпрянські, зокрема не радив покладатися на Одесу, бо „там люде ще менш акуратні ніж в Києві“¹⁾. Одною з перших потреб уважав заложення основ релігійної критики в „Поступі“²⁾.

Павлик був противний вступові в програмі Франка „раз, що він неприличний, а подруге зверне непотрібно увагу цензора, що се, мовляв, ті самі соціялісти, і будуть конфіскувати“—писав він 8 листопада до Драгоманова. На думку Павлика треба було почати від загальної критики діяльності галицьких партій, показати, до чого вона довела, а далі виставити такі принципи праці, які могли-б поправити лихо. Домагався, щоб як головну ціль поставити: звести до купи чесних і щирих людей усіх партійних відтінків для спільної праці над моральним і матеріяльним

¹⁾ Тамже, сс. 247—9. ²⁾ Тамже, с. 250.

піднесенням народу, виробити засади й підстави для цієї праці й приготувати людей до неї. Тому радив викинути те, що роз'єднує сили нашої інтелігенції, се-б-то обрядовий і правописно-етнографічний ґрунт, а стати на ґрунт світських культурних інтересів в європейському розумінні з народньою формою в мові, яко найкращим засобом звязати міцно інтелігенцію з народом. Справу мови радив Павлик поставити міцно й рішуче: писати або фонетикою й народньою українською мовою або чисто по російськи; етимологію уважав Павлик ґрунтом, на якому держиться всяка більше або менше мертва середина. Що до змісту Павлик думав, що в „Поступі“ треба містити тільки речі про самі живі сучасні справи, а з давніших чи дальших тільки те, що вязалося чи можна було звязати з першим. Писати треба-б по селянськи так, щоб журнал хоч дечим вязав дійсно інтелігенцію з народом. Франкові запропонував Павлик такий поділ журналу: 1. Белетристика. 2. Наукові статті. 3. Розроблення крайових справ, програми для Наддніпрянців, відносин до чужих народностей і критика діяльності українських партій з цього погляду. 4. Літературна критика й вироблення нової літературної школи. 5. Наукова хроніка з оглядом всесвітнього наукового руху. 6. Закордонна й крайова політично-суспільна хроніка з оглядом робітничого й хліборобського руху та всього того, що для нього робилося. 7. Дописи з Наддніпрянщини про суспільно-політичні справи. 8. Відповіді редакції в різних справах. Павлик просив Драгоманова намовити Франка, щоб помістив його „Читальні“ в „Поступі“. Розуміючи, що все залежатиме від того, як міцно стоятиме Франко, Павлик бачив найкращий вихід у тому, щоб Франко був редактором і щоб „Поступ“ належав до нього й фінансово, хоча наразі він не матиме користи з нього. А що й „Зоря“ виходитиме далі, це уважав Павлик добром із того погляду, що люде розділяться на українських консерватистів і поступовців: до „Зорі“ піде всяка археологія та слабші речі, а „Поступ“ повинен друкувати саме зерно. Не забув Павлик додати й того, що наслідком свого опортунізму втратив Франко цілий рік часу, через який „Поступ“ уже тепер стояв би був на своїх ногах¹⁾.

А в тім Драгоманов мало вірив у „Поступ“, як писав до Павлика 23 листопада, головно через те, що в малому гуртку можливих співробітників „Поступу“ не було згоди, „та й не може бути при тій болізній персонности й амбітности, яка часто бува в наших земляків і якої навіть у нас треба пошукати, щоб знайти подібне в вашому кружку—писав Драгоманов. „Помирить вас, Франка, Терлецького, Коцовського—трудніше ніж шість великих держав“. Далі писав Драгоманов, що не береться радити Франкові, бо це значило-б попхнути його саме на противне, а до того й не може приневолити себе до якої небудь інтимної розмови з ним після того, як втратив усяку віру в його щирість або хоч твердість. Це торкалося ради Франкові, щоб друкував „Читальні“ Павлика. З приводу цього писав Драгоманов, що найрозумніше було-б друкувати готові праці Павлика й Терлецького, а „Франко почина з того, що цього не можна печатати, бо, мовляв, дуже довге,—ну і зведеться, по нашому звичаю, на печатання скороспілок та мілочей!“—додавав Драгоманов. Згадавши, що вислав Франкові свої уваги до його програми, висловлював Драгоманов певність, що Франко не послухає його. Не маючи відповіді від Франка, не знав, хто й що писатиме в „Поступі“, й питав, як ставиться до „Поступу“ станиславівський гурток, який добре було-б притягнути²⁾.

Коли Драгоманов виливав ті нарікання в своєму листі до Павлика,

¹⁾ Переписка, V, сс. 118—21. ²⁾ Тамже, сс. 122—3.

Франко вже надрукував проспект „Поступу“. Посилаючи Драгоманову три примірники проспекту, писав він таке на тему змісту перших чисел:

„Що до змісту перших номерів, то вони, думаю, ось які будуть: на першому місці (може цілий рік) піде мій роман з нашого сучасного життя „Не спитавши броду“, далше підуть деякі вірші, затим Ваша робота, яку будете ласкаві прислати, далше частина Остапової праці, котру розсікаємо на кілька статей під різними титулами. Все це повинно зайняти не більше 3^{1/2} листів друку, а прочих 1^{1/2} листів піде на хроніку в широкім значіню слова. До хроніки у нас приготовується ряд дописів про економічні та громадські порядки в Галичині, реферати про статистичні видавництва, дотикаючі Галичини, статя про галицьке товариство господарске і т. і. Сюди-ж увійде й хроніка літературна, та тільки жаль, що не маю для неї співробітників. Коцовський завзято виступає против нового видавництва і не хоче нічим йому допомагати,—з України також, не знаю, чи що буде“. Бажаючи як найбільшої участі Драгоманова в „Поступі“, крім більших статей прохав Драгоманова взяти на себе „переглядати всякі статі публіцистичного характеру, які будуть з України і про Україну (закордонову) і всі програмові дискусії взагалі“.

Та не забігаймо наперед, але вернімо до Франкового проспекту „Поступу“, що вийшов як „Запросини до предплати“. Тут повідомляв, що від 1 січня 1887 р. почне виходити у Львові під редакцією Івана Франка літературно-політичний часопис „Поступ“ місячними випусками в об'ємі що найменше п'ятох аркушів.

Далі йшла програма нового журналу. В ній зазначувалося, що історичні обставини поставили український нарід у прикрий політичний, суспільний і культурний стан і розділили його на окремі частини між кілька чужоплемінних держав. Вищі верстви відчужилися від народу, а народні маси підпали безоглядному визискові й темноті. Тільки в ХІХ в. літературні й національно-європейські рухи викликали у нас народне відродження, породили змагання до створення народньої літератури й до підвигнення народніх мас також на економічному й громадському полі. Історія нашого відродження виказує завзяту боротьбу різнородних політичних, освітніх і громадських напрямків, але сміло можна сказати, що в цій боротьбі те тільки показалося найкориснішим для загалу народу, що свідомо чи несвідомо згоджувалося з поступовими змаганнями передових народів світу. Натомісць усе, що робилося наперекір тим змаганням, свідомо чи несвідомо показувалося або мертворождением або короткотривалим, виходило або безкорисним або просто шкідливим для народу.

Зріст серед нашої громади людей з європейською освітою в останніх роках почав повертати роботу над народнім відродженням свідомо на європейсько-поступовий ґрунт. В останніх десятироках число таких людей настільки збільшилося, що вони могли-б уже зложити з себе немалу, свідомо поступову партію. Хоча без тісного звязку й порозуміння, а навіть без повного сформулювання своїх поглядів і змагань, ті люди все-таки виявили вже посередно й безпосередно значний вплив на розвиток Наддністрянщини в літературі, газетярстві, науці й суспільному житті. Крім того наддністрянські поступовці знайомили заграницю з нашими справами й подавали руку ліберальним і поступовим змаганням передових людей у сумежних краях, зокрема на Наддніпрянщині.

Успішний хід і розвиток цієї роботи спиняла недостача організації наших поступових людей. Вони були приневолені шукати для своїх праць притулку по чужих хатах. З огляду на те все зайшла потреба видання для вислову поглядів і змагань поступової громади Наддністрянців. „Нам треба вже раз приступити до вироблення ясної і твердої програми поступованя,—писав Франко в запросинах,—до виясненя і загальних принципів нашої праці і найближших практичних її цілей та способів; сю роботу бажає взяти на себе „Поступ“. Тільки-ж згори застерегтись мусимо, що під виробленем програми ми не розуміємо проповіді ідей, взятих з за-

границі і живцем пересаджених на наш ґрунт, бо знаємо, що програми суспільно-політичної роботи жадній суспільности накинати не можна, що програма така є властиво тільки впливом ясної свідомости власних потреб, власних недостатків і власних сил; поступові думки інших народів і приміри їх поступової роботи повинні впливати тільки на скорішше вироблене такої свідомости, на прояснюване і розширюване нашої власної суспільної думки“. Тому, „Поступ“ обіцяв слідити також за всякими виявами нашої власної суспільно-політичної думки в минулому й теперішньому часі та запрошував усіх щирих людей усяких партій і відтінків до дискусії над програмовими питаннями.

Зазначуючи зо свого боку найбільшу відповідність поступової програми для Наддністрянщини, редакція „Поступу“ бралася її теоретично мотивувати й практично проводити. Теоретичними основами своєї програми редакція уважала: в політичних справах свободу особи, громади, народности, свободу слова, навчання, друку, зборів і товариств із заперукою тієї свободи—широкою громадською й крайовою автономією та федеральним устроєм великих держав; у суспільних справах поставлення інтересів простого, робучого люду понад усякі інші, працю освічених людей у поміч тим інтересам і організацію вільних господарських спілок як заперуку проти визискування людської праці; в освітніх справах здобутки й методи сучасної науки з реалізмом у літературі й мистецтві.

По далеко ширшому викладі практичних цілей поступової програми для Наддністрянщини редакція лишала вироблення докладної програми практичної політичної й суспільної діяльности на Наддніпрянщині місцевим людам. Бажала тільки, щоб до такої роботи приступлено як найшвидче, бо тільки на основі частинних програм, опертих на місцевих потребах, може виробитися спільна українська програма, а з нею „разом і загально-українське почуте народної єдности, без котрого наш народ не може здобути собі тої ваги і сили посеред других народів, яка єму по єго числу, географічному положенню і природним дарованям належиться“.

В цілі вияснювання й розвивання програмових думок редакція „Поступу“ бралася містити праці й фактичний матеріал, статистичні дані й історичні розвідки головню про такі моменти нашого народнього життя, в яких так чи инакше виявлялася власна діяльність нашого народу, робилися проби організації народніх сил або руйнувалися початки такої організації. Далі „Поступ“ обіцяв звернути пильну увагу на літературне й суспільне життя сумежних народів, зокрема на такі серед них елементи, які можуть бути союзниками нашого народу в його боротьбі за кращу будущину. Значна частина „Поступу“ призначувалася для белетристики й літературної критики, бо вироблення здорового естетичного смаку улекшує доступ усяких поступових думок до переконань громади.

Нарешті зазначував Франко, що „Поступ“ друкуватиметься фонетичним правописом, бажаючи, щоб нове видання могли читати також за кордонами Галичини, де галицькі етимологічні правописи викликають тільки несмак і язикове замішання. Тут і покликувався на слова Маркіяна Шашкевича з його брошури „Азбука і abecadjo“, що етимологія це є тільки предмет небагатьох філологів і для них накидати мільйонам народу трудности це несправедливо. Річна передплата виносила в Австрії 5 зол., в Росії 6 руб.

Надруковану програму „Поступу“ одержав Драгоманов 25 листопада, як писав у листі з того-ж дня до Франка. На його думку програма вийшла „дуже подрібна“. Жалкував, що Франко викинув із програми „про неприличність партійної полеміки в Галичині“, не замінивши свого старого уступу ніяким іншим про те, що Франко стане незалежно від дотепе-

рішніх львівських партій. На думку Драгоманова це було *conditio sine qua* поп нового журналу й нової партії. Не розумів, чому Франко не хотів друкувати Павликових „Читалень“¹⁾.

Франко відповів, що радо надрукував би „Читальні“ Павлика, „тільки-ж не 20-листову книгу, а статтю на 5—6 номерів, не збірку матеріалів, а статтю“. Павлик не хотів зладити таку статтю, „а містити таку довезну роботу се для такого малесенького журналу велика невигода, бо прийшлося би друкувати її зо два роки“. Тут також пояснював Франко, що викинув „критичний уступець з програми за радою деяких прихильних виданю людей, котрі казали, що полеміка в самім проспекті може пошкодити виданю, розбуджуючи против него агітацію з різних боків“. Із цього приводу висловив Драгоманов у своєму листі з 3 грудня ще більший жаль, ніж коли-б згаданий уступець викинуто випадково. „З цих рад—писав Драгоманов—ніколи не бува добра,—як це звісно ще з байки *Asinus vulgi*; не бува звичайно добра з тих діл, котрі починаються з уступок *vulgo*. А тут ще й софізм в раді,—бо уступ про нечесність полеміки існуючих партій власне не полеміка, а заява принципа, котрої коли боятись, то ліпше вже й зовсім програму викинути, бо, коли так, і вся вона полеміка! Своєю уступкою Ви поставили себе тільки в роль будіруючого сина тиеї-ж таки народовської парохвії,—тоді, як Вам треба виступати зовсім новим чоловіком,—бо инакше шкода й заходу“²⁾. Від себе обіцяв Драгоманов статтю про Костомарова—політика до „Поступу“, бібліографічні замітки, згоджувався взяти перегляд політичних статей на себе і взагалі обіцявав скорше переписати ніж не дописати, „коли тільки журнал буде держатись хоч тихо, та безповоротно поступової дороги“³⁾. Проспекти „Поступу“ розіслав Драгоманов деяким людям, між ними Хведорові Вовку, що до нього для порядку радив Франкові написати особисто. З листів Франка запримічував, що „Поступ і Павлик зостаються кожний сам по собі“ й дивувався, що можливих робітників для „Поступу“ всього чотирі люда, а вони ніяк не погодяться: Коцовський сам не хоче, Павлика певно сам Франко не хоче, „та й він таки тяжковатий чоловік“⁴⁾. Дуже жалкував і дивувався, що Франко не знав, що думають станиславівці про „Поступ“. Уважаючи це злим знаком для „Поступу“, писав Драгоманов: „Як памятаєте може, коли ми торік пропонували подібну газету, то я, знаючи, що на багато людей не можна рахувати, радив Вам поставити газету чисто теоретичну, т. є. таку, котра-б тільки готовила наукові підстави для будущої політичної партії. Тепер Ви написали проспект вже готової партії,—проспект детально-практичний. Я думав, що Ви вмовились з людьми, щоб розробити цей проспект ще детальніше. Аж виходить, що з найбільш організованою купою з людей, котрі близько стоять до народу й краєвих справ, в Вас нема зовсім ніяких звязків, не то умови. Як же Ви будете сповняти свій проспект, котрий справди більш программа нової партії ніж нової газети?? Прийдеться Вам або налягти, щоб одшукать людей по провінціям, а поки самому львівському Вашому кружку розсипатся по краю студійовати матерьял та одягти в мясо скелет Вашої программи або дати газету зовсім не таку, яку обіцяла та программа“⁵⁾.

Павлик, що читав рукописну програму „Поступу“, уважав друковану програму кращою від рукописної, хоча дечому був рішуче противний. Одначе програму можна поправити працями—писав 28 листопада до Драгоманова—й скаржився, що Франко не друкуватиме його „Читалень“, бо вони за довгі й за спеціальні. Взагалі Франко дав зрозуміти Павли-

¹⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 250—1. ²⁾ Тамже, с. 252. ³⁾ Тамже, с. 251. ⁴⁾ Тамже, с. 253. ⁵⁾ Тамже, с. 254.

кові, що або нічого з його писань не друкуватиме або буде строгим критиком щодо думок і напрямку. „А я, грішний,—писав Павлик,—все-таки думаю, що без думок тих, заграничних, хоть і в краєвій, фактичній одежі, не буде життя в Поступі, не буде й поступу в Галичині“. Також нічого не казав Франко про Павликову повість, словом—Павлик колись робив навпаки з Франком у „Громадському Друзі¹⁾“. В найближчому листі назвав Павлик Франка нещирим і непостійним²⁾. Вичуваючи з листів Павлика й Франка відносини їх обох, Терлецького й Коцовського між собою, Драгоманов у своїй відповіді з 5 грудня на листи Павлика ще раз запримітив, „що й „Поступ“ ще дуже рано зародивсь“, тому й не ждав багато від нього³⁾.

Ледви в одному листі успокоїв Франко Драгоманова, що з Станиславовом не стояла справа так зле, як думав Драгоманов, і що з Павликом Франко порозумівся, а в найближчому листі з 14 грудня доносив Драгоманову недобру новину.

„Ви повинні були вчитати в „Ділі“,—писав Франко,—що проспект „Поступу“ конфісковано. Не доручено міні що мотивів тої конфіскати, а проте зачуваю, що поліція лагодиться конфіскувати міні номер за номером, придираючись до чого небудь. Не багато-б я дбав на таку погрозу, коли-б у мене було грошей доволі на те, щоб видержати боротьбу, от як н. пр. видержує „Przegląd społeczny“. Але з грішми у мене круге діло. Я мав згоду з одним чоловічком, котрий обіщався пособити при виданю перших номерів, доки діло не стане на власних ногах; конфіската проспекту і вражда наших людей, не стільки старших, скільки молодших, колишніх прихильників і співробітників „Молота“ і „Світа“, знеохотили его і він не хоче нічого дати на видане. От я й задумав по конечности змінити плян і замість місячного журналу видати альманах в 25—30 листів. Альманах цензурі не підлягає, значить, і різіко при ньому далеко менше, то й підмогу або й кредит лекше на него роздобути, як на журнал. А зміст і напрям, звісно, остаються ті самі, не виключаючи й назви. Я бажав би випустити книжку найдалі перед великодними святами, а коли-б вона оплатилася і розійшлась, то літом видати ще й другу і таким робом підготовити ґрунт новому журналові“.

Для планованого альманаху прохав помочи й у Драгоманова.

Що в поліції два рази говорили Франкові, що безоглядно конфіскуватимуть „Поступ“, про це повідомляв і Павлик Драгоманова в листі з 13 грудня. Стверджував, що Франко не мав і грошей.

„Він, звісно, сам винен тим, що не зачав тамтого року, коли й поліція не була би звернула такої уваги, і українці спустились зовсім на него, вручивши ему і праці й гроші (бачу до 500 гульд.), але винити его не берусь дуже, бо теперішній его стан і доля Поступу справді незavidна. Українці майже відвернулись, гроші мусів ще тогид віддати на Зорю, а тепер утримавсь на своїм місці намісник тільки на те, щоби все поступове давити. Що Франко мусів мати про це звістки вперед, виходить з того, що він відпихав мої праці. Це також зовсім натурально в его стані⁴⁾“.

Але кілька днів пізніше 17 грудня, той самий Павлик писав до Драгоманова, що Франко, покинувши думку видавати „Поступ“, „зробив дураком печатаним і себе і других“, між иншими й Павлика, що в варшавських кореспонденціях писав про програму нової партії в Галичині, аж воно вийшло, що Франко касує її. Час уже переконатися, що на Франка тяжко спускатися в таких справах. Павлик радив йому написати смирененький проспект, а по конфіскаті виступити в його обороні й, „сокрушивши теперішню політику в Галичині, державну й суспільну“, показати, до чого вона йде, й цю оборону надрукувати в „Поступі“ як дальше розвинення програми. Але Франко „ніколи не ставився в суді прямо і тепер, видно, побоявся“. Річ у тому, що в суді в обороні можна говорити таке, чого цензура в газетах не позволить. Павлик писав, що думка видавати „Поступ“ з'явилася у Франка з того, що один народовець, адміністратор „Діла“ й найважлиша там особа—Гладилович, сам підбив Франка до видавання такої радикальної газети з тим, щоб „вона

¹⁾ Переписка, V, сс. 124—5. ²⁾ Тамже, с. 130. ³⁾ Тамже, с. 132. ⁴⁾ Тамже, с. 134.

підгоняла народовців. Там мали й деякі народовці писати остріще, бачучи, що Діло залізло в багно і з боязни перед читателями не може вже заговорити різче". Гладилевич обіцяв навіть дати гроші на „Поступ“, лишаючи Франкові, як він запевняв Павлика, повну редакційну волю. Павлик рішуче цьому спротивився, щоб не бути таким робом залежними від народовців, і Франко постановив видавати „Поступ“ цілком самостійно. Гроші все-таки мав давати Гладилевич. Бодай Франко казав, що мусів покинути думку про видавництво через те, ще якийсь чоловік відмовив йому позичити грошей, тому, що прокураторія, сконфіскувавши проспект, конфіскувала б і газету, а він, позичивши гроші, не відобрав би їх назад. Справжня причина на думку Павлика була та, що нова газета задумала вчинити нову партію між иншим на руїнах і народовців. „Міні вже гірко—писав Павлик—не за себе, а за Франка, що таким скаженим танцем тратить кредит навіть на Україні, бо хто-ж его там має тепер мати за серйозного чоловіка?“¹⁾

Франкові причини залишити намір видавати „Поступ“ не переконували Драгоманова, як писав він 20 грудня:

„Звісно, Вам ліпше можна судити про Поступ, тільки-ж мені резони до його прикінчення во чреві матері не видаються так уже непримінними, що треба було піти на такий сором для всіх нас. Конфіскати напр. я й сам ждав і взагалі думав, що виступ з проспектом не літературно-науковим (як ми вмовились було торік), а практично-політичним був помилкою і закликував на конфіскату й цензурні труднощі. Тільки-ж, взявшись за гуж,—треба було хоч раз сіпнути, а в усякім разі треба було перед судом поспробувати оборонити хоч самий проспект, при чому Ви-б могли поставити питання о самовольстві галицької цензури проти самого австрійського закону й практики других австрійських провінцій. Коли-б суд ствердив конфіскату,—Ви-б мали резон заявити, що коли в Вас нема зовсім правової опори, то Ви й не будете видавати свого журналу. А тепер податись назад по першій пригрозі поліцейського пальця,—це такий сором, що ні в казці сказати, ні пером описати,—сором для всіх нас, а не тільки для Вас самих.

„Альманах—не журнал. Та окрім того я напр. нігде не бачу гарантій, щоб і з Альманахом не сталось що небудь подібне, як з журналом, і через те радий би зовсім усунути од нього і тільки за-для того, щоб зняти з себе усяку тіль нарікання, що мовляв, не хотів допомогти все-таки доброму ділу на рідній ниві,—готовий дати туди свою працю, а саме про наші старі релігійно-церковні й політичні вірші, а також про нову працю Ренана про початок Біблії“²⁾.

На тему сконфіскованого проспекту „Поступу“ писав дещо Павлик 28 грудня до Драгоманова, а саме що Франко одержав судовий вирок, який потверджував конфіскату: сконфісковано його за головну зраду. Самого вироку Павлик не бачив і взагалі не дуже довіряв словам Франка, пишучи про нього: „Ну, і як же тут мав іти Поступ з таким заяцем-редактором? і це—організатор і провідник партії!“ Взагалі справу конфіскати проспекту „Поступу“ уважав Павлик неясною, бо він сливе ціліснийкий появився в польському перекладі в „Kurjer-i Lwowsk-ому“, до того проспект сконфіскувала цензура аж 14 днів по його появі, се-б-то тоді, коли вже не мала до цього права³⁾.

Тимчасом в осені 1886 р. відставили народовці Франка від редакції „Зорі“ за поміщення деяких наддніпрянських річей: одного вірша Руданського й рецензії Вільхівського-Грінченка, „котрі їм видались неморальними, хоч річи ті повинні було перейти цензуру редактора Борковського“ й хоча Франко передав йому рукописи перед друком⁴⁾. Володимир Шухевич писав 1 листопада до Кониського, що попереднього дня виділ Товариства ім. Шевченка постановив і далі видавати „Зорю“, „тільки, що Франко не буде сталим її робітником, а тільки платити буде ся йому за его власні твори; іменно якусь повість оригінальну він має приготовану до друку, ту хоче Зоря у нього закупити на слідуочий рік. Словом з ре-

¹⁾ Тамже, сс. 136—8. ²⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 255—6. ³⁾ Переписка V, сс. 143—4. ⁴⁾ Ів. Франко. В поті чола, Львів, 1890 стор. XV.

підгоняла народовців. Там мали й деякі народовці писати остріще, бачучи, що Діло залізло в багно і з боязни перед читателями не може вже заговорити різче". Гладилевич обіцяв навіть дати гроші на „Поступ“, лишаючи Франкові, як він запевняв Павлика, повну редакційну волю. Павлик рішуче цьому спротивився, щоб не бути таким робом залежними від народовців, і Франко постановив видавати „Поступ“ цілком самостійно. Гроші все-таки мав давати Гладилевич. Бодай Франко казав, що мусів покинути думку про видавництво через те, ще якийсь чоловік відмовив йому позичити грошей, тому, що прокураторія, сконфіскувавши проспект, конфіскувала б і газету, а він, позичивши гроші, не відобрав би їх назад. Справжня цілком із „Зорі“. Ми з того дуже раді, бо, правду сказавши, зносини его з Драгомановим нам дуже не до вподоби, а поминувши і се, він еще не зреставрований з часів процесу, тож і публіка криво дивиться на него і все не довіряє нам, коли в наших часописах его імя найдеться". І це писав той самий Володимир Шухевич, що так побивався за співробітництвом Франка для „Нового Зеркала“ й пізніше для „Дзвінка"! Далі повідомляв Шухевич, що наразі обняв „Зорю“ Цеглинський, але „чи додержить до року, кат знає. Се чоловік дуже амбітний, особливо на свої твори" ¹⁾. Франко—писав далі Шухевич—зредагував проспект до часописі „Поступ“, котру хоче з новим роком видавати. Той проспект сконфіскувала прокураторія. „Поступ“ має друкуватись фонетикою, виходити має раз у місяць в 3 аркуші. Здаєсь міні, що се буде місячник, що буде числити найменше предплатників, розумієсь, если уявиться".

Ось як кракали народовецькі вороги. Від них недалеко відбіг і Кониський, що його так треба було Шухевичеві заспокоювати, що припинення писань до „Зорі“ не залежатиме від Франка. Не забув йому рецензії на свої „Нариси літературного руху“. Листом з дня 28 листопада 1886 повідомляв Кониський Франка, що в „Поступі“ не візьме участі. Домагався, щоб Франко не згадував у ньому навіть його імени й не друкував жадної його поезії, бо наслідком доносу Площанського розпочато слідство над ним. Справи „Зорі“ й „Поступу“ торкався Кониський також у листі з 7 грудня 1886 р. до Омеляна Огоновського. Довідався, що в „Зорі“ буде переміна, а Франко видаватиме „Поступ“ „Добре-б було—писав Кониський,—коли-б Цеглинський доложив рук і праці і підняв „Зорю“ так, щоб вона була справді прапором і органом літературного товариства. Щодо „Поступу“, то крий, Боже, коли він видаватиметься таким язичієм, яким написано проспект“. Кониський був тієї думки, що було-б далеко краще, коли-б замість „Зорі“, „Поступу“, „Руси“ й повістєвого додатку до „Діла“ був один добрий часопис, відповідний „сучасним ідеям європейського життя“. В справі „Зорі“ писав щось Кониський до Гладилевича, що в листі з 26 грудня 1886 р. висловляв сподівання, ще чейже за редакції Цеглинського стане „Зоря“ коли не науковішою, то хоч цікавішою, коли-б тільки були оригінальні повісті з нашого життя. На думку Гладилевича „Зоря“ повинна бути „школою національного патріотизму і рідного буття-життя, а не високо-сухо науковим письмом“, бо національний розвиток і на Наддніпрянщині й ще більше на Наддніпрянщині поки що ще в пеленах. „Прібувалось—виводив Гладилевич—на бажанє многих, як самі добре знаєте, повести

1) На доказ амбітності Григорія Цеглинського оповів Шухевич ось що. Недавно давали виставу його „Шляхти ходачкової“. Хоча вона не повинна була й божого світу побачити, рецензент „Діла“ похвалив її й тільки злегка повитикав слабі місця. Це обурило Цеглинського так, що, прийнявши вже „Зорю“ на себе, зрікся редакції, яку знов обняв за кілька днів.

річ з Франком, но ся наша інтернаціональна кліка більш вредить ділу, як йому допомагає¹⁾.

В 1914 р. видав Франко свої статті на суспільно-політичні теми з 1886—1896 рр., як перший том задуманої окремої цілості п. н. „В наймах у сусідів“, се-б-то збірник статей, писаних польською мовою. В передмові до цієї книги зазначив Франко, що протягом його сороклітньої праці йому „довелося попрацювати чимало, так сказати, в наймах у сусідів, заробляти на своє вдержанє працею в польських та німецьких видавництвах. Особливо в рр. 1886—1896—писав Франко—я був змушений обставинами головну часть своєї літературної та публіцистичної праці присвячувати польським і німецьким періодичним видавництвам“²⁾. А в своїх згадках про Остапа Терлецького, зазначивши, як із редакції „Зорі“ відправлено його навіть без виповідження, написав Франко: „З початком 1887 р. я, недавно оженившись, лишився зовсім без зарібку і мусів шукати місця при польській газеті, де й вибув десятилітню панщину“³⁾.

Про своє вступлення до редакції „Kurjera Lwowsk-ого (це сталося 1 мая 1887 р.) писав Франко до Драгоманова в листі без дати ось що: „В моїх відносинах також зайшла деяка зміна. Я вступив до редакції: „Kurjera Lwowskiego“—газетина чесного наряду, противна шляхетчині і попівщині, робота не втомляюча і плата як на мої обставини добра, так що друкуючи крім щоденної роботи час від часу фелетони (за котрі платять особно) і кореспонденції за границею, я буду мати змогу хоч за рік отрястись з довгів (головний довг київській громаді) і піддержувати „Наукову Бібліотеку“. Лист Франка був відповіддю на лист Драгоманова з 15 серпня 1887 р.

Згадана „Наукова Бібліотека“ виплила саме з журнальних планів Франка в попередніх роках і перемінилася опісля в „Літературно-наукову Бібліотеку“. Одна й друга здійснили частину з того, що мало увійти в плановий журнал Франка, але инша частина появилася на світ щойно в Франковому журналі „Жите і Слово“.

Які саме обставини змусили Франка йти в „найми“ до сусідів, сніп яскравого світла про це кидає листування Франка з Кониським, Драгомановим і иншими з одного боку й Павлика з Драгомановим і Кониським з народовцями з другого. З цих листів старавсь я вибрати довжезну низку квіток, що дають жмут нового матеріялу для характеристики боротьби молодих і старих, поступовців і консерватистів, соціалістів і інтернаціоналістів, прихильників поступу й науки з народовецькими обскурантами в середині 80 рр. XIX в. в Наддністрянщині.

Найбільше потерпів Франко серед тих обставин, що не дали розвинути його літературному талантові до того ступня, до якого був би розвинувся, коли-б було довелось Франкові жити серед західно-європейського суспільства, а не бути залежним від обскурих галицьких народовців. Народовецький злочин супроти Франка безсумнівний: Франко не тільки не діждався від народовців піддержки для свого літературного хисту, але й мусів іти від них у „найми“ до сусідів, до чужих, щоб не вмерти з голоду серед своїх.

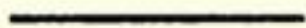
Становище Франка, Драгоманова, Павлика й инших до справ, порушених у звязку з журнальними планами Франка, це частинки з більших цілостей на такі теми, як Франко й Драгоманов, Павлик і Драгоманов Франко й Павлик і т. ин. Як дуже обережно треба підходити до таких,

1) Про Франка писав Гладилевич Кониському ще 26 червня 1886 р., що „горбатого і могила не випростує, тяжко і его навести на инший путь,—мабуть згине у своїх фантастичних поглядах“. 2) І в. Ф р а н к о. В наймах у сусідів. Львів, 1914. с. V. 3) І в. Ф р а н к о. Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріяли, с. 56.

питань, хай послужить доказом ось що. В своїх позвах із Франком із приводу Партицького в своєму листі з 15 грудня 1885 р. Драгоманов підкреслював: „Ще Давид, — хоч сам був невеликий джентльмен, — сказав: „Блаженъ мужъ, иже не иде(тъ) на совѣтъ нечестивыхъ“. Я думаю, що не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваші прогресисти не зарубають собі на носі цього псалма!“¹⁾. Перший том листів Драгоманова до Франка вийшов 1906 р. Під новим вражінням перечитованого згаданого місця написав Франко одну з поезійок „На старі теми“.

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в соньмищах лукавих
Заціплії сумління їх термосить.

Нема потреби наводити увесь текст. Але не можна тут указати на те, що зміст цієї поезії глибоко автобіографічний і де в чому також пояснює становище Франка, яке він займав у спорах за новий журнал із Драгомановим, становище, в даному разі діаметрально протилежне від становища Драгоманова.

¹⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, с. 118.

Пропащі роки

(До біографії М. М. Коцюбинського)

Якось в одному з листів до М. М. Мочульського¹⁾ Коцюбинський зробив тяжке признання:—„Найбільша драма мого життя—се неможливість присвятити себе цілком літературі, бо вона, як Вам відомо, не тільки не забезпечує матеріально, а потребує ще видатків. Тимчасом потреба заробляти на шматок хліба забирає в мене сливе весь час і сили. Не маю спромоги відновити свої вражіння, поробити потрібні студії, знайти час для більшої праці“. А в літературі про Коцюбинського, з аналізу розвитку його поетичного хисту, стало вже просто трюїзмом, що його великий талант не міг розвинутися в повній мірі через брак вигідних, в першу чергу, матеріальних умов. Великий талант був цілий час придушений в тисках нестатків.

В житті Коцюбинського було скільки років непродуктивних, або малопродуктивних що до літературної творчості, спершу, головню, через бідність, пізніше—бідність і душевний надлом. Як раз в розвиткові його письменницького хисту може найвідповідальніші роки загинули для письменства через цю необхідність боротися зі злиднями. Це кінець 1897 та добра половина 1898, коли він працював у Житомері в редакції газети „Волинь“. За ці роки ми не маємо майже ніяких відомостей ні в автобіографії письменника, ні в спогадах за нього його друзів та знайомих. А між тим ці часи дуже цікаві в історії розвитку таланту Коцюбинського, бо приблизно на них припадає той перелом, який привів його до відмовлення від старої манери письмай переходу до імпресіонізму.

„Року 1899-го виходить з під пера Коцюбинського нарис „В путах шайтана“—перша ознака того, що письменник набіг тропи, що стежку вже знайдено й останній стан досягнення близько“²⁾.

І коли прийняти, що попередні роки були часами тих творчих шукань, які привели до цих досягнень, то ті нові матеріяли, що розкривають хоч трохи умови життя й праці письменника за цей період, просто вражають, яким страшним і матеріяльним і моральним життям довелось жити Коцюбинському в цей важливий для його творчості час. В літературі за Коцюбинського ці роки майже зовсім не освітлені. М. І. Жук, що видав частину листування М. Коцюбинського з дружиною³⁾, ті роки зовсім пропустив, і від 1896 року зразу переходить до р. 1905. Та й сам письменник небагато говорить за своє життя в цей час у листах до своїх приятелів.

З 1892 і до початку 1897 року Коцюбинський служив спершу в Одеській філоксерній комісії, а потім у Криму. Одружившись року 1896, він лишає своє кочове життя і робить спроби осістися десь на постійну службу. Ці спроби й привели його на скільки місяців до Житомеру, а разом і до того, що з кінця 1897 і майже весь 1898 рік були зовсім непродуктивні для літературної праці⁴⁾.

1) З 17-XI—1905 р. „Украинская Жизнь“, 1916. кн. 10—11. 2) Акад. С. Єфремов, „Коцюбинський“, Київ, 1922. стор. 93. 3) „Літературно-Науковий Вісник“ 1919. кн. 4; 4) 17 січня 1897 р. написав Коцюбинський „Посол від чорного царя“ і тільки 30 жовтня 1898 р.—„Відьму“.

Через що власне Коцюбинський покинув службу в філоксерній комісії не зовсім відомо. Можливо, що на це вплинула зневіра в доцільність і корисність своєї роботи на філоксері і Коцюбинський переживав тоді душевну кризу одного зі своїх героїв,—студента Тиховича, який наслідком своєї роботи бачив лише цілковите нерозуміння, ворожість і навіть зненависть народу, для якого він працював; і в кінці—бажання пірвати з цєю роботою, спочити від неї і знайти своє призначення в чомусь іншому. Можливо, що цієї зміни в житті Коцюбинського потребував поганий стан його здоров'я й потреба змінити і клімат і умови праці; принаймні в своїй автобіографії він згадує, що саме через кепський стан здоров'я він покинув службу в філоксерній комісії¹⁾. Брат покійного письменника Хома Михайлович, так само переказує, що підчас своєї служби в Криму Мих. Мих. якимсь упав і розбив коліно; тяжко заслаб, мав робити операцію в Києві і через те залишив посаду²⁾.

Так чи інакше, а року 1897 він кидає свою попередню роботу й пробує осістися на постійне мешкання в Чернігові, звідки була його дружина, але спершу йому не пощастило цього зробити і він мусив на який час виїхати до Житомиру.

Через що саме Коцюбинський не міг дістати собі державної служби в Чернігові, знову таки не зовсім відомо. Сам письменник у своїй автобіографії згадує, що „з причин, знову таки незалежних“ від нього він мусив виїхати з Чернігова. З пізнішого листування до дружини довідуємося, що це були якісь непорозуміння з місцевою владою, що, в особі губернатора Андрієвського, не хотіла затвердити його на посаді в земстві, яку Коцюбинський був уже знайшов. На ці ж часи припадають і перші докладні відомості за Коцюбинського у місцевого жандарського полковника, який, сповіщаючи Петербург про чернігівських неблагонадійних осіб і згадуючи між ними Коцюбинського, не раз пише: „М. М. Коцюбинський, известный департаменту полиции с 1896 года“. Хоч тут треба зауважити, що ця „політична“ небезпечність Коцюбинського не мала якогось ширшого значіння і була скоріше непорозумінням. Бо всі ті матеріали, які подає архив чернігівського жандарського управління, говорять за те, що сама жандармерія не могла подати Коцюбинському ніякого конкретного обвинувачення і, коли не раз згадує за нього в своєму листуванні з Петербургом, то або з нагоди виїзду Коцюбинського за кордон, або закидаючи йому знайомства з ріжними революційними діячами Чернігова, як Пухтінський, Мокієвський-Зубок, „крайне распропагандированный и развращенный Николай Воропай“ та інші.

При чому всі ці обвинувачення базувалися лише на самому факті знайомства з окремими особами. Конкретно-ж жандарське управління не могло зв'язати Коцюбинського з якоюсь певною політичною групою і в своїх звітах у Департамент Поліції проходило його то як С.-Д., то як С.-Р., то навіть К.-Д. чи Р. У. П., під назвою „Лисий“.

Взагалі Коцюбинського з боку політичної свідомості за тими матеріалами, які є тепер у нашому розпорядженні, можна представити як демократично настроєного поступового громадянина, що органічно був у опозиції самодержавству, але фактично революційної боротьби не провадив і ні до якої політичної партії не належав, тай не міг належати в силу своєї духовної структури.

Сам Коцюбинський за свій інцидент з чернігівським губернатором трохи ширше розповідає в листі до Гр. Коваленка-Коломацького

¹⁾ С. Єфремов.—Коцюбинський, стор. 171. ²⁾ Доповідь А. В. Верзілова на засіданні історично-літературного т-ва при У. А. Н. 16-ХІІ—1924 року.

з 8-го травня 1898 р., де він пише: „В останні часи доля, мов з мішка, сипала на мене всякі лиха; втративши через слабість посаду, я довго не міг знайти собі служби через непорозуміння з адміністрацією... Я мусив жалітися на губернатора, а поки що подався на Волинь, до Житомира, де кілька місяців видавав газету „Волинь“¹⁾).

Яка була ця робота в газеті і що в зв'язку з нею переживав Коцюбинський за цих часів, розкривається нам в недрукованих ще листах його до дружини цього періоду. Ще тільки недавно одружившись (24-I—1896 р.), Коцюбинський увесь час жив далеко від дружини, служачи в Криму на філоксері, і тепер знову повинен залишити мрію про постійне осіле життя і знову податися мандрувати. А це збільшує й без того сильне чуття самотності, яке на ті часи уже дуже сильно відчувається у нього, а звідси нудьга й апатія. Трохи раніше Коцюбинський, живучи так само далеко від дружини, писав їй з Куру-Узеля 12 жовтня 1896 року. „На душі і досі туман. Так чогось невесело, недобре так. Ніяк не можу звикнути до самотнього життя, воно просто гнітить мене. Давніш, ще за часів парубкування, здавалось мені наче у мене вовча натура, потребує самотності; тепер, закушавши розкіш товариства рідної душі, не переносю пустки. Кожна година здається мені вічністю. Час так лізе поволі—як ніколи. Викликаю всю енергію свою, щоб що небудь робити і не киснути. Берусь за читання, але воно скоро докучає. Часом радієш втомі. А цього добра знову побільшає“²⁾. З таким же чуттям живе знову Коцюбинський у Житомері. Воно хіба тільки ще збільшується через неможливі умови праці в газеті, матеріальну скруту, яку переживав письменник увесь час, працюючи там, і цілковите незадоволення з своєї роботи. „Газета й контора засмоктали мене, аж страшно стає, коли подумаю, що є люди, які живуть так цілий вік“,—пише він до дружини 17-XII—1897 року³⁾).

І далі: „погане це життя такого газетчика та ще й у такому паршивому органі, як „Волинь“ наша. Будь це ще газета з симпатичним напрямком, стій коло цього живі люди, легше-б було співробітникам. А то маєш таке почуття, наче сидиш у купі гною, а навкруги тебе всякі паразити. Бридко! З одного тільки радію, що навчуся видавати газету й буду все знати детально. Може коли здасться“.

Приїхав Коцюбинський на газетну роботу зовсім невідготовлений, зовсім без потрібного досвіду, а співробітники газети були люди, на пораду яких рахувати не доводилося, і сам видавець—Коган, взагалі якимось дуже неохайно ставився так до самої газети, як і до своїх службовців. І з ним Коцюбинському довго довелося воювати, поки він зміг з ними цілком розквитатися, розв'язати той контракт, що він підписав його, вступаючи на посаду.

Увесь тягар роботи і майбутні перспективи її з усіма непорозуміннями встали виразно перед Коцюбинським скоро він приїхав у Житомир, і в одному з своїх листів до дружини він дуже докладно змальовує свій душевний і матеріальний стан на новій роботі.

„12—XI—97 Житомир. Мінель № 34⁴⁾. Спасибі тобі, велике спасибі за лист. Я хоч на хвилину спочив душею.

А то я тут замучився. Так таки замучився. Хай це тебе не турбує, все це минеться—і буде добре. Тільки поки буде добре натерплюсь всякого. Кожен день одкриває мені щось нове, і те нове не тішить мене. Справа з газетою стоїть, здається, дуже погано. Кругом довги, в касі нічого нема, а ні служачим, а ні співробітникам по

1) Г. Коваленко-Коломацький „В дні журби і печалі“ с. 22. 2) Архів М. М. Коцюбинського. Музей В. В. Тарновського в Чернігові,—„листи до дружини“. 3) Там-же. 4) Готель.

кілька місяців не плачено. Коган, як поїхав до Київа — так і носа не показує, а ні грошей не присилає, друкарня відмовляється випустити номері без грошей, в конторі хаос, од якого голова болить у мене; жидочки нічого не роблять: один дурний і тільки плутає, другий теж дурний, хоч і вдає розумного, а нічогісінько не хоче робити.

Я теж мало роблю, бо мушу розриватися на 100 частин. Мені здається (може воно тільки здається¹⁾), що я влетів, взявши цю посаду. Все те гірше, чого я боявся був, коли мені пропоновано цю посаду — справдилося і так далеко стоїть од рожевих надій та мрій Миколиних²⁾.

Може це й легкодухість, але я дуже задумуюсь—чи краще зробив виїхавши з Чернігова. Контрактом же я так зв'язаний, що не можу кинути службу раніш, як за три місяці після того, як одмовлюся від неї. Голова йде кругом. Не хотілоб ся смутити тебе, а не можу скрити від тебе цього всього. Може ти, свіжою головою порадиш мені, голубко моя єдина, потішиш мене, знімеш вагу з мого серця.

Знов таки скажу—може песимізм мій хвильовий, викликаний поганим самопочуттям, але досі у мене не було ні одного потішаючого вигляду на будуче.

Мені здається, що у мене не стане ні енергії, потрібної для такого діла, як велике й дрібязне хазяйство, хазяйство запущене, без грошей, без робітників, не стане тої любови до діла, що піднесла б енергію, а нічого не робити—я не можу; не в моїй натурі. Порадь мене, голубко.

Вдома я не сиджу, а ночую, хоч і не сплю. Як ти виїхала, перебрався на низ, а сьогодні знову на верх. На низу було вогко. Тут такий дурний звичай, що кожного тижня треба платити за №. Хазяїн вже двічі прислав, а у мене нема чим заплатити. Ще викинуть з готелю. Маю ще лиш на 2 обіди в кешені, а тютюну нема. В касі не можу взяти грошей, бо з порожнього не наллеш. Пришли мені, голубко, кілька карбованців, щоб не пропасти з голоду. Ну, годі про погане. Напиши про себе і всіх. Потіш мене, зогрій, приголуб. Я потребую. Порадь теж, у тебе голова свіжіша, а я замакітрився тою конторою. Завтра напишу. Був на квартирі. Вікна вставляють завтра. Сьогодні перший раз топили. Цілую тебе міцно. Хочеш могорича з мене, а на мене звістка про губерн. не зробила ніякого вражіння: однаково³⁾.

Сама оця приписка збоку на листі; „хочеш могорича з мене.. певно з приводу того, що історія з затвердженням на посаді в Чернігові скінчилась на добре, з безнадійним: „однаково“, сама за себе говорить, якою душевною пусткою, розчаруванням дихав тоді Коцюбинський. Цей душевний біль і страждання ще збільшувалися від того, що він не міг за своєю роботою не тільки щось писати для себе, щоби задовольнити свій потяг до творчості:—не міг навіть читати літератури, слідкувати за новинами. При роботі, яка полягає в тому, що він „мусів продавати газету в конторі, приймати підписку, об'яви, писати адреси і т. п. і т. д.“⁴⁾ та висижувати по 12 годин в редакції, звичайно не багато часу залишиться для своєї роботи.

„Так мені чогось час збігає по дурному“—жаліється письменник дружині в іншому листі, з 9. I. 1898 р.—„що й не оглянуся, коли день минеться. Отце сидіння в редакції цілий день дратує мене без кінця, я втомлююсь, кисну й не можу увечері бути свіжим та взятися за роботу. Адже й вечір у мене дуже короткий, прихожу до дому часом $\frac{1}{2}$ до 9-ої—поки чай, поки листа якого напишу—гляди вже й десята, а там до 12 всього 2 години.

1) Підкреслив Коцюбинський. 2) Архів Коцюбинського. 3) Лист до дружини з 1-III—1897 р.

Ну що за ті дві години зробиш, зморений, знеохочений, а часом і змушений переглянути яких 20 газет, що за день не встиг перечитати¹⁾. Для іншої літератури часу майже зовсім не лишається“.

В літературі про Коцюбинського вже звертали увагу на те, що перелом у літературній манері у нього йшов шляхом переходу від реалістичної школи (і то переважно Нечуй-Левицький, П. Мирний) до зразків західньо-європейських і зокрема Золя-Мопасана.

В кінці 1896 року, працюючи в Криму, Коцюбинський захоплювався творчістю „Глеба Успенського“. „Це один з любимих моїх „московських авторів“—пише він до дружини 6 жовтня 1896 року. А вже кінець 1897 і початок 1898 років часи, коли він студіює Золя й Мопасана.

В своїх листах до дружини він завше пише, що його цікавить з літератури і що саме він перечитує. „Вчора“—(лист з 1—1—1898 р. — „стрічав новий рік з Мопасаном. Читав „На воді“. Яка це гарна чаруюча річ, скільки в ній поезії, гнучкої думки, блискучих місць і фарб! Чудова річ, варто перечитати“²⁾. А 31-го того ж місяця Коцюбинський пише: „Прочитав я „Западню“ Золя з великою приємністю. Тепер почав Ібсена. Читаю лиш на сон грядущий, або як голова болить“³⁾.

Але мало самого того читання й приймання письменника. Коцюбинський свідомо підходить до розв'язання принципів проблем літературних шкіл і напрямків і певно в ці роки ставить собі питання свого дальшого поступу. В листі до дружини з 26 січня 1898 р. він як раз торкається цього питання. „Питаєш, чи пишу“—каже він.—„Не пишу, моя рибонько, маю багато роботи. А тут ще й голова не свіжа. Колись таки почну,—тільки не бійся, що я піду далі реалізму, далі Мопасана. Як не як, а мені здається, що я маю здоровий смак і знаю межі реалізму. От коли-б був спокій, був час, була хоч можливість спокійної праці—а то я мов у машині якій, що крутить мною і не дає мені вільної хвилини, на дає вільно зідхнути“⁴⁾.

Коцюбинського цікавить сама теорія імпресіонізму і він робить собі нотатки з прочитаних книжок з цього питання. В його архіві зберігся один клаптик паперу з записами такого роду. Звичайно цілком можливо, що це запис пізніших часів, бо дати під ним немає, але важно те, що ця нотатка має зв'язок з шуканнями Коцюбинського нової літературної форми; і характерна для нього в ті часи. Ця нотатка писана по російському під заголовком „Теория последовательного натурализма“ торкається теорії Арно Гольца.

„Эстетическая теория литературного движения 80-х годов:—„Арно Гольц—немец—говорит: „Художник не может передать в своих произведениях живых образов такими, какими они существуют сами по себе: он видит их только в своем⁵⁾ ощущении, в своем восприятии, а потому всякое художественное изображение будет изображением не предмета, не живой природы, а лишь впечатления самого художника от этого предмета, при чем впечатление всегда имеет субъективный характер“. Признавая это за непреоборимую истину, Гольц тем не менее решительно настаивает на том, что художественная деятельность должна быть основана на непосредственных личных впечатлениях от живой действительности, на впечатлениях, анализированных и записанных со всею доступною художнику отчетливостью, точностью и полнотою. Таким образом теория натурализма на первых-же порах превращалась в Германии в теорию натуралистического импрессионизма“⁶⁾.

1) Там-же 2) Там-же. 3) Там-же. 4) Архів Коцюбинського. Листи до дружини; 5) Підкреслив Коцюбинський; 6) Підкреслив Коц.—Архів його. Музей Тарновського в Чернігові.

Коли взяти всю літературну діяльність Коцюбинського другої половини, з його відмовленням від наївного реалізму і переходом на нові літературні стежки, то саме в цих роках ми побачимо ці теоретичні шукання, молодого автора. В дальнішій своїй роботі Коцюбинський цілком инакше підходить до виображення зовнішнього світу. Тепер він для нього реально не існує і являється лише сумою вражіннь, які письменник і передає не як те, що він бачив, а те, що він відчув своїм поетичним чуттям.

Але до серйозної літературної роботи за весь час перебування в Житомері Коцюбинський так і не зміг узятися; не зміг написати жадного літературного твору. Хоч письменницький „зуд“, потяг до творчости, звичайно виявлявся в певних формах і Коцюбинський пробував писати, але не зміг дати нічого закінченого.

Так на ці роки припадає спроба його дати повість з життя газетярів, матеріалом для якої мали стати його спостереження в своїй роботі. Уже 5 грудня 1897 року він пише дружині: „Я потрошки збираю матеріал для повісти на тлі газетному. Брудна тільки буде ця робота: чим більше думаєш над планом повісти, тим ширші горизонти відкриваються. Показується що наша газета—дуже мала фабрика, щоб її брати за прототип. Вона навіть не типічна і скоріш смердить стоячим багном. А про те, я не трачу надії покористуватись і тим, що є під руками. Це така тема, що ніхто й не чув щоб вона ким оброблялася. Свіжа й оригінальна. Побачимо, що буде. У мене вже й фабула складається. Поки що не писатиму тобі про неї, бо це плід не виношений¹⁾“.

Пізніше Коцюбинський навіть почав був писати цю повість, але написав лише 2½ сторінки поштового паперу звичайного розміру і на тому залишив її. На ній стоїть дата початку „15-X—“ невідомо якого року, скорше всього 1898, коли Коцюбинський уже порвав з Житомером і оселився в Чернігові і міг ще під безпосереднім вражінням занотувати свої спостереження. Зветься він „Випадок (Видерте з денника Михайла Коцюбинського).“ Цікаво те, що Коцюбинський для цієї речі взяв був взагалі невластивої йому форми щоденних записів.

„2-го липня. День почався. Сірий, безбарвний, як хвиля туману, день життя, один з безконечного ряду тих, до яких я стараюся і не можу звикнути, проти яких протестує вся гаряча кров мого серця.“

Я знав наперед всю його просту і скучну програму і намагавсь не думати про неї. Доходила 10-а година ранку і я вже був біля редакції. Розносчик машинально сунув мені газету й вигукнув:—Свіжі новини! Два вбивства і велике злодійство!!... Але зараз пізнав мене, засоромився й вклонившись зник за рогом улиці.

Я увійшов.

Довгий і блідий швейцар Микита з московських артільних зняв із мене пальто і нахиливши до мене своє візантійського стилю обличчя сливе прошепотів.

— Вони ще не встали...

„Вони“—то був редактор.

По конторі вже ходив великими кроками репортёр Тарновський. Мені видно було його величезну фігуру у чорній суконній парі, тісній і рудуватій. Він стиснув мою руку, а його обличчя бандита розплилось у радосній усмішці.

— Як живете?

— Чудово! В Сушківській корчмі вирізали п'ятеро жидів... Опріч того самовбивство на романтичному ґрунті... Сто два рядки...

¹⁾ Архів Коцюбинського. Музей Тарн. в Чернігові.

І він поплескав долонею по жмутові паперу і знов почав ходити з кутка в куток.

Я бачив, що він муляється і добре розумів причину. Він мусив занести свою роботу в редакцію і це йому було страшенно неприємно.

Річ у тому, що цю бідну людину, яка діставала 15 карбованців місячної платні, а решту виробляла від рядка за міські новини, раз-у-раз кривдив редактор, немилосердно скорочуючи його справоздання, або й просто кидаючи їх до кошика. Це вже було Тарновського по кишені і він боявся редактора і не любив його.

— Я можу передати Ваш рукопис редакторові...¹⁾

На цьому незакінченому так назавше рядку й обірвалася ця повість.

Це власне й усе що написав Коцюбинський з красного пнсьменства за ці роки, коли не рахувати одного випадкового віршу, присвяченого дружині, яким він закінчує одного свого листа до неї (з 15 грудня 1897 р.) але як і всі вірші Коцюбинського досить слабого.

...„Цілую тебе й обімаю, дитиночко моя єдина, коханнечко моє гаряче. А от тобі вірш, як раз до тебе!...

В тихім повітрячка чистого лєскоті
 Все мені поступ твій милий вчувається;
 Білої хвилоньки в морському плєскоті
 Перс твоїх хвиля неначе здіймається.
 В шелесті ніжнім гнучкої тополоньки
 Мариться шепіт твій милий, жвавівєнький
 В цілому світі не знаю долєньки,
 Крім тебе, друже коханий, однісєнький!
 Ти моє сонце, південне проміннєчко,
 Місяць сріблястий, зірка тихесєнька,
 Ти — моя радість і горе-боліннєчко,
 Ранок мій ясний і нічка темнесєнька!

Цілую тебе твій Муся!²⁾

Вся літературна робота Коцюбинського за цей час полягала в писанні хронікальних заміток; пізніше він почав видавати ще додаток до „Волині“ — „Свет и тени“, куди також повинен був писати; але звичайно писання це було зовсім чуже йому і не раз він потім жалівся дружині: „з тим „Св. и тен.“ чиста біда. Доводиться бути дуже обережним, не виявляти себе, хоч так часом кортить освітити як слід факти“³⁾. Тут же Коцюбинський вмістив і свою невеличку замітку про П. Куліша.

От власне ті дані, що є в нашому розпорядженні для характеристики настроїв та роботи Коцюбинського цих часів, може найжахливіших що до наслідків його літературної праці. І хто знає, як би далі пішла ця робота, як би не розв'язалось щасливо його непорозуміння з чернігівським губернатором і він не зміг вступити на службу в чернігівське земство. І хоч і тут не солодко жилося Коцюбинському, та все ж тут була хоч яка можливість роботи.

Уже прослуживши скільки місяців в Житомері Коцюбинській за всяку ціну рветься звідти на волю, але обставини так склалися, що він мусів там сидіти.

Річ у тому, що коли він вступав на цю посаду, то дав видавцеві газети—Коганові якийсь грошевий заклад, а потім коли він уже хотів

1) Архів Коцюбинського. 2) Там-же. Листи до дружини. 3) Лист з 15-XII—1897.

покинути роботу в газеті, у Когана не було грошей, і він не повертав їх Коцюбинському, хоч як той правив.

Так що Коцюбинський думав був уже через суд домагатися розв'язати свою справу з своїм видавцем¹⁾. А бажання покинути нарешті житомирське бо лото було таке велике, що один час він ладен був поїхати до Чернігова, навіть не маючи ще там посади і писав дружині: „серце моє, мені так захотілося кинути Житомир і „Волинь“, що я справді послухав би твоєї ради й приїхав би до Чернігова раніш, ніж буде посада. Хоч воно й дуже неприємно сидіти без посади, а все таки я згодився б і на цю неприємність, аби вирватися звідси“²⁾. А 15 січня пише: „Коли-б уже вирватися звідси, а то я й людей не бачу, а як гоголевський городничий—бачу завжди „какие-то свинные рыла“. Обридло!“³⁾.

¹⁾ Лист до дружини з 18-І—1898 р. ²⁾ Лист з 4-І—1898 р. „Архів Коцюбинського. Чернігів. ³⁾ Архів Коц.

Матеріяли з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.

З минулих часів на Поділлі.

(Селянство в 1830 роках).

В кінці ХVІІІ ст. Поділля увійшло до складу кол. Російської Імперії. 21 квітня 1793 р. російський генерал Дерфельден одержав ключі від польського коменданта м. Кам'янця Злотницького¹⁾. Справдилися заповітні бажання народу, котрий давно вже вважав за своє спасіння від „wszystkich wolności obywatelów“ Річи Посполитої втечу на лівий бік Дніпра, під захист могутньої „цариці Катерини“ з її—фантастичною, звичайно — „золотою грамотою“. Але — жорстока іронія долі! Нарід попав, що називається, з огня та в полум'я²⁾.

У нас, на Поділлі, польські пани дуже скоро орієнтувались і в загальній ситуації, і в своїм положенні. Більшість була безумовно задоволена зміною: замість попередньої анархії виявилась тверда державна влада, котра з уважністю охороняла всі їх прерогативи відносно кріпацтва. Власне, як правильно зауважує акад. Грушевський, „сильна рука нового російського начальства надала пануванню польського пана над українським хлопом ще більшої міци й певности, якої не мало воно за безсилої, розколиханої держави польської“³⁾. Навіть потім, коли гострість втрати політичної самостійности та національне почуття і патріотизм все більш міцніли й кріпли, коли повстання полились широкою хвилею, більшість власників точно обраховувала всі ті реальні „вигоди“, які давало російське підданство. Наведемо характерну рису—з голоса самовидця. Один з найзапекліших поміщиків Поділля, близько Кам'янця, Кост. Собанський, власник с. Хребтієва, Ушицького повіту, що твердо держався російської орієнтації (це було в 30-х роках минулого століття), зібрав одного разу своїх синів та зятів, що співчували тодішньому повстанню (1831 р.), зробив джгут з мокрого рушника і почав частувати всіх цим „подарунком“ з промовою: „чого ви хочете від російського царя? Хіба за Польщі було лучше? Володієте ви і землею, і „душами“—і добре... Чого ж вам ще треба“?⁴⁾.

Само правительство російське з початку анексії „південно-західного краю“, себ то правобережної України, проводило власне, несподівано і наперекір народній надії, „польську“ політику, залишивши всю адміністраційну владу в руках попереднього польського елемента. Губернатор, маршалок, начальники інституцій, суд, поліцаї, офіційна мова—все було польське⁵⁾. Загальний характер, кольорит краю та епохи були безумовно

¹⁾ Б а т ю ш к о в ь, П. Н. Подолія. Историч. описаніе. СПб. 1891. с. 203 ²⁾ Довго потім лунала по Україні пісня про цю несподівану біду: „Наступила чорна хмара—настала шей сива, була Польща, була Польща—та стала Росія“.. (Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи. с. 31. ³⁾ Грушевський М., проф. Історія України. Кам'янець-на Под. 1919. с. 230; Він же. Історія українського народа. с. 328. ⁴⁾ „Изъ Подольской старины“ (Русск. Стар. 1911, XI, с. 307). ⁵⁾ Б а т ю ш к о в ь, Д. Ор. cit. („Подолія“). сс. 205, 217—218; Є ф и м е н к о О. Ор. cit. сс. 122—123.

польськими¹⁾. Царювання Павла I і особливо Олександра I, з його дружбою до відомого польського патріота кн. Ад. Чарторийського, з його „Учредительной хартією Царства Польского 1815 г.“, з його невідмовною симпатією до польської культури (Тад. Чацький і Кременецький ліцей, Віленський польський університет і т. и.) цілком забезпечували польський вплив в нашій країні. І кріпацтво процвітало чим дужч.

Тільки за Миколи I державна політика відносно українського елемента в краю, себ-то селянства, трохи одмінилась. Микола I своїм, хоч і не особливо розвиненим, салдатським розумом зрозумів, що в боротьбі з польською революцією він має той певний елемент, на котрий завжди може опертися. Це—селянство, що ненавидить поляків. „Дворянин забунтував“, пише проф. М. Покровський в своєму курсі російської історії, „його треба взяти в руки: одним з засобів було обласкавити селянина та подати йому захист від панської сваволі²⁾. От же ми й бачимо, як правительство Миколи I в своїх секретних комітетах вживає заходів для полегчення кріпацького тягару в Росії, під натиском громадського незадоволення, і у нас, в західній Росії, себ-то в Україні—зокрема. Як деякий паліатив, для зм'якшення гостроти панщини, на Правобережжі, за ініціативою генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, 1847 р. було уряджено т. зв. „інвентарі“, точніше—„губернські комітети для запровадження інвентарів“, де вже більш-менш детально регламентувались взаємовідносини кріпаків та їх державців³⁾. Але зазначений паліатив мети не досяг—це треба зазначити твердо. При загальній продажності адміністрації, новий закон чудово обминався зо всіх сторін. Т. зв. „інвентарні процеси“ вражають своєю численністю в судових архівах. І ніколи, можливо, фактично (а не юридично) кріпацтво не лютувало у нас в остільки просторім та страшеним розмірі, і ніколи нарід, котрому, за характерним виразом сучасника, з запалом „сипали дрібного бобу“⁴⁾, не знемагав від надсильного тягару в такому ступні, як власне зараз... Як місцевий протест, наш, подільський, проти нелюдської жорстокости поміщиків в цю добу, власне тепер й розігралися тут, в наших „палестинах“, трагічні, а іноді й трагікомічні сцени насильства над шляхтою з боку ватаги легендарного „розбійника“ Кармалюка. Безумовно, це не був тільки й виключно карний тип, як силкуються виставити його персону в тенденційних рисах польські історики⁵⁾. Це була, оскільки реальна ситуація з'ясовує нам, нарівні з розбішацтвом і помста, протест, спадково звязаний з старою коліївщиною, про що красномовно оповідають нам народні легенди⁶⁾.

¹⁾ Були на Поділлі „типи“, котрі цілком виразно відмежовувалися від Росії, в підданстві котрої перебували більш четверти віку. Відомий оригінал, граф Ігн. Мархоцький, власник м. Миньковець, Ушицьк. пов., на межі свого маєтку поставив стовпа з написом: „Granica państwa Mińkowskiego od państwa Rosyjskiego“ (труды Подол. истор.-археол. Общ. XI, с. 288). Між иншим, цікаві нариси з його життя та „царювання“ в Миньківцях дав польський історик Rolle (Dr. Antoni I. „Hrabia Redux“—Opowiadania, Ser. IV). ²⁾ Покровський М. Н. Оп. cit. IV, с. 84. ³⁾ Милуковъ П. Оп. cit. (Энциклоп. Слов. Брокг. т. XVIa, с. 795); Семевский В. Оп. cit. II, сс. 481—513; Єфименко О. Оп. cit., с. 124. ⁴⁾ Київ. Стар. 1884, I, с. 167. ⁵⁾ Dr. Antoni I. Gawędy z przeszłości. „Oprzyszek“. Lwów. 1879. Переклад на рос. мову див. в „Київ. Стар.“. 1886, III. ⁶⁾ З пісні про Кармалюка, в збірнику Драгоманова:

1. Гонять мене осавули
Що день на панщину,
Як не вийдеш до схід сонця,
То візьмеш у спину.
2. А я ж того не злюбив,
Пішов в світ гуляти,
Зібрав собі хлопців жвавих,
Та став грабувати.

3. От багатого візьму я
А бідному даю:
І так гроші поділивши,
Сам гріха не маю.
4. Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю,
Я ж нікого не вбив еше,
Бо сам душу маю“...

(Драгоманов М. Нові укр. пісні. Київ. 1918. с. 41).

Ми підійшли до моменту скасування кріпацтва та звільнення кріпаків від кріпацької неволі. Кримська війна виявила, як в фокусі, всю гнилизну, трухлявину та розклад Миколаївського режиму. Вона розкрила всі болячки, всю мертвячу бюрократичність адміністраційної машини. І вона ж впровадила наочну лекцію, до якого нещастя і страхіття доводить державу, при такій деспотичній формі керування нею, підневільна праця рабів та кріпацтво. Вмер Микола I. Став на царство Олександр II. При ньому питання про скасування кріпацтва стало рішуче та безповоротно на твердий ґрунт, чергу дня.

Острах революції знизу¹⁾, перехід з натуральної до капіталістичної форми господарства, зріст взагалі капіталізму в дану епоху, як промислового, так і торговельного, високий рівень хлібних цін на світовім ринку і, рівнобіжно з цим, надзвичайно низька, архаїчна техніка агрономічна, невисока продукційність та творчість кріпацької праці на фабриках, брак грошей і, в звязку з цим, майже загальний перезаклад поміщицьких маєтків в кредитових інституціях і, врешті, загальний настрій кращої, найінтелігентнішої частини громадянства, без огляду на партійність („слов'янофіли“ та „западники“), за винятком, звичайно, махрових дворянських „зубрів“ — всі ці соціально-економічні фактори зараз же після війни утворили таку обстанову, при котрій гаятися дальше було неможливо. 1858 р. був сформований „Головний Комітет“, 1859 р. — „редакційні комісії“, під головним керівництвом самого Олександра II, що працювали чотири роки і виробили закон про звільнення селянства від панщини, затверджений царем 19 лютого 1861 р. Звичайно за ці чотири роки в Комітеті провадилася безперестанно боротьба, невпинний соціологічний конфлікт між „політикою“ та „економікою“. Але перемога, як зауважує проф. Покровський, як і завжди в аналогічних випадках, залишилася не за першою, а за другою²⁾.

II.

Акти кам'янець-подільського центрального архіву, котрі мають відношення до кріпацтва взятої нами епохи (1830—1860), розкидані по різних сучасних установах та інституціях судових (гражданская та уголовная палата, земській судъ) та адміністраційних (губернское правленіє, дворянское депутатское собрание, жандармській корпусъ и канцелярія губернатора). З огляду на неупорядкованість центрального архіву, відшукувати справи, при відсутності описів, надзвичайно трудно. Ми особисто користувалися, головним чином, справами секретного відділу канцелярії губернатора. До судових інституцій ці справи взагалі доходили рідко. Розбір та розправу провадили звичайно в „семейному“ напрямкові, келейно, без шуму та оголоски, через „маршалків“ (предводитель дворянства) та „господаря губернії“ — губернатора. Більшість таких справ та

Новіші досліди про „розбійника“ Кармалюка див. в „Черв. Шляху“, 1923, VIII, с.с. 112—135 („Устин Кармалюк по судовим актам“ — Якимовича); „Черв. Шлях“, 1924, VI, с. 173 і д. („До питання про Кармалюка“ — Ів. Єрофіїва). За товаришів Кармалюка й ми нашли де-які дані в кам'ян. центр. арх. (секр. від. канцел. поділ. губернатора). — Про рухи кріпаків взагалі в епоху Миколи I див. у Семевскаго В. Ор. cit. II, с.с. 583—584; Великая реформа. III, сс. 41—66.

¹⁾ Відомі слова Олександра II: „лучше отмѣнить крѣпостное право сверху, нежели дожидаться того времени, когда оно само собою начнетъ отмѣняться снизу“. (Платоновъ С. Ф. Ор. cit. с. 338; Покровский М. Ор. cit. (Русская история). IV, с. 64).
²⁾ Покровский М. Ор. cit. IV, сс. 44—95; Туган-Барановский М., проф. Ор. cit. сс. 28—29; Платоновъ С. Ф. Ор. cit. сс. 387—393; Кони А. Ф. акад. „Житейскія встрѣчи“ — Русск. Стар. 1917, IV—VI, с. 3.

всі перипетії їх і проходили власне через секретний відділ його канцелярії, та в виключних випадках—через канцелярію київського генерал-губернатора. Всі акти писано російською мовою.

Впорядкуємо in extenso де-кілька характерних „жанрових“ нарисів з нашої епохи.

В с. Житниках, Ушицького повіту, власником був Юзеф Собанський, один з видатніших представників численної „фамілії“ Собанських, що вкоренилась ще з часів старожитньої Польщі на вільних просторах західнього Поділля та Брацлавщини. Він остільки чудово пристосував „інвентарні правила“ в своїм господарстві, що селянство працювало в нього всі шість день на тиждень. Крім цієї чудової „економіки“, він—що значно цікавіше—вимислив такі щоденні „уроки“ для панщини, що вони ніколи, мабуть, і не снились самому автору „інвентарів“—Бібікову. Кожен кріпак повинен був нажати в день 60 снопів. Але послухаймо з акта, що то за „снопи“. „Снопы—въ 2 локтя, такъ что вложеніе сихъ непомѣрныхъ сноповъ въ скирды невозможно было иначе, какъ черезъ выноску веревками и вилами черезъ двухъ человѣкъ“. Ясно, що рідко хто міг виконувати такі „уроки“. Тут вже починається педагогічна треніровка: „наказываетъ безъ пощады самъ и черезъ приказчиковъ, по 25 ударовъ розокъ, и по 50 и 60 ударовъ розокъ, так что сельская крестьянка Александра, жена Антона Валка, отъ жестокаго наказанія лежала въ койкѣ два съ половиною мѣсяца, и какъ слухъ отъ повивальныхъ бабокъ нынѣ носится, что она преждевременно родила зародышъ дитяти“. До речі помітимо, що родич пана Юзефа, відомий вже нам Кост. Собанський, що „царював“ недалечко, в с. Хребтієві, теж Ушицького пов., виробив навіть осібні, оригінальні заходи для розправи з вагітними жінками. За споминами 84-літнього протоєрея Ковальського, отамани копали яму, клали вагітну так, щоб живіт ввійшов у яму, і тоді вже били по голому тілі¹⁾. Селянство вирішило скаржитися. Але „дідич“ упередив... „Узнавъ, что просители намѣрены жаловаться начальству стѣсненіе ихъ тяжело работами и жестокое наказаніе, вздумалъ изъ числа просителей самыхъ почтенѣйшихъ хозяевъ выселить на заточеніе въ Сибирь или отдачу в рекруты, и на сей предметъ взялъ достойнѣйшихъ крестьянъ—Григорія Николаева и Алексѣя Мельника, заклепавъ въ желѣзные кандалы, повезъ въ г. Каменецъ обоихъ вмѣстѣ, изъ коихъ Мельникъ съ пути бѣжалъ 25 сего сентября, а Николаева доставилъ въ Каменецъ и, какъ говорятъ люди, отдалъ въ рекруты. Въ домѣ Мельника поставилъ до 20 кацаповъ, своихъ работниковъ, такъ что жена его и малолѣтнія дѣти были вынуждены выйти изъ своего дома“. Селяни просять начальство „оградить ихъ отъ тиранскаго дѣйства владѣльца, который, по своему вспылчивому характеру, поступаетъ съ ними еретически (!)“. Але „доброе начальство“ в особі земського справника, запевнило, кого слід, що воно „нікогда не замѣчало помѣщ. І. Собанскаго въ жестокомъ обращеніи съ крестьянами“. Знайшовся несподівано і „стрілочник“ всіх цих суперечок; вся справа, як виявилось—„въ подстрекательствѣ губ. секрет. Чайковскаго и мещ. Лещинскаго“. Наслідки скарги: „не могу ручаться за совершенное спокойствіе въ имѣніи, если не будутъ удалены изъ г. Вербовца подстрекатели“. Проте, історична правда примушує нас засвідчити, що ця блискуча думка прийшла вперше в голову не земському справнику, а становому приставу Рутківському: „губ. секр. Чайковскій принялъ на себя несбыточную обязанность составленіемъ отъ имени житницкихъ крестьянъ ябедническихъ бумагъ,

¹⁾ „Изъ Подол. Старини“. Русск. Стар. 1911, XI, с. 303.

вывесть всѣхъ ихъ на волю изъ помѣщичьей зависимости, сослать помѣщ. І. Сабанскаго въ Сибирь, а меня, пристава, лишить мѣста“ (л. 17). Натурально, при такій всесильній заслоні, державець набрався відваги та намалював у науку потомству справжні буколичні малюнки: „съ крестьянами я обращался какъ законъ и совѣсть велить; крестьяне, питая ко мнѣ довѣріе (?), не выходили изъ повиновенія, и так. обр. я наслаждался тишиной довольно долгое время“ (л. 29). Виною, мовляв, всьому— „два или три ябедника, которые, не имѣя насущнаго куска хлѣба, при самомъ порочномъ поведеніи, готовы написать на кого бы то ни было самую ужасную клевету, лишь бы заработать на водку“. І ось запідозрених поволокли в м. Ушицю, до городничого— „для содержанія подъ надзоромъ полиціи“ (л. 37). Без суда та слідства! Але скоро, з наказу канцелярії генерал-губернатора, „ябедники“, за відсутністю жадних доказів, мусіли бути звільнені. А об'єкти поміщицької педагогіки—Мельник та Миколаїв? Один в кандалах утік, зоставивши жінку та 8 д. дітей, а другий був засланий до Сибіру, залишивши теж дружину та 6 д. дітей.

Бідні солом'яні вдови звернулися за допомогою до вищої влади в країні—до генерал-губернатора. „Ваше сіятельство (то був князь І. І. Васильчиків), отецъ и защитникъ правосудія, начальникъ и попечитель бѣдныхъ, притекающихъ къ покрову В. С-ва, провидѣніемъ всевышняго Творца и жилыми трудами по благословенію Бога доселѣ живые“ і т. д. Але чи поміг їм в їх біді „отецъ и защитникъ правосудія“—і історія, і сама справа про це мовчать¹⁾.

Мотивовання зсилання звичайно, завжди було: „за нерадѣніе, развратную жизнь, буянство и другіе предосудительные поступки“... Але все це було в дійсності поетична гра слів. Сваюля, по суті, самовільство з боку поміщика—от де був головний привід. Принаймні, коли поміщиця с. Завалля, Кам'ян. пов., Дверницька стала виселяти з зазначених мотивів селянина Королюка, а він та родина його виявили себе доволі енергійно за бажанням добитись правди, то з канцелярії генерал-губернатора вийшла постанова: „оставить Королюка в имѣніи, ограничась въ отношеніи его мѣрою домашняго наказанія“. „Дідичка“ впиралася. Знов силкування в мотивах: „склонность къ азартнымъ поступкамъ“, „пылая мщеніемъ, легко можетъ рѣшиться на злодѣяніе—поджогъ или убійство“ і т. и. Але кн. І. Васильчиків не визнав ці мотиви переконуючими і свою попередню резолюцію залишив в силі²⁾.

З зловживаннями відносно вагітних жінок ми вже зустрічалися. От ще характерний факт. В с. Рибниці орендар Нагурний примушував вагітних, супроти „інвентарів“, до самої тяжкої праці, напр. подавати снопів до молотарки. От-же на цій роботі селянка Маренчиха породила заґчасно двох семимісячних близнюків. Справа перейшла до маршалка Підгорського, котрий звичайно відніс цей випадок „къ случаю обыкновенному и неизвѣстному“, а „не потому, что Маренчиха наказываема или трудными работами обременяема была“. Земський підтвердив. Але—справа дійшла до канцелярії генерал-губернатора, а там цілком було констатовано, що в с. Рибниці „въ барщину употребляются беременныя женщины, которыхъ экономя наказываетъ даже плетью“³⁾.

„Управителем“ с. Фернатії. Балтськ. пов., був Ад. Фел. Касперський. Це не пан був, а тільки „підпанок“, до того й ще з таємним минулим і з сумнівним, непевним родоводом (цьому останьому питанню о „дворянствѣ“ Касперського—надавалося в той час величезне значіння і призначено

¹⁾ Архив канцел. подол. губернат. спр. 1858 р. № 464. ²⁾ Архив канцел. подол. губернат., спр. 1849 р. № 324. ³⁾ Ibid. спр. 1852 р. № 464.

більш половини справи). „Управляв“ він на осібнім положенні, упривілейованім; в ділі зазначено ясно та категорично: „общая молва гласить, что Касперскій имѣеть съ вдовой помѣщика не позволительную связь“. При таких „любих“ відносинах її коханець звичайно використовував всі вигоди своєї „фортуни“. От-же ми й бачимо, що в Фернатії процвітало все страхіття кріпацтва та панської сваволі: надсильна панщина, праця навіть в ночі, надмірне здирство натурою (живність, масло, яйця, гриби, ягоди, полотна, сукна, прядиво), різки та канчуки на стайні¹⁾, зіслання в рекрути по троє і четверо з одної родини, в „каторжні роботи“—до Сибіру, продаж сім'ї в роздріб і т. и.

Один раз селяни зібралися в Хомину неділю (перша після Великодня), по стародавньому звичаю, на цвинтарі—спом'янути покійничків. Проспівали жалібну „вічну пам'ять“, стукнули на парастасі по чарці—другій, та побалакали про свої селянські справи, перш і головніш усього, як звичайно, про самі болючі та палкі питання—про панщину. От-же один з „поминателів“, по необережності розв'язав язика та намолов багато зайвого про надмірний тягар праці, котру накладає „двір“. Доніс про це пан-отець, що був тут же присутнім. Це в ділі твердо констатовано. Наслідки були дуже скорі та рішучі: всіх, що були на кладовищі, Касперський перепоров—„жестоко наказалъ плетьми“. Це була добра наука на майбутнє для всяких балакунів, і тому селяни „положили впредь не отпралять проводовъ и не ходять для сего въ это время на кладбище“. Шановний пастир по заслугі теж одержав „мзду“ за свій довгий язик: позбавився поминальних калачів та грошків... Скарги, звичайно, закінчились нічим, себ-то—перш всього, сумно закінчились для позовників: „призвавъ къ себѣ крестьянъ Дубчака и Нечиталюка, которые ходили къ маршалку съ жалобой, началъ съ крикомъ спрашивать ихъ, что они ввали передъ судовыми, а когда отвѣтили, что ничего не ввали, а говорили правду, то Касперскій причинилъ обоимъ руками побои по лицу и по шеямъ и прогналъ со двора“ (л. 38)²⁾.

Панська бійка взагалі була немилосердна. Але добрі „дідичі“ завжди з'ясовували, кому це належало, що цей педагогічний захід мав лише одну мету—виховання селянства: „мужички“, мовляв, „дерзко об'ясняются и грубиянятъ“. Орендар м. Рашкова, Ольгоп. пов., Рutowич пояснював на скаргу селян Кушніра та инш. за бійку, що це—наклеп на нього, невинного, що він лишень, „чтобы возстановить тишину и обуздать их буйство и дерзость“, дав наказ „дать имъ по рубашкѣ (верх шляхетської „гуманности“) по 10 ударовъ тонкими прутьями, а не палками“ (л. 13 на зв.). А що взагалі—він найдобрішої душі людина, „не только не имѣлъ страсти наказывать кого-либо, но малѣйшаго притѣсненія никому не сдѣлалъ и велъ себя такъ честно, какъ прилично благородному человѣку“ (л. 15 на зв.)... Наслідки скарги невідомі: мабуть маршалокъ прочитав „благородному человѣку“ тайну сповідь в своїй келії, за чаркою доброго, старого венгерського—тим діло й закінчилось³⁾.

Аналогічна справа по ділу Д. Клеофаса „посесора“ с. Соловинець, Брацл. пов.—маетка графа Болесл. Потоцького. Справа виникла скоро після польського повстання 1831 р., коли правительство Миколи I, пожавши здобутки полонофільської політики Олександра I, взялося начеб-то за розум. Дем'ян Клеофас прославив себе надзвичайно жорстоким пово-

¹⁾ „Многихъ крестьянъ наказывалъ въ конюшнѣ розгами и плетьми, и часто допускался бить ихъ по головѣ и по шеямъ кулаками, не взирая ни на полъ, ни на возрастъ“ (л. 30). Різка взагалі вважалася „гуманною“, в порівнянні з канчуком (кнотом, плетью) Див. у М и л ю к о в а П. Крестьяне въ Росіи (Энциклоп. слов. Брокг. и Ефр. Т. XVI-а, с. 689).
²⁾ Архив. канцел. подол. губерн., спр. 1851 р. № 123. ³⁾ Ibid спр. 1853 р. № 309.

дженням з селянством. „За то только, что крестьянинъ не заволочитъ въ одинъ день всего (?) поля, засѣянаго пшеницей—100 плетей“, доносить справник губернатору. „Кромѣ сего—продовжує справник—заклепываетъ крестьянъ въ желѣзные кандалы и содержитъ по нѣскольکو дней подъ стражею, угнетаетъ разными денежными штрафами, въ случаѣ неимѣнія у кого денегъ, забираетъ у нихъ одежду или домашній скотъ“ (л. 14). До Брацл. справника Буткевича власне і з'явився наочне один з таких бідораків—„Троф. Бабенко, закованный въ ножные желѣзные кандалы, послѣ наказанія его безвинно 50 ударами розгами“. Кінець справи вирвано, але за де-якими вказівками здається, що на цей раз „благородному челоуѣку“ á la попередній п. Рувович—прийшлося почухати добре чуприну... Справа дає ще один характерний нарис власне в тім відношенні, що подає перший і останній зразок захисту адміністрацією селянства. Це було в той час, як зазначимо нижче, виключна та надзвичайна рідкість¹⁾.

Про нелюдське катування з боку підпанків свідчить також справа управителя маєтністю княг. Четвертинської (с. Гриневці Лісові), двор. Блоцького. „Свою дѣвку наказавъ 40 ударами плетей за то, что не хотѣла у него служить“. Селянина Тимоша Гусака били „въ 2 розги болѣе 40 ударовъ“—за те, що хлопчики, котрі знаходилися коло панських волів, дали йому трохи панського сіна. Селянська поліція в повній владі та розпорядженню поміщика: „ко всѣмъ наказаніямъ употребляетъ полицейскаго десятскаго Кондрата Скакуна“ (звичайно—для „легалізації“)!.. Було, як і завжди, призначено слідство—„строгое и формальное“. Але звичайний в таких випадках „слідчий“—земський справник—доносив, що „отступленій отъ инвентарныхъ правилъ и жестокаго обращенія съ крестьянами въ означенномъ имѣніи, за учиненнымъ мною удостовѣреніемъ, не оказалось“. Одним словом, все горазд, „всѣо—благополучно“²⁾...

Треба бути справедливими та додержати вірність історичній правді. Не тільки польська шляхта, але й наші славетні українці („малорос. роду“, як сказано в актах), котрі вислужились на тепленьких посадах з різних „губернскихъ“ та „уездныхъ стряпчихъ“, та „секретарів“ до дворянства та до маєтків,—тими-ж „гуманними“ засобами вбивали підвладним кріпакам ідеї субординації, що й прадавня тут шляхта, з тою різницею лишень, що пригноблення та притиски були головним чином у більш спорідненій та звиклій стихії—грішми.

Селяни скаржились на поміщика, „колежського асессора“ Ант. Ремішевського: „За переработанную барщину удовлетворенія не получаемъ и доведены тѣмъ до такой бѣдности, что, будучи въ крайнемъ положеніи, не въ состояніи уплачивать слѣдуемаго съ насъ казенного долга“ (це були не тяглі кріпаки, а оброчні). „Колежській асессоръ“, звичайно вважав себе янголом: „я обхожусь съ крестьянами какъ отецъ со своими дѣтьми. Въ таковомъ спокойномъ уголкѣ (на жаль для „отця“—він скоро виявився дуже неспокійним) я льстилъ себя надеждой дожить до послѣднихъ дней моей жизни, но надежда эта меня обманула“... Так, дійсно, „обманула“. Народ все більш хвилювався, все частіш засилав до „начальства“ ходаків з скаргами та наріканням на свого „батька“, і тому скоро прийшлося перенести від своїх „діточок“ чимало таки різних мордувань³⁾.

Таким же чином поводився з своїми кріпаками теж чиновний українець, „губерський секретар“ Михайло Козловський, котрий примушував своїх „підданих“ працювати панщину (на полі і на фабриці свічок)—„день въ день, отъ недѣли до недѣли“⁴⁾. В с. Біляни, Могилів. пов.

1) Арх. канц. губерні., спр. 1835 р. № 689. 2) Ibidem., спр. 1858 р., № 170. 3) Арх. канц. губерні., спр. 1853 р. № 317. 4) Ibidem., спр. 1851 р., № 728.

посесоркою була Бінкевич. Правив та орудовав всім син її—Владислав Бінкевич. „Урочні“ снопи були в об'їмі 1 арш. 11 вер. Отамани ходили по полю та різали всі снопи менші зазначеної міри. Кінець кінцем все це вивело селянство з терпіння. Зібралось 27 чоловіка та пішли з зразковим снопом у Могилів, в земський суд. В суді, перш всього „внушили имъ неосновательность такого ихъ поступка (цѣлою толпою)“, та дали наказ „отнюдь не выходитъ изъ должнаго повиненія владѣльцу“. Сніп був обпечатаний і відправлений до маршалка. Маршалок Красовський, як і слід було ждати, визнав скаргу безпідставною: „на поляхъ нѣтъ ни одного снопа такой мѣры“... Але характерна в ділі одна риса. Коли селяни ще йшли в Могилів, то по дорозі зустріли жида Янкеля Принця, котрий держав до них таку промову: „вы даромъ идете, потому что хотя будете жаловаться уѣздному предводителю дворянства, но онъ не сдѣлаетъ вамъ никакого удовлетворенія, потому что онъ и своихъ крестьянъ имѣетъ, а если хотите—обратитесь въ Каменецъ, къ Губернатору, но и тамъ наврядъ ли что сдѣлаете, но еслибы сдѣлали складъ промежду себя по 10 грошей, или же по золотому или по два, то я бы вамъ сыскалъ писаря, и онъ бы сочинилъ прошеніе къ жандармскому генералу, который по жалобѣ вашей сдѣлалъ бы удовлетвореніе“. Досконально ясно і коментаря не потребує¹⁾...

Аналогічний випадок трапився і в с. Джурині, Ямпольск. пов., де „царював“ один з відомої вже нам, славетної „фамілії“ Собанських—Петро Собанський. 25 селян з'явилося в м. Ямпіль, в земський суд. Мотиви скарги звичайні: праця в неділю та табельні дві, насупроти інвент. правил, „такъ что они выходятъ изъ терпѣнія“, оддання в рекрути навіть хлопчиків—„13 л. сыну Никифорова обрита голова, чего спугавшись, онъ неизвѣстно куда дѣвался“ і т. и. Державець за захистом до маршалка. Маршалок, „предводитель и кавалеръ“ Старжинський, держиться звичайної лінії: „рѣшительное неповиновеніе въ отбываніи барщины“, „предпринимаемые средства къ наклоненію ихъ (себ-то, селян) на прямую путь (sic) остаются безуспешными“, „одни лишь благоразумныя мѣры къ покоренію волнующихся“—словом звичайний арсенал поміщицької ідеології. Був призначений для розгляду справи тимчасовий відділ суду з справника, стряпчого та станового.* Але навіть проти такого напрямку справи, цілком для державця невразливого та безпечного, маршалок оголосив протест і вимагав припинення її. Проте протест його було залишено без наслідків, тому що втрутилася в цю справу вища інстанція—канцелярія генерал-губернатора (там був відділ „Временнаго Отдѣленія по устройству крестьянскаго быта“), пішла широка поголоска, і відомий по м. Київу губернатор і громадський діяч Фундуклей, заступник генерал-губ-ра, правив найскорішого слідства. Чим закінчилась справа—невідомо²⁾.

Майже во всіх розглянутих нами архивних справах про насильства та пригноблення селянства з боку поміщицької влади, а найконкретніше—в двох останніх справах, коли проаналізувати їх з увагою, проходить один головний лейтмотив: місцева влада завжди—за винятком надзвичайно рідких, поєдинчих випадків—стояла на стороні поміщика і проти селян. Що до „предводителя дворянства“, то приходиться безумовно згодитись з думкою сучасника, згаданого Янкеля Принця, що „онъ ничего не поможетъ, ибо и самъ крестьянъ имѣетъ“. Тут виступав на сцену голий класовий принцип, свого роду „кругова порука“... Але службовці, поліція, адміністрація, для чого ті так вперто, так систематично були на

¹⁾ Архів канцел. подол. губерні., спр. 1852 р. № 352; ²⁾ Ibidem. спр. 1845 г. № 229.

боці сильного, активного, а не безсилового, пасивного елемента? Відповідь одна: всесильна взятка, хапанка, що розїдала взагалі тодішню Росію Миколи I, Росію, котрою, за словами самого ж Миколи, правили 40 тисяч „столоначальників“.

1847 р., в м. Винниці вчинився надзвичайний перегляд війська в присутності царя Миколи I, та його головних військових командувачів. Все вище „начальство“—місцеве і київське було тут. Миколу I умістили в палаці графа Грохольського, в сусіднім селі П'ятничанах. Берегли, як „з'яницю ока“, не тільки його високу особу, але й доступ до нього прохачів. Але—не вберегли. Два селянина с. Гуменної, „шатаюся по с. Пятничанамъ“, були арештовані—„за неим'їемъ письменнаго вида“, та відправлені в земський суд. При них виявилась скарга до царя на свого поміщика та на справника Лапчинського. Скаргу, звичайно, відібрали і самих їх помилково звільнили, в чому дуже скоро прийшлося каятися. Один все-ж таки добрався до Миколи і усно на словах виклав перед царем про всі турботи і страждання селянства. Микола I доручив зараз-же гр. Орлову, начальнику жандармерії—„узнать о семъ“. Після цього заварилася каша. Гр. Орлов передав справу генерал-губернаторові. До цього полетіли скарги зо всіх сторін на власників та на справника Лапчинського, як їх пскривальника—з с. Кустовець на Гижицького, с. Заливанщини—Поповського, с. Гушинець—гр. Холоневського, с. Могилівки—Скавронського, с. Гуменної—Вержиківського та др. А факти були, дійсно, огидні, ганебні та грізні, і про них мовчав Лапчинський, і мовчав, як констатувала канцелярія генерал-губернатора, „изъ видовъ корысти“. Особливо шаліли в Кустівцях—управитель Пухальський та в Заливанщині—Поповський. Різкі свистали чим дужч, вагітні жінки призначалися на самі тяжкі праці. В Кустівцях жінка Андрія Савченка, Мотря в час косовиці „отъ побоевъ асаулы родила на седьмомъ м'яцѣ беременности мертваго ребенка“. Жінка Андрія Штейна—Ірина, що носила пшеницю до молотарки, будучи на четвертім місяці вагітності та учувши пологи й біль, просилася до дому. Їй було відмовлено, і вона тут же, продовжуючи працю коло машини, породила дитя. Взявши в полу недоношений плід, вона пішла, але по дорозі од кровотечі зомліла, і коли опритомніла, то—скажемо словами акта—„упомянутаго плода при ней уже не было, и куда онъ дѣвался—не знаетъ, полагаетъ однакожъ, что съѣденъ собаками, чего она будучи въ безчувственномъ состояніи не могла предотвратить“ (л. 20). Цей випадок зробив на селі надзвичайно тяжке вражіння. Коли, перед самим приїздом Миколи I, по селу проїжджав губернатор, то селяни кричали йому: „убивайте насъ всѣхъ, намъ все равно, если нашихъ дѣтей псы ѣдятъ“. Але—говориться далі в справі—Лапчинський, „получивъ отъ владѣльца подарокъ, скрылъ сіе“.

В Заливанщині лютовав Поповський. Серед селянства було гостре незадоволення та хвилювання. Але Лапчинський все укривав своїм авторитетом. Тоді селяни „пріискали себѣ“—говориться в ділі—„в м. Махновкѣ на ярмаркѣ сочинителей, которые вредными толками и совѣтами ослабили въ крестьянахъ духъ повиненія, посѣяли въ темныхъ умахъ ихъ мысли о возможности быть свободными и написали имъ прошеніе на помѣщика“. Поміщик—звичайно, щоб зміцнити „духъ повиненія“—виправив військову команду, і селяни—сказано далі—„были приведены въ порядокъ и полное повиненіе помѣщицъей власти“. Але зазначений героїчний засіб зміцнення „духу“ виправився дарма, здобутий такою репресією „п'орядокъ“ трівав не довго, і вневдовзі знов виникло „новое неповиновеніе и дерзкая ослушность“. Одна молода пара, не одержавши свідощтва поміщика з його згодою на їх одруження, відважилася перейти

„безъ церковнаго вѣнчанія къ супружескому сожитію“. Цей вчинок утворив надзвичайну сенсацію. Становий на вимогу власника заарештував бідолашних новоженців та відпровадив їх в ту інстанцію, де всім, крім себе, пропонувався дуже гарний моральний регламент—земський суд. На вулиці зібралася юрма народу і відбила „арештантів“. Наслідки стали дуже серйозні: пригнався ескадрон гусар і став постоем у селі, зо всіма грізними наслідками цього варварського педагогічного заходу. Десять чоловік приводців, а в їх числі й молода пара, були одправлені в Винницю, до в'язниці.

Як це не химерно й не парадоксально, але в ту жорстоку добу жандармерія була єдина тільки влада, котра більш-менш безсторонньо, безперечно—з політичних міркувань, односилася до селянства, як об'єкта утворених кріпацьких відношень, особливо при існуючій національній антагонізмові, як у нас, двох вічно ворожих елементів, польського та українського.

Одна біда, як кажуть, не приходить. Прийшли вони і для Лапчинського. Виплили на світ Божий всякі інші „грішки“ „хозяина уѣзда“: і згода з жидами-зłodіями, що вкрали коней у кн. Мещерського (констатований хабар—500 крб. сріблом, що в той час паперової валюти було величезним капіталом); і хабар від поміщика с. Кропивної, Грози, що вчинив дике насильство та глузування над російським офіцером, штаб-ротмістром гусарського полку Савицьким, закувавши його в кайдани, з приводу оригінальності його вигляду („архалук, плисовые широкіе шаровары и особой формы фуражка, изъ-подъ которой выказывались длинные волосы“); і хабарі від чужоземних підданих, котрі держали посесії в Росії, супроти закона; і надмірно великий „куш“, зірваний з коштів на царський перегляд війська, котрі пройшли через його руки і т. и. Так, але тільки ця виключність обстанови (приїзд Миколи I) та неприкритий нічим девиз хапання привели кінець кінцем винницького справника на лаву підсудних¹⁾.

А скільки таких „справників“ благоденствувало по всій Росії великій. Так, паразити Лапчинський і К⁰ дійсно благоденствували, а народу, народу-страднику тільки й зосталося, що „дивитись, плакати і мовчати“...

І треба признати категорично, що це „мовчання“ не було явищем випадковим, воно було зведено в систему, принцип, і було одним з головніших основ державної мудрости як Миколаївської епохи, так і початку Олександрівської. Все було впоряджено так мудро та прекрасно, що і зверху „мовчали“ і не повідомляли нарід про свої попередні проекти та пляни, навіть коли вони мали на прямок на його користь та вжиток,—і на слоді „мовчали“, може і з примусом, але все ж мовчали. „Мовчать, бо благоденствують“—говорив поет. Ще в початку царювання Миколи I було видано маніфеста від 12 травня 1826 р., де оголошено, що „всякіе толки о свободѣ помѣщичьихъ крестьянъ отъ повиненія ихъ господамъ суть слухи ложные, выдуманные и разглашаемые злонамѣренными людьми изъ одного корыстолюбія“²⁾. Олександр II, що панично боявся „революції знизу“, не менш боявся і цих „слухів“. І ми бачимо, що навіть на передодні самого визволення, коли були вже вироблені основні деталі та схеми акта 19 лютого, у нас, на Поділлі, місцева адміністрація, прислухуючись до камертона зверху, з зусиллями мусирує версію про відсутність всяких „слуховъ и толковъ“. От перед нами величезний том—„о свѣдѣніяхъ и толкахъ“³⁾. Вся губернська поліція одноголосно констатує офіційний спокій та стверджує, що „все состоитъ благополучно,

¹⁾ Архів канцел. подол. губернат., спр. 1848 р. № 35. ²⁾ Покровский М. Русская история. IV, с. 8. ³⁾ Архів канцел. подол. губернат., спр. 1856 р. № 521.

слуховъ и толковъ въ населеніи о томъ, что будто у правительства готовъ уже проэктъ объ освобожденіи крестьянъ отъ крѣпостной зависимости владѣльцевъ недвижимыхъ имѣній, равно тайныхъ сборищъ не бываетъ“ (повідомлення проскур. городничого), що „слуховъ и толковъ между крестьянами въ политическомъ отношеніи не происходило“ (винницьк. земського справника), що „между крестьянами все спокойно (саме в той час—скажемо від себе—коли особливо вчастилися вбивства поміщиків!) и толковъ, которые могли бы возбудить въ нихъ что-либо неблагонамѣренное ни въ одномъ имѣнніи не слышно“ (Литин. зем. справн.), що „о политическихъ дѣлахъ крестьяне совершенно прекратили толковать и разсуждать“ (його же повідомлення)...

Але, супроти самонадійних ляментаций адміністрації, були і „слухи“ і „толки“—і плили вони широкою хвилею в безкраїм селянськiм морі¹⁾...

Власник с. Савинець, Кам'ян. пов., Йос. Косецький доніс начальству, що селянин Мик. Гуменний (він же Свистун), 60 років, „съ нѣкотораго времени сталъ обнаруживать признаки помѣшательства ума“. В чому ж визначилось його божевілля? „Онъ объявляетъ себя“—говориться в справі— „бесѣдовавшимъ съ Св. Духомъ и, вслѣдствіе этого, былъ объясненъ объ ожидающей его и моихъ крестьянъ участи, о близкомъ ихъ освобожденіи и объ уничтоженіи власти помѣщиковъ“. Як однеслися „мужички“ до фантазії, „божевільного“? Можна думати, що звичайно посміялись? Ні, на великий жаль поміщика... Одсилаючи Свистуна в Кам'янець, в лікарню—для іспиту, він не може укрити своєї тривоги: „хотя Свистунъ обнаружилъ явное помѣшательство ума и за такового признанъ крестьянами, но я не могу утаить, что обѣщанія его свободы для крестьянъ, подстреканіе къ неповиновенію и проч. не остались безъ нѣкоторыхъ дурныхъ послѣдствій и произвели на крестьянъ извѣстное впечатлѣніе“... На превеликий жаль для власника, медична експертиза не визнала Свистуна душевно-хворим. „Штаб-лікар“ лікарні свідчить лишень, що „Свистунъ по сіе время кромѣ безтолковыхъ жалобъ на помѣщика ничего еще не обнаружилъ“... Але адміністративна машина вже була пущена в хід в попередньому напрямку, і резолюція губернатора Степанова пре-строга наказує справнику підтримати версію власника та „внушить крестьянамъ, что толки Свистуна есть не иное что, какъ сумашествіе“²⁾... А в цей самий час у Петербурзі провадилася найгарячіша та інтенсивніша праця т. зв. „Головного Комитету“ та „редакційних комісій“ над здійсненням акта 19 лютого.

III.

На цьому ми й закінчимо аналіз актів про кріпацтво подільського селянина на передодні волі. Зробимо належні висновки з нашого невеличкого історичного екскурса. Ми мали своїм завданням взяти один лише з моментів, один з етапів боротьби українського народу за свій добробут з своїм віковичним класовим ворогом—поміщиком, боротьби, що проходить як головний мотив через всю його історію, як старожитну, так і новіших часів. Ми бачили, що ті принципи економіки, котрі сформували та розвинули інститут кріпацтва в Західній Європі, мали силу і тут, на українськiм ґрунті, з тим лиш винятком, що, завдяки політичним обставинам державного та громадського життя, визволення від кріпацтва здійснилось значно пізніш аніж у культурній Європі. Ми бачили далі, що

¹⁾ „Кіев. Стар.“—1886, I, сс. 91—110; в Росії такі „слухи и толки“ були теж широко розповсюджені. Див. „Записки Корибут-Дашкевича“—(Русск. Арх. 1874, II).

²⁾ Архів в канцел. подол. губерні, спр. 1859 р., № 175.

економічне становище, економічна кон'юнктура у нас на Поділлі, як і в Росії взагалі, протягом історії української культури, особливо в останню добу, з переходом натурального господарства до капіталістичних форм, з виходом на світовий ринок, головним чином, з хлібом та іншою сировиною, все більш загострювалися і могутньо та владно вимагали знищення кріпацької, підневільної праці, як цілком непродукційної. Але старі традиції, старі методи поводження з народом zostалися і безумовно увійшли в конфлікт з новим напрямком економічного життя. І от ми бачили на проаналізованих нами актах, як все більш загострювалося соціальне становище кріпака, не вважаючи на те, що все йшло, за законами історичної необхідності, історичного матеріалізму, на знищення цього антикультурного пережитку. Що уявляє собою кріпак, селянин в соціальному відношенні в нашу епоху, за тими ілюстраціями, котрі ми дали на підставі архівних даних? Це був раб, невільник у повному та безумовному розумінні цього слова, на взір грецьких илотів та римських склявусів. Його не тільки праця, але—все життя було віддане без останку феодалові. І тільки в душі, в психології, в настроях та почуттях та ще в погляді очей було іноді де-що таке, що наповняло власника панічним жахом...

Як би там не було, але історія рішуче повернула своє колесо, і інститут кріпацтва прийшов до свого натурального кінця. Народ дістав „волю“. Але запитано, чи дійсно він згарантував себе актом 19 лютого від дальшої класової боротьби, від експлоатації з боку його віковичного ворога, від погіршення свого соціально-економічного становища? Ні, цієї гарантії він не одержав. Діставши „волю“ та відносно звичайно, а не безумовне визволення від кріпацтва, він не отримав повного та вичерпного здійснення своїх віковичних бажань та історичних прав не тільки на „волю“, але й на „землю“—землю, облиту трудовим потом попередніх робітничих поколінь. І це містило в собі надзвичайний мінус, надзвичайну трагедію історичної реформи. Правда, супроти завзятих та впертих змагань махрових кріпосників, селянство не було обернено цілком у безземельний пролетаріят, але всієї землі воно все-ж тоді не дістало. Значна більшість залишилась за паразитарною класою. А між тим гасло не тільки „воли“, але й „землі“, було завжди одним з найбільш бажаних, могутніх, хоч і невимовних імпульсів енергії в знесиленім та знеможенім тілі кріпака. Цим гаслом, цими мріями він жив в найтяжчі дні гніту та неволі.

Подав О. М. Войтков.

Документи до історії м. Чернигова.

В фондї канцелярії чернигівського, полтавського та харківського ген. губ., яка зберігається в полтавському історичному архіві, між иншим, знайдено справу, де перелічуються грамоти та універсали на різні привілеї м. Чернигова та його мешканців. Перелік складався в звязку з відсилкою цих документів до „Мин. Внут. Дѣл“ (Петербург). Він ілюструє історію вивозу українського актового матеріалу з України, і як таку ілюстрацію, я подаю цей список. Помилки в роках походять очевидно з неуваги канцеляристів, що робили цей опис.

Дѣло. По представленію испр. должность черниговскаго гражданскаго губернатора съ копіями описей древнихъ высочайшихъ грамотъ и прочихъ бумагъ. Началось 11 ноября 1838 года, на 5 листах.

Отдѣленія политическаго, стола 1-го, канцелярії черниговскаго, полтавскаго и харьковскаго генераль-губернатора.

№ 12989/2373 Управление черниговскаго, полтавскаго и харьковскаго генераль-губернатора отдѣленіе. Октября 28 дня 1838 № 3495 Черниговъ.

Съ представленіемъ копіи съ описи древнихъ высочайшихъ грамотъ, универсаловъ и проч. бумагъ.

Отъ исправляющаго должность черниговскаго гражданскаго губернатора.

Его сіятельству господину исправляющему должность черниговскаго, полтавскаго и харьковскаго генераль-губернатора, генераль-адъютанту графу Строгонову.

Отправивъ сего числа къ г. министру внутреннихъ дѣлъ представленныя ко мнѣ при рапортѣ товарища предсѣдателя здѣшной палаты уголовного суда г. Грембецкаго, подлинныя древнія высочайшія грамоты, универсалы и пр. бумаги, доставленныя къ нему изъ архива черниговской городской думы, всего 51 документъ съ описью имъ, я о семъ имѣю честь донести вашему сіятельству, включая у сего на благоразсмотрѣніе ваше и копію помянутой описи. Вицегубернаторъ Николай (підпис)

Опись подлиннымъ древнимъ высочайшимъ грамотамъ, универсаламъ и прочимъ бумагамъ нижепоименованнымъ изъ архива Черниговской Градской Думы.

1. Грамата Царя Алексѣя Михайловича 7613 (очев. 7163=1657) года іюня 27 съ подтвержденіемъ городу Чернигову и мѣщанамъ всѣхъ правъ и привилегій наданныхъ отъ Королей Польскихъ.

2. Грамата Царя Алексѣя Михайловича 7168 генваря, данная бурмистру города Чернигова и мѣщанамъ съ установленіемъ термина ярмарокъ и прочаго по внутреннему устройству.

3. Грамота Царя Алексѣя Михайловича 7169 генваря 6-го, данная на имя черниговскаго войта, бурмистра и другимъ съ милостивымъ словомъ за непринятое участіе въ измѣнѣ противъ Его Величества.

4. Грамота Царя Алексѣя Михайловича 7174 ноября 3-го черниговскому войту и мѣщанамъ подтвердительная на магдебургское право и прежнія вольности.

5. Грамата Царя Алексѣя Михайловича 7174 ноября 30-го стольнику черниговскому Андрею Васильевичу Толстово, объ отводѣ для тріѣзжихъ съѣзжаго двора и о проч.

6. Грамата Царя Алексѣя Михайловича 7183 апреля 30-го, съ пожалованіемъ соборной черниговской церквѣ протопопу Петру Кричевскому жолвинки съ угодіями.

7. Грамата Великихъ Государей Царей Ивана Алексѣевича 7138 марта 26-го, съ подтвержденіемъ Чернигову привилегій.

8. Грамата Царя Петра Алексѣевича 1701 марта 11, о нииманіи подводъ безъ подорожныхъ.

9. Грамата Государя Петра Алексѣевича 1708 декабря о томъ-же.

10. Привилегія Короля Польскаго Владислава 1623 на польскомъ языкѣ.

11. Привилегія его-же Короля Польскаго Владислава 1623 на польскомъ языкѣ.

12. Привилегія его-же Владислава 1624 на польскомъ языкѣ.

13. Привилегія его-же Владислава 1624 на польскомъ языкѣ.

14. Привилегія Короля Сигизмунда 1734 августа 6-го на польскомъ языкѣ.

15. Привилегія Короля Польскаго Яна Казимира 1650 на польскомъ языкѣ.

16. Привилегія его-же Казимира іюля 1-го, на польскомъ языкѣ.

17. Универсалъ Гетмана Юрья Хмельницкаго 1660 августа 7-го, съ повелѣніемъ, дабы посланные казаки Войска Запорожскаго никакихъ тягостей съ черниговскихъ мѣщанъ не вымогали.

18. Универсалъ Гетмана Самка 1662 іюля 6-го.

19. Универсалъ Гетмана Брюховецкаго 1663 іюля, на имя полковника черниговскаго.

20. Универсалъ его-же Брюховецкаго 1663 іюля 6-го, съ подтвержденіемъ правъ городу Чернигову.

21. Универсалъ Гетмана Демяна Игнатовича 1669 генваря 4-го, объ увольненіи черниговскихъ жителей бѣдныхъ отъ выполнения натурою подводной повинности.

22. Универсалъ Гетмана Ивана Самойловича 1672 іюля 13, съ подтвержденіемъ майстрату и всѣмъ жителямъ черниговскимъ правъ на данныя отъ Королей Польскихъ на село Петрушинъ, Озера и проч.

23. Декретъ 1698 ноября 2-го, составленный за млинъ погорѣловскій съ Молявкою.

24. Универсалъ Гетмана Ивана Выговскаго 706 ноября, полковнику і всему товариству о неупотребленіи мѣщанъ на свои работы.

25. Универсалъ Гетмана Скоропадскаго 1709 маія данный полковнику и всему стану черниговскому, которые имѣютъ людей подъ своею обороною, чтобы отъ общенародныхъ тягостей не защищали.

26. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1709 генваря 28, о стверженіи правъ на села, млины, озера и проч. наданныхъ ратушѣ черниговской. Сей универсалъ препровожденъ въ черниговскій уѣздный судъ

27. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1709 февраля 7-го, о непризваніи людей съ сель до ратуши черниговской принадлежащихъ суду полковому.

28. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1710 генваря 13, объ отбираниі поборовъ съ людей черниговскаго уѣзда въ маетностяхъ духовнаго и свѣтскаго чина живущихъ.

29. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1721 марта 29-го, объ отбираниі налоговъ людьми находящимись подъ протекціею монастырей и свѣтскихъ людей.

30. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1709 маія 5-го, о выставленіи подводъ съ сотенъ черниговскаго уѣзда.

31. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1721 марта 21-го, о нестроеніи коморъ мѣскихъ судьей полковымъ Томарою и другими въ городѣ Черниговѣ на старомъ мѣстѣ.

32. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1721 марта 29-го, объ отборѣ съ людей села Петрушина, шинкующихъ горѣлкою, повинности.

33. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1721 марта 29-го, данный сотникамъ и другимъ урядникамъ въ околичныхъ черниговскихъ сотняхъ и державцамъ духовнымъ и свѣтскимъ о высылкѣ подводъ по деревню на строеніе ратуши.

34. Универсалъ изъ Войсковой Генеральной Канцеляріи за бытія въ управленіи Гетманскаго Уряду генераль-лейтенанта сенатора и кавалера князя Шаховскаго 1734 декабря 11 данный, въ подтвержденіе городу Чернигову правъ на села Петрушин и другія. Сей универсалъ переданъ въ черниговскій уѣздный судъ къ дѣлу о пахотныхъ, сѣнокосныхъ и огородныхъ земляхъ бывшихъ у погорольскихъ казенныхъ крестьянъ, а нынѣ во владѣніи городской думы.

35. Универсалъ изъ Войсковой Генеральной Канцеляріи за бытія въ управленіи Гетманскаго Уряду генераль-аншефа и кievскаго генераль-губернатора Леонтіева 1746 марта 19-го, данный о нахожденіи магистрата въ вѣдомствѣ онной канцеляріи.

36. Салвогвардія боярина и воеводы кievскаго Шеремета 7105 іюня 5-го, о неиманіи подводъ и прочаго безъ указу и безъ подорожныхъ въ войта и во всѣхъ мѣщанъ Черниговскихъ. !

37. Указъ Великаго Государя Царя Петра Алексѣевича 1709 года августа 1-го, о непричиненіи обидъ, неиманіи безъ указу и подорожныхъ подводъ и прочаго проѣзжающимъ черезъ малороссійскія города.

38. Листъ полковника Полуботка 1710 апрѣля 1-го, о неотягощеніи поборами людей посполитыхъ.

39. Объявленіе кievскаго губернатора и намѣстника смоленскаго князя Голицина 711 іюня 2-го, о учрежденіи свинской ярмонки.

40. Указъ его-же Голицина в полкъ, о непричиненіи людямъ обидъ и не братьи сверхъ-назначенныхъ обывательскихъ подводъ.

41. Салвогвардія генераль-лейтенанта фонъ-Вейзбаха 1718 іюня 27-го, данная войску, дабы проѣзжаючи черезъ Черниговъ подводъ не брали.

42. Указъ изъ Малороссійской Коллегіи 1722 августа 12-го, о томъ, дабы подводъ безъ прогонныхъ денегъ, а равно и безъ подорожныхъ даваемо не было.

43. Церекрафъ, данный магистратомъ 1728 марта 1-го, на визиченные у преосвященнаго Иродіона деньги 200 р.

44. Циркуляръ указа Императора Петра II-го 1728 іюля въ 10-й день состоявшагось, о непритесненіи козакоєъ и о проч.

45. Письмо Гетмана Данила Апостола 1731 ноября 6-го, писанное къ полковнику черниговскому о выборѣ съ сотень разныхъ мѣстъ въ зборщики по очередно.

46. Контрактъ составленный магистратомъ 1735 генваря 1-го, на отдачу черниговскому кафедральному собору въ откупъ озеръ.

47. Контрактъ кафедры соборной 1743 генваря 1-го составленный на взятые въ откупъ магистратскихъ озеръ.

48. Декретъ изъ Войсковаго Генеральнаго Суда черниговскому войту Каневскому съ магистратомъ 1746 іюля 12-го, данный на владѣніе ялоукою мельницею.

49. Указъ изъ Войсковой Генеральной Канцеляріи черниговскаго магистрата войту Каневскому 1750 ноября 13-го, данный о взысканіи съ села Петрушина годового чиншу и о проч.

50. Купчій запись бунчуковаго товарища Семена Полуботка 1752 апрѣля 6-го, составленный на проданное каменное строеніе съ землею черниговскому магистрату.

51. Купчій запись бунчуковаго товарища Михаила Дунина-Борковскаго 1752 октября 8-го, данный магистрату черниговскому на проданную землю съ льехомъ.

52. Память черниговскаго стольника Кирилы Осиповича Хлопова на прошеніе поданное ему отъ чиновъ тогдашняго черниговскаго магистрата, о надѣленіи городъ землями, коими они владѣли и за бывшихъ Гетмановъ.

53. Патентъ эрцъ-герцога виртембергскаго на чинъ поручика гвардіи Адлеръ-шталю на нѣмецкомъ языкѣ. Правитель Канцеляріи (підпис).

Иодав Д. Гроховецький.

З минулого. Барешпільський пансіон і П. П. Чубивський.

Тепер, коли зима посипала снігом мою голову, і очі потьмарились, і я стою вже при кінці своєї життєвої путі, перша подорож у чужі люди і перші зустрічі малюються мені в якомусь рожевому освітленні...

Шостилітньою дитиною я вже вмiла читати. Вивчила якусь товсту

книжку, де після абетки були склади: бра, вра, бре, вре, ретельно списувала з поставлених матір'ю прописів афоризми: „лѣность есть мать всѣх пороковъ“ і т. под., читала книжки, які попадались, бо дитячих книжок у нас не було. Пам'ятаю між иншим „Енеїду“ Котляревського, „Потерянный и возвращенный рай“ Мільтона з чудовими гравюрами. І от я вже велика дівчина, мені 9-й рік, треба вже підготовлятися до іспитів до київської гімназії і мати надумалась одвезти мене в підготовчий пансіон у Баришполі¹⁾.

Коли я читала в творах Гончарова про пансіон німця Штольца, де вчився малий Обломов, я завжди пригадувала собі і наш український пансіон—теж німця, фон-Кремера. Цей фон-Кремер служив колись у війську і, подавшись в одставку, доживав віку в Баришполі, де мав гарний будинок з садом. Жінка фон-Кремера була проста людина, здається, українка; вони мали двох дочок і сина. Старша дочка—Наташа скінчила київську Фундукліївську гімназію, друга Ольга—ще вчилась в дівочому інституті в Полтаві і приїздила літом додому, а син учився в київському кадетському корпусі. Певно пенсії не вистачало на життя цій сім'ї, тому то вони й завели в себе пансіон „для детей окрестныхъ дворянъ“, як і Штольц. Од Баришполя до Воронькова, де жила наша сім'я, всього 15 верст, і їздили від нас у Баришпіль частенько. Призначили день мого виїзду в пансіон, зібрали мої речі. „Нечипоре, запрягай коні“—каже мати. Нечипор, наш візник, завжди трохи на підпитку, питає: „А куди?“—„У Баришпіль“,—каже мати. Запрягають пару коней. Я тимчасом біжу попрощатись з усім, що мені любо, біжу в сад подивитись в-останнє на хатку, яку ми з товаришами збудували в саду; там ми самі склали піч, робили з глини й піску горшків, мисочок і пекли собі періжки з глини й піску.

Але мене кличуть. Виїжджаємо з матір'ю. Їдемо вулицею через місток до козачої могили з високим хрестом, що стоїть недалеко від нашої селитьби. Назустріч дівка з порожніми відрами. „Поверни назад, Нечипоре!“—каже мати. Нечипор верне, в'їжджаємо у свій двір, об'їжджаємо його навкруги,—виїжджаємо знов. Їдемо вулицею, другою щасливо, аж ось назустріч отець Іван. „Нечипоре, верни знов!“—каже мати. Вертаємось, і повторюється та-ж комедія. Я ледве стримуюсь од нетерплячки, але мушу мовчати, бо мати нікому не дозволяє сперечатися проти її забобонів.

Нарешті ми в полі. Вітерець так лагідно віє, я рада, що їду вчитись, побачу щось инше, нове.

Приїхали. Зустрічають нас хазяї—старий Кремер і його товста, приємна на вигляд жінка. Поки мати сидить з Кремерами і поважно з ними розмовляє, я знайомлюсь з дівчатами, які вже в пансіоні. І от я у чужих людей.

Було нас в пансіоні фон-Кремера п'ятеро: крім мене, три дівчини підготовлювались до вступу в „институтъ благородныхъ дѣвиць“ і один хлопець в гімназію. Вчили нас сам Кремер і його дочка Наташа, добра, гарна дівчина, яка підчас мого виїзду з пансіону заручилась з київським професором Мик. Петр. Яснопольским. Вчили мене, певно, добре, бо я десятилітньою дівчиною склала вступні іспити до 2-ої класи гімназії найкраще за всіх і відразу стала першою ученицею у таких учителів: російську мову викладала Євг. Мих. Тулова, дочка помішника куратора київської шкільної округи, математику—проф. В. П. Єрмаков, геогра-

¹⁾ Баришпіль (Борисполь) і Вороньків (де жила наша сім'я)—містечка Переяславського повіту, на Полтавщині.

фію—В. І. Зайончевський, французьку мову—Юл. Ол. Берстель, дочка декабриста, німецьку мову Абель; а начальницею тієї нової гімназії була тоді Олекс. Ів. Іванова, вдова професора, дочка графа Толстого, одна з тих жінок, що подавали цареві Олександрові II прохання про потребу для жінок ширшої освіти. З боку фізичного й морального—виховання теж було добре. Поводилися з нами ласкаво, стара Кремерша при звичаювала нас до порядку, пильнувала нашого здоров'я, добре годувала (та і матері наші привозили й присилали чимало всього). Не чули ми ані лайки, а ні брехень. Як починалась весна, ми всі мусили працювати в саду; кожна з нас мала свою грядку, де садонила, що хотіла; кожна мусила скопати, як слід, грядку, посадити або посіяти, що хотіла, поливати, полоти і доглядати своєї грядочки. Ми, дівчата, жили дружно, але хлопцеві доводилось терпіти від нас всякі прикrostі, і наш малий товариш частенько ходив заплаканий.

Що до мови, якою ми говорили тоді, то в нашій сім'ї мати і ми—діти—говорили по-українськи; казки й пісні у нас були українські, бо няньки, слуги і наші малі товариші іншої мови не знали. Коли ж приходили або приїздили до нас гості, то розмова велась здебільшого мовою макаронічною, українсько-московською. Наші пані й панночки співали українських пісень, а іноді й „романсів“ сантиментального змісту: „Стоїть гора високая, по під горою гай... а молодість не вернеться, не вернеться вона“. Або про того пройдисвіта, що запалив огнище тай забув про його, і що він ще „спалить і забуде не одне огнище“.

У пансіоні ми діти вчилися по московськи, але пісні співали і деклямували байки українські. Вже коли я була в гімназії, я між своїми книжками знайшла чепурненько, дитячою рукою переписану байку Глібова „Горлиця й горобець“, яку я деклямувала, хоч вона змістом зовсім не годилась для малої дитини. Взагалі тоді не помічалось такого змосковлення української інтелігенції, яке сталося років 15—20 після, коли навіть в родинах відомих і свідомих українців здебільшого говорили московською мовою.

Найвеселіше бувало у нас літом. Приїжджала у Баришпіль молодь, приїздив і Павло Платонович Чубинський, вже відомий тоді український громадський діяч. Хутір Чубинських був під самим Баришполем. Дві гарних дочки Кремерів, добра, привітна родина—робили з дому Кремерів центр для зібрань веселої молоді, душею й організатором якої був Павло Чубинський. Літ 30-ти, високий, смуглявий, як циган, з великими чорними очима, губатий і носатий, він здавався нам—малим—страшним, якимсь гайдамакою. Але ми дуже раділи, коли він з товаришами з'являвся у нас. Він улаштував хори, вистави, живі картини; всіх гуртував і змушував приймати участь в розвагах.

Пам'ятаю один з таких вечерів. Хор співав українських пісень. Співали тоді й складену Чубинським пісню „Ще не вмерла Україна“, і ми діти, підспівували, що „Наливайко і Павлюк і Тарас Трасило із могили кличуть нас на святе діло“,—звичайно, не розуміючи, хто такі ті Наливайко і Павлюк і на яке діло вони нас кличуть. Потім Раєвський, теж баришполец, автор „анекдотів“ із „малоросійського быта“, читав щось своє. Потім була жива картина (з Шевченка): стоїть дерево, на дерево лізе „причинна“—Ольга Кремер, страшна, бліда, з великими переляканими підмазаними чорними очима, а ми русалочки в білих сукенках, в зелених віночках, з розплетеними косами, щось приспівуючи, лоскочемо причинну. Друга картина (з „Кавказ. Пльнника“): Чубинський сидить у кайданах, блідий, змучений, а Наташа Кремер, чудово вбрана, перепилує йому кайдани.

Скінчилось літо, нас—дітей взяли з пансіону і повезли на іспити. Мене повезли у Київ, оддали в гімназію і помістили в пансіон пані Сір'яні, що був при гімназії. І з того часу я нікого з Кремерів і з своїх товаришок не бачила. Наші путі розійшлися, щоб не зійтись вже ніколи. А з Павлом Платоновичем Чубинським і його сім'єю мені довелося зустрітись через багато років—і вже при інших, сумних обставинах, коли він був паралітиком і лежав, не встаючи з ліжка.

Тоді, при тих сумних обставинах, я познайомилась з дружиною і з усією сім'єю Чубинського. Коли 1862 року його було вислано в Архангельську губернію, він там приймав участь у працях місцевого статистичного комітету, і його видатна праця в цьому комітеті спричинилася тому, що Чубинського було командировано „Географическимъ и Вольноэкономическимъ Обществами“ спершу в північні краї, щоб дослідити басейни рік, а потім для статистичних дослідів північно-західнього і південно-західнього краю, після чого Чубинський і видав свою відому працю „Матеріали и изслѣдованія“, а 1870-го року видав мапу „Свекло-сахарныхъ заводовъ“. Перебуваючи для своїх робіт у м. Городищі, де директором цукроварні був тоді Толпигін, Чубинський познайомився з сестрою жінки Толпигіна Катериною Івановною Порозовою, росіянкою, родом з м. Опочки Псковської губернії, і 1871-го року одружився з нею. У Городищі, як і скрізь, де Чубинському доводилося перебувати, він завдяки своїй надзвичайно палкій, енергійній вдачі, ставав організатором і ініціатором у всіх справах. Так коли в Городищі було засновано 1871-го року „Технічне Товариство“, Чубинський був секретарем у тому товаристві, а з ініціативи Чубинського 1873-го року було вирішено видавати „Ежегодникъ по свекло-сахарной промышленности“ і того ж року Чубинський склав і видав працю „Свеклосахарные заводы Рос. имперіи по официальнымъ статистическимъ о ихъ даннымъ за кампанію 1871-го и 72-го годовъ“. Щоб згуртувати й пожвавити інертне суспільство, Чубинський в Городищі, як колись у Баришполі, улаштував вечірки, бали з музикою, вистави, в яких і сам брав участь.

З Городища Чубинський вже з дружиною 1873-го року переїхав у Київ. Але з Київа його знов вислано; та після всяких клопотань дозволено жити в Петербурзі. Там він, завдяки своєму приятелеві, віце-директору департаменту міністерства шляхів Неронову, одержав посаду начальника відділу в департаменті шляхів. Але надмірна праця, висилки й переслідування зробили своє: у Петербурзі у Чубинського почалась та хвороба, від якої він і вмер—п'ять років опісля. Коли у нього спаралізовано було половину тіла, він уже не міг працювати. Йому призначили пенсію, і весною 1879-го року він з сім'єю вернувся на Україну, спершу в Баришпіль, потім у свій хутір, а в-осени того ж року у Київ, де він і прожив спаралізований до самої смерті—1884-го року; вмер 45-ти років, залишивши жінку з чотирма малими дітьми. З жінкою Чубинського Катериною Івановною, доброю, розумною, симпатичною людиною, я познайомилась підчас її тяжкого життя. Хоч Чубинський присвятив своїй жінці вірші, писані українською мовою („Моїй Катрусі“), але вона росіянка, якій не доводилося постійно жити на Україні, не знала української мови. Дочку свою Олександрю вона оддала вчитися в ту гімназію, де я тоді вчителювала, і я, буваючи у Чубинських, частенько бачила, як горювала бідолашна жінка, бо їй доводилося піклуватися і біля тяжко хворого чоловіка, і біля малих дітей. Така була моя зустріч з Чубинськими після довгої перерви в нашому житті.

Подала Г. Берло.

Лист Я. Щоголева до П. Куліша.

Надрукована у першій за 1925 рік книжці „Червоного Шляху“ стаття І. Айзенштока „Літературні й громадські погляди Я. І. Щоголева“¹⁾ дає яскравий матеріал для характеристики політичного та художнього світогляду самотнього письменника-провінціала. Не всі думки, висловлені у цих листах невідомі; дещо з них зустрічаємо ми в листах до Дерев'янкіна, які подано разом з іншими біографічними матеріалами у збірці творів, що їх надрукував 1919 року М. Сумцов. Проте яскраво виявляють ці листи до катеринославської громадянки Б. усю відокремленість поета від життя, що буяло навкруги нього, глибоке його переконання, що все в світі йде не так, як слід, що люди все більше та більше псуються.

Щоголів, як відомо, тільки вірші свої писав українською мовою; з наведених же Сумцовим листів одного тільки коротенького листа до А. Л. Шиманова написано по українському. Решта-ж—до Дерев'янкіна, Білиловського, П. С. Єфименко—по російському. Перебуваючи довгі роки на державній посаді, жиючи оддалік від українських кол—рідко тільки зустрічався він з М. Сумцовим, Д. Багалієм, Д. Яворницьким та М. Лободовським,—не мав поет звички до української прозової мови, хоч і вважав своєю заслугою, що „писалъ не жаргономъ малорусскаго съ русскимъ, а двинулъ языкъ впередъ и русскимъ уже непонятенъ“²⁾. Можливо, що де-яку ролю відогравала отут думка про небезпечність листування українською мовою. Дерев'янкін сам злякався невдалими клопатами про дозвіл надрукувати збірку українських пісень³⁾, і сам Щоголів радив своїй кореспондентці бути обережною у своїх оповіданнях, щоб не причинили їй якоїсь „політичної небезпечности“⁴⁾.

В архіві Куліша, що переховується в комісії громадських рухів у УАН, зберігся лист Щоголева до Куліша, характерний для настроїв поета. Особисто не були очевидно між собою кореспонденти знайомі, невідомо й те, коли почалося їх листування. Можливо, що надрукувавши р. 1883 свою „Ворскло“, одіслав Щоголів примірник її до Куліша; принаймні згадує він у цьому листі своєму про лист Куліша від 25 грудня. Цілком зрозуміло й те, чому звернувся Щоголів до нього; в положенні обох їх було щось спільне; обидва вони жили тоді в ізоляції від громадського та національного життя; обидва вони почувалися невизнаними своїми сучасниками, та особливо молодшою генерацією. До того-ж хоч і пише Щоголів Дерев'янкіну, що його „6 малорусскихъ пѣсенъ... невѣдомыми мнѣ путями попали въ альманахъ Кулиша „Хата“, вышедшій въ 1860 г., о чемъ я узналъ только въ 1876 году“⁵⁾—мусів він зрозуміливо згадувати про це з прихильністю. Про Куліша-ж міг Щоголів знати від харківських кореспондентів його—Лободовського, Білиловського і довідавшись про те, що зібрався він за кордон, згадав ще раз Щоголів про давню свою мрію відвідати близький романтикові Рейн. А знайоме йому почуття самотності та невизнаности сучасниками спонукало його підбадьорювати Куліша своєю улюбленою думкою про те, що справжній присуд дають тільки нащадки.

1) Сс. 298—308. Не можна в ніякому разі погодитися з тим способом друкування листів, що його вживає І. Айзеншток. Листи подано навіть не в лапках, невідомо чи датовані їх оригінали, а також і те, якою мовою їх написано. 2) Я. Г. Щоголів. Твори. Харків 1919 Г. И.; 3) Іб. с. 19; 4) іб с. 308. 5) Твори, с. 23; як гарно це стверджує віддаленість Щоголева від українського літературного життя.

Христос Воскресе!
 Милостивый Государь!
 Пантелеймон Александрович!

В страстную пятницу, прямо по дорогѣ в Матреновку, зашелъ ко мнѣ за письмомъ къ Вамъ М. Ф. Лобода, въ чоботахъ съ кгерликгою и торбою, говоря, что онъ тогда только и можетъ умереть спокойно, когда поклонится Вамъ. Подвигъ, достойный древняго паломника; подвигъ, который съ великимъ удовольствіемъ совершилъ бы и я, если бы былъ самъ себѣ господинъ. Словамъ моимъ Вы повѣрите, если повѣрите тому, что я помню добро; а я помню хорошо, что именно Вы первый дали мне имя въ Вашей Хатѣ. Какъ бы то ни было, но Лободовскій меня не засталъ, отчего и письма моего къ Вамъ не привезъ. Однако, лучше поздно, чемъ никогда. Позвольте же, глубокоуважаемый Пантелеймонъ Александровичъ, поздравить Васъ съ наступившими Праздниками и пожелать Вамъ провести ихъ въ здоровьи и благополучіи.

Не помню отвечалъ ли я вамъ на Ваше письмо отъ 25 декабря; если нетъ, то извините великодушно и позвольте надеяться, что Вы не замедлите доставить мнѣ удовольствіе увидѣть Васъ хотя по карточкѣ.

Слышалъ, что Вы желаете бросить родину и кончатъ вѣкъ за границей. Правда, съ 10-тилѣтняго возраста я до сихъ поръ и самъ жаждалъ и жажду посмотрѣть Рейнъ и рыцарскіе замки; но только посмотрѣть. Совѣтовать никому ничего не смѣю, тѣмъ болѣе Вамъ, но скажу, что хорошо тамъ, гдѣ насъ нѣтъ. Я жаждалъ посмотрѣть Крымъ, видѣлъ его и въ три недѣли чуть съ ума не сошелъ: его горы чуть не задушили меня, привыкшего къ безпредельной степи, могиламъ, бѣлой хатѣ и веселымъ хуторамъ.

И моя завѣтная мечта, чтобы мои кости лежали подъ небомъ моей родины, в моемъ склепѣ, у ногъ моихъ дѣтей. Мы должны еще помнить, что кромѣ суда Божьего надъ нами будетъ судъ человѣческій и осудятъ насъ справедливо и по достоинству только тогда, когда насъ не будетъ, и судить будут не тамъ, гдѣ-то въ далекихъ странахъ, а здѣсь, на нашей родинѣ. И такъ, не намъ намѣренно бросать ее, мы должны здѣсь ожидать вѣчного покоя, иначе осудятъ насъ безпощадно. Если я все это сказалъ, то простите,—по прямотѣ моихъ предковъ и изъ уваженія и любви къ Вамъ не вытерпѣлъ: хай лучше Вы будете нашъ, а не Австріякъ.

При пожеланіи Вамъ всего лучшего, остаюсь душевно Васъ уважающимъ и покорнѣйшимъ слугою.

Як. Щоголевъ.

11 апрѣля 1884 г. Харьковъ

Подав П. Рулін.

Біженська трагедія Холмщини й Підляшшя¹⁾.

Війна дійшла до Холмщини в серпні 1914 р. Перші під напад австрійських армій Ауфенберга й Данкля підпали Білгорайський і Томашівський повіти. Від військових подій й лютости ворога зруйновано було

¹⁾ Стаття написана на підставі власних записок, споминів, газет і матеріалів з холмських архівів, що потім загинули. Зміст статті, особливо в другій половині, дуже скорочено, випущено багато фактів і прізвищ першорядних холмських діячів тієї доби. Треба з жалем зазначити, що джерела, на підставі яких складено статтю, досить односторонні. Доводиться більше писати про роботу різних організацій й осіб, про духовництво, що становило актив тодішньої холмської інтелігенції, й про інше подібне, а про життя мас—сказати можна порівнюючи небагато. Але навряд чи коли вдасться повністю висвітлити цей бік, бо найголовніші до того джерела—архівні матеріали—майже цілком загинули. Тому приходиться давати те, що маємо.

села в 87 православних парафіях. Похід ворожих загонів з'єднався з шибеницями й розстрілами селян, взяттям у полон, насильством над жінками, грабунками, пожежами. Особливою жорстокістю відзначилися мадярські полки; м'якше ставилися австрійські слов'янські військові частини. Місцеве українське населення ховалося по землянках, ямах, проваллях, байраках, або утікало до сусідніх сел за лінію боїв, або переходило за Буг на Волинь. Було взято у полон з сільської інтелігенції: учителів Н. Радика, Лукіянца, Ситкевича, Шавалу, О. Князівську, П. Дуду, священників Н. Чоловського, В. Крашкевича, М. Охотського, В. Іванова, М. Лаця, Н. Костя, диякона Д. Жака і дяків І. Савчука, М. Королева, Г. Горанчука, С. Маргулеця, В. Козловського і А. Дуду. В селах Юрові й Новоселках з незвичайним героїзмом прийняли смерть селяни Базарник і Іван Караван, вчитель парафіяльної школи Гіль і хлопець-учень А. Лисяк¹⁾.

В половині серпня небезпека загрожувала й самому Холму, але австро-угорське військо було одбито.

Літом 1915 р. холмська людність почала була одужувати від спустошення; але військове становище знов погіршилося. На початку травня російське військо зупинилося на Сані, який в південно-західній частині Білгорайського повіту становив границю межі Росією й Австрією. Почалася тривога й тоді населення полудневих частин Білгорайського й Томашівського повітів, за наказом військового російського командування, було примусово виселено й рушило на Холм. На 1 червня російське військо займало позиції на Танві, що тече по Білгорайському й Томашівському повітах. В міру відступу російських армій видавалися накази про евакуацію урядових і громадських установ і примусове виселення людности: 7 червня з Білгорайського повіту й м. Томашова, 13 червня з Томашівського повіту й полудневої частини Замостського повіту, 15 червня з м. Замостя й його повіту, 18 червня з м. Холма й його повіту, 19 червня з Грубешівського повіту й м. Грубешова, 7 липня з Володавського повіту й 23 липня з Константинівського й Більського повітів²⁾.

За наказом вищої військової російської влади, мешканці, всі без винятків, повинні були покинути свої села, забрати з собою найпотрібніше майно і передати решту своїх речей до розпорядження військового начальства. Все, чого не могло використати військо, салдати підпалювали й знищували разом з будинками. Хто не мав охоти кидати свої оселі, тих приневолювали силою. Виганяли навіть нагайками з лісів, як хто там був заховався. Наказ про виселення часто заставав селян цілком непередготованих, за кілька годин до того, як з'являвся ворог. По селах починався страшний переполох і жах. Люди спішно клали на підводи потрібні до подорожі речі, а на них, разом з курами, качками й гусями, сідали діти, діди й бабусі. До возів прив'язували корів і телят. Поцілувавши пороги своїх хат, перехрестившись на рідні церкви й кладовища, де лежали їх предки, при риданнях жінок і дітей й ревняві худоби, виїжджали з рідних сел в невідому дорогу. Часто на власні очі люди бачили, як підпалювали козаки їх добро.

З кожним днем околиці Холма уявляли з себе все густіший табір вигнанців, що все побільшувався вздовж і в широкість на десятки верстов. В ці тяжкі хвили загальної збентежености холмське братство організувало допомогу біженцям. В Холмі, в будинку духовної семінарії біженки черниці Радочницького монастиря пекли для біженців хліб і ва-

¹⁾ Справи бувших архівів холмських: Учебної Дирекції й Духовної Консисторії.

²⁾ Матеріали Учебної Дирекції.

рили гарячу страву. На шляхи, по яких сунули вони, висилалися транспортні з їжою й зі всякою іншою допомогою¹⁾. Але небезпека вже загрожувала й самому Холму. В ранці 17 липня обрїй над ним заволокло димом від пожеж, що палали навколо. В повітрі носилися клаптики згорілої соломи; в городі була ніби півтьма. Значіння того, що наставало, було для всіх зрозуміле... О 7 годині ранку військова влада прислала на Соборну гору офіцера з наказом вивезти з города найбільшу святиню Західньої Руси, кількосотвіковий образ Пречистої. О 8 годині відправлено перед ним молебень і обнесено навколо собора. Усі присутні прощалися й плакали..

По Володавській шосї безперервно посувалися в три ряди кіннота, артилерія й обози. Нижче шоси, з обох боків, в два-три ряди їхали біженці на своїх підводах, зі своєю худобою й усім своїм скарбом. А за ними вже горів старий Холм, і його собор на горі у всїй своїй величності показувався на огневому фонї. Праворуч од Холма палало село Городище, лїворуч — Став і т. д. Нарешті, самі вигнанці, як здавалося, пливли по вогняному морї: з обох боків шоси горїли підпалені засїви та вже зжатї снопи. О 3 годині вранці 19 липня до Холма вїхав перший ворожий розїзд, а о 10-їй годині прийшли передовї частини австро-германської армії. Їх привїтало місцеве польське й єврейське населення, що не виїхало за російським військом²⁾. На 1 серпня холмські біженці проїшли кордони Холмської губернії, й австро-германці зайняли її цілком³⁾.

Холмські вигнанці, що отримали цілком невірну назву біженців, посувалися на своїх підводах на схід. Влодава, Кобрин, Картуз-Береза, Слонїм, Бобруйськ, Рогачів, Рославль—були етапні пункти їх хресного шляху. Ця величнтя подорож Холмсько-Підляшської Руси, що розтягнулася на тисячу верстов, була подібна до процесїї. Забужна Русь ішла зі своїми священиками, вчителями, церковними речами й образами. По дорозї під відкритим небом одбувалися церковні відправи. Разом з холмським народом везли й холмську ікону, що за свою довгу історію не раз бувала в походах.

Чим далї посувалися біженці, тим більше зазнавали вони ріжних негод і безладдя. Вже в Кобринї людей зїбралося сила. Годування на пунктах було мізерне. Починалися пошестї. Керівництва холмської адміністрації не було; народовї не вказано було кінцевого пункту. Місцева влада збувала біженців без порядку. Але біженська доля особливо погіршилася в Рославлі Смоленськ. губ. Прийшла холодна осїнь; люди терпіли од недостатку харчів і від холоду. Конї біженських обозів повибивалися з сили й їх треба було якось збути. Запропоновано було реквізувати їх, але „Северопомощ“⁴⁾ не поспїшалася з купівлею. Почали садовити людей в вагони й одправляти по маршрутах, які призначала „Северопомощ“. Через неорганізованість біженецької справи дійшло тоді до страшного розкидання біженців. Батьки губили дітей, діти — батьків. Потім прийшлося везти до дитячих притулків цілі вагони збожеволїлих з розпачу дітей. Мартирологом їх з'явилися офіційні списки дітей біженців—сирїт і тих, що загубили батьків; в цих списках була осібна категорія дітей, що не знали своїх прїзвищ⁵⁾. Часто не було часу в дорозї закопувати в землю небїжчиків і їх звичайно клали по лісах на травї й посипали листям. Зв'язок, який спочатку підтримувано поміж біженців окремих сел через їх парафіяльних священиків, обірвався. Парафіяльні

1) Отчетъ о дѣятельности холмскаго Свято-Богородицкаго братства за 1914—15 братскїй годъ. 2) Холмскїй народный календарь на 1917 г., статті А. Суворова і Н. Ганкевича. 3) Матеріали Дирекції. 4) Установа для допомоги біженцям північного фронту. 5) Списки Всеросійських земського і городського союзів.

групи з Рославля розпорошилися¹⁾. Маршрутів в дорозі не додержували і змінювали їх. Біженців з Мірча, Ласкова, Модрина і Модринця „Северопомощ“ призначала до Уфи, а їх повезли до Азії й приставили до Ташкенту і т. д.

Холмські урядові й громадські установи осідали де попало. В Москві знайшли собі місце найголовніші громадські й церковні інституції: Холмське Свято-Богородичне братство з друкарнею й видавництвом, єпископ Холмський і Люблінський Анастасій, духовна семінарія з ректором архимандритом Смарагдом, духовне училище, Турковицький жіночий монастир з ігуменією Магдаленою (Горчаковою); в Петербурзі—Радочницький жіночий монастир з ігуменією Афанасією (Громека) і член державної думи А. С. Будилович; в Києві—холмська учебна дирекція з начальником Ф. В. Кораловим, в Казані—холмський губернатор Б. Д. Кашкаров з губернським правлінням; в Ростові-на-Дону—холмська гімназія з директором А. Баріловичом; в Бердянську—Замостське братство і замостська гімназія з директором Т. І. Цісаром і т. д. Скромний старий одноповерховий, дерев'яний, холодний, врослий в землю флігельок в дворі дому ч. 21 на Тверській вулиці в Москві був центр усього холмського вигнання: в ньому розмістилися: канцелярія братства, канцелярія єпископа, редакція газети „Холмская Русь“, а після лютневої революції—товариство холм'ян-Українців і Просвіта.

З холмської інтелігенції в Москві осіли О. Мільков, Е. Вітошинський, Н. Черлюнчакевич, А. Громадський, А. Павлюк, М. Кобрин, Г. Ольховський, І. Врона, А. Суворов, Н. Ганкевич, В. Козловський, П. Король, Р. Ляшук, Н. Ліхацький, К. Сошинський, К. Дмитрюк; в Петрограді—М. Левицький, С. Флоринський, Е. Лівотів, П. Нецкович, А. Вашкевич, Ф. Клімюк, Т. Васільчишин, Я. Козловський; в Києві—П. Гапанович, А. Юшкевич, Ф. Маслюк, І. Левко, С. Козачук, І. Шкетін, М. Левкович, Макаревич; в Ростові-на-Дону—А. Григор'єв, С. Камінський, Н. Шидловський, І. Рожанський, П. Божик; в Лубнях—В. Остапчук („Ткач“), С. Желехівський; в Тулі—Е. Семеновська; в Калузі—А. Бойчук, в Прилуках—А. Любарський, Дейнека, Сенько й т. д.

Братство й на вигнанні було найбільш діяльна й авторитетна організація. На Холмщині через історичні умови народне національне життя було тісно звязане з релігійним. Провідниками народу були сільські священники, монастирі й учителі. Місцева „інтелігенція“ складалася з 310 попів, 47 дияконів, 284 дяків²⁾, 1500 вчителів³⁾, ще було трохи гмінних писарів і урядовців, всього-ж до 2500 чоловіка, що становило тільки 0,5% української людности на Холмщині й Підляшшу. „Хлопъ да попъ“, як казали Росіяни... Других класів не було; місцева українська аристократія давно спольщилася. Поруч з єпископом авторитетним представником холмської громади був член державної думи, найстарший з холмських діячів, протоєрей А. С. Будилович. До братства, єпископа і члена думи звертались за обороною і в часи вигнання.

Так розсіялася Забужня Русь по цілому лицьо бувшої Росії. Холмських вигнанців було оселено в 37 губернях, а також в областях Забайкальській, Самаркандській, Закаспійській, Уральській, Акмолінській та в губернях Тобольській і Томській⁴⁾. Основний кадр інтелігенції—православне духовенство—опинилось в 1915 р. в 41 губерні й областях. Най-

¹⁾ Рукописна стаття А. С. Будиловича „Мой ходатайства за бѣженцевъ изъ Холмщины въ 1915—1917 гг., какъ депутата отъ русскаго ея населенія въ Государственной Думѣ“. 20 ноября 1920 г. ²⁾ Справоздання холм. Духов. Консистеріи за 1914 рік. ³⁾ Відозва холм. Учительської спілки в серпні 1918 р. ⁴⁾ Извѣстія Комитета вел. кн. Татіаны Николаевны за 1916 р., № 4.

більше священників осіло в губернях Полтавській (32), Московській (30), Чернігівській та Харківській¹⁾. Також дуже сильно розпорошилося й учительство²⁾. Що-ж до гмінних войтів і писарів, то адреси 80% їх навіть в 1917 р. були невідомі холмському губернаторові, а 47 з них, себ-то 20%, осіли в 24 губернях³⁾. Але всі ці цифри розпорошености треба значно побільшити, бо на території кожної губерні біженці осідали не в одному, а по багатьох місцях.

Ясно було, що в описаному розкиданні холмського народу й його культурних сил і організацій не було додержано жадного державного плану. Громадські установи розмістили в одному місці, державні канцелярії—в другому, школи—в третьому, а сам нарід розсипали на території двох частин світу... Ніби хтось був зацікавлений в тому, щоб Західню Русь дезорганізувати, позбавити лиця, розпорошити...

Дуже трудно підрахувати точну цифру холмських біженців—Українців. Татянинський комітет допомоги біженцям, поміж зареєстрованими 45% всеї кількості біженців, показав в 1916 р. з Холмщини 99,301 біженців усіх національностей⁴⁾. Значить, по чисто арифметичному дуже неточному припущенню, їх могло бути до 221 тисяч. Член Державної Думи А. С. Будилович 29 січня 1918 р. рахував холмських православних біженців не менше, як на 300 тисяч⁵⁾. За обрахунком холмського губерньського виконавчого комітету, на всехолмський біженецький з'їзд, що відбувся в кінці серпня 1917 р. в Києві, з'явилися представники од 250 тисяч організованих холмських біженців—Українців⁶⁾. Нарешті, на губерньській холмській нараді 5 липня 1916 р. в Казані повітові начальники і бурмістри міст доводили, що 30% всього населення Холмської губерні залишилося на місці, а 70% розкидані по Росії в біженстві їх буде до 700 тисяч⁷⁾. Ця остання цифра мабуть дуже перебільшена, бо вигнаними з Холмщини показали переважно православні Українці. Як мало, в порівнянні з ними, виходили Поляки й інші нації, видно з вищезазначених матеріалів Татянинського комітету. Так, поміж 45% зареєстрованих біженців, з Холмщини було 7,2%, а з інших губернь Польщі 11,5%. Але по окремих губернях це останнє число складало: мінімум від 0,3% (Калишська губ.) і максимум до 2,6% (Ломжинська губ.), при чому в ці цифри входили біженці не тільки польської, але й руської, української, литовської, єврейської й інших націй.

Незначний відсоток поляків—католиків з Холмщини констатує також в своїй дуже тенденційній статті відомий люблінський польський статистик Верценський. За його підрахунком, з 4 полудневих повітів Холмщини вийшло за російським військом 11% усієї кількості поляків-католиків і 88% православних Русинів⁸⁾.

По статистиці населення Холмщини на 1 січня 1914 р., в ній було Поляків 30,5%, Жидів 15,8%, Німців й інших націй 3,6% і Українців 50,1%, або всього 912, 095, при чому Українців було 446,839⁹⁾. Таким чином, коли навіть гадати, що Українців—біженців було стільки, скільки організовано прислали своїх представників на київський всехолмський з'їзд, себ-то 250 тисяч, то і в такому випадкові виявиться, що вигнано з Прибужжя було більш, ніж половину Холмсько-Підляської Русі. Фактично-ж останню цифру треба побільшити, бо, як показала дійсність, певний, не-

¹⁾ Адресна книга Консисторії за 1915 р. ²⁾ Списки Дирекції. ³⁾ Повідомлення повітових начальників до Дирекції 1917 р. ⁴⁾ Ор. cit. ⁵⁾ Записка Будиловича до ради народних комісарів. Його-ж стаття в „Холм. Русі“, № 33—1917 р. ⁶⁾ „Холмская Русь“, № 43—1917 г. ⁷⁾ Теж № 33—34—1916 г. ⁸⁾ Dziennik Narodowy (Petrogradski) № 34—1917 р. Моя відповідь Верценському в „Холмській Русі“ № 49—52—1917 р. ⁹⁾ Відозва холм. губер. виконавчого комітету (московське „Раннее утро“ № 116—1918 р.).

малий відсоток біженців—Українців був розпорошений й ні в які реєстрації й організації потрапити на облік не міг.

Отже в другій половині 1915 р. на Холмщині й Підляшшу, замість української більшості населення, повстала польська більшість. Через те холмські організації визнавали, що голосом Холмсько-Підляшської Русі повинно було вважати настрій тих до 300 тисяч Українців, що перебували в Росії в примусовому біженстві¹⁾, бо завсіди український елемент складав більшість населення Холмщини.

Перші з біженців встали на ноги Поляки й Євреї, що мали численну високо кваліфіковану, добре поміж себе звязану інтелігенцію, капітали й впливи в петербурзьких вищих сферах. Вони, при фінансовій допомозі російської казни, утворили міцні національні організації для обслуговування своїх біженців. В найгіршому становищі опинилися вигнанці — Українці. Для них були приступні тільки загально-державні біженецькі установи, поміч яких найчастіш приходила з великим опізненням. Волиняки, Галичани, Гродненці, Холмяни, мешкали в холодних бараках або казарнях, не маючи доволі ні опалу, ні одягу, ні обув'я, ні їжи. В такому становищі вони розбирали плоти, виривали соломку, обчищали сади, городи й поля й жебрали. Часто біженці осідали й якомсь помалу обзаводилися всім потрібним для життя, коли несподівано їх примушували переходити в інші губернії, як то було, наприклад, в Глухові й Стародубі. Не маючи змоги пристосуватися до тих чи інших умов, біженці здіймалися з місця, щоб перебраться до інших губернь. Речі, здані до багажу, засиляли невідомо куди, й одержати за них платню було важко. Заробітків знайти було дуже трудно. В де-яких місцях з біженцями конкурували полонені німці й австріяки. Місця примусового оселення відвідував неврожай, посуха, пошесті, й тоді особливо становище біженців було катастрофічне.

Дуже хвилювало холмських вигнанців те, що в той час, як біженці—Поляки в своїх національних комітетах справно одержували й обув'я, й одяг, і пайки, біженці-Українці або зовсім не могли того добитися, або примушені були очікувати на це дуже довго. Такі випадки були зареєстровані в Рязанській, Тульській, Пензенській й інших губернях. „Невжеж ми гірші за Поляків!“—писали біженці з Рязанської губ. до А. С. Будиловича. „Страшний і ганебний факт“,—писав Будилович до біженського відділу,—„12,572 кар. невитрачених казньонних грошей на біженців в Тульській губернії й матеріальна нужда така, що приходилося холмським біженцям іти до польських комітетів, записуватися Поляками й навіть розмовляти попольськи“²⁾. Факт кращого становища біженців польських, жидівських, латишських й ин. зазначений був також і в справозданнях всеросійського союзу земств і міст³⁾.

Біженці, що осіли в Орловській губ., просили перевести їх до Ставропільської чи Катеринославської губ.; з Самарської губ. напрошувалися до Катеринослав. й Москов. губ., з Казанської губ. (з посеред Татар-мусульманів) до Київської губ. і т. п. Але особливо страждали ті з вигнанців, які попали до Азії. З біженців Холмського повіту, яких заслано було до Ново-Миколаївська і Барнаула Томської губ., вмерло від незвичного клімату й інших бід 273, себ-то 25%. Біженці з села Ганна Володовського повіту писали: „Нас приїхало до Ташкенту 110 душ; з нас вмерло 24 і хворих 76“ (значить здорових всього 10). Біженці з Волчинської парафії писали з Ташкенту: „Дав би Господь скоріше повер-

1) „Холмская Русь“ № 45—1917 р. 2) Будилович, „Мои ходатайства за бѣженцевъ изъ Холмщины“ (рукопис). 3) Отдѣлъ по устройству бѣженцевъ (очеркъ дѣятельности), стор. 13.

нутися нам на дорогу нашу батьківщину... Тепер, коли людям доводиться цілі дні бути без роботи, люди стали... якісь мляві, нема в них тієї бадьорости, яка була вдома... Жити нам тут в Ташкенті дуже трудно, клімат такий для свіжих людей важкий, що ні в якому разі ми тут не можемо вижити... Усіх нас розмістили по казарнях, де не було знищено заразу після полонених Австріяків і Германців... Не довше як після одного тижня у нас захворіли всі як один діти і через тижнів з два їх усіх змело з лиця землі, як мітлою... Усей ташкентський цвинтар засіяний могилами наших дорогих діток... За дітьми почалися хворісті серед дорослих..."

Про той же Ташкент командирований холмським архиєреєм священник Іоанн Левчук повідомляв: „Найгірше становище біженців у Ташкенті, де мені довелося бути 15—17 грудня (1915 р.). Оселені вони у казарнях; клімат для них шкідливий, хоч годування досить добре. Хоріють і вмирають біженці тут дуже: висипний тиф, скарлатина, дифтерит і віспа виносять їх що-дня десятками в могилу; особливо вмирають масами діти Є батьки, що втратили по троє—четверо дітей. Лікарні повні хорих, і в помешканнях хорих багато. Усі біженці—ніби парені і молять тільки Бога, щоб їх звідтіль забрали. Сум серед них дуже великий; ніхто не сподівається дожити до весни, а тим більше повернутися до рідного краю... Є наші біженці і на полудень від Ташкенту: в Самарканді, Скобелеві, Коканді, Мерві... І звідтіль несуться дуже сумні вісті про значну смертність біженців“.

Біженці Мірченської парафії так малювали своє життя в Самарканді: „Нам заборонено ходити до церкви (на Різдво), бо накинулася хворість „сипний тиф“, тільки не в наших казармах, а в німців. Гродненської губернії люди ходять по місту, жебрають, і нам через них заборонено було ходити до церкви. Тільки на самі свята прийшов до нас стражник і каже: „Ідіть, братці, до церкви, підемо всі разом „під конвоем“. А ми йому одповідаємо, що ми не підемо „під конвоем“, бо ми не арештанти, ми нічого злочинного не зробили... І ми усі сиділи в казармі, і плакали гіркими сльозами, і згадували нашу солодку сторону... Вийшли ми усі разом на двір і заспівали свої колядні пісні й свої вечірні пісні. І так ми проводили свята, не були ніде ані на крок. І ніяк не можемо звідсіль вибратися: комітет нас не пускає... Їжу нам з кожним днем зменшують. Ціни на все збільшуються; все дороге, а як що й купити, то нема на чому зварити, бо дрова тут дорожчі, ніж що инше. Заробітків жадних в нас нема"...¹⁾.

Ледве встигнувши осісти й опам'ятатися після тяжких переживань біженецької подорожи, холмська інтелігенція почала встановлювати звязок з розкиданими своїми біженцями. Парафіяльні священники завели листування з своїми парафіянами, розшукували й одвідували їх. Холмське братство поспішилося поставити на ноги свою друкарню і, для звязку з біженцями, почало друкувати й розсилати друковані періодичні часописи: „Холмську Русь“ і „Холмське церковне життя“. Єпископ Анастасій одвідав біженців в губернях Тульській, Самарській, Уфімській й Оренбурзькій; після нього єпископ Серафім побував у холмських біженецьких колоніях в губернях Костромській, Тамбовській та инш.²⁾, а архимандрит Сергій—в Туркестані. Де-які поодинокі біженці самі подавали про себе звістку, адресуючи її до державної думи до Будиловича. Потім було встановлене регулярне періодичне одвідування біженців своїми пара-

¹⁾ Рукопис Будиловича „Западно-русскіе бѣженцы в Туркестанскомъ краѣ“ (23 февраля 1916 г.). ²⁾ Холмській народный календарь на 1917 р.

фіяльними священиками. Коли між холмськими організаціями й розпорощеними біженцями вдалося налагодити постійний зв'язок, полекшилася й можливість їм допомагати. Таким чином помалу й поступово холмській інтелігенції вдалося змякшити гострість і небезпеку цілковитого розпорощення холмського українського народу. Через де-який час, за клопотанням холмського архиєрея, братства і Будиловича, пощастило навіть перевезти холмських біженців з Туркестану, де стільки загинуло їх, до Самарської й Саратовської губернії.

Західньо-руська інтелігенція, що перебувала в Петербурзі, звернула увагу на катастрофічне становище західньо-руських біженців і подала думку про заснування спеціальної установи для допомоги Галичанам, Волинякам, Гродненцям, Ковенцям й инш. Спочатку де-хто жахнувся цієї пропозиції, вбачаючи в ній націоналізм, шовінізм і сепаратизм. Однак „Западно-руське общество“ в Петербурзі (під головуванням Д. Н. Чихачова і П. Г. Бивалькевича) перше утворило російський комітет допомоги західньо-руським біженцям. Потім утворилося „Всеросійское общество попечения о беженцах“. Хоч ці організації й повстали з немалим запізненням, але все ж разом з загально-державними й громадськими організаціями, як Татянинський комітет, Северопомощь, Югобеженець, Всеросійський союз земств і городів, різні місцеві комітети і ин., почали вони допомагати і холмським вигнанцям. З метою притягнення до польської орієнтації й самовизначення, Холмянам охочі були допомагати й польські комітети, але нарід, крім поодиноких випадків, до них не йшов.

Незабаром холмські вигнанці залишилися без своїх офіційних керівників. Наприкінці 1915 р. єпископ Анастасій перейшов до Кишинівської катедри, а в середині 1916 р. залишив губернаторство Б. Д. Кашкаров. Першого тимчасово заступив єпископ Білостоцький Володимир, що колись заступав єп. Євлогія підчас перебування його в Державній Думі. Біженська губернія й епархія не могли приваблювати до себе нікого. Бути керівником в таку трагічну хвилю, коли холмському народові загрожувала небезпека цілковитого розпорощення й обезличення, це була свого роду саможертва, до якої найбільш міг бути придатний хтось зі своїх холмян. Тут яскраво виявився негативний напрям російської державної системи, що ставила на чолі управління не місцевих людей. На єпископа було призначено, за бажаннями холмян, ректора холмської духовної семінарії й голову братства архімандрита Серафіма (Остроумова). Він, хоч теж не був холмянин, але мав ценз більш ніж 11-ти літньої праці на Холмщині й був знаний народові.

„Ріки Вавілонські“, як казали холмські вигнанці, плили для них в країнах Волги, Оки, Дону, Кубані, Іртишу, по цілій Росії і Сибіру до Владивостоку і татарських аулів і юрт. Місцева людність ставилася до біженців неоднаково. Спочатку їм майже всюди співчували, потім дивилися на них байдуже, де-не-де й вороже. Не могли сподіватися особливої прихильності голодні, брудні, стомлені, хворі люди, що випивали в дорозі всю воду з криниць, вирубували дерева й руйнували паркани на підпалювання огнищ, забруджували місця своїх зупинок, поїдали врожай з чужих городів, садів і поля... Усюди їх визначали, як „хохлів“. Більшість з холмян уперше побачила ту дійсну Росію, „Святую Русь“, „народ бо-гоносець“, про що їм завсіди казали російські діячі й владики. Сі вражіння біженців від Росії не були захоплюючі. Вони побачили недбалу обробку земель в де-яких місцях свого перебування. Їх—тверезих—вражала картина безпросвітнього російського пияцтва. Замість своїх скромних, а часто й убогих церковок, що ще недавно були покриті соломною, з гніздами чорногуза й підпорами коло стін, з олив'яними чашами, вони

побачили пишні храми. Але їх дивувало недодержання у великоросів неділь, свят і постів¹⁾ Особливо вражала біженців безмежна лайка у великоросів.

Усюди Холм'яни жили своїми колоніями і заховували свої звичаї. Нарід і на вигнанні, „на берегах рік Вавілонських“, співав свої народні й релігійні пісні і плакав від туги по рідній землі²⁾. Відозва до поляків верховного головнокомандуючого російською армією великого князя Миколая Миколаєвича викликала серед біженців великий неспокій. Хоч зміст відозви був туманний, але вже мовчанка в ній про Холмщину вразила холм'ян в серце. Вони підозріло дивилися на радість своїх сусідів, польських біженців. Єпископа Серафіма, братство й Будиловича було засипано запитаннями з місць оселення біженців. Під впливом цього братство в кінці липня 1916 р. послало до Петербурга спеціальну делегацію до уряду, щоб повідомити його про настрої розкиданого в примусовому біженстві холмського народу, та щоб поінформуватися від уряду про його дійсні нероз'яснені відозвою заміри що до Холмської землі. До складу делегації увійшло кілька селян, редактор холмського братського народнього календаря й голова руського клубу в Холмі Е. В. Лівотов, архімандрит Смагд і почесні члени братства—відомий історик П. М. Жукович і член Державної Думи від російського населення Варшави С. Н. Алексєєв. 13 серпня 1916 р. делегацію прийняв прем'єр російського уряду Б. В. Штюрмер. Промови холмських селян були дуже гарячі й повні любови до свого страдницького рідного краю і теплого почуття до Росії. Штюрмер сказав делегації, що недавно перед тим в ставці відбулася нарада міністрів за участю самого імператора, і було вирішено, що Холмщина й Литовська частина Сувальської губернії ні в яким разі не будуть прилучені до майбутньої автономної Польщі. Після того, при кожній зміні кабінету (А. Ф. Трепов, князь А. Д. Голіцин) холм'яни нагадували їм про свої настрої й справи, але всі ці розмови і докладні записки до прем'єрів далі їх кабінетів не посунулися. Російський уряд не використав жадної нагоди до того, щоб офіційно висловити свої заміри що до політичної долі Холмщини. Подібні ж настрої панували тоді і в російських громадських колах. Не тільки в „Рѣчи“, але навіть в „Новому Времени“ не можна було торкнутися холмської справи. Мотивувалося це умовами війни й небажанням дразнити Поляків.

В тім же році закордонні часописи подали низку повідомлень про те, що діялося тоді в окупованій австріяками Холмщині, де мали найбільший вплив Поляки. Ці вісті були дуже смутні для біженців-Українців. На спустілі осади вигнаних „Русинів“ перебиралися польські селяни, викликані з інших частин Польщі. На місці бувших російських шкіл відкрито було польські з викладанням тільки польською мовою й тільки польських предметів. Холмський і Люблінський православні собори й інші храми обернено на костели. На Холмщині з'явилися були українські ченці василіяни зі Львова, але їх поляки вигнали, почувуючи небезпеку перед тим, щоб ті холмські Українці, що з православія перейшли на католицтво, знов не повернулися до унії. Зате до Холмщини було виписано з Кракова польських ченців-католиків³⁾. В Конопниці, Вроткові й Хмілью під Любліном і в самому Любліні було закрито храми, притулки і школи католицької секти маріявитів. Найбільше палкі з фанатичних сектантів тоді пробували навіть змусити свого єпископа дозволити розіп'яти його на хресті, щоб цим, як вони думали, урятувати секту⁴⁾.

1) „Холмская Русь“, № 40—1917 р. 2) „Холмская Русь“, № 46—1917 р. 3) „Czas“, № 386—1916 р. 4) „Reichspost“, 4—VII—1916 р., „Czas“ N 392, „Przegląd Powszechny“, Lipiec 1916.

Згаданий раніш відомий польський економіст і статистик Верценський, зазначаючи велику перевагу виходу в біженство українців над поляками, вбачав у тому брак закохання Холмян до своєї країни. А Краківський „Czas“¹⁾ подавав, що в Грубешівському повіті тип місцевого русина цілком счез... Їм вторив німецький письменник Рорбах²⁾. На його думку, через те, що Росія не здатна до асимілювання других народів з вищою культурою, то, як її не розгромить війна, почне вона колонізувати західні краї великоросами. Тому,—доводив Рорбах,—що дуже побоювався Столипінської аграрної реформи,—російський уряд має закріпити біженців десь при Волзі або на Сибіру, а на їх місці оселити великоросів; тим „Західний край“ було б цілком зрусифіковано. Польські газети підхопили версію Рорбаха й почали писати, що холмські вигнанці вже ніколи не повернуться до рідних гнізд.

Коли все це писалося й коли в Прибужж' все російське й українське поляками переслідувалося, в Росії поляки користувалися незвичайною в умовах колишнього режиму свободою. В Могилеві, Витебську, Минську, Смоленську, Харкові, Києві на російські державні кошти відкрито було для поляків низку шкіл різних типів. Білорусь, Україну й Литву почали називати в польських часописах польськими землями. Минськ, як писали в тих же газетах, став цілком польським містом. Під прапором біженських, на російські державні кошти відкривалися польські притулки, просвітньо-добродійні інституції, каплиці. В розкиданих по Росії польських біженських колоніях відбувалися політичні свята, як, наприклад, святкування річниці конституції 3 травня 1791 р. Поляки займали значні посади не тільки в своїх національних біженських комітетах, але й в загально-державних установах. Життя польське в Росії було дуже жваве, чому сприяли нові політичні перспективи для Поляків і прилив до Росії польської біженецької інтелігенції з Польщі. Польські впливи в Росії підпирала родовита польська аристократія, зв'язана з російськими придворними колами і з російською аристократією, а також кадри освіченої інтелігенції. Польські біженські комітети містилися по найліпших домах, з гарними під'їздами й вестибюлями.

В другій половині 1916 р., на черзі завдань у холмських організацій стояло продовження клопотань про те, щоб урятувати яким-небудь чином, хоч чудом, розсипаних біженців від цілковитого розпорошення й підготувати справу організованого повороту їх на береги рідного Буга. Тоді побоювалися, що можлива несподівана зміна на фронті військового щастя може викликати стихійний серед біженців рух на захід зо всіма сумними наслідками російської неорганізованості. Через те після наради, що відбулася 5 липня, під головуванням холмського губернатора Кашкарова в Казані³⁾, холмське братство, що після Серафима обрало на голову О. Мількова, скликало 1, 2 і 3 грудня в Новому Єрусалимі, цеб-то Воскресенському монастирі під Москвою, з'їзд членів братства, духовенства і „мирян“. На з'їзд прибуло до 100 чоловіка братчиків, яким дав притулок і годував настоятель Нового Єрусалиму єпископ Трифон (князь Туркестанов). Зібрання відбувалося під головуванням холмського єпископа Серафима, в присутності новопризначеного холмського губернатора, відомого московського археолога й історика Л. М. Савелова. Для привітання з'їзду приїздив і перший холмський губернатор, потім обер-прокурор синоду А. Н. Волжін. На з'їзді яскраво виявлено було як картину біженецького стану, так і надій холмського народу. Було прийнято низку ділових рішень. Але може найбільше важним було констатування настрою

1) № 239—1916 р. 2) „Czas“, № 435—1916 р. 3) „Холмская Руевь“, № 33—34,—1916 р.

Холмсько-Підляшської Русі, „в разсеянії сушей“. Не вважаючи на тяжкі пригоди біженства, холмські біженці були бадьорі і тверді духом що до замірів повороту на батьківщину. Палке очікування цього моменту було остільки пекуче, що неминучі були й розмови про те, що буде, коли німці переможуть Росію, й Забужня Русь підпаде під Польщу. І на це відразу відповідали, що й в такому разі повернуться до рідного краю...

Усі Холм'яни, особливо селяни, з великим зацікавленням оглядали Новий Єрусалим, цей східній Ватикан, звідкіль патріарх Нікон, захоплений ідеєю цивільної влади папи, збирався керувати усім церковним сходом. Величний в кілька поверхів храм, збудований на зразок єрусалимського; в храмі—29 віттарів і гробниця Нікона; в один і той же час можна служити без перешкоди 4 літургії; точна подібність гробу Христа й престолів для патріархів Антіохійського, Олександрійського, Єрусалимського, Константинопільського й Російського. Служба відправляється по „чину Єрусалимському“. Кожну неділю при каплиці гробу Христа урочисто служить пасхальний канон. В цьому оригінальному російському Ватикані біженці з великим здивуванням оглядали католицькі впливи й де-що спільне з уніятством: ліпні голови херувимів, особиста наочність що до показання страждань Христа, статуя його-ж у в'язниці в накинутій червоній одежі, деревляні фігури воїнів. Все подібне, як відомо, переслідувалося на Холмщині й Підляшшу при „присоединенії“ уніятів і викликало навіть криваві сутички.

По закінченні з'їзду біженці роз'їхалися по різних місцях свого примусового осадження, переходячи думками від того пишного храму до своїх убогих церковок над Бугом. Відчувалося, що з'їздом братство значно підняло дух біженців. Навіть, теоретичні розмови про можливість повороту до рідного краю здатні були зогрівати їх надії...

Настав 1917 рік, час великих надій. Щоб звернути більшу увагу російського столичного громадянства на Холмщину, вирішено було улаштувати в Петербурзі лекцію про Холмщину з концертом холмських народних співів. Єпископ Серафим, ігуменя Афанасія (Громека) і члени „западно-русского общества“—академик А. І. Соболевський і Е. А. Шеїна взялися за це, але настала революція. Державний переворот одразу захопив Холм'ян. За вказівками єп. Серафима, було скликано в Москві перші загальні збори урожденців і діячів Холмщини, на які зібралось більше як 100 чоловіка. Зібрання одностайно ухвалило таку постанову: „Залишення Холмщини в межах Польщі збори визнають за неприпустиме. Визнаючи, що тільки органічне злучення Холмщини з українським народом може забезпечити їй можливість правильного політичного й культурного розвитку на найближче майбутє, збори думають, що Холмщині необхідно цілком злитися з українським рухом, при умові заховання де-яких особливостей свого життя“. Про початок московського об'єднання Холм'ян єп. Серафим оголосив в своїй відозві до духовенства й громадян в „Холмській Русі“. А тимчасовий організаційний комітет Холмщини сповіщав біженців, що з огляду на державний переворот нарід сам повинен стати в обороні себе й своїх історичних прав¹⁾. Одночасно до Петрограду було командировано К. Р. Дмитріюка, який разом з Будиловичем повідомив товариша міністра внутрішніх справ тимчасового уряду Д. М. Щепкіна про постанову московських Холм'ян і просив, щоб уряд, без зносин з холмськими організаціями, не видавав жадних розпоряджень що до Холмщини²⁾. Щепкін від імени уряду висловив на це згоду й просив надіслати коротеньку записку про побажання холмського українського народу.

1) „Холмская Русь“ № 14—15—1917 р. 2) „Холмская Русь“, № 16—18—1917 р.

4-го квітня 1917 р. відбулися в Москві другі збори Холм'ян з участю до 400 чоловіка, серед яких найбільше було селян. Вислухано було доповідь про розмову з урядом, вибрано комісію для складання записки і послано телеграму до Київа з привітанням українському конгресові, що зібрався для об'єднання усіх українських земель. В складеній комісією записці¹⁾ збори просили тимчасовий уряд не допускати поширення компетенції новоутвореної Ліквідаційної Комісії в справах Царства Польського на Холмську губерню, призначити холмського губернського комісара і зорганізувати допомогу розпорошеному холмському селянству. Записку цю подав до уряду Будилевич, що діяв в погодженні з комітетом Української Національної Ради в Петрограді, з якою Холм'яни мали ділові зносини через голову комітету А. І. Лотоцького і члена М. А. Славінського²⁾.

Так на початку російської революції почався український рух серед холмського народу. Крім спільної з українським народом мови, звичаїв і віри, до України біженецьку Холмщину притягали й політичні обставини. На черзі революційних завдань стояло тоді визнання факту автономності України, з якою Холмщина межує й до якої її можна було-б прилучити. Що до бажання відійти від Польщі, то тут уявилися наслідки старої історичної боротьби між Польщею й Руссю³⁾. Крім того, політика російського уряду за передвоєнні 50 літ рішуче відвертала холмських Українців від польської стихії. Найбільшу роль в тім відіграла радикальна для свого часу селянська реформа 19 лютого 1864 р. й класове почуття проти панів—поміщиків. Крім того, нарід вже й без того вважав себе відділеним від Польщі законом про Холмську губерню.

В часі московських резолюцій там же утворилася холмська поступово-демократична група, до складу комітету якої входили Н. Черлюнчакевич, Б. Воднарський, І. Врона, М. Левкович, А. Марчук, А. Левкович, Н. Таратута. Цей гурток в своєму програмі вимагав утворення федеративної республіки, відібрання земель на користь народу, відділення церкви від держави і т. п.⁴⁾. Згодом майже усі члени його записалися до комуністичної партії більшовиків.

Щож до маси холмських біженців, то в революційній атмосфері українська орієнтація межи ними почалася стихійно і часто навіть раніш, ніж дійшли до них чутки про московські зібрання й постанови. Будилевич, організаційний холмський комітет в Москві, архирей, братство, а потім Українська Центральна Рада в Київі і Ліквідаційна Комісія в Петрограді одержували тоді постанови біженецьких колоній з Петрограду, Київа, Новочеркаська, Кубані, Лубень, Ростова на Доні, Прилук, Глухова, Білгорода, Бердянська, Костроми, Тамбова, Оренбурга, Сибіру і т. д. Редакційна сторона їх резолюцій була не однакова, але зміст їх усюди один: рішучий протест проти прилучення Холмщини до Польщі, українське самовизначення, вимога залишення Холмщини й Підляшшя в складі Російської держави з прилученням до автономної України. Де-які колонії вимагали обрання членів до Установчих Зборів для захисту Холмщини від Польщі, другі—для оборони від Ліквід. Комісії, треті ждали участі представника від Холмщини в цій Комісії і т. д. Крім того, були заявлені побажання, щоб по скінченні війни населенню було дано допомогу для відновлення зруйнованого господарства, повернені шкоди, щоб земля в Холмщині була роздана корінному населенню без різниці релігій тим порядком, що вкажуть Установчі Збори. В деяких резолю-

¹⁾ Там-же № 15—18—1917 р. ²⁾ Журнали комітету 3,16,18 Квітня й 1 травня 1917 р. ³⁾ „Холмская Русь“, № 19—1917 р. ⁴⁾ „Нова Рада“, № 32—1917 р. „Холмская Русь“, № 16—18, 31, 33—1917 р.

ціях зазначалося, що біженці повинні залишитися „на своїх старих дідівських місцях“. Тут брєніло побоювання, що або Росія може затримати в себе біженців, або Поляки назад їх не впустять. Були також пункти проти соціалізації землі, „общини“, „душевих наділів“, а також щоб землеволодіння й земельний лад лишилися такі, які були перед війною і т. д.

Коли ж біженські колонії одержали чергове число „Холмської Русі“, де було надруковано московські резолюції Холмян, то рух ще більше поширився. Один Будилович отримав і надіслав до тимчасового уряду постанови 317 колоній. Таким чином, без жадної агітації і без зовнішнього примушування, за тисячі верстов від рідного Буга, схвильований переворотом холмський український нарід сам зробив межі себе плебісцит¹⁾. І це всенароднє голосування було не на користь новопроголошеної Польської держави.

Декрет тимчасового російського уряду від 15 березня 1917 р. утворив установу, що відіграла значну ролу в холмському питанні в часи революції. На Ліквідаційну Комісію в справах Царства Польського була трівожно звернена уся увага холмського народу, й ім'я її не сходило з уст біженців навіть ще довго після жовтневої революції. Ліквідаційна Комісія мала своїм завданням ліквідування державних відношень Росії до новопроголошеної Польської держави. Вона складалася на половину з представників російських міністерств і на половину з делегатів польських громадських організацій. Та особливість, що в складі Комісії не вказано було місця представникові українського населення Холмської губернії, служила яко би доказом того, що Холмщина й не підлягає компетенції Комісії. Підлеглість Холмської губернії Комісії значила б прилучення її до Польщі. Так гадав холмський нарід і так спочатку дивилися на це й де-які російські міністерства. Але незабаром вияснилося, що Комісія збирає матеріяли й до ліквідування Холмської губернії. Чутка про це дуже стривожила біженців. Для них стало зрозуміле, що Комісія несе в собі для Холмсько-Підляшської Русі польську державність. Через те до Комісії стали надходити від біженецьких колоній і громадських організацій заяви про те, що холмський нарід не бажає собі прилучення до Польщі й вимагає від Комісії, щоб вона не торкалася справи Холмської губернії.

Тимчасовий уряд припустив велику несправедливість, що не утворив представництва в Ліквідаційній Комісії від Українців і других національностей. Тільки повним забуттям національних інтересів Західньої Русі або переможними впливами Поляків, можна було витлумачити цей факт. Першою протестувала 1 травня проти того петербурзька Українська Національна Рада, домагаючись допустити до участі в праці Комісії представника від українців. Яко на кандидата, було вказано на М. А. Славінського. Після того 11 травня до Комісії з подібною-ж вимогою звернулася холмська поступово-демократична група і 28 червня товариство Холмян-Українців. Комісія була примушена принципово визнати справедливість цих побажань²⁾, але з свого боку не посунула активно справи до видання про те від уряду спеціального декрету.

Доки йшло листування в справі представництва від Українців, Комісія приступила до вирішення холмського питання³⁾. Наради відбулися 10 і 17 червня. Законом від 23 червня 1912 р. Холмщину було виділено

¹⁾ Рукопис Будиловича „Мое участие в украинской ориентации Холмщины“. 6-го августа 1919 г. Також і в „Холмській Русі“. ²⁾ Відповідь голови Ліквід. Комісії Товариству Холмян—Українців ч. 2005—1917 р. „Холмская Русь“, № 33—1917 р. ³⁾ Відношення Ледницького до Будиловича ч. 2729 від 13/V—1917 р.

із управління варшавського генерал-губернатора¹⁾. Зі складу Царства Польського вона мала відійти по закону 17 березня 1915 р. про поширення на Польщу „городового положення“²⁾. Іменно, в особливому § 29 цього закону було висловлено, що Холмська губерня відокремлюється від Польщі. Останній закон, в якому стояв важний для долі надбужного краю рядок, був переведений урядом підчас вакацій Державних Думи й Ради. Таким чином, треба було ще внести його на затвердження законодавчих установ в певний термін, але уряд через війну цього не зробив. Отже, вважаючи на те й на невведення в життя закону про міське самоврядування в Польщі, польська половина Ліквід. Комісії запропонувала анулювати закон 1915 р. Від того-ж само собою відпадало й відокремлення Холмщини від Царства Польського. Де-які представники російських міністерств пробували опонувати проти того, але Поляки відповідали їм уперто і настирливо. Тоді голова Комісії, відомий московський адвокат і громадський діяч, поляк А. Р. Ледницький може по суті справи, а може з метою уникнення напруження атмосфери в Комісії, зробив дипломатичний крок. Він це гостре питання не поставив на голосування під приводом ніби необхідності порадитися в цій справі з головою тимчасового уряду князем Львовим. Одначе політична доля Холмщини вже висіла в Комісії на волоску.

З утворенням в Києві Української Центральної Ради холмські біженці стали більше оглядатися на Київ, ніж на Москву. Хоч у Москві перебували старіші їх громадські й церковні організації, але в праці їх влітку 1917 р. якимось зменшився темп. Після організаційних загальних зібрань в березні і квітні, очікувалося призначення від тимчасового уряду комісара для розпорошеної Холмщини. В тому виявилися стара звичка холм'ян покладати надії на „губернатора“ та „архирея“... Але тимчасовий уряд не поспішався реагувати на московські резолюції Холм'ян. По скасуванню Державної Думи, після від'їзду 17 травня з Петербурга Будиловича, Холм'яни залишилися там без легального представника „Обов'язки інформатора і виконавця доручень холмських біженців з початку війни ніс М. І. Корнилович, але роля його в Петербурзі була аполітична й неофіційна. В червні стало відомо, що еп. Серафим переходить на Орловську катедру. Він 11 літ працював на Холмщині, переніс з народом біженство й енергійно керував роботою холмських організацій у Москві. Холмська інтелігенція дуже жалкувала за ним, особливо через те, що він твердо й систематично боровся проти розпорошення біженців і взяв правильну лінію по з'єднанню біженців на початку революції. Але церковні й церковно-громадські організації у друге залишилися без керівника. Відчувалося, що взагалі треба було переглянути всю громадську організацію, схема якої була накреслена на московських зібраннях. Тоді Бердянська холмська група, по нараді з другими колоніями, постановила скликати в Києві всехолмський з'їзд, який мав би бути найавторитетнішою організацією і виразом бажань всього народу. Таким чином керівництво громадським і політичним життям біженців переходило з Москви на Україну, на яку зорієнтувався холмський нарід і де не раз було проголошено, що Україна нікому не віддасть Забувної Русі...

В серпні в Москві відбувся всеросійський церковний з'їзд, де Холмщина мала 5 представників. Холмські біженські з'їзди в Києві почалися зі з'їзду холмських народніх вчителів, що відбувся 6–10 серпня 1917 р. в гімназії Жекуліної на Львівській вулиці. Привітати з'їзд приїздив небіжчик В. П. Науменко, яко попечитель Київської шкільної округи. З'їзд

¹⁾ Собрание узаконеній I, № 128—1912 р. ²⁾ Теж I, № 91—1915 г.

постановив українізувати шкільне діло, командирувати вчителів до місць розселення біженців, послати делегацію до Центральної Ради й Петрограду до Тимчасового Уряду з протестом проти заміру прилучення Холмщини до Польщі й утворив новий порядок управління холмськими шкільними справами.

В тому-ж серпні в пресі з'явилося дві суперечні одна одній звістки. З одного боку повідомлялося, що петербурзька Державна Нарада, що до виборів до російських Установчих Зборів, оголосила проєкт про кількість депутатів, і в їх числі запроєктувала три місця від Холмської губернії. По другій же звістці, Тимчасовий Уряд скасував закон 1915 р. про поширення „городового положенія“ на Польщу¹⁾—значить, Холмщина прилучалася до Царства Польського. Ці вісті дуже схвилювали холмських біженців. На їх думку, уряд міг скасувати закон, не переведений в життя, але питання про долю Холмщини повинно було стати предметом особливої наради з участю представників холмського народу. Холмська інтелігенція докоряла Тимчасовому Урядові, що він забув, що в Росії—революція... Прилучаючи Холмщину до Польщі всупереч ясно висловленому самовизначенню Холмського народу, уряд ламав принципи революції, які він же сам не раз проголошував. Також було забуто й відозву до Поляків від 17 березня, в якій визнавалося утворення незалежної Польської держави тільки з земель, населених польським народом, і підкреслювалося, що тільки від Установчих Зборів залежать зміни державної території Росії. Який уряд—казали тоді Холм'яни—не задумався-б над тим, що маленька частина Західньої Руси в півмільона чоловіка в час уже розпаду держави, що починався, не хоче відриватися від тієї самої держави!..

Найпершим наслідком нового порядку було б скасування Ліквід. Комісією усіх громадських і урядових інституцій, що спричинилося-б до повного паралічу праці національної інтелігенції, ідеологія якої була антипольською. Під такими сумними вражіннями й зібрався 25—27 серпня 1917 р. всехолмський з'їзд в Києві.

Поміж холмськими біженцями виявилися такі гарячі поривання до взаємного побачення і до спільної наради, що вони, при всій своїй бідності, далекості і важкості подорожи, послали на цей майже виключно селянський з'їзд 296 делегатів, поміж яких було 250 самих тільки селян-хліборобів. Після підрахунку уповноважень, виявилось, що приїхали представники від 250,000 чоловіка організованого біженського українського населення Холмщини. Депутати прибули зі всіх кінців Європейської Росії і де-яких місць Сибіру²⁾.

З'їзд відкрився 25 серпня в великій круглій залі педагогічного музею, де містилася Центральна Рада і Генеральний Секретаріат. Нове явище в холмським побуті був брак ряс і чернецьких клобуків, які раніш значно виділялися на зібраннях; на залі було не більше, як 5 священників. Було ясно, що з'їзд буде селянський, класовий, чисто народній. Розпорошена Холмсько-Підляшська Русь уперше за всю свою історію зібралася сама вирішувати свою долю в історичний і для усіх інших частин Руси момент. З'їзд відкрив промовою українською мовою від імени організаційного комітету священник Антоній Матеюк. Він між иншим сказав: „Зібралися ми, ніби на свято до Холма, але різниця велика. Ми прийшли сюди, як каліки, простягаючи руку, без рідної землі. Як би холмський князь Да-

¹⁾ Декрет Тимчасового Уряду 28 липня 1917 р. підписали Н. Некрасов і А. Ледницький (Собраніе Узакон. I, № 202—1917 г.). ²⁾ „Холмская Русь“ № 45—1917 р. Докладная записка Врем. Прав. отъ холмскаго Губернскаго Исполнительнаго Комитета отъ 17 октября 1917 г.

нило встав з гробу і з'явився-б серед нас, він би заплакав вкупі з нами і сказав-би: „Те, що я поставив високо, впало“. У той час, як наш старший брат проголосив принцип інтернаціоналізму, а Поляки усюди кажуть, що Холмщина—польська, тільки Україна і Центральна Рада простягають до нас руку... Ми повинні сказати Полякам: „ні!..“. Росіяни загубили любов до своєї батьківщини, а ми-ж тут заявляємо, що в нас б'ється серце до землі Холмської і ми її ні на що не проміняємо. Ми повинні відбудувати наше розбите святе святих. Дякуємо тим, що зібрали з'їзд, й особливо холмському братству“.

До президії було обрано: на голову директора гімназії А. Г. Василенка, на товаришів голови селян А. К. Романюка й Д. П. Захарчука, сільського вчителя (відомого на Холмщині етнографа) С. В. Любарського (сучасного посла від Холмщини до союму) і учителя гімназії О. П. Дуду, а на секретарів В. П. Петрова й сільського вчителя (етнографа) В. Я. Остапчука (Ткач).

Після обрання президії до залі ввійшов голова Центральної Української Ради проф. М. С. Грушевський, якого було привітано гучними оплесками й покликами „слава“. Взявши слово, М. С. Грушевський сказав: „Вітаю вас, дорогі брати, від імени Центральної Ради і від себе. Вже протягом 10 останніх років українська суспільність з напруженою увагою слідкувала за справою української Холмщини; кажу „української“ тому, що Холмщину ще в 13-му віці називали Україною. Холмське питання цікавило мене особисто. Я виступав в українській і закордонній пресі за виділення Холмщини з польських земель. Ми одержуємо сотні ваших резолюцій, щоб не позабути про Холмщину. Ми завжди пам'ятаємо про Холмщину. Буде нам допомагати Центральна Рада. Умови нашої роботи важкі: фронт і деякі кроки, зроблені центральним російським урядом, утрудняють роботу. Персонально я, оскільки зможу, буду допомагати вам. Я сам народився в 1866 р. в Холмі, де батько мій був директором педагогічних курсів, що також зобов'язує мене перед Холмщиною. Крім того, до праці для вас порушують мене українські почуття, й я ніколи не забуду про потреби холмського народу“.

Промову земляка, ідеолога українського руху, було гучно привітано. Після М. С. Грушевського з'їзд вислухав привітання від товариша генерального секретаря внутрішніх справ П. Понятенка, який говорив від імени Генерального Секретаріату, а також привітання від Холмського братства й інших організацій.

Ділова частина з'їзду почалася з доповіді М. І. Корниловича про холмське питання по другий бік фронту. При закритих дверях було поінформовано з'їзд про масу фактів з тогочасного становища Холмщини на підставі варшавських, краківських і люблінських польських газет і німецької преси, що були в петроградському міністерстві закордонних справ. На залі тоді утворилася незвичайна тиша. З напруженою увагою слухали холмські селяни, що робилося після їх вигнання на їх рідній землі, чули назви дорогих їх серцю сел, міст і повітів...

Головним питанням першого дня з'їзду була справа самовизначення. Промовці, які брали слово, висловлювали неможливість для селянської Холмщини зв'язувати свою долю з панською Польщею, згадували релігійні, національні, економічні утиски. Чимало говорилося проти Ліквід. Комісії. „Ми, холмські русини,—казали селяни,—по мові, по особистості наших звичаїв, віри й умов життя, належимо до українського народу; краще бути за шию чи за плечі на Україні, ніж за хвіст в Польщі“... Споминали польську приказку „Lak świat światem, nie byt polak rusinowi bratem“...

Промови, особливо селянські, які дуже рішуче висловлювалися, дійшли

наприкінці дня до великого напруження. Відчувалося, що справа самовизначення—найбільша й найбільш болюча. Пізно вночі одногосно ухвалено було таку резолюцію: 1) „нарід холмський визнає себе українським; 2) доля його повинна бути спільна з долею всього українського народу; 3) Холмська губернія ні в якому разі не може бути прилучена до Польщі, а повинно долучити її до автономної України в межах федеративної Російської Республіки і тепер же повинно віддати її під управління Центральної Ради і Генерального Секретаріату“.

Ухвалення такої резолюції захопило усіх. В залі почався незвичайний рух. Депутати вставали зі своїх місць, плескали в долоні, плакали... Це був, без жадного побільшування, яскравий і гарний історичний момент. Бідний холмський нарід, вигнаний з рідної землі, насмілився всенародно визнати себе за той самий український нарід, яким він завжди був і за якого його не хотіли визнати сусіди... Залунали поклики: „Слава рідній Холмщині! Слава матері нашій Україні! Слава Українському народові! Слава Центральній Раді! Слава державі Російській і усьому народові російському!“ Сльози блищали в очах у делегатів. Інтелігенція заспівала „Заповіт“ Шевченка...

В наступні два дні з'їзд ухвалив зліквідувати старе губернське правління й губернатора й утворити посаду холмського губернського комісара в Києві і повітових в районах розселення біженців. При губернському комісарові встановлено було губернський виконавчий комітет. З'їзд обрав представництво до Центральної Ради (8 делегатів): С. Любарського, А. Павлюка, А. Матіюка, А. Василенко, І. Дуду, О. Олесіюка, Романюка й Шкетіна, що увійшли також до виконавчого комітету. Що до структури комісарства, комітету й представництва в Раді, то виникли дебати. М. І. Корнилович пропонував з'їздові перевести обрання за порозумінням з Поляками й Жидами¹⁾, але з'їзд визнав, що ці національні меншості самі повинні звернутися в цій справі до української більшості. Таким чином всі кандидати були обрані від українського населення. З'їзд вирішив низку питань що до допомоги біженцям і виніс постанову про заборону неорганізованого повороту біженців. В справі народньої освіти було ухвалено національну народню школу, українізацію шкільного діла й забезпечення в школі прав національних меншостей. В справі землеволодіння з'їзд за пропозицією К. В. Лоського, приєднуючись до постанов всеукраїнського селянського з'їзду, визнав, що земля повинна належати до корінного місцевого населення без різниці релігій і національностей. До Ліквід. Комісії, якій багато уваги було присвячено з'їздом, відносилися такі резолюції: 1) „Холмський з'їзд рішуче протестує проти того, щоб Ліквід. Комісія займалася ліквідацією Холмської губернії тому, що остання ані формально, ані етнографічно до Польщі не належить; 2) для доручення протесту проти ліквідації й для оборони інтересів тих холмських українців, що залишилися в окупованій Холмщині, а також для оборони інтересів Холмщини при ліквідації де-яких холмських спільних з Польщею установ просити через Центральну Радку тимчасовий уряд ввести до складу Ліквід. Комісії делегата від Холмщини. На губернського комісара з'їзд обрав К. В. Лоського і на делегата до Ліквід. Комісії М. І. Корниловича²⁾“.

З'їзд, розуміється, був великою подією в життю біженської Холмщини. Він увінчав народне самовизначення, був живим протестом проти напряду тимчасового уряду, утворив керуючу організацію й доручив Холмському народові той український національний прапор, початки якого зазначилися в резолюціях перших московських зібрань і по інших біженських коло-

1) Dziennik Kijowski, № 205. 2) „Холмская Русь“, № 36 і 45—1917 р.

ніях. Обранням делегата до Ліквід. Комісії знов встановлено було представництво Холмщини в Петербурзі (розуміється, без асигнування на це грошей, бо їх у біженців не було). Кінець кінцем персональним побаченням біженців зі всіх кінців їх примусового оселення була внесена ясність в надії Холмського народу й було вирішено не мало щоденних чергових пекучих питань їх життя.

Становище біженців, в зв'язку з погіршенням загальних умов життя, ставало все важче. Доклади священників, що відвідували своїх парафіян, давали смутні картини. Усі запаси грошей, продуктів, одягу, обув'я й других предметів домового ужитку, що взято було з собою при вигнанні, за два роки цілком були вичерпані. Зі всіх сторін неслися голосіння і скарги на припинення видачі пайок, на відсутність одягу й обув'я й на ігнорування біженських інтересів державними біженськими комітетами. Дітей біженців виключали зі шкіл за невиплачування грошей за навчання. В Бузулукському повіті, Самарської губернії, сприводу неврожаю дуже тяжилися біженцями і не хотіли давати їм хліба. По де-яких місцях Рязанської губернії не продавали їм хліба за гроші, а по сало біженці змушені були їздити аж до Воронізької губернії. В Пензенській губернії безробітних біженців називали „лінттями“¹⁾, а тих, що мали працю, докоряли ніби великими заробітками. Коли-ж повсюду після революції почалося захоплення поміщицьких маєтків і скорочення засівів, біженців або цілком викинули з маєтків місцеві селяни, або звільнили поміщики сприводу ліквідування економій. По фабричних місцевостях холмські хлібороби не знаходили заробітків, бо не були при звичаєні до хабричної праці. В самій Москві, де знаходилося 33 організації допомоги біженцям, мали місце факти голодування дітей, браку одягу й обув'я і т. п. В Москві закрито було єпархіяльний комітет опіки над біженцями духовного стану. За два роки по багатьох місцях затупилося почуття чулості до біженської біди. Їх обвинувачували в викликанні дорожнечі, в зменшенні через конкуренцію заробітної платні, ледацтві і т. п. Все більше образ матери Росії, про яку Холм'янам раніш казали не инакше, як в піднесеному тоні, дискредитувався²⁾. Все більше рвалися вони до рідного Буга, бо й вони тут усім обридли, і все тутешнє їм обридло.

В Холмі споконвіку 8 вересня на Пречисту буває відпуст. Холмська гірка наповнювалася тоді кількома десятками тисяч народу з Холмщини, Підляшшя, Волини, Гродненщини й Галичини. Люди всю ніч не сплять, сидячи в мальовничих групах на землі за співами старовинних ще з часів унії набожних пісень, або тихо розмовляючи з богомольцями інших сторін. Не буває ні п'яних, ні п'яцтва, ні бійок, ні гармонії, жадної музики, ні танців. Відпуст давно вже став за традиційний улюблений народом празник, на який з'їжджалася й холмська інтелігенція. Після церковних відправ у соборі перед холмським образом Пречистої, відбувалися зібрання братства й інших гуртків. На празник заїжджали часом і високі урядові гості. Бувало обер-прокурор синоду В. К. Саблер й інші до 3—4 годин ночі шнирять на гірці поміж тисяч народу, дивлячись на незвичайну картину і прислухаючись до тем народніх бесід. Цього звичаю Холм'яни додержувалися і в біженстві. По всіх колоніях день 8 вересня проходив урочисто; по церквах служили, де можна було, свої священники з захованням усіх особливостей холмського ритуалу, як 4 евангелії при процесіях і т. п. В столицях на Пречисту 1917 р. біженці збиралися в своїх же евакуованих монастирях: Радочницькому в Петрограді і Турковицькому в Москві. Скромні біженські празники відвідали в

1) „Холмская Русь“, № 22—1916 г. 2) „Холмская Русь“, № 35, 36—1917 р.

Петербурзі б. товариш обер-прокурора синоду Н. Ч. Зайончковський і в Москві архієпископ Євлогій і єпископ Серафим. На зібранні братства було зроблено тоді доповідь про постанови київського з'їзду і запропоновано було прийняти їх до виконання і, між иншим, негайно завести виклади української мови в холмських духовних семінарії й школі¹⁾.

В тому-ж вересні в Петрограді Генеральний Секретар України при тимчасовому уряді П. Я. Стебницький повідомив холмського делегата до Ліквід. Комісії, що Українці зрікаються від кандидатури до Комісії М. А. Славінського і віддають це місце холмському делегатові. Разом з тим П. Я. Стебницький написав до тимчасового уряду протест сприводу скасування відповідного пункту закону 17 березня 1915 р. про Холмщину й вимагав негайного допущення представника її до Комісії. 30 вересня М. І. Корнилович одержав також мандата на представництво до Комісії й від Товариства Холмян-Українців, що утворилося на початку революції в Москві під головування Е. М. Вітошинського.

Наступав історичний жовтень 1917 р. В петроградських сферах і канцеляріях панував хаос. Тимчасовий уряд хирів; йому вже було не до Холмщини і не до Комісії, і він не поспішався з затвердженням обраних на київському з'їзді кандидатів на члена Комісії і на губернського комісара. Холмський губернський виконавчий комітет надсилав з Києва до Петрограду протестуючі телеграми. Тоді стало відомо, що ще 20 серпня Ліквідаційна Комісія поставила на обговорення холмську справу. В цьому історичному для долі Холмщини засіданні, в якому ще не міг бути присутній холмський делегат, приймали участь 9 польських членів—голова А. Р. Ледницький, В. А. Равіч-Щербо, А. Р. Вержхлейський, Г. Ч. Здзеховський, Б. Сівік, Я. І. Мрозовський, князь С. Святополк-Четвертинський, В. Ф. Грабський і Я. Р. Неймарк і 7 представників від російських міністерств—закордонних справ Г. Н. Михайловський, юстиції сенатор П. Н. Гусаковський й від інших відомств А. Н. Петров, Н. С. Хмелевський, М. Д. Зорін, С. Н. Петров і С. І. Неклюдов. Дискусія мала такий характер²⁾.

Мрозовський висловився, що через те, що вже не існує закона 1915 р.³⁾, то „Царство Польське“ слід розуміти за Віденським Конгресом, себ-то разом з Холмщиною. Михайловський—в законі 1917 р.⁴⁾ не говориться про включення Холмщини до Царства Польського; територія ліквідації не зливається з майбутніми кордонами польської держави; ліквідацію можна зрозуміти, як замах на етнографічний принцип, від чого буде викликано небажаний для росіян і поляків настрій; через те потрібно звернутися до Тимчасового уряду за поясненням закона 1917 р. Ледницький—попередня дискусія базувалася на формальних підставах, при чому було з'ясовано, що те чи инше вирішення питання про ліквідацію Холмської губернії не передрішує питання про кордони Польщі. Михайловський—поширення ліквідації на губерню, підлеглу безпосередньому віданню міністра внутрішніх справ, є зменшення прав останнього. Неймарк—Ліквідаційна Комісія, яко установа не політична, може тільки з формального боку вирішувати питання. Равіч-Щербо—Зі скасуванням закона 1915 р. справу остаточно з'ясовано; нема потреби звертатися за поясненням до Тимчасового Уряду. Грабський—все значіння скасування закона 1915 р. приводить до анулювання виділення Холмщини. Ліквідаційна Комісія—установа не політична, але коли-б вирішувати етнографічні питання, то можна було-б промовляти й про Гродненську губерню,

1) „Холмская Русь“, № 39—1917 г. 2) Із протоколу засідання Ліквід. Комісії. 3) Про поширення закону про міське самоврядування на Польщу, в якому зазначено, що Холмська губ. виділюється зі складу Польщі. 4) Про скасування згаданого закона 1915 р.

й навіть про м. Вільно. Сівік—висловлюється проти того, щоб звернутися за поясненням до Уряду. Михайловський—Для зрозуміння закону потрібно звернутися до волі законодавця; раніш, підчас обмірковування холмського питання, як раз ті члени, що зараз висловлюють формальний погляд, виходили з інших мотивів. Грабський—коли ліквідується Сувалкську губерню, то не можна робити винятку для Холмської; дискусія про етнографію—політична; Комісія не вирішує таких питань. Равіч-Щербо—прихильники ліквідації Холмщини завсіди додержувалися формального погляду й ухилялися від політики. Ледницький—анулювання закону 1915 р. сталося за його ініціативою; до того спричинилося: одіозність виділення Холмщини для польського народу всупереч міжнародньому праву, спосіб видання закону 1915 р. (за ст. 87 основних законів); питання було поставлено ясно, й Тимчасовий Уряд не міг не взяти до уваги усіх боків цієї справи, чому й пояснення зайві. Михайловський—в нього немає уповноважень голосувати по цьому питанню. Зорін—теж. Гусаковський—погоджується з головою Комісії; уся територія—„Царство Польське“—вповні визначена; які-б адміністративні зміни не переводилися, кордони Царства Польського не змінюються; тому наслідки оголошення Тимчасовим Урядом незалежності Польщі падають на усе Царство Польське, й тим більше, що в законі про Ліквідаційну Комісію не зроблено винятків; анулювання-ж закона 1915 р.—зайва ілюстрація правильності цього погляду. Неклюдов—не заперечує, але не має уповноважень до голосування. Хмелевський—теж. Петров—теж утримується від голосування. Равіч-Щербо—пропонує відкласти голосування до одержання представниками відомств інструкцій. Святополк-Четвертинський—не одержують же вони уповноважень по кожному питанню. Грабський—не може міністерство, себ-то орган уряду, давати директиви про те, щоб звернутися до уряду. Михайловський—справа не в відношенні відомств, а в тому, що відомство не знає погляду Правительства, й тому потрібне пояснення. Неймарк—вимагає записати до протоколу, що він від імени польського робочого класу заявляє перед ним, Ліквідаційною Комісією й російським робочим класом, що погляд польської частини Комісії такий же, як і погляд на це правноуповноважених органів революційної демократії й Тимчасового Уряду; тому відношення до цього представників міністерств з'являється неприпустимим, і він лише важає за потрібне схилитися перед ставленням до цього з боку представника міністерства юстиції, до якого він, Неймарк, мав за честь належати. Михайловський—просив занести до протоколу його протест проти вислову Неймарка „неприпустимим“.

До вирішення було поставлено два питання: 1) чи потрібно звертатися до Тимчасового Уряду за поясненням і 2) чи треба відкласти голосування до одержання представниками міністерств належних уповноважень. При тому перше було відхилено більшістю голосів проти 3 при одному, що утримався, а друге відхилено більшістю проти 5. Отже, в звязку з попередніми постановами Комісії, зміст її ухвали 20 серпня 1917 р. зводився до того, що ліквідація торкнеться й Холмської губернії.

Таким чином доля Холмщини в Зімньому Палаці вирішувалася не тільки перевагою усіх польських голосів, але й де-яких російських. Хоча де-хто з останніх, на чолі з представником міністерства закордонних справ Г. Н. Михайловським, і змагався безнадійним мабуть апелюванням до уряду трохи відволікти складну холмську проблему, але у Росіян не було того єдиного фронту, що виявився у польських членів Комісії. А представник міністерства юстиції сенатор Гусаковський, що потім був

у Києві сенатором гетьманського сенату, навіть одержав доволі таки мітингову подяку від польського члена за своє згідне з Поляками ставлення до Холмщини. Хоча в своїй промові в неполітичній установі Неймарк і торкнувся політичних революційних настроїв, але таке демократичне революційне змагання, як орієнтація й самовизначення Холмського народу на Україну, польською половиною Комісії на увагу не бралось.

Наведена постанова від 20 серпня була для холмської справи найголовніша з усіх ухвал Комісії. Тільки 12 жовтня М. І. Корнилович одержав з Маріїнського палацу декрет Тимчасового Уряду про своє затвердження до складу Ліквідаційної Комісії¹⁾ й одночасно з тим повістку на чергове її засідання. А. Р. Ледницький, вітаючи при першій зустрічі його вступ до Комісії, зазначив, що „ми будемо дивитися на Вас, як на представника холмських Українців—громадян Польської Держави“... Отже ясно було, що, після наведених постанов Комісії й на пряму уряду, для холмського делегата фактично залишалася пасивна роль глядача—інформатора й „служби звязку“. На будинку Зимнього палацу, куди вступив делегат Холмського українського народу, прибіта була, мабуть, перша за весь час від його заснування вивіска й ця вивіска глосила: „Ліквідаційна Комісія...“ Засідання відбувалося в великій залі нижніх апартаментів і більш подібне було до засідання якоїсь міжнародної Комісії, ніж до зборів одного з новоутворених революцією відомств російської держави. За столом, накритим червоним сукном, сидів голова Комісії А. Р. Ледницький, праворуч від нього—представники польських громадських організацій, ліворуч—делегати російських міністерств. Представник Холмщини зайняв місце поміж делегатів польського народу. 13 жовтня він проголосив заяву, відповідно до доручення від київського з'їзду²⁾, і додав, що Тимчасовий Уряд не може до установчих зборів відділяти частин російської держави і що декрети в холмській справі того-ж уряду мають тільки умовне папірове значіння, бо політична доля Холмщини остаточно вирішиться на фронті. А. Р. Ледницький відповів на те реплікою в дусі попередніх вирішень Комісії, заспокоюючи, що справа ліквідації Холмської губернії ще не вирішує справи про східні кордони Польщі.

Наступні засідання Комісії відбувалися дуже часто. В них розглядалися питання про ліквідацію різних установ і тільки в незначній частині вони торкалися холмських справ. Перед жовтневим переворотом Ледницький вніс питання про ліквідацію установ Холмської губернії до малої ради міністрів, яка в неповному складі, під головуванням товариша міністра юстиції А. А. Дем'янова, визнала, що й Холмська губернія підлягає ліквідації. Наслідком протесту холмського делегата, а також П. Я. Стебницького, завідуючого національним відділом міністерства внутрішніх справ Плетньова і товарища міністра внутр. справ В. Я. Гуревича, рада міністрів на наступному засіданні мала переглянути цю постанову при обов'язковій участі В. Я. Гуревича. Але політичні події в Петрограді посунулися вже так, що затулили собою і Тимчасовий Уряд, і Ліквід. Комісію, і холмське питання. 25 жовтня холмський представник ще появився офіційно в міністерстві народної освіти, де, під головуванням товариша міністра Н. П. Василенка, мала відбутися нарада в справі ліквідації холмських шкіл, але засідання вже не могло відбутися.

Між тим на Україні майже в той же самий час холмське питання одержало цілком протилежне проти Петроградського вирішення. 12 листопада 1917 р. Центральна Рада, після 3-го свого універсалу, постановила,

¹⁾ Повідомлення Канцелярії Временного Правительства від 11 жовтня 1917 р. ч. 10606.

²⁾ „Холмская Русь“, № 43—1917 р.

що до реального прилучення до України тих частин Холмщини й Підляшшя, де більшість населення українська, холмські біженці і всі евакуовані адміністративно-громадські установи підлягають владі й опіці Генерального Секретаріату України. Спільні з Польщею холмські інституції мали ліквідуватися петербурзькою Ліквід. Комісією за порозумінням з Генеральним Секретаріатом. Таким чином уряд Центральної Ради проголосував приналежність Холмщини і Підляшшя до України і санкціонував постанови київського всехолмського з'їзду. 13 листопада Генер. Секретаріат призначив комісаром Холмщини і Підляшшя обраного тим-же з'їздом К. В. Лоського.

Ці постанови не відносилися до Великої Росії, де знаходилася більшість холмських біженців і де загальнобіженськими справами почали займатися біженські з'їзди. 19—26 листопада такий з'їзд був зібраний в Петрограді під іменем 2-го всеросійського з'їзду біженців. З 280 делегатів на з'їзді було тільки 40 Росіян, Українців і Білорусів; холмського представництва не було. Біженську справу було цілком реформовано. Всі біженці, без релігійних і національних різниць, повинні були на місцях об'єднуватися і утворювати ради. Національні біженські комітети і Татянинський комітет (де справи Холмлян боронив Я. І. Козловський) було закрито¹⁾. Така реформа ускладнялася тогочасною розрухою, за якою утворені радянською владою установи для допомоги біженцям не могли ще як слід розгорнути свою діяльність. Все це поставило холмських біженців, а особливо ті їх організації, що носили конфесіональний характер, в безпорадне становище. При Радочницькому, Турковицькому і Віровському монастирях знаходилися дитячі притулки й школи з масою осиротілих дітей і стариць, яких манашки підбирали підчас біженства. Всі ці інституції залишилися без утримання. Духовна семінарія в Москві, в інтернаті якої було 105 учнів, дітей селян; дяків і священників, не мала грошей на те, аби якось хоч докінчити шкільний рік. Важкі часи настали й для братства, яке в кінці листопада звернулося до М. І. Корниловича з проханням „исходатайствования возможной субсидии, чтобы братство не было вынужденным прекратить подачу помощи холмским бѣженцамъ и оставить ихъ на произволь судьбы в страшную годину государственной и продовольственной разрухи...“ Тоді на поміч холмським організаціям прийшли незначними рештками своїх засобів петроградські „Западно-русское общество“ и „Всероссийское общество попечения о бѣженцах“. Одержування грошей з банку вимагало незвичайних труднощів; після того доводилося їх зашивати в убрання й самому відвозити до братства до Москви.

Необхідно з подякою зазначити прізвища тих людей, що допомагали Холмщині в найскрутніший для біженців час. В 1918 р. в президії „Западно-русского общества“ були: голова П. Г. Бивалькевич і члени: А. І. Корнілова, Д. М. Рогович, Н. Ю. Мацон, А. М. Лілеїв, А. Г. Редько, Н. І. Міхалевський, А. І. Міловидов, А. Г. Лашкарев (а також і М. І. Корнилович). Президія „Всероссийского общества попечения о бѣженцах“ складалася з голови А. Д. Крупенського і членів: А. В. Сабанієвої, Д. Е. Цвілінського, Н. Ф. Фабріціуса і керуючих справами: С. Г. Калініна, А. І. Головіна і Л. А. Пучківського. Ще 12 листопада 1914 р. „Западно-русское общество“ улаштувало концерт М. І. Долюї, а в березні 1915 р.—збирання на вулицях пожертв для Холмщини, Галичини і Західної Русі. Найбільше потрудилися тоді зі складу Общества В. М. Христіанович, акад. А. І. Соболевський, проф. П. М. Жукович,

¹⁾ „Холмская Русь“ 51—52—1917 р.

М. Н. Жукович, Е. Н. Арандаренко, П. Г. Бивалькевич, Д. Н. Чихачов, В. А. Кадигробов, Д. Н. Вергун, М. Мітроцький та інші.

На початку 1918 р., після реквізиції в Москві друкарні холмського братства, припинилося видання „Холмської Русі“, що звязувала холмські організації з розпорощеними біженцями¹⁾. Останньою працею братської друкарні було надрукування першого холмського українського календаря на 1918 р., виданого холмською Просвітою за редакцією її голови А. Д. Павлюка. 5—11 лютого в Москві, в евакуованому з Холмщини Турковицькому монастирі, що містився в „Марфо-Маріїнській обітелі“ (велик. княгині Єлизавети Федоровни), ще відбувся останній холмський з'їзд. Це був єпархіяльний з'їзд духовенства і „мирян“ для виборів єпископа. Обраний був волинський архієпископ Євлогій, що був раніш на Холмщині й перевів відділення її від Польщі. Проти кандидатури арх. Євлогія було подано лише один голос, що вказував на небажаність його обрання для уряду України через діяльність його в 1914—1915 рр. в Галичині. Для керування виборами патріарх командировав архієпископа Гродненського Михайла. Холмську духовну консиситорію з'їзд перереформував на Єпархіяльну Раду з участю й недуховних осіб. Було обрано також представників і на Всеукраїнський Церковний Собор. По закінченні церковних справ зібрання оголосило себе другим Всехолмським З'їздом і вирішувало різні чергові питання біженського життя. З'їзд констатував скрутний матеріальний й тяжкий моральний стан біженців, навів факти польсько-католицької пропаганди серед них, запропонував їм, для одержання від радянського уряду допомоги мати своїх представників в радах робітничих, салдацьких і селянських депутатів, підтвердив постанову київського з'їзду про заборону неорганізованого повороту на батьківщину, визнав за необхідне функціонування духовних шкіл і монастирів, висловив подяку петроградському „Западно-руському обществу“ за його постійну допомогу й доручив петроградському відділові товариства холмян-українців, на чолі якого стояв М. І. Корнилович, нести представництво по біженських справах Холмщини при вищих радянських державних установах, які тоді ще перебували в Петрограді²⁾.

Після жовтневого перевороту діяльність Ліквідаційної Комісії фактично припинилася. В січні 1918 р. було утворено радянський комісаріят в польських справах; до його завідування мали перейти усі евакуовані з Польщі установи³⁾. В кінці 1917 р. й до половини 1918 р. холмський делегат ще не раз заходив до колишньої Комісії й до самого А. Р. Ледницького за інформаціями в справі повороту біженців. В червні 1918 р. Ледницький, що вже був тоді представником регентської ради польської держави, радив М. І. Корниловичу увійти до складу польської організації повороту біженців. Але справу повороту холмських українців вдалося тоді налагодити за допомогою українських громадських і консульських організацій.

26 січня 1918 р. Центральна Рада склала в Бересті з центральними державами мирову угоду, за якою Холмщина й Підляшша відходили до України. За підставу для такої постанови були резолюції всехолмського з'їзду від 25—27 серпня 1917 р. в Києві про самовизначення холмського народу, що складав більшість населення цих країн. Таким чином, ці резолюції холмського з'їзду одержали до певної міри міжнародне визнання. Після того весною почався стихійний поворот холмських біженців на батьківщину. Особливо трудно було вирушити з місця тим з них, що оселені були на Великорусі, бо їх відділяв від України кордон. Але тоді по біль-

1) „Холмская Русь“, № 51—52—1917 р. 2) Протоколь Засѣданій Съѣзда 5—11 февраля 1918 г. 3) „Dziennik Narodowy“ (Petrogradski), № 118—1918 г.

ших центрах утворилися українські консульства. Петроградське консульство витворилося з українського національного комітету, в складі якого був і холмський делегат. За допомогою консульства вдалося організувати щоденну відправку потягами з Петербургу до кордонів України валки холмських біженців з тим, щоб звідти вони добиралися до Холмщини. День від'їзду першої валки в 40 душ на чолі з проф. Д. А. Зіньчуком і прот. М. Левіцьким був великою й радісною урочистістю для Холмян Петрограду й його округи. В Удільній на подвір'ї холмського Радочницького монастиря, у ігумені Афанасії, відбулися загальні збори біженців¹⁾. Сприводу голоду люди збиралися зі своїми харчами й ділилися з тими, хто нічого не мав. Біженці умовлялися до подорожі, прощалися й молилися. Підібрані монастирем підчас біженства розгублені батьками діти холмських селян співали їм рідні пісні...

Після повороту з Київа делегата від холмського братства архим. Смагда, почали вирушати на Україну, з наказу архієп. Євлогія, московські церковні організації Холмщини, а разом з ними й громадські інституції. За посередництвом М. І. Корниловича, А. Д. Крупенський дав від „всеросійського общества попеченія о бѣженцах“ 40.000 руб. на переїзд братства, семінарії й інших організацій й 1000 р. асигнував на Просвіту. Де-яку суму на переїзд видало й „западно-руське общество“, а московське українське консульство призначило потяги. Вкупі з холмськими установами потягнулися й холмські біженці Москви й її району. Що-ж до маси холмських біженців, розкиданих по цілій Росії, то вони сунули до дому через Україну стихійно: заповняли вагони потягів, йшли пішки, їхали на підводах. Їх без перепусків й пашпортів часом виганяли з вагонів; вони висипалися й знов влазили, й знов їхали...

На Україні з ранньої весни біженці обивали пороги біженських комітетів і німецьких комендатур. Місяцями марнувалися вони по вокзалах, на полі при залізницях і в різних бараках, очікуючи можливості від'їзду на батьківщину. Надзвичайно болюче вражало їх те, коли їх сусіди, польські біженці, за організованою допомогою польських комітетів, на їх очах виїжджали до Польщі. Тоді, під впливом тяжких переживань, дехто з холмських православних українців йшов до польських комітетів, записувався на поляка й навіть приймав католицтво. Такі факти траплялися в Харківській губернії²⁾, й по інших місцях, але вони носили одиничний характер. Обраний київським з'їздом на губернського комісара К. В. Лоський не дочекався затвердження від Тимчасового російського Уряду й був призначений на цю посаду Генеральним Секретаріатом України; але фактично, займаючи посаду при Секретаріаті, комісаром майже не був. Потім гетьманський уряд призначив губернським старостою Холмщини, Підляшшя й Полісся не холмянина, а відомого діяча Союзу Визволення України А. Ф. Скоропис-Іолтуховського з місцем перебування в Бересті, де німецька окупаційна влада допустила Українців до де-яких галузів урядування. До складу староства входили Володавський, Більський й Константинівський повіти Підляшшя, Берестейський, Кобринський й Більський повіти Гродненщини й Ковельський повіт Волинського Полісся. На Холмщину-ж, яка була окупована Австріяками й де найбільші впливи мали Поляки, Українців не пускали.

В Бересті ж знаходилися два члени холмського губернського виконавчого комітету й комісар народньої освіти К. Р. Дмитріюк з учителями

1) „Петроградській Церков. Епарх. Вѣстникъ“, № 17—1918 г. 2) Донесення учителів Лук'яновича й Романюка до холмської учительської спілки 24.VIII—1918 р. (Архів Учебної Дирекції).

до 460 чоловіка¹⁾, які бралися до навчання в зруйнованих школах. Для учителів функціонували в Бересті в цитаделі курси українознавства; вони існували на кошт гетьманського міністерства освіти; продукти відпускали німці²⁾. На 1 листопада 1918 р. викликалося до Берестя всіх біженців-вчителів, хто тільки міг приїхати³⁾.

На Холмщині й Підляшшу, після примусового опущення країни, залишалися старенькі священники Платон Верешко й Власій Врубель, дяки С. Клоницький і В. Козловський, ієроманах Іов, 70-літній схіманах Яблочинського монастиря Сосипатр та ієроманах Борис. Двох останніх було відправлено у полон на Угорщину⁴⁾. Тимчасово відвідували свої парафії на Холмщині й поверталися назад священники Андрій Бойчук, Микола Романів, А. Громадський і ин. В 1918 р. туди просунулися разом з біженцями 29 священників, але їм було заборонено церковні відправи й не повернено парафіальних домів; де-кого з них окупаційна влада арештувала й вислала. Холмська єпархіяльна рада⁵⁾ в Києві командувала на Холмщину своїх членів А. Громадського, Іоанна Левчука й В. Козловського, а заступник холмського архієрея єпископ Діонісій звернувся був до польського уряду з вимогою про визнання прав для православної віри в Польщі⁶⁾. Потім єп. Діонісій переїхав з Києва до Кременця, куди також перебралася й холмська духовна семінарія.

Сумні картини показалися біженцям на батьківщині. Більше, ніж половина ріллі на Підляшшу була не поорана; вона поросла травами й дикими рослинами. На місцях спалених сел росли березки. В селах, що заціліли від огню и руїни, було оселено євреїв з міст і мешканців прифронтної лінії Мінської й Волинської губернь. Ті й другі ступнево знищували будівлі й паркани на опал. Спалене повітове місто Володаву відбудовано було з матеріалів, що взято було з розібраних сільських будинків. Вся влада на Підляшшу знаходилася в руках німецьких військових комендантів. З 1915 р. німці допустили культурно-просвітню діяльність Союзу Визволення України, який заводив школи, розповсюджував українські книги й в Білі видавав газету „Рідне Слово“. Гірше було становище на Холмщині, де фактично урядували Поляки. На осадах відсутніх Українців було оселено польських колоністів з центральної Польщі. Не допускалося ні українських шкіл, ні української інтелігенції й духовенства з Галичини. Були позакривані церкви, частину яких використано для інтенданських складів. Все робилося для спольщення українського населення, але маси твердо трималися своєї національності й віри. Крім окремих випадків, вони, за браком священників, родилися, женилися й вмирали без релігійних обрядів й не зверталися до ксендзів. Довго не впускалося біженців, що сотнями тисяч стояли на порозі рідної землі⁷⁾.

Після постанови Берестейського мирного договору відносно прилучення Холмщини й Підляшшя до України, за протестом Поляків, було підписано додаткову умову про можливість пересунення західньої границі України в Холмщині на схід від лінії, яку вказано було в Бересті, себ-то на користь Польщі. Радянський уряд Росії, в своїй відозві до робітників і селян, літом 1920 р., запропонував Полякам вигідніші для Польщі гра-

1) Відомість платні за січень 1919 р. 2) Звідомлення про відкриття 3-ї зміни курсів від 1/XII. 1918 р. 3) Відозва до вчителів комісара освіти й вчительської спілки. 4) Лист єпископа Серафима до обер-прокурора синоду від 4/V 1917 р. 5) Головою Ради був О. Мільков, членами: А. Громадський, Н. Ганкевич, Є. Жовтовський, А. Павлюк, В. Козловський й инш. 6) Докладна записка до єпископа Діонісія від холмської духовної колегії 18/31 грудня 1918 р. Повідомлення контори собору єпископів України 22/XII. 1918 р. № 89. 7) Повідомлення холмського виконавчого комітету — „Раннее Утро“ (Московське) № 112, 116—1918 р.

ниці Холмщини, ніж то було передбачено так званим варіантом лорда Керзона. Нарешті польсько-російська війна й ризька мирова угода остаточно закріпили Холмщину й Підляшшя за Польщею.

Хоча надії холмського народу не збулися, все-ж частина холмської інтелігенції й особливо духовенство, вчителі й дехто з урядовців—повернулися разом з народом за Буг. Але більша частина культурних сил не могла виїхати, то за браком грошей і підповідних дозволів з боку Польщі, то не передбачаючи можливості добути там в польських умовах прожиток.

Всі холмські школи, крім духовної семінарії, що осіла в Кремінці, залишилися в Росії. Холмська гімназія залишилася в Ростові над Доном; інші школи або закривалися, або переформовані відповідно до потреб СРСР. Також не повернувся ані один з монастирів, крім Яблочинського на Підляшшу, який фактично майже не припиняв своєї діяльності і настоятель якого архімандрит Сергій два рази в 1918 р. відвідував свій монастир.

Фатально склалася доля Турковицького з Грубешівщини монастиря, що енергійно прямував до повороту на батьківщину. Ігуменя Магдалена (Горчакова) з під Москви переїхала з 40 манашками і коло 40 осиротілих дітей холмських під Житомир до Тригорського монастиря. В ньому було тільки 8 манахів і тому було почате клопотання про тимчасову передачу біженкам-турковичанкам до користування Тригорського монастиря. Там думалося утворити тимчасовий холмський осередок для зв'язку між біженцями й Холмщиною. Думалося також зібрати до нього деякі розпорошені евакуовані культурні цінності, або хоч відомості про них, щоб холмський нарід міг згодом перевезти їх за Буг. Але ці плани, розуміється, не сподобалися настоятелеві монастиря Волинському єпископові Аверкію. На деякі його заходи Холм'яни тоді скаржилися до патріярха Тихона, і той наказав Аверкієві опікуватися манашками і навіть погрожував йому переводом до іншої єпархії¹⁾. Після смерти Магдалени справа перейшла до Київського „священного синоду єпископів усієї України“, в якому засідав і рідний брат Аверкія, чернігівський єпископ Пахомій. Виявилось, що останній приймає жваву участь в розборі скарг на свого брата. За протестом М. І. Корниловича й Е. М. Вітошинського, Пахомія було усунено від „розправи“ над діяльністю Аверкія. Боротьба з архиереями закінчилася тим, що турковичанки Тригир'я не одержали, але на деякий ще час утрималися на його „скотнім дворі“... Так цей монастир розпорошився на шляху повороту до Холмщини.

За час біженства розпорошено було по Росії евакуоване культурне багатство Холмщини, як церковно-археологічний музей, бібліотеку, друкарню²⁾, архіви, церковні речі, дзвони й т. п. В архівах було багато матеріалів, важних до історії країни. Музей містив в собі історію унії й історію боротьби православія з католицтвом; в ньому було, між іншим, 407 стародруків. Усі холмські установи й школи мали свої досить цінні бібліотеки. Коли біженці, підчас голоду й горожанської війни, посунули за Буг, усі речі залишилися без авторитетних господарів. З другого боку революційні декрети й адміністративні розпорядження на місцях поставили під сумнів саме право власності на ці речі холмського народу й його установ. В радянському союзі не залишилося ніякого холмського представництва, а попередні представники, як колишні делегат до Ліквід.

¹⁾ Повідомлення 21/VI 1921 р. ч. 917. Також 23/IX 1920 р. ч. 221. ²⁾ З обіжника м-ва Ісповідань до Єпарх. Консисторії від 12 червня 1918 р. під ч. 663 видно, що було вирішено звернутися через мирну конференцію до Російського уряду про повернення холмської друкарні й паперу, або грішми 500.000 карбованців.

Комісії, втратили свої уповноваження: Голод і брак коштів не дали можливості утворити якийсь холмський осередок, а надія на Турковицький монастир, як вище згадувалося, не здійснилася. Революційні закони вимагали реєстрації культурного майна, що тимчасові охоронці його не завжди виконували. Тоді виникали конфіскації, а також судові справи, як, наприклад, в Могилеві на Дніпрі, Дмитрові Моск. губ. й по інших місцях. Часом судові й адміністративні установи визнавали холмські речі за безхазяйні. Бувший холмський делегат подавав з приводу того відповідні заяви, апеляції й т. п. В справі Могилевській виступала й Українська Академія Наук. Де-що з культурного майна Холмщини попало до радянських державних музеїв, бібліотек, архівів; де-що невідомо де знаходиться; а найбільше через несприятливі умови загинуло.

За час біженства на терені бувшої Росії, від Буга до Сибіру й Туркестану, утворилися цілі кладовища біженців і їх дітей. Також закінчили життя: член державної думи А. С. Будилович, лікар С. С. Флорінський, ігуменя Магдалена Горчакова, голова президії київського всехолмського з'їзду А. Г. Василенко, професор редактор календаря холмського братства Е. В. Лівотів, професор, член ради братства Г. А. Ольховський, комісар освіти Холмщини, Підляштя й Полісся К. Р. Дмитріюк, член всеросійського церковного собору від Холмщини й голова останнього холмського з'їзду в Москві Емеліян Бекаревич, член Центральної Ради від Холмщини Антоній Матеюк і 15⁰/₀ священників. Серед останніх: К. Левіцький, Ю. Попель, Д. Волкович, В. Якубовський, А. Жуковський, І. Макар, А. Сальвіцький, Л. Урбан, А. Драчинський, Ф. Михайловський, К. Шулькевич, І. Білянський, К. Герасимович, І. Рожанський, М. Лопатинський, В. Врубель, І. Корженевський, С. Желіховський, І. Яскорський, Л. Янковський, К. Кублі, П. Бренкевич, В. Лукасюк, І. Камінський, Г. Кадей, О. Хром'як і др. На Холмщині за той же час померли священники П. Верешко і Ф. Чучман ¹⁾).

Ось що поки можна сказати про життя 300-тисячного холмського українського народу на примусовому вигнанні. Кинутий з рідного краю в російське море, він не розплився й не втопився в ньому, як того сподівалися в Польщі, й не осів на Волзі або в Сибіру, як гадав Рорбах. Ця невеличка горстка простого бідного народу, без верхів, без аристократії, без капіталів, залишена наприкінці своїми офіційними проводирями, мала своє особливе життя й свої ідеали. Їй довелося витримати боротьбу не тільки за фізичне існування, але й за лице рідного краю. Його нечисленна інтелігенція боронила його й підтримувала в ньому культ батьківщини. Головну небезпеку було усунено і найголовніші завдання досягнуто. Нарід урятовано від цілковитого розпорошення й обезличення, і він, хоч знесилений і з великими втратами, переступив, з частиною своєї національної інтелігенції, пороги рідного краю...

Оглядаючи діяльність останньої, не можна обминути одної з немалих організаційних її помилок. Призвичаєна до урядової опіки, вона й в незвичайних умовах свого вигнання продовжувала мислити за старими шаблонами. Так довго й зайво тратився на початку революції час на утворення посади холмського губернського комісара. В кандидатах недостатка не було: московська колонія вибрала К. Р. Дмитріюка, київська К. В. Лоського, лубенська й білгородська М. І. Корниловича, казанська—Бочило. Кандидати обиралися часом без їх відома й згоди. Московська колонія ставила навіть умову, що кандидат повинен бути обов'язково селянського походження.

¹⁾ На жаль, за знищенням архівів не вдалося скласти списку народних вчителів, що загинули на вигнанні.

Між тим найголовнішою потребою біженського часу було поглиблення й поширення процесу збирання розпорошених Холмян і матеріальна допомога. Таким збирачем Холмсько-Підляшської Русі міг бути якийсь диктатор, а не губернатор, або урядовець, хоча б з революційною комісарською назвою, бо Холмська губернія в біженстві не мала своєї території, а після революції поміж урядами України і Великоросії, де найбільше було біженців, увесь час не було згоди і навіть доходило до ворожнечи. Польські впливи в Петербурзі були такі великі, що не могло бути надії, що Поляки допустять до призначення українського комісара. Значить, для успіху справи треба було увійти з ними у якесь порозуміння, до чого жадних спроб зроблено не було.

Отже утворення на початку вигнання міцної широкої чисто холмської громадської організації допомоги біженцям могло-б тоді й, без порушення складних і делікатних питань політичних, виконати всі негайні потреби часу. Скромний прецедент такої установи був при братстві в формі утвореного, за часи управління єпископа Володимира Білостоцького, комітету допомоги біженцям¹⁾. Треба було тільки поширити його, надавши йому такі функції, які існували у грандіозних польських біженських інституцій. Тоді той флігельок, десь на московських задворках, де містилися головні організації Холмщини, не був би символом долі Холмян в серці Матері Росії. А так без користи потрачено було багато часу, на комісара в Великоросії не дочекалися, а через те й на Україні він з'явився з великим опізненням...

Історія засудить ту божевільну думку колишніх опікунів Західньої Русі, що вирішили боротися з ворогом, зганяючи людність опущеної військом країни. Через те холмським масам хресний шлях біженства приніс невичерпане море руїни, лиха, хороб, голоду, страждань і смерти, що слідом косила Забужну Русь...

Друга половина біженців рушила назад в 1919 і 1920 рр. підчас голоднечі. Голод ставав за... союзника до прискорення повороту. Босі, голодні, обірвані, почорнілі, як засохле дерево, вони місяцями пробивалися потягами, вичікували відправи на реєвакційних пунктах, їхали підводами й сунули пішки.

На возах сиділи малі діти, а понад них було розтягнене полотно, як на циганських фурах. Інші везли діток на ручних тачках. Добравшись до Київ, вони, після переправи через Дніпро, пробіралися Подолом до Лук'янівки, де запитували дорогу до Берестя... Так це було незвичайно, що люди в ХХ віці у Києві питають дорогу до Берестя, ніби до якоїсь Боярки або Борщагівки... Перехожі Кияни, теж голодні й босі, оточували їх, клали їм на руки радянські гроші, зітхали, жалуючи їх, і разом з ними плакали...

Люди, як перелітні птахи, знесилені тяглися до рідного Буга, пробиваючися через різні військові фронти, а імена своїх попередніх опікунів—винуватців їх вигнання й руїни—згадували з прокляттям і заклинком до Божої кари.

Люди йшли, втративши надію на Росію, чарами якої їх виховували на протязі століття. Люди сунули на захід, махнувши рукою на схід...

Сльози радості показалися в їх очах, коли, нарешті, після незвичайної подорожі, перед ними з'явилися надбужні зарослі. „Дивіться, Буг, Буг!“²⁾ Це дійсно був той самий незмінний, добрий, старий Буг, що на протязі 5 літ їх вигнання був предметом їх найкращих мрій... Недарма ще здавна його називали Богом... Далеко не всім біженцям було суджено знов побачити його!..

1) „Холм. Русь“ № 35, 36—1917 р. 2) З листів біженців.

Іх стріли тисячі ластівок, що гніздяться по піскових кручах берегів Буга. А за Бугом... знов почалося для них життя чайки-небоги, що вивела діток при битій дорозі...

Подав Михайло Корнилович.

Невиконане побажання Марка Вовчка.

Марко-Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська, Марковичка за першим чоловіком), вийшовши вдруге за М. Д. Лобач-Жученка, прожила останні роки свого життя в маленькій садибці свого другого чоловіка під Нальчиком (тоді Терської, тепер Кабардинсько-Балкарської автономної області). Тут вона й померла 28 липня ст. ст. 1907 року, і в сій же садибі в городі похована. Вмираючи вона заповіла, щоб її труну перенесено на Україну, а садиба, де вона прожила свої останні роки, щоб служила культурним українським завданням. Сповняючи се побажання своєї дружини М. Д. Лобач-Жученко звернувся до українських культурних установ і до товариства „Просвіта“, до „Українського Наукового Товариства“, „Редакції Літ.-Наук. Вістн.“ то що. Але звісна річ, в яких умовах жили тоді, в 1908—1914 рр. сі установи і все українське громадянство. Залізний обруч царського режиму стискав українське життя все тісніш, поставивши зоїм завданням задавити його на смерть; українське громадянство мусіло концентрувати всі свої зусилля коло найбільш елементарних завдань національного існування, і сповнення останніх побажань Марка Вовчка відкладаються з місяця на місяць, з року на рік,—а там прийшла війна, розгром українського життя, революція з її негайними справами, горожанська війна, голод і т. д., і т. д.

Але М. Д. Лобач-Жученко не забував заповіту своєї дружини і не переставав нагадувати його українському громадянству при кожній нагоді; і минулого року він вирушив „ходока“ до Київа, доручивши йому віджити цю справу, що ставала все більш пекучою. Бо садибу, де жила й почилла наша покійна письменниця, підчас революції реквізовано, потім муніципалізовано, в садибі уряджено майстерню для виробу шкіри і т. д., могилу знищено, штахети забрано на паливо, хрест вирвано з постаменту, самий постамент розбито, і т. д. Прикладаючи всі зусилля, щоб одстояти могилу від останнього знищення, М. Д. Лобач-Жученко спільно з сином покійниці, Б. О. Марковичом (тепер професором Ломоносівського університету в Москві), разом старалися заінтересувати громадські установи долею цілої садиби, що призначалася Марком-Вовчком і її дружиною на культурно-освітні завдання, а стала місцем розплоду свиней і всякої іншої тварини. Місцева преса також нагадувала „Українським народам“ сумну долю сього останнього пристановища великої української письменниці. Кінець кінцем сього року Академія Наук вислухавши доповідь у сій справі нинішнього редактора листів Марка Вовчка О. К. Дорошкевича, постановила зайнятись сею справою і звернутися до різних установ: Укр. Науки, Ц. Б. наукових робітників, Наркомздоровля й ин., просячи прийняти в свій захист садибу й могилу покійної письменниці та допомогти сповненню її передсмертних бажань. Укр. Наука в сій справі дійсно удалася до Раднаркому Кабардинсько-Балкарської області й одержала, скільки нам відомо, її повну згоду що до повернення садиби покійної письменниці на культурні завдання—але саме призначення сеї садиби ще зістається не призначеним.

Редакція „України“ друкуючи останню фотографію Марка Вовчка¹⁾,

¹⁾ Вона була знята за рік до смерти в її городчику.

передану їй від дружини покійниці разом з проханням нагадати українському громадянству сю справу, звертається з гарячим поклоном до установ і організацій України: не занедбати її і не дати проминути двадцятиліттю смерти великої нашої письменниці без сповнення її останнього побажання: нехай тіло нашого „кроткого пророка“ спочине в рідній землі й її останнє пристановище буде пристановищем всього того доброго, світлого, людяного, чим була перейнята його творчість!

М. Гр.

Остання фотографія Марка-Вовчка
знята за рік до смерти в горіді її садиби.

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році.

Бібліографічний огляд.

Після тяжкого п'ятиліття занепаду культурного і зокрема наукового життя на Україні, наслідком горожанської війни, голоду, пошестей і т. д., сприятлива сільсько-господарча кон'юнктура 1925 р. привела до раптового піднесення економічного, а з ним і культурного життя. Бюджети 1925/6 рр. були зложені з дуже оптимістичною тенденцією і Пленум УкрНауки, що мав, в звязку з сим, зимою 1925/6 року начеркнути схему і плани науково-навчальної і науково-дослідчої праці на наступне п'ятиліття, був перейнятий енергією руху—як се ми були й одмітили на сторінках нашої часописи (Україна 1926. кн. I). А хоч сей оптимізм не вповні себе оправдав, за тим як не вповні оправдала себе економічна кон'юнктура, і засоби науково-дослідчої і науково-видавничої праці в дійсності випали значно слабше, як то думалось і говорилося на тім пленумі, все таки ся динаміка розвою, так би сказати: авансом надій, виявила себе дуже сильно, і рік 1926 зазначився в сій праці дуже яскраво та підніс її криву високо над рівнем попередніх літ. Збираючи разом те, що дала науково-дослідча і видавнича праця в Радянській Україні і поза її межами сей рік дав в сфері української науки дуже значні досягнення, вперше по довгих літах, і редакція „України“, як органу наукового українознавства, вважала своїм обовязком зафіксувати ці досягнення, хоча-б у головних зарисах. Нарада співробітників, скликана в сій справі 19 квітня, виявила дуже сприятливі настрої до сього пляну. Такий підсумок був признаний дуже бажаним, як з становища читачів „України“ і завдань інформації місцевих і закордонних установ, що їх вона інформує про стан і напрями української наукової продукції, так і з становища самих учасників сеї наукової праці, які живо відчують потребу такого підсумку і перегляду, щоб здати собі справи з ріжних ухилів, прогалин і дефектів сеї праці. Ряд наших визначних дослідників спеціалістів: академиків, професорів вищих шкіл і наукових співробітників Академії та інших наукових установ, взяли на себе спорядження коротких оглядів наукової літератури 1926 р. в своїй спеціальності. Сі огляди, зачитані на двох засіданнях Історичної Секції Академії, 5 і 19 травня, зібрали величезну аудиторію, і дискусія з приводу їх ясно виявила, наскільки потреба в такім перегляді існує в широких кругах учасників нашого наукового життя. Але виявилось також і те—наскільки трудно вложити такий огляд в тісні рамці нашого журналу. Хоча огляди склалися тільки в великих групах дисциплін, можливо коротко і схематично, зберігаючи час і місце, все таки вони значно вийшли за межі тих розмірів, які Редакція початково вважала можливим їм надати, виходячи з загального плану журналу. Виявилась неможливість змістити в одній книжці огляд наукового руху в межах Радянської України, як се з початку планувалось—призначаючи другу книжку на огляди зробленого за межами Радянської України. Виявилось неминучо, як у всякому почині, також певна неоднотайність

в способі трактування матеріялу. Вона, розуміється, вигладиться на дальшій роботі—коли її продовження взагалі буде признане доцільним і відповідним в рамках „України“. Може видасться за краще видавати такий огляд в формі окремого щорічника? Може признається за доцільніше обмежитися в рамках „України“ самими дисциплінами соціальними—ближчими соціальної стороні українознавства, котрій головніше (хоча й не виключно!) присвячує свою увагу „Україна“? На сі питання ми раді б почути гадки наших співробітників і читачів, а тут тільки коротко пояснимо ті мотиви, якими водилася Редакція, даючи теперішню форму сим оглядам.

В поняттю українознавства науки соціальні і природничо-технічні та практичні так тісно сплітаються несчисленими переходами, що розлучити їх і потягнути між ними різку і виразну границю не так легко.

В рамках чергових книжок „України“ здійснити такий огляд, особливо на перший рік, здавалося лекше, ніж доходити для його здійснення відразу окремого тому.

При доволі широкім розповсюдженню „України“ в масі інтересованої публіки (особливо таким, яке вона мала до підвищення передплати—що сильно відбилося на сім розповсюдженню, як то й передбачала редакція, силкуючися всяко стримати Держ. Видавництво України від сього підвищення)—сі огляди можуть поширитися далеко більше, ніж виходячи в формі окремого щорічника.

План нинішнього року такий: дати в двох або трьох книжках огляди наукової літератури Радянської України, потім огляд наукової продукції поза її межами: в Союзі і поза його границями.

Державне Видавництво дало змогу здійснити його додавши, в заміну підвищеної передплати, по півтора аркуші на книжки III-VI „України“. Решту місця здобудеться, стиснувши для сього відділи критики і хроніки.

План дальшої роботи виясниться після закінчення нинішнього огляду. А тимчасом Редакція складає щиру подяку всім шановним учасникам того імпровізованого бібліографічного гуртка, що взяли на себе сю працю. Порядкуванням її близче займався секретар Редакції й член президії Історичної Секції Ф. Я. Савченко.

М. Грушевський.

Історична література. Література з української історії на Радянській Україні складає за 1926 рік поважний реєстр, переважно статтів, а те й більшого розміру монографій, що виходили окремо або друкувалися в наших періодичних наукових виданнях.

Оглядаючи видавничі результати праці українських істориків, треба насамперед відзначити надзвичайно відрадний факт, що стався саме 1926 р. це—відновлення археографічної діяльності. Маємо два нових видання Археографічної Комісії при Укр. Акад. Наук. Перше це: „Пам'ятки Українського письменства“ т. I, де уміщено Самійла Величка „Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками“, відомий твір, що звичайно називався літописом, хоч літописної форми не має, а навпаки уявляє з себе добре систематизований матеріял в прагматично-історичному вигляді.

Одночасно із цим томом вийшов перший том „Українського Археографічного Збірника“, що розпочала видавати теж таки Археографічна Комісія. В збірнику маємо такі матеріяли: В. Щербина „Документи до історії Києва 1494—1835 рр.“, де зібрані, здебільшого із друкованих вже джерел, акти до історії київського самоврядування. Акад. М. Василенко—„Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв.“ Зміст цієї збірки, що складалась на протязі довгої праці автора її, як сам він признається, доволі ріжноманітний і навіть випадковий; документи торкаються економічної та соціальної істо-

рії Гетьманщини, а також і її правового устрою. В передмові до збірки маємо інтересні думки що до діяльності Гр. Полетики, як матеріал „для того, хто остаточно вирішатиме питання, чи можна вважати Г. А. Полетику за автора Історії Русов?“ Далі йде подана К. О. Лазаревською „Книга Глухівського цеху калачницького“ та подана О. Ю. Гермайзе „Записка об украинском движении за 1914—16 годы“, складена департаментом поліції.

До археографічних видань треба віднести ще й надзвичайно цінну публікацію відділу мистецтва Археологічного Комітету УАН, що належить покійному В. Модзелевському: „Гути на Чернігівщині“; праця складається з великого числа документів до історії гут на Чернігівщині; матеріал систематизовано й додано коментарії, що дорівнюють до справжньої наукової розвідки.

Дослідницькі роботи українських істориків видавалися переважно в Києві та Харкові, але треба з приємністю відзначити, що й інші культурні центри України робили спроби організувати видання творів місцевих учених. Видання, що містили в собі історичні праці на протязі 1926 р. були: В Києві:

1) „Записки Історико-філологічного відділу Укр. Акад.Наук“ кн. XI.

2) „Україна“ (вийшло 6 номерів, 5 книжок, загального числа кн. 16—20).

3) „Науковий Збірник Історичної Секції УАН“, що продовжує собою відоме видання „Записок Українського Наукового Товариства в Києві“; 1926 р. вийшли два Збірники за р. 1925 та за р. 1926, інакше тт. XX та XXI колишніх Записок Наукового Товариства.

4) Видання порайонних комісій Історичної Секції—вийшов I-й великий том Київської комісії під назвою: „Київ та його околиця“, і її ж заходом окремих том „Нових студій з історії Києва“ В. І. Щербини.

5) „Праці Комісії по виучуванню західно-руського та українського права“, в. II.

6) Збірник праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні. Вийшла одна книжка під назвою „Декабристи на Україні“.

7) Видання Київського Іст. Парт'у, що випустив збірник „1905 рік на Київщині“ та низку окремих брошюр, присвячених історії революційних подій.

8) Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві, т. I.

В Харкові: в першу чергу треба назвати:

1) Праці харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. Вийшло дві книжки: „Науковий Збірник“ ч. 2—3, та ч. 4, присвячене декабристам на Україні.

2) Видання укр. Центр Архіву. Вийшла одна книжка, присвячена декабристам.

3) „Летопись Революции“, журнал Іст. Парт'у, вийшло 6 NN, 5 книжок.

З видань інших культурних центрів України, де знайшли собі місце праці українських істориків, треба в першу чергу назвати Ніжинські та Полтавські Записки Інституту Народної Освіти. Ніжинський Інститут 1926 р. перейшов з гектографованого способу на друкарський і тому VI-та книга „Записок“ становить поважний том з цікавим науковим змістом. Полтавські „Записки“ і досі на жаль виходять не з друкарні, а з шклографічного апарату в тиражі 75 примірників, між тим як містять вони надзвичайно цінний науково-історичний матеріал, що ні в якому разі не повинен відразу обертатися в якусь неприступну бібліографічну рідкість. Про інші провінційальні видання мова буде згодом.

Переходячи до огляду самої літератури, приходиться вже наперед сказати, що увага істориків спинялася далеко не з однаковим інтересом на різних епохах української історії та на різних питаннях її. Так, питанню часів до-слов'янських на українській території і слов'янського на Україні розселення присвячена одна тільки стаття ак. Мих. Грушевського, як вступна стаття до збірника „Київ та його околиця“, під назвою „Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла“.

Питанням зв'язаним з князівським періодом нашої історії присвячено так само небагато розвідок. Маємо роботи: О. л. Андріяшева, історика із школи В. Антоновича, що по довгім антракті ізнову береться до Українських студій. Йому належить „нарис колонізації Київської землі до кінця XV віку“, друкований в тому самому Збірнику, що і стаття акад. Грушевського. Стаття носить характер зводу уже відомих і використаних іншими ученими даних і наближається до більш самостійного досліджу там, де автор переходить до пізніших часів Литовського періоду на Україні.

Нові, і цінні, помічення в сфері матеріальної культури Київської Русі приносить з того-ж таки збірника студія Іполіта Моргілевського: „Київська Софія в світлі нових спостережень“.

Історик права проф. М. Максимейка, автор дисертації про Руську Правду, не покидає інтересу до цього пам'ятника права і присвячує йому роботу: „Система Руської Правди в її поширеній редакції“. (Праці Комісії для виучування історії зах. рус. та Укр. права, в. II).

Ще можна назвати низку праць, що на межі стоять історії та історії літератури. Це, по-перше, велика робота ак. В. Перетца: „Слово о Полку Ігоревім—Пам'ятки феодальної України-Руси XII віку“, де в передмові та в коментарі маємо чимало думок про феодальне оточення, на якому виріс славний твір, та досліджено еволюцію літописних описів Ігоревого походу на Половців.

Далі йдуть статті Вяч. Ржіги „Ярослав Осмомисл в „Слові о полку Ігоревім“ (Київ. Наук. Зб. за 1926 р.) і Арк. Лященка „Сага про Олафа Трігвассона й літописне оповідання про Ольгу“ (Україна“ кн. 4).

Період литовський української історії теж не викликав живішого інтересу в українських істориків. З надрукованих праць присвячених цьому періоду можемо назвати:—посмертну рецензію проф. М. Володимирського-Буданова на роботу Малиновського „Рада Вел. Кн. Литовського“ (Зап. Соц.—Екон. Відділу УАН, т. IV).

Проф. О. л. Грушевський, що дав чимало розвідок саме з литовського періоду, видрукував одну статтю: „З київського ратушного господарства XVI віку (Збірник „Київ та його околиця“).

Близька до цієї роботи і стаття Тетяни Франюкової, що дебютувала в „Зап. Іст. Філ. Від. Ак. Наук“ статтею „Ратушні землі в В. К. Литовському в XVI—XVII вв.“.

Цікава робота була задумана Ів. Балінським, що так передчасно помер на весні цього року, про польсько-литовський та український феодалізм. Покійний дослідник успів видрукувати тільки перший розділ своєї праці, присвячений бібліографії питання про феодалізм в Польщі („Нариси з історії феодолізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні“, I „Феодолізм в Польщі“—Праці Комісії для виуч. іст. з. р. та укр. права В. II).

По історії культури цього періоду треба відзначити вип. I п'ятого тому „Історії української літератури“ ак. Мих. Грушевського. В цій роботі маємо поруч з аналізом культурного (літературного) життя на

українських землях в литовсько-польські часи, ще й майстерню характеристику торговельного капіталізму на Україні, яка особливо цінна в наші часи марксістського інтересу до історії.

Для періоду польсько-козацького, так само, як і періоду козацької революції на Україні випадково не з'явилося жадної праці: випадково очевидно, бо студії над цими часами велися, але переважна більшість праць, що була видрукована 1926 р., присвячена часам пізнішим, а саме економічній та соціальної історії Гетьманщини.

Питанням державного господарства Гетьманщини присвячена стаття Руднева „Фінансовий стан України за Петра“ (Київ. Наук. Зб. за 1925 р.), що подає цінний цифровий матеріал з архівів Харкова зачерпнутий.

Широко й інтересно ставить проф. П. Клименко проблему „Міста й територія на Україні за Гетьманщини“ (Зап. Іст. Філ. Від. УАН, кн. 7—8).

Низку розвідок з соціальної історії гетьманщини опублікував проф. Ол. Грушевський: „Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—1660 рр.“ (Київ. Наук. Збірник за 1926 р.). „Перші гетьманські універсали“ („Записки Іст. Філ. Від. УАН“, кн. 7—8). „З побуту старшини XVIII ст.“ („Київ. Наук. Збірн.“ за 1926 р.).

Студії над економікою Гетьманщини на підставі Рум'янцевської ревізії продовжувалися 1926 р. і дали дві роботи: М. Ткаченка „Канівська сотня“ (Зап. Іст. Філ. Від. УАН, кн. 7—8) та Ів. Мандзюка „Гоголівська сотня“ (Студії київ. катедри).

Кілька робіт було присвячено цехам, як от робота К. Лазаревської: „Київські цехи в другій половині XVIII та на поч. XIX в.“ (Збірник „Київ та його околиця“). Ан. Єршова „До історії цехів на лівобережжі“ (Зап. Ніж. ІНО, кн. VI). Козаченка „Пережитки цехової організації в Гадячі (Київ. Наук. Зб. за 1926 р.) Економічним життям Гетьманщини цікавився відомий дослідник історії лівобережного селянства В. О. Барвінський, що видрукував статтю: „Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII ст.“ (Харк. Наук. Зб., ч. 2—3).

Соціальними процесами і аналізом класової структури Гетьманщини займався Л. Окиншевич, видрукувавши простору, старанно оброблену студію на тему: „Генеральна старшина“ (Праці комісії зах. рус. права . II).

Питанням судової організації Гетьманщини займається Мірза-Авакянц, „Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVIII століття“ (Харк. Наук. Зб., ч. 2—3).

Цікаве питання про існування української монети, порушене відомим ученим М. Слабченком, в його „Організації народного господарства України“ стало предметом живої полеміки, в якій взяли участь Шугаєвський, Петровський та сам Слабченко на сторінках Київського Науков. Збірника.

В 1926 р. продовжувалась спроба розшифрувати загадкового автора літопису, відомого під назвою Самовидця. Вперше цю спробу зробив покійний В. Модзалевський, що, пишучи біографію Романа Ракушки, переконався в справедливості давно вже висловленого здогаду, що Ракушка це—„Самовидець“. Передчасна смерть не дала змоги опублікувати покійному історикові цей свій висновок, але опублікована ним докладна розвідка біографічного змісту про Ракушку дала змогу без особливого труда прийти до вже зробленого висновку. Це могли зробити і ті, що знали В. Модзалевського і навіть ті, що ніколи з уст його не чули про його висновки. В 1925 р. В. Романовський на сторінках „України“ в-перше написав те, до чого дійшов раніш Модзалевський. В 1926 р.

з'явилося аж дві праці аналогічного змісту М. Петровського в ніжинських „Записках ІНО“ та О. Оглобліна в „Зап. Іст. Філ. Від. УАН“.

Другим козацьким літописцем С. Величком займався П. Г. Клепацький, що присвятив цьому письменникові чималу статтю „Літопис Самійла Величка“ в „Записках Полтавського ІНО“,—отому надзвичайно рідкому на жаль виданні.

Там-же в „Записках Полтавського ІНО“ видруковані дуже цікаві матеріали, зібрані в Яготинському архіві Репнина студентом К. Козубенком і ним же опрацьовані під назвою: „Матеріали до історії заселення колишнього „вільного степу Яготинського“. Ідучи в плані своєї роботи за Ол. Лазаревським, К. Козубенко подає тут цікаві матеріали до колонізації та історії сел Яготинської сотні.

З історії культури XVIII ст. треба відмітити велику працю акад. Д. І. Багалія „Г. С. Сковорода, український мандрований філософ“, ДВУ. Це ніби підсумок довголітньої роботи автора над Сковородою; особливо цікава вона тим, що автор її декларативно заявляє, що в сій роботі встановлюється погляд „з соціологічного та матеріалістичного марксистського погляду“.

Питання про архіви старої Гетьманщини торкається В. Романовський в статті: „До історії архіва Малоросійської Колегії“ („Україна“ кн. 5).

Щоб закінчити огляд праць з історії Гетьманщини треба згадати ще статтю І. Борщака „Вольтер і Україна“ („Україна“, кн. 1), де автор подає джерела Вольтерової характеристики Мазепи.

Історії Запоріжжя було присвячено за 1926 рік тільки дві статті: М. Ткаченка „Утворення Нової Сербії на запорізьких землях 1772 р.“ („Україна“, кн. 3) та Н. Полонської-Василенко—„З історії останніх часів Запоріжжя“ (Зап. Іст. Філ. Від. УАН, кн. IX).

Правобережній Україні XVIII ст. присвячено було також небагато студій. Найважливішою з них безперечно треба назвати роботу О. Барановича „Нариси магнатського господарства на півдні Волини у XVIII в.“ (Студії з історії України наук.-дослід. кат. в Києві, т. I).

Крім неї, треба назвати статтю М. Тищенка „Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою“ (Праці комісії зах. рус. права, в. II) та маленьку замітку В. Юркевича: „Селянські переходи та граничні комісії половини XVIII ст.“ (Записки Іст. Філ. Відділу Ак. Н., кн. 7—8).

Раніше ніж перейти до огляду літератури, присвяченої XIX та XX ст. ст., треба ще відзначити дві дуже цінні і цікаві праці: це є поперше згадана збірка В. І. Щербини „Нові студії з історії Києва“, видана Академією Наук в пошану п'ятдесятліття літературно-наукової діяльності автора; збірник цей містить низку статтів учнів автора про роботи В. Щербини, та 14 статтів з історії Києва від XVII ст. і кінчаючи століттям XIX. Друге видання теж Академії Наук це робота В. Кордта: „Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.“—старанно зібраний реєстр відомостей з IX століття.

Література по XIX ст., як це не дивно, не дуже багатою була за 1926 р. дарма, що економіку XIX ст. пильно студіює низка дослідників. Можемо назвати В. Камінського „До історії реформи 1861 року на Поділлі“ (Студії з історії України наук дослідчої катедри, в Києві, в I). і згадану студію М. Корниловича: „Інвентарі в Володимир-Волинському повіті“ (Археографічний Збірник).

Більше пощастило історії громадських та революційних рухів в XIX ст.; особливо інтерес до них повставав в звязку з ювілейними датами чи то подій чи то окремих діячів.

Столітній ювілей декабрського повстання дав низку виданнів. Перед вів Харків, де було випущено науково-дослідною катедрою збірник: „Повстання Декабристів на Україні“ за загальною редакцією ак. Д. Багалія з статтею проф. М. І. Яворського „Основи декабризма на Україні“, капітальною розвідкою Л. П. Добровольського „Повстання Чернігівського полку перед військовим судом у Могильові“.

Окремо вийшла невеличка книжка ак. Д. Багалія: „Декабристи на Україні“.

Укр. Центр. Архів випустив збірник: Рух декабристів на Україні, з статтями і матеріалами акад. Багалія, Ольги Багалій, А. Покровського, В. Базилевича, В. Стратен, Є. Трифільєва, А. Козаченка і О. Рябініна-Скляревського.

В Києві вийшов збірник „Декабристи на Україні“, скомпанований Комісією для дослідів громадських течій на Україні за редакцією ак. С. Єфремова та В. Міяковського. Збірник має в собі вступну статтю ак. Єфремова: „Від легенди до історичної правди (Місцеве підгрунття в декабристському рухові)“ загальний огляд В. Романовського „Причини невдачі в 1825 р.“, низку матеріалів, зібраних в різних архівах Ольгою Багалій, Л. Добровольським, В. Міяковським, В. Базилевичем, В. Ганцовой-Берниковою, В. Барвінським, О. Назарцем, та переклад мемуарів київського дідича Йосипа Руліковського.

Окремо вийшли в Києві брошури В. Базилевича „Декабристи на Київщині“ ДВУ та його ж „Декабристы. Очерки I—III“, брошура російською мовою, що має в собі три нариси: „Восстание Черниговского полка“, „Восстание декабристов в Киеве“ і „Декабристы в Сибири“. Брошура ця видана в тиражі всього 100 примірників.

Про декабристів у Києві було видруковано ще кілька робіт, але появилися вони ще 1925 р. і в цьому огляді про них мовити не доводиться.

Драгоманівський ювілей викликав низку статтів про Драгоманова в „Україні“, кн. 2—3 і почасти кн. 4 (Статті, спомини та матеріали Мих. Грушевського, Ігн. Житецького, Ол. Пчілки, Мих. Бужинського, ак. Кирила Студинського, Мих. Возняка, В. Міяковського, О. Гермайзе, Ір. Антонович; опубліковані були згадки й оцінки діяльності Драгоманова покійників Ол. Русова та П. Тучапського).

Так само кн. 6 „України“ була присвячена Франкові (Статті Мих. Грушевського, Дм. Багалія, Кир. Студинського, Мих. Возняка і біографічний матеріал, поданий Ів. Коссаком, Ом. Киричинським, Ігн. Житецьким та Ів. Лизанівським).

З Франківської ювілейної літератури треба одмітити появлення Франківського Збірника“, що вийшов у виданні Книгоспілки у Києві за редакцією і з розвідкою Р. Заклинського: „Громадсько-політичний розвиток Галичини і Франко“.

З історії народництва на Україні заслуговує на особливу увагу стаття С. Буди: „До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років—Іван Трезвинський, один з „193-х“ („Україна“, кн. 1). Так само цінний матеріал про Б. Познанського дав В. Міяковський в статті: „Б.С. Познанський (народник 60-х років)“ („Україна“, кн. 1).

За одним із виявів діяльності київської Старої Громади стежить. С. Шамрай в статті: „Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 р“.

Крім того на сторінках „України“, було розміщено ще чимало матеріалів і заміток з історії громадського руху та відносин.

З історії революційного руху на Україні в кінці ХІХ й на початку ХХ вв. вийшла книга О. Гермайзе: „Нариси з історії революційного руху на Україні, т. I. РУП“, видання Книгоспілки, та окреме видання роботи

А. Риша, що друкувалася перед тим на сторінках „Летописи Революції“: „Очерки по истории Украинской соц.-дем. „Спілки“. — Истпарт. Ц.К.К.П.(б)У Изд-во „Пролетарий“, Харків.

Особливу увагу дослідників революційного руху, як і слід було цього сподіватись, займав ювілейний 1905 рік. Частина видань присвячених 1905 року вийшла власне 1925 р., частина, спізнившись, 1926 р. Займалися дослідницькою роботою з історії 1905 р., місцеві комісії Іст. Парт'у. В результаті маємо збірники по історії 1905 р. що вийшли в Києві, Одесі, Олександрівську. В цих збірниках маємо спомини та статті різних авторів. З робіт окремих авторів відзначимо книгу Т. Херечко „1905 в Донбасе“, вид. „Прибой“.

Київський Іст. Парт. видав окремо такі брошюри—розвідки: В. Манилов „Вооруженное восстание в частях киевского гарнизона“ (Ноябрь 1905 года) Д. В. У. В. Манилов „Киевский совет рабочих депутатов в 1905 г.“ Д. В. У. В. Іванушкин. „Селянський рух 1905—1906 на Київщині“. 1926 р.

Історико-революційний журнал „Летопись Революции“ умістив силу матеріалів і споминів з революційної боротьби, особливо, з часів жовтневої революції. Звертає на себе увагу робота М. Рубача „До історії української революції“, що викликала на сторінках того ж журналу цікаві додатки В. Затонського.

Щоб допомогти орієнтуватися в численній літературі з історії революції на Україні, „Летопись Революции“ почала друкувати систематичний огляд літератури.

Наша замітка не вичерпує всієї продукції з поля української історії. Дещо з провінціальних видань можливо лишилось невідомим, а дещо з менш важливого і дрібного свідомо не було введено за браком місця. Але і цей перелік показує, що українська історична наука на Радянській Україні може розвиватися широко і робить великі поступування наперед.

О. Гермайзе.

Українське літературознавство. Минулий рік був, проти попередніх, дуже рясний на різні статті, рецензії та студії з поля української літератури. Кожна газетна й журнальна стаття, замітка, навіть інформація, безперечно давала читачеві певного роду знання про літературу; станеться вона в великій пригоді й для майбутнього історика українського письменства й критики, є бо це живий документ про уподобання й естетичний смак нашої літературної сучасности. Одначе в цій своїй огляді ми переглянемо лише те, що відбиває на собі печать праці науково-дослідчої, викриває звязки даного літературного з'явища з попередніми літературними ж і проторює шлях до побудування нової історії літератури. Оскільки нові матеріали й публікації та біографії письменників цій меті допомагають, то й вони в наш огляд увійти мусять.

Перейдений рік був, порівнюючи, бідний на стисло теоретичні студії з поля літературознавства.

Спробою широких, угрунтованих на пильнім досліді, узагальнень, у перейденім році було продовження відомої „Історії української літератури“ акад. М. С. Грушевського (Т. V, вип. 1). В цій книзі дано цікаву спробу реконструкції літературного життя на Україні за найтемнішої доби його розвитку (XV поч. XVI ст.) на широкому культурному тлі. Бідність на пам'ятки змусила автора послуговатися в цій реконструкції науково угрунтованими аналогіями з відповідними по часові з'явищами культурно-літературного руху сусідніх країн.

Наша доба поставила на чергу дня збудування нової історії літератури

через висвітлення довгий час занедбаних (після Потебні й Веселовського) питань поетики, літературного мистецтвознавства. Це є неможливо без попереднього проторення шляху за допомогою монографічних розшукувань, що мусять іти новими не традиційними шляхами.

З поля вивчення старого українського письменства минулий рік дав нам праці заслуженого українського вченого акад. В. М. Перетца. В „Исследованиях и материалах по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.“ (Сб. О. Р. Я. и Сл. А. Н. СССР, т. СІ, № 2). Цього вченого відзначимо під стилістичним зглядом побудовану студію про І. Вишенського й студію „К истории украинской повести“, яка виправляє й значно поновлює новими даними наші бідні на факти знання про старовинну українську повість на підставі недрукованих ще матеріалів. З ухилом стилістичним побудовано студії акад. В. М. Перетца: „Слово о полку Игоревім. Памятка феодальної України-Руси XII віку“ (У. А. Н. „Зб. Іст. Філ. Від.“, № 33¹) та „К изучению „Сл. о П. Игоре““ Лнгр. 1926 (Відб. з „Изв. Отд. Р. Я. і Сл. А. Н. СССР“, т. XXVIII—XXX).

Цікавою є нова спроба ак. В. М. Перетца поставити пам'ятку на ґрунт обставин історичних, що в них вона утворилася. Мають свій інтерес під стилістичним зглядом скомпоновані статті про „Слово о п. І.“ В. Ржіги²), не зважаючи на їхній ескізний вигляд. З них видно, що заглиблені розшукування з поля стилістики можуть бути корисними й для критики тексту (висновок врешті не новий). Проф. А. И. Лященко в обґрунтованій статті („Этюды о „Слове о полку Игоре“, „Изв. Отд. Р. Я. и Сл.“, т. XXXI, сс. 137—158) наново переглянув кілька спірних питань і зокрема про час складання „Слова“ (на думку дослідника—осінь 1185 р.), про джерела пам'ятки (м. ин. вплив Іпатського Літопису) й походження автора (киянин).

Питання про взаємовідносини між укр. віршуванням XVII—XVIII вв. і репертуаром професійних співців заторкнуто в ст. Б. Луговського „З приводу“. Укр. паралелі до повісти „Горе Злосчастіє“ ак. В. М. Перетца, („Укр.“ 1926, кн. I, стор. 43—50). Відзначимо ще ст. проф. С. О. Щеглової „Вірші про Мазепу, складені після його „зради“. („Наук. зб. під ред. ак. Мих. Грушевського“, т. XXI, сс. 82—111) й ст. „До історії пасійної драми“, („Слово о збуренню пекла“ С. Гаєвського (ibid, сс. 73—81). Письменникові XVI в. В. Суразькому присвячено нашу статтю (ibid, сс. 38—72). Проф. В. П. Адріанова-Перетц присвятила цікаву для фахівців статтю Данилові Корсунському—паломникові XVI віку (редакції „ходження“, відношення до Данила паломника, літер. прийоми. Див. Зап. І.-Ф. Від, кн. IX, сс. 60—77).

Приєднатися мусимо до висловленого в критиці³) розчарування з приводу надрукованої УАН „Драми української“ (проф. В. Резанова, I—III), бо в цім виданні, проти відомого вже в науці, зустрічаємо мало нового, не так уже давно публікованого.

Нове українське письменство минулого року було предметом обговорення багатьох учених. На суд істориків залишаємо цікаву спробу поставити на соціальне тло українське письменство XIX століття в історичного змісту праці проф. М. Є. Слабченка („Матер. до економічно-соціальної історії України XIX ст., т. II).

¹) Рец. див. „Ч. Ш.“ 1926, № 11—12, сс. 257—258 (В. Пархоменка). ²) Ярослав Осмомисл в „Слові о п. І.“ „Наук. Зб.“ т. XXI п. ред. ак. Мих. Грушевського, сс. 34—37. Гармонія мови „Сл. о п. І.“ „Укр.“, кн. 2, сс. 23—34. Див. рец. С. Шевченка „Ч. Ш.“ 1926, № 10, сс. 257—260. Трактуються про алітерації, суголоси, синтакс характеру й тавтології. ³) Див. рец. І. П. Єреміна „Україна“, кн. 4, сс. 146—148, П. Рупліна „Ч. Ш.“, № 4, сс. 236—237; В. Перетца Изв. О. Р. Я. и Сл., XXXI, сс. 369—383.

Батькові нового українського письменства І. П. Котляревському присвячено велику розвідку проф. М. Марковського („Енеїда“ Ів. Петр. Котляревського). Наново переглядається питання про зв'язок „Енеїди“ з її попередницями, але складна аргументація авторова вимагає спеціального обговорення (Поч. праці див. в т. IX (1926) „Зап. І.-Ф. Від.“, сс. 78—155, кінець—кн. X за 1927 р.).

Шевченкознавство за наші часи розквітло в особливу дисципліну; мається в Харкові й окрема інституція „Інститут Тараса Шевченка“. Літературознавство в цій дисципліні збагатилося на такі статті. С. І. Родзевич у статті „Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка“ („Катерина“ і „Слепая“ (—Див. зб. другий У. А. Н. „Шевченко та його доба“ під ред. акад. С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича, сс. 44—69) дав спробу поставити на науковий ґрунт питання про зв'язок ранніх поем Ш-ка з російською літературною традицією. Б. Якубський знову зрушив питання про ритм у Шевченковій поезії (ibid., сс. 70—82). Відзначимо ще: Гліб Дорошкевич „Шевченко і Гоголь“ (Ж. і Р., № 4, сс. 40—49), І. Айзеншток „Тургенев і Шевченко“ („Ч. Ш.“, II, сс. 139—148). Питання про вплив Ш. на Тургенева вирішується тут у негативний спосіб. Б. Навроцький. „Проблеми Шевченкової поетики“ (ibid., сс. 149—161), В. О. Щепотьев. „До питання про вплив нар. слов. на Шевченкові поезії“ („Зап. Полт. ІНО, II, сс. 155—172)¹⁾.

В справі вивчення діяльності І. Франка минулий рік дав чимало публікацій невідомого матеріалу, спроб з'ясувати світогляд (зокрема під зглядом філософічним: Мих. Гордієвський „Мойсей“—поема Ів. Франка 1926), науково-літературні й критичні принципи його, (відзначимо особливо статті М. Возняка, „Ж. і Р.“, № 9, сс. 42—50, К. Довганя ibid № 5, сс. 93—102), соціалістичний світогляд письменника (М. Возняк. Зб. „Ів. Франко“ за загальною ред. Лакизи, Филиповича, Кияниці. К. 1926, 125—179), поставити Франка на соціально-економ. ґрунт часу й місця (Р. Заклинський, ibid. сс. 125—179). Одно з найперших місць у цій низці праць займає багата на фактичні дані монографія ак. С. Єфремова (Ів. Франко. Київ). Але найбільше принесла для пізнання історії творчості поета в її соціальному і культурному оточенні збірка статей в спеціально присвяченій Франкові VI книжці „України“: праці ак. М. Грушевського, Д. Багалія, К. Студинського, Ол. Грушевського і М. Возняка, спомини Житецького, Киричинського, та инш. З літератури про Франка треба відзначити статтю П. Филиповича. Шляхи Франкової поезії“ (ibid. сс. 180—224); особливу цінність мають у ній перші розділи, що переконуючими зіставленнями (Словацький, Гайне, Воробкевич і др.) ставлять І. Франка на ґрунт літературної традиції європейської; елементи стилістичного аналізу є в критичній статті того ж ученого „Франко—поет“ („Ж. і Р.“, 5, сс. 83—92). Близько підходить до питань літературознавства А. В. Музичка в ст. „Життєва путь Івана Франка“ („Ж. і Р.“, 1926, 5, сс. 70—83), зіставляючи „Бориславські оповідання“ з низкою економічних праць того часу (Ланге, Франц. Отто і др.).

З студій про М. Коцюбинського відзначимо статтю Івана Лютото „М. Коцюбинський і М. Кононенко“ („Україна, кн. I, сс. 51—60),

¹⁾ З нелітературознавчих статтів у властивому розумінні цього слова вкажемо: Мих. Возняк. „Спогади Агати Ускової про Тараса Ш.“ „Наук. Зб. під ред. ак. М. Грушевського XXI, сс. 168—173; Олександр Дорошкевич „Трагедія самотнього чуття (Ш. і Лекара), „Ж. і Р.“, 9, сс. 73—89; Ланевський. „Знаходка нов. лисга Т. Г. Ш-ка“ (ibid. II, сс. 162—165) Ів. Щітківський. (Рец. на кн.) Мих. Возняк. Ш. і княжна Релніна (Епізод із першої подорожі на Україну. Льв. 1925 „Діло“. Див. „Укр.“ II, сс. 149—150). І. Айзеншток. З нової літератури про Ш. „Ч. Ш.“, 4, сс. 239—242 [Рец. на праці А. Багрія].

з якої видно, що Кононенко скеровував творчу роботу письменника в бік імпресіонізму та давав йому чимало порад (прийнятих Коцюбинським) що-до прийомів художніх. П. Филипovich зробив стиліст. порівняння між Коцюбинським і Шевченком („Ж. і Р.“, сс. 49—56). Цікавий матеріал міститься в ст. М. Могиллянського: Процес творчості М. М. Коцюбинського („Зап. І.-Ф. Відд.“, IX, сс. 208—229). Творчість Панаса Мирного великої уваги заслужила в нашій науці. Студія проф. М. Марковського про „Пропашу Силу“¹⁾ чи не вперше (після студій над текстом „Кобзаря“) на весь зріст поставила текстологічні розсліди з поля нової української літератури. Критична стаття Б. В. Якубського (передмова до видання „Хіба рев. воли“.....) внесла де-що нове в розуміння стилю повісти Мирного й Білика. В ній, наприклад, відзначено три системи стилістичних прийомів: реалістичний стиль, стиль романтичний й стиль прозовий, наближених до мови наукової. Слабший є розділ про композицію роману,— в нім бо минається історично-порівняльний момент, який є єдиний, що міг би дати розуміння особливостей композиції даного утвору. Вигляд невикінченої праці має стаття Ів. Ткаченка про літературну історію „Повії“ П. Мирного („Ч. Ш.“ № 3, сс. 198—207), в якій переважає критика над науковою угрунтованістю, хоч і є в ній корисні стилістичні помічення. Такий самий невикінчений вигляд має стаття М. Сулими „До характеристики мови Архипа Тесленка“ („Ч. Ш.“, № 5—6, сс. 218—229), тут бо наведено низку паралелів до Тесленкової творчості з народньо-поетичною мовою і з мовою босяцькою, та не з'ясовано, в чому властиво полягає мистецтво письменника, прийоми його обробки матеріалу. Адже тут властиво починається творча (не підготовча, чорнова) робота дослідника. Чи не такі самі міркування виникають у зв'язку з статтею А. Шамрая про творчість С. Васильченка („Ч. Ш.“, № 4, сс. 178—203).

З старих поетів чи не найбільше пощастило на досліди в минулому році Ст. Руданському (поетові аж ніяк не першорядному); що до творчості його минулого року з'явилося, порівнюючи, багато нових публікацій та матеріалів. Відзначимо „Знадоби для життєпису Степана Руданського“ (1833—1873) акад. Агат. Кримського та Мик. Левченка з передмовою ак. С. Єфремова (Зб. І. Ф. В., № 19, в. I, VIII—244 стор.). Праця, мимо змісту вміщених в ній розвідок, цікава як спроба підготувати й у одній книзі зосереджувати розпорошений по різних виданнях матеріал про письменника. Рецензія на цю працю В. Герасименка визначається тим, що на підставі пильних помічень робить поправку що до часу, доби, до якої варто зареєструвати творчість поетову (50-ті, а не 60-ті рр., як раніш було прийнято) („Ж. і Р.“ № 6, сс. 109—112)²⁾. Проте все ж таки треба сказати, що й по сей час не розпочато наукового студіювання поетичного мистецтва С. Руданського.

Лише смерть у тяжких для поета умовах нашого життя наблизила до нашої сучасності творчість Володимира Самійленка, відпровадженого в могилу високоцінними споминами Марії Грінченкової („Сивенький“. К. 1926). Олександр Дорошкевич присвятив небіжчикові велику статтю, яко передмову до майже наукового видання його творів. (В. Самійленко. Вибрані твори з переднім словом примітками і за ред. О. Дорошкевича)³⁾. Стаття дає де-що й для літературознавства, оскільки в ній ставиться питання про відношення творчості поета до Некрасова,

¹⁾ Див. нашу рецензію „Україна“, кн. 5, сс. 174—177. ²⁾ Див. там саме—поправки й додатки. Додатки ще в ст. В. Станіславського в „Зап. Іст. Ф. Відд. У. А. Н.“, кн. VII—VIII, сс. 589—533. ³⁾ Див. рец. Мик. М. Зерова „Ч. Ш.“, № 11—12, сс. 262—3,

Лермонтова, Беранже і др., що правда не так широко, як було б пожадано. Праця М. Драй-Хмари про „Лесю Українку“¹⁾ лише підводить читача до розуміння поетки, як мистця, дає найкращу дотепер її біографію, та про те побудовано її типом „критико-біографічних“ студій з передачею змісту й коментарів до творів.

„Непривітаному співцеві“ Я. Щоголеву присвячено цікаву статтю М. Зерова, яко передмову до видання (Я. Щоголів. Поезії. К. 1926)²⁾ Цікаві спостереження наведені що до зв'язку Щоголева мотивами творчості з українськими романтиками 40-х рр.; досить переконуючим для відчуття особливостей поетичної манери Щоголева є рівноставлення його перекладу з Т. Давида з перекладом С. Руданського.

З багатьох статтів, присвячених новітньому укр. письменству відзначимо лише такі. Цікаві помічення проф. О. І. Білецького про зв'язки між нашою прозою й прозою російською переважно (Проза взагалі й наша проза 1925-го р. (Нариси „Ч. Ш.“ 1926, № 2, сс. 121—129). Значний науковий інтерес має розвідка Ф. Майфета про П. Тичину, але вона дійсно може кваліфікуватися лише яко „матеріяли“, бо в огляді поетичного мистецтва поет не стає на шлях з'ясування зв'язків з літературною традицією (Ф. Майфет. Матер. до характеристики творчості П. Тичини. 1926; див. ще в „Ч. Ш.“ за 1925—26 рр.). Книжечка М. Зерова „Доджерел“ нове дещо вносить в висвітлення питання про зв'язки „Соняшних кларнетів“ П. Тичини з символізмом, в розуміння Сосюринної творчості, прози Слісаренка („Сто тисяч сил“, вказано різниці з старою повістарською манерою) і поезії Волод. Самійленка.

За браком місця можемо лише перелічити такі досягнення минулого року:

Видання й текстологічні розсліди, замітки. Вийшло два томи (третій р. 1927) Марка Вовчка за ред. О. Дорошкевича (видання майже цілком наукове), нове вид. „Пропащої сили“ за ред. Б. В. Якубського (див. „уваги до тексту М. Марковського „Укр.“ кн. 5 с. 173), вид. *Fata morgana* Коцюбинського за ред. А. Лебедея (див. текстолог. поправки С. Козуба „Ч. Ш.“, 11, сс. 192—194), „Вибрані твори“ Коцюбинського за ред. А. Лебедея. „Книгосп.“ К. 1926. (див. текстолог. поправки І. Лютого „Ж. і Р.“, № 8 сс. 118—121, „Укр.“ кн. 4, сс. 150—154), Нове видання творів І. Котляревського за ред. ак. С. Єфремова (без змін, див. текстолог. вказівки І. Айзенштока „Ч. Ш.“ № 7-8 сс. 304—306, рец.), згадані майже наукові видання творів В. Самійленка й Я. Щоголева, корисна стаття А. Шамрая „До тексту творів Гр. Квітки“. (Наук. Зб. Харк. Н. Д. катедр. ч. 2—3 X, сс. 223—229).

Знадоби до біографії укр. письменників, публікації, листи відзначимо такі: Про Ів. Франка, крім згаданого вище, відзначимо нові публікації й матеріали в названім ювілейнім збірнику „Іван Франко“, публікації Львівського журналу „Культура“ (ч. 4—9, 10—12), публікацію „Святого Валентія“ І. Франка (Ч. Ш.“, 1926, № 9, сс. 5—40), публікацію нових (??) віршів у ч. 8 „Ж. і Р.“, (сс. 3—4), споминів проф. Ол. Дорошкевича („Плужанин“, 4/5, сс. 15,—16, 20,—21). Нотатки про Я. Щоголева („Ж. і Р.“, 4, сс. 70—78)—Лише з огляду на користування новими матеріалами цікава ст. А. Лебедея в вид. „Вибран. творів“ Коцюбинського за його ред., (напр. відомості про задум. оповід. „Павутиння—„Цирцея“). Корисні статті Ів. Заїки „Селяни про Коцюб.“ („Ж. і Р.“, 7, сс. 80—83), Ю. Філя „До біографії й творчості М. Коцюбинського“ („Укр.“, кн. I, сс. 60—64, дрібні вказівки), Ол. Дорошкевича. „Листи Мих. Коцюбинського до Ів. Левицького“ („Ж. і Р.“, № I, с. 72—76). М. Чернявського: „Листи Мих. Коцюбинського до Миколи Чернявського“ („Ч. Ш.“, № 10, сс. 230—238.) Новий матеріал вносять про В. Самійленка—згадане видання за ред. О. Дорошкевича й спомини М. Грінченкової.

Відзначимо ще: І. Айзеншок. „Недруковані поезії Ів. Манжури“. („Плужан.“ 10, сс. 21—22). О. Рябінін-Скляревський—„Запорозька козаччина й І. П. Котляревський“ („Укр.“, кн. 2—3, сс. 159—163). С. Глушко. „Листування П. О. Куліша, з Л. М. Жемчужниковим“ (1854—1877, Ibid, 163—180) Володимир Данилов П. А. Куліші М. О. Максимович „Укр.“. 1926, кн. 5, сс. 13—59. М. Бужинський—Звільнення Куліша з-під цензури „III отдел“ (Ibid № I, с. 71). Віктор Петров „Куліш—хуторянин,

¹⁾ Див. рец. С. Гаєвського „Ж. і Р.“, № 8, сс. 124—125. ²⁾ Див. рец. І. Айзенштока. „Ч. Ш.“, № 7—8, сс. 302—304.

1853—1854“ („Зап. І. Ф. Відд“, кн. ІХ, 156—184), К. Лазаревська, „Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського 1854—1855“, (ibid. кн. І сс. 66—70) Ів. Єрофеїв. „З архівн. матер. Сторінка з біографії поета засланиця“. (П. Грабовського), („Ч. Ш“, № 7—8, сс. 290—292). О. Гермайзе. „До біографії Б. Д. Грінченка“. („Ж. і Р.“, 4, сс. 78—81), І. Айзеншток. „Невідома комедія“ Г. Квітки („Укр.“, кн. І, сс. 65—66), його-ж „Листи Порфірія Кореницького“. (Наук. зб. за ред. ак. М. Грушевського, ХХІ, сс. 157—163). Ол. Дорошкевич. „Нотатки про Я. Щоголева“ („Ж. і Р.“, 4, сс. 70—78), М. Возняк, „До життєпису Костомарова“, (ibid. сс. 173—174), В. Станіславський. „Недруковані твори А. П. Свидницького“ (ibid. сс. 164—167), Павло Горянський. „Згадка про Лесю Українку“ („Ж. і Р.“, 2/3, сс. 99—102). О. Рябінін-Скляревський. — „Укр. пісні Якова Стефановича“. („Укр.“ II, сс. 12—63). П. Стодоля. „Пам'яті Арх. Тесленка“ („Ж. і Р.“, 7, сс. 41—47, є відомості про нові матеріяли). В. Герасименко. „Новознайдений лист С. В. Руданського“ („Зап. І. Ф. В., кн. VII—VIII, сс. 402—403), П. Горянський „Біля могили Ст. Руд.“ (ibid. сс. 404—407). М. Лагута. „1905 р. і М. Аркас“ („Ж. і Р.“, 1/2, сс. 102—104), П. Тиховський. „Дві балади про могили під Бриковим на Волині“. (До іст. чужого сюжету). (Наук. Зб. Харк. Н. Д. Каф., 2—3, сс. 231—244). В. Міяковський. — „Вірш з приводу перших замахів на Олекс. II“. („Укр.“, 5, 114—117). І. Станіславський „Земство і різки“ (ibid. I. 93—99). Публікація листа М. Кропивницького („Нове Мистец.“ № 16, сс. 2—3). Бузинний, О. Г. „Історія одного грамотного простолудина“ (Письменник самоучка 60-х рр. ХІХ ст. „Зап. Полтавськ. ІНО, III, 1925/1926, сс. 194—216“). По різних журналах і газетах розпорошено матеріяли для вивчення поета Вас. Елана (Плужанин, № 11 і др.).

Відзначимо ще розкішне видання П. Я. Стебницький. 1862—1923, К. 1926 (є вірші цього діяча), й низку рецензій: М. Марковського на кн. А. Музички про Лесю Укр. („Укр.“ кн. І, сс. 156—158), акад. Єфремова про „нове укр. письм.“ М. Зерова („З. І. Ф. В. У. А. Н., VI—VII, сс. 503—506). П. Руліна на кн. В. Гіппіуса „Гоголь“ Лнгр. 1924. (ibid, сс. 506—510), нашу рец. на кн. Зерова, О. Дорошкевича, В. Коряка („Укр.“, 2—3, сс. 203—218).

Підкреслюючи наукове значіння розшукувань з поля історії українського письменства, відзначимо ще, що наукова стійність в багатьох працях була б більшою, коли б авторів не обмежували умови друкування (журнальна стаття, передмова тощо), які не давали їм змоги розгорнути свій науковий апарат. Російські вчені що-до цього инколи були вільніші. Згадати б для прикладу Зб. „Пушкін в мировій літературі“ (Иссл. Инст. при Лнгр. Ун., Лнгр. 1926 г.). Зб. „Поетика“ 1926 г. „Етюды о стиле Гоголя“ В. Виноградова і др., в яких автори, виходячи від матеріялу, ширше ніж у нас на Україні ставили питання поетики й прийшли до де-яких принципово-нових поправок та теоретичних висновків. Відзначити слід, як з'явище позитивне, збільшений інтерес нашої науки минулого року до дрібних укр. письменників: розшукування в цім напрямі багато змінять у наших літературознавчих поглядах.

Вивчення театру. На іст.-театральні студії минулий рік був, порівнюючи, досить бідний. Старовинному українському театрові присвячено одну лише статтю акад. В. М. Перетца. „Театральні ефекти в старовинному укр. т.“ („Укр.“, кн. І, сс. 16—33), де зосередковано наші відомості про зорові, світляні й слухові ефекти (бої, крадіжки, лети на повітрі, жаргон і т. ин.) в наших старовинних виставах—все це перекидає традиційний погляд, ніби-то наш старовинний театр був чимось наскрізь сухим й нецікавим для глядача. Польському театрові першої половини ХІХ ст. присвячено ст. П. Руліна „На шляхах до нового укр. т.“ („Зап. І—Ф. В.“, VII—VIII, сс. 86—112), в якій повніше ніж у попередніх студіях використано цінні київські афіші й (неповно) відомості з друкованих джерел. Тої самої доби торкається наша стаття „Театральне та музичне життя на Поділлі наприкінці ХVІІІ та в перші три десятиліття ХІХ ст.“ (ibid., ст. 113—143). Побутовий український театр знайшов собі дослідника лише в одній праці минулого року. „Артистичний шлях М. К. Заньковецької“ П. Руліна („Ч. Ш.“, № 3, сс. 164—183, № 11—12, 204—220). Ця розвідка, побудована на зразок праць театральнo-біографічних, змальовує на підставі різних рецензій сценічний шлях артистки з

надзвичайною докладністю й документальністю. З неї з усією наочністю виявляється зріст артистичної слави артистки, але ще є питання до розв'язання у майбутньому про зріст системи театральних прийомів гри артистки на ґрунті традиції її часу, мистецька позиція її порівнюючи з другими талантами, виявлена хоч би в межах сценічного оформлення бодай одної й тої-ж п'єси.

З матеріалів відзначимо: „П. Рулін. М. П. Старицький та П. О. Куліш“ („Ж. і Р.“, 12, сс. 64—74), С. В. Тобілевич. „Гернистим шляхом“ „Укр.“, I, 99—137 (спомини), Л. Старицька-Черняхівська. „З архіву М. П. Старицького“ („Укр.“, кн. 2—3, сс. 180—183). Д. Чернявський. „Олександр Олександрович Русов“. („Укр.“, I, сс. 182—191.—про театр).

Літературна критика. Як і завжди це бувало, критика літературна займає в нашому житті поважне місце. Зосередковується вона переважно по журналах „Червоний Шлях“, „Життя і Революція“, „Зоря“, „Культура і Побут“ (додаток до Харк. Вістей), „Плужанин“, „Літ.-Наук. Вістник“ та по різних газетах. Ми відзначимо тут лише найважливіше. Літературна дискусія на протязі минулого року велася з неменшою силою, ніж року попереднього. Микола Хвильовий випустив нову книжечку „Думки проти течії“ (Зб. ст. з „Культ. і Поб.“). Але ці нові памфлети М. Хвильового особливо нового в літ. дискусію не вносять: вони є самообороною памфлетиста й обороною тих, хто його позиції поділяє. Спробу соціологічного пояснення літдискусії (визнану за невдачу)¹⁾ дав один із опонентів М. Хвильового Вол. Гадзинський в бр.: „На безкровному фронті“ (М.-Х. 1926). Брошура, мимо її задиркуватого памфлетного характеру, містить чимало фактичного матеріалу про угруповання літературні. Проти теорії азійського ренесансу й захоплення зразками греко-римського мистецтва виступив Я. Савченко з памфлетом „Азіятський апокаліпсис (К). Член „Плугу“ Дм. Загул виступив з спеціальним памфлетом проти неокласиків, закидаючи їм „літературщину“ й більший проти російських неокласиків, консерватизм²⁾. А Хвиля виступив у „Комуністові“ з низкою статей, зібраних потім у брошурку „Про наші літературні справи“; торкаючись багатьох питань організації нашої літератури, він відводить чимало місця для обґрунтування положення: гасло—„Проти літературної Росії“—маємо замінити другим гаслом: „Разом з літературною Росією“. Чимало полемічних випадів проти Хвильового й неокласиків можна знайти в бр. В. Поліщука „Літературний Авангард“ (Х. 1926). Питання літдискусії („Європа“ чи „Просвіта“) набули такого великого розголосу, що стали предметом уваги осіб, що далеко стоять від літератури. Так ось в бр. В. Затонського „Націон. пробл. на Україні“ (Х) викривається „ідеалізм“ світогляду Хвильового й його прихильників. Має інтерес і бр. М. Скрипника—„Боротьба двох культур“. В наслідок дискусій ще в кінці 1925-го р. на руїнах „Гарту“ утворилася організація „Вапліте“, яка виступила з середині минулого року з своїм першим зошитом. Характерною рисою уміщених тут полемічних статей є установка на формальний бік мистецтва.

За браком місця вкажемо ще лише питання, що обговорювалися в критиці перейденого року. В популярних виданнях творів нового укр. письменства уміщено низку інформаційно-критичних статей про Котляревського (Єфремова), І. С. Левицького („М. Дж.“³⁾ „Хмари“—А. Ніковського⁴⁾, Меженка в вид. „Творів“ Н. Л.), С. Руданського (Ів. Лизанівського), Л. Мартовича (Мих. Могилянського), Франка (Борислав сміється, Ол. До-

¹⁾ Див. рец. М. Доленга. „Ч. Ш.“ № 9, сс. 274—275. ²⁾ Питань літдискусії торкнувся М. Зеров у кн. „До джерел“ з іншої точки погляду. Критику останніх двох брошур див. в його статті „Наші літературознавці і полемісти“. „Ч. Ш.“ 4, сс. 151—177. ³⁾ Див. рец. Ол. Дорошкевича „Ж і Р“, 7 сс. 109—110. ⁴⁾ Див. рец. П. Кияниці. Ibid., № 12, сс. 98—99.

рошкевича), В. Винниченка Вибр. тв. (А Ніковського), М. Коцюбинського (Вибр. тв.—А. Лебедя). По журналах розпорошено низку статтів про нових і новітніх укр. письменників. Критиків наших найбільше цікавлять соціальні мотиви в творчості наших письменників, инколи зустрічаються спроби нового трактування постати того чи иншого письменника. Позиція наших критиків переважно ніби-наукова: над утворами розумують, їх аналізують холодним розумом. Чи не за найкращі зразки критики української уважати годимося статті А. Ю. Меженка про „Дні“ Плужника („Ж. і Р.“ 1926, 8, сс. 76—83), М. Рильського про Плужника й Драй-Хмару (ibid, 8, сс. 84—89). В цих статтях видається нам дорогоцінним рідкі в нас спроби імпресіонистичної критики, спроби виявити незатьмарені сухими теоріями почуття після прочитання творів. Для майбутнього історика такі статті будуть не лише за статистичний матеріал.

З відзначеного українською критикою минулого року відзначимо вимогу сюжетової прози (Див. Ф. Якубський). До кризи в укр. худ. прозі „Ж. і Р.“ I, сс. 40—48, ст. Я. Савченка про О. Слісаренка, (ibid № 2—3, сс. 68—73). Поминувши такі моменти, як суперечка між М. Зеровим та Ю. Гаєвським („Ж. і Р.“, 7) та такі загального характеру статті як С. Щупака „Основні проблеми мистецтва в поглядах Радянських марксистів“ (ibid, 6, сс. 58—70), відзначимо цікаві статті про школу і літературу, в яких викривається принижене становище в школі УСРР літератури. (Дорошкевича, Іваниці—„Ж і Р“, II; сс. 62—67; 7, 47—58; 9, 63—72).

Театральна критика. Театральна критика зосередковувалася минулого року по різних газетах та журналах, але найбільше в спеціальному тижневику „Нове мистецтво“. Де-що міститься в місячнику „Сільський театр“ (X.) З подій у театральному житті відзначити варто поширення оперового мистецтва (Відкриття укр. держав. опери в Києві, Харкові, Одесі). Сучасна укр. драматургія ще й по сей час не вийшла з тупика, бо навіть неясно ще, в який спосіб з нього вийти зможе. З найголовніших статей що до цього відзначимо „Золоте черево“, як вихід з репертуарного тупика—М. Хвильового („Н. М.“, 1926, № 28, сс. 7 № 28, сс. 3—6), який свою войовничу критику переніс також і в галузь театральну. Критика на драм. п'єси та на вистави театральні примушує бажати багато кращого; вона займає кураторську позицію й не може вважатися за джерело нашого об'єктивного уявлення про дійсний стан сучасного театру. „Березолеві“ за старі заслуги надається далеко більше значіння, ніж на це дає право наше театральне сьогодні; що правда, де-які статті є вже досить симптоматичними для зміни поглядів („Н. М.“, 27, сс. 1—2). Корисним є уміщення в „Н. М.“ статтів у справах театру режисерів, але непомірно звеличено ролю в нашій театрі Л. Курбаса та Марка Терещенка, які врешті дали менше, ніж можна було сподіватися. З статей, присвячених сучасному театрові, відзначимо: „Новини драмат. літер.“ А. Білецького („Н. М.“, № 17, сс. 2—4), „Минулий сезон Березоля“ П. Руліна („Ж. і Р.“, № 6, сс. 68—76). Несподіваною для багатьох подією була популярність виступів Саксаганського та Садовського в п'єсах старого репертуару (Див. ст. Волховського про Наталку Полтавку. „Н. М.“, № 14, сс. 10—11; А. Кравка. Справи театральної культури. „Н. М.“, № 31, стор. 6—9).

Кость Копержинський.

Фольклор і етнографія. За півтора століття фольклорно-етнографічної української роботи багато зібралось різного роду збірок матеріалів, як друкованих так і таких, що не з'явилися в світ. Як що взяти до уваги ті несприятливі умови суворого поліцейського режиму, в яких

доводилося працювати (для ілюстрації згадаймо напр. про „временное закрытие“ київського відділу географ. Т-ва після трьохлітнього його існування), результати цієї роботи слід визнати за надзвичайно плідні. Здавалося-б, що вже настав час приступити українським етнографам і фольклористам до систематики, оброблення, аналізу цих величезних матеріалів з народного побуту України, на які завжди і по праву у нас дивилися як на вияв і доказ генія й творчої потенції українського народу в цілому. Особливо на це слід би чекати в зв'язку з існуванням і діяльністю У.А.Н.

Але треба сказати, приєднучись до думки акад. М. С. Грушевського, що „методи збирання цього матеріалу мало що покращали протягом столітнього процесу, а в останніх часах навіть виявили перевагу масової роботи, через мало підготовлених записувачів, над принципом більш аналітичного і планового збирацького підходу“¹⁾. Тимчасом методичний аналіз здобутого матеріалу повинен провадитись одночасно і в певній координації з методичним підходом до живих його фондів в народній масі. Вони неподільно зв'язані одно з одним.

Минулий 1926 р. справді дав нам дещо відрядного, позитивного для розвитку етнографії й фольклору, не зважаючи на де-які органічні хиби нашого наукового життя, як відсутність добре організованих дослідчих установ, які мали-б під собою тверду матеріальну базу й відповідний особовий склад, продовження до певної міри й тепер видавничої кризи, що не сприяє друку окремих розвідок або монографій.

Ось чому огляд наш доводиться зосередити майже виключно на періодичних статтях та де-яких розвідках, що з'явилися за минулий рік на сторінках окремих збірників і „Записок“ вищих шкіл.

Що до планового збирання матеріалів то своїм завданням це поставила Етнографічна Комісія УАН, (на чолі з акад. А. М. Лободою), яка тримає зв'язок з великою кількістю кореспондентів різної кваліфікації, як можна зрозуміти зі звітів Комісії. Вже 1925 р. з'явилася перша книжка „Етнографічного Вісника“. 1926 р. „Вісник“ замість 6 поширився до 10 друк. аркушів, покращав його зовнішній вигляд, ріжноманітнішим став його зміст. На жаль не знаходимо тут, як попереднього 1925 р. дальших оглядів літератури про музичну етнографію на Заході Кл. Квітки, або „Спроб монографічного дослідження села“ В. Петрова.

П. М. Попов в першій статті книжки „До питання про способи збирати фольклорні матеріали“ покладає великі надії на „стаціонарне досліджування“; де-які ширші й загальніші спостереження автора іноді переплітаються з дріб'язковими, і це розбиває цільність і витриманість всієї структури. Корисна замітка невеличкого розміру на 3 сторінки Е. Кагарова: „Що визначають де-які українські весільні обряди“, але своїм характером вона більше підходила-б до відділу матеріалів. Матеріали й статті з історії української етнографії в цій книжці мають трохи антикварний і випадковий вигляд. Доповнює матеріали попередньої книжки за 1925 р. цікава записка В. Г. Кравченка: „Осапатова долина“, з циклу важливих інформацій про новітні чудеса. Не можна не згадати й про спеціальну й ґрунтову статтю М. Корниловича. „Огляд народніх родових прізвищ на Холмщині й Підляшші“.

Маємо зазначити тут ще декілька статей першої групи, тісніше зв'язаної зі збиранням матеріалів, ніж з їх обробленням, аналізом та імпретацією, розкиданих по інших виданнях.

В 6-ій книжці „Життя й Революція“, яка дуже скупиться на місце для етнографії, надруковано три сторінки про „Київських вуличних співців“

¹⁾ Акад. М. С. Грушевський, передмова до „Первісного громадянства“, вип. I—2, 1926.

Ф. Бахтинського. Стільки ж сторінок дістав і В. Білий для замітки про „Сучасні прислів'я та приказки“ (кн. 10, сс. 76—79). Більш пощастило Ю. Михайлову, який в двох числах 11-му й 12-му подав ілюстровану статтю про „Шляхи української кераміки“.

В 10-й книжці „Червоного Шляху“ (сс. 200—220) проф. Н. Жінкін, обіцяючи в прийдучому продовжити свою роботу, подає головнішу літературу й досить багато взірців, що потрібні для розуміння й ознайомлення з „Коломийками“. В статті С. Мачури: „Побут по залишках Трипільської культури“ (№ 12, сс. 125—140) з'ясовуються такі сюжети—житло, хліборобство, годівля свійських тварин, мисливство, рибальство, їжа, ткацтво, одіж та оздоби, гончарство. Зазначимо в „Наук. Збірнику“ Харк. Н. Дослідч. Катедри Історії Укр. Культури ч. 2—3 статті, що стосуються матеріальної культури: Білецької В. „Чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині“ та Даньковської: „Етн. дослідження укр. обрядових печив“, велика збірка яких знаходиться в Слобожанському музеї ім. Сквороди у Харкові.

В „Записках“ Кам'янець-Подільського Наукового Т-ва при УАН вийшло дві невеличких статті: Герасименка—„Кармалюк в укр. нар. пісні“, та Ю. Філя—„Народні пісні, що виникли підчас пошести“. До цієї першої групи належить також стаття Б. Луговського в 4-й кн. „України“ (сс. 51—54) під назвою „Соціальна сатира з ярмаркового старечого репертуару“ і Рябініна-Склярєвського, про „Українські пісні Якова Стефановича“ („Україна“ 4, сс. 62—63).

Стаття автора цих рядків про „Родини, хрестини, похрестини“ з невиданого запису 1854 р. Опанаса Марковича й „Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу на сторінках „Первісного Громадянства“.

Матеріали, що їх подав Акад. Кримський під назвою „Ходжа-Насреддін“ і його „Жарти“ (Сторінка з історії турецького письменства XIV—XV вв., як матеріал для фольклористів „Зап. УАН. Т. 7—8“, сс. 170—180).

На межі до аналітичної й синтетичної групи праць стоять Некрологи й статті зв'язані з Ювілеями.

В 7—8 кн. „Записок УАН“ знаходимо статтю В. Петрова, „Сумцов як історик етнографії“ й Вячеслава Камінського: „Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова“. Некролог про Я. П. Новицького, що належить перу Вол. Білого, надрукований також в цій книжці, а в першій книжці „України“ надрукував його Д. Чернявський.

1926 р. вийшов в світ і заняв уже визначне місце в фаховій літературі 1—2 випуски періодичного щорічника під назвою „Первісне Громадянство“ за редакцією К. Грушевської і з передмовою акад. М. С. Грушевського, в якій накреслений ясний і точний програм журналу. З ним неодмінно слід познайомитись всім зацікавленим в розвиткові сучасної науки, тим особам і установам, що з нею зв'язані. Видання це виходить як орган Кабінету Примітивної Культури при Наук.-Дослід. Катедрі Історії України УАН. Робота його має на меті збирання, дослідження й публікацію творів української творчості в її зв'язку з світовим дослідом народньої творчості.

Після цієї загальної характеристики нам стає ясним значіння двох головних статей (кожна приблизно на 2 друк. аркуші) книжки: І. „Дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням“, або (головний титул)—„Дума про пригоду на морі поповича“, Катерини Грушевської, й „Обряди збору врожаю у Слов'янських народів“ К. Копержинського. Помимо

того, що вони вичерпують всю існуючу міжнародню літературу для свого порівняльного дослідження в світовому масштабі, в них зазначені основні первісні моменти проблем, на яких потім наверстовуються в ході часу і подій нові елементи й розгалуження. Методологічно обидві вони послідовно витримані. Невеличка розвідка Акад. М. Грушевського про „Постриження“ (з анкетною) і Його—ж стаття про „Відродження французької соціологічної школи“. Статті К. Шевченкової про „Звичаї зв'язані з закладами будівлі“ (з анкетною) та К. Грушевської „Спроби соціологічного об'яснення народньої казки“ дають повноту й закінченість першому відділові журналу. З цього року „Первісне громадянство“ має змогу попасти в руки широких кол української інтелігенції й особливо вчительства, так як „Державне Видавництво України“ визнало за доцільне висилати його для передплатників журналу „Україна“ по зниженій майже на 50% ціні.

Вищеназваний К. О. Копержинський випустив окремою брошу-рою в Одесі, як видання Наукового Т-ва УАН, третю частину своєї праці про „Обжинки“, що стосується головн. робом XIX ст. Ідеологічно вона мало зв'язана з першою частиною праці, що з'явилася в „Первісному Громадянстві“ в 1—2 за 1926 р.

Що до інших журналів то в 1-й кн. „Черв. Шляху“ (сс. 154—159). Др. Н. І. Братчиков в статті про „Елементи колективного досвіду в медицині“ приєднується до раніш висловленого в цьому-ж журналі положення про потребу закладання Інституту для вивчення народньої творчості. З 5—6-ої книжки цього журналу Т. Степовий розпочав і до кінця року провадив свій тяжкуватий огляд „Буржуазних Соціологічних шкіл“.

К. Квітка в статті „Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем“ (Етногр. Вістник УАН) досконало й ґрунтовно провів порівняльну роботу. Перешкоджає до певної міри ясності й легкості читання занадто стисла форма журнальної статті.

Інтересну „соціологічну студію на підставі писаних пам'яток“ під назвою „Виробничі культури в давній Україні“ подав у Харківському „Науковому Збірникові“ А. Ковалівський.

Ніжин в черговому томі „Записок“ свого ІНО виявив свою активність на близькому до нашої галузи полі розвідкою Штепи про античну демонологію.

Окремо в зв'язку з її спеціальним історично-генетичним характером слід поставити статтю акад. Мищенка: „З Історії Східньо-Візантійської культури“, Етюд.—І-й: Споріднення й шлюб. (Зап. УАН ч. 7—8, сс. 144—169).

Більш літературного характеру, але дуже цінні й для фольклору є статті В. Данилова „П. П. Куліш і М. О. Максимович“ та великий критично-біографічний нарис М. Мочульського про укр. поета й етнографа Івана Манджуру в сімдесятип'яти роковини його народин, що надруковані в „Україні“ кн. 5-а.

Закінчуємо наш огляд згадкою про невеличку й нашвидку написану брошуру проф. Е. Кагарова на 2 аркуші „Нарис Історії Етнографії“, в якій перш за все определення Етнографії перекинуто з определенням Етнології. Видала її Етнографічна Комісія УАН¹⁾. Федір Савченко.

¹⁾ Відзначимо, що голова Етногр. Комісії УАН акад. Лобода і керівник музично-етнограф. Кабінету при ній К. Квітка подали звіти про українську етнографічну роботу в московському журналі за 1926 р., перше число якого з'явилося під назвою „Етнографія“

Юридична література. Для друкування юридичної літератури існувало і існує окреме видавництво „Юридичне видавництво Н. К. Ю. У. Р. С. Р.“ в Харкові. На протязі 1926 р. юридичне видавництво друкувало: 1) офіційні збірники постанов радянської влади, саме „Збірку узаконень і розпоряджень робоче-селянського уряду УРСР“ за 1926 р., „Бюлетень НКЮ УРСР“ за 1926 р. та нові видання радянських кодексів (наприклад, Земельний кодекс, Поправно-Трудовий Кодекс); 2) приватні видання радянських законів з коментаріями, наприклад, „Гражданский Процессуальный Кодекс (текст и практический комментарий Ф. Шостя)“; 3) монографії юридичного змісту (наприклад, С. Н. Ландкофа „Акционерные общества и товарищества“); нижче будуть зазначені офіційні і приватні видання законів і монографій, що до окремих відділів радянського права; 4) юридичні часописи, саме: „Вестник Советской Юстиции, двухнедельный журнал НКЮ и Юрид. О-ва УССР“ (4-й рік видання) і „Червоний Юрист“, двотижневий орган НКЮ УССР, що почав виходити з 22 лютого минулого 1926 р., з № 3 (од 22 березня) змінив назву на „Червоне Право“ і що має завдання обслуговувати широкі маси працюючого загалу України шляхом співпраці робітників юстиції і широких кол працюючих мас.

Крім того і в деяких інших українських виданнях за 1926 р. трапляються іноді наукові праці юридичного характеру, наприклад, в „Записках Соц.-Економ. Відділу Укр. Акад. Наук“, в органі КІНГ „Техніка, Економіка і Право“, в органі НКВС УРСР „Адміністративний Вісник“ і т. д. Але загалом юридична література (крім літератури по історії права) має на Україні за минулий рік переважно практичний напрямок. Монографій з загальних питань права сливе не було; з'явилося лише декілька статей загального характеру у „В. Сов. Юст.“: В. М. Охоцимського „Теория целевого права“ (№ 2), Н. А. Скрипника „Революционная законность и работа прокуратуры“ (№ 8—9); А. Ф. Евтихьева „О новейших методах преподавания юриспруденции в школах“ (№ 7), А. Е. Ривлина „К проблеме о преподавании юриспруденции в школах“ (№ 14—15). Натомість треба зазначити, що в зв'язку з українізацією, надруковано за минулий рік юридичні словники: 1) „Російсько-український словник правничої мови. Праця Правничо-Термінологічної Комісії при Соціально-Економічному Відділі Академії Наук“ (докладний, по-над 67,000 слів) і 2) Веретка та Матвієвського „Практичний Правничий Словник рос.-укр.“ (коротенький).

Історія права. Російські історики довгий час користувались звичайною схемою своєї історії: давня Росія, Московська Росія та новітня імператорська Росія. Згідно з цією схемою історики російського права вивчали та викладали історію давньо-руського, історію московського та історію російського права періоду імперії. Схема збудована на ґрунті наперед прийнятої думки, ніби то московський період є дальніший розвиток давньо-руського і має генетичний зв'язок з ним. Схема ігнорувала генетичний зв'язок давньо-руського права як раз з західно-руським правом, ігнорувала і західно-руське право і українське право. Але реальне життя більш як тенденційна теорія; тому наперекір схемі деякі учені дослідники звертали увагу і на західно-руське і на українське право: наукове дослідження цих дисциплін провадилось і в українських наукових центрах (як Київ та Львів і Харків) і навіть в російських (як Москва і Ленінград). Акад. М. Грушевський з'ясував всю безпідставність і штучність звичайної схеми і пропонував свою схему, що в повній мірі відповідає історичним фактам. З погляду схеми акад. М. Грушевського, історія західно-руського і українського права в зв'язку з

історією давньо-руського права є окрема самостійна наукова дисципліна. Спеціальне завдання українських вчених істориків-юристів — це наукове вивчення і викладання в ВИШ'ах цієї наукової дисципліни. Тому після революції в українських університетах було засновано окремі катедри історії західно-руського та українського права. На великий жаль, ці катедри не залишилися дотепер. Треба гадати, що їх відновлення неминуче, бо свідомий радянський громадянин мусить знати минуле свого народу, а належне розуміння сучасного радянського права вимагає його вивчення в процесі історичного розвитку. Хоча скасовані (тимчасово) окремі катедри історії західно-руського та українського права в ВИШ'ах, але залишилось друге величезне здобуття революції: в складі Соціально-Економічного Відділу УАН заснована і існує окрема кафедра історії західноруського та українського права, а в зв'язку з нею друга кафедра—звичаєвого права України; при цих кафедрах існують постійні комісії—для виучування історії західно-руського та українського права і для звичаєвого права України. Крім того, в складі УАН існує Археографічна Комісія, що має своїм завданням видавати пам'ятки історії Західної Росії й України взагалі та історії західно-руського та українського права зокрема. Нарешті, дослідча кафедра історії Українського народу, що теж існує в складі УАН, не може не торкатися й питань історії українського права. А в складі дослідчої кафедри історії української культури в Харкові минулого 1926 р. засновано окрему секцію історії українського права.

Таким чином справа наукового досліджування історії західно-руського та українського права стоїть на міцному ґрунті. Головним осередком такого досліджування є Київ, а саме УАН. В виданнях УАН за минулий рік насамперед звертають на себе увагу праці, що до зовнішньої історії права, себ то до джерел права. Цілком належить до зовнішньої історії українського права „Український Археографічний Збірник“, згаданий вище (сс. 146—147).

До зовнішньої історії права належать також праці: проф. М. О. Максимейка „Система Руської Правди в її поширеній редакції“; автор докладно обґрунтовує свою думку про те, що „Правду“ складала одна особа за певним наперед укладеним планом; акад. М. П. Василенка „Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права)“; на підставі архівних справ автор докладно з'ясовує, як для Правобережної України Лит. Статута знесено безумовно і його заступила Всезбірка Законів Російської Імперії від 1840 р. і як від 1843 р. для Лівобережної України деякі постанови Лит. Ст. що до цивільного права, увійшли до „Всезбірки Законів“; моя праця „Огляд матеріалів з історії західно-руського та українського права, що переходять у „Древнехранилище“ Московського Центр. Істор. Архіву“; свій „Огляд“ я призначаю за провідника тим історикам права, що не досить ознайомлені з багатючими архівними скарбами „Древнехранилища“¹⁾.

Що до внутрішньої історії права, то наукові праці, що їх надруковано в виданнях УАН 1926 р., переважно торкаються державного права. В IV томі „Записок Соц.-Екон. Відділу УАН“ надруковано статтю небіжчика проф. М. Ф. Володимирського-Буданова „Рада великого князівства Литовського“; ця стаття такого видатного знавця історії зах.-рус. права, яким був небіжчик, написана з доручення Рос. Акад. Наук, ще 1914 р., але через війну та революцію й досі не надрукована в ви-

¹⁾ Статті проф. М. Максимейка і моя в „Працях Комісії для виучування історії західно-руського та українського права, вип. II, 1926; стаття акад. М. Василенка в „Записках Соціально-Економічного Відділу УАН, томи II—III, 1926.

даннях Рос. Ак. Наук. Нині її, за згодою Рос. Ак. Наук, надрукувала українською мовою УАН, бо вміщає вона в собі багато цінних думок про історію західньо руського державного права. II вип. „Праць Комісії для виучування іст. зах.-рус. та укр. пр.“ вміщає в собі декілька статтів, що до історії державного права: Л. Окиншевича „Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв.“, — чимала розвідка про правне становище Генеральної Старшини та її окремих урядів, є продовження праць автора з історії центральних установ гетьманщини (1925 р. надруковано „Рада Старшинська“); С. Н. П'ятницької „Приказ Великия России“, ця розвідка вкупі з розвідкою Л. Окиншевича про приказ „Малые России“ (що надруковано 1925 р.), з'ясовує питання про московські центральні установи, що завідували Україною і Слобідськими полками; Г. Л. П о п о в а „До історії сусідства на Правобережжі“ торкається до одного з питань про соціальний устрій на Україні за часів панщини; І. М. Б а л і н с ь к о г о „Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні. I. Феодалізм у Польщі. Нарис. I. Вступ. Огляд літератури“; через звязок, який існував в минулому між Україною та Литвою і Польщею, питання про польський феодалізм має інтерес для історії зах.-рус. і українського права; з цього ж погляду інтересні і статті акад. Ф. В. Т а р а н о в с ь к о г о з історії польського державного права (в „Записках соц.-екон. відділу УАН.).

В інших виданнях УАН теж зустрічаємо статті, що мають інтерес для історії зах.-рус. і укр. державного права: вони здебільшого вичислені вище, в огляді історичної літератури (проф. Ол. Грушевського, В. І. Щербіни та инш.). Історію інших галузів права досліджувано минулого року в меншій мірі, порівнюючи з історією державного права. Але наукова праця все ж таки провадилась. Над історією судового права працювали І. Ю. Черкаський та С. І. Борисенко; перший надрукував статтю „Слідидомініяльного (папського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII і початку XVIII в.“ (в II вип. „Праць Комісії для виучув. з.-р. та укр. пр.“) і готує до друку велику монографію про „Громадський (копний) суд на Україні та Білій Русі в XVI—XVIII вв.“; другий збирає матеріяли про інститут адвокатури в історії західньо-руського та українського права. Той же таки С. І. Борисенко працює в галузі історії карного права, саме над питанням про походження й зміст інституту виводання в зах.-рус. праві. В ч. 2—3 „Наукового Збірника науково-дослідчої катедри історії української культури“ в Харкові цілком належить до історії права стаття Н. Ю. Мірза-Авяканца „Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття“, на підставі матеріялів полтавського городового суду автор в 1-м нарисі (що його поки що надруковано) з'ясовує характерну рису судової практики другої половини XVII в. — велику роль громади в судовому процесі. Для історії карного права цікаві статті, що надруковано в 2 кн. Етнографічного Вістника (Етнографічної Комісії УАН) В о л. Щ е п о т ь е в а „Етнографія і архівні матеріяли“ (Справи Полтавського Совісного Суду про чари і лікування) і В і к т о р а П е т р о в а „З фольклору правопорушників“, та стаття В. І. Щ е р б и н и „Чи була Київська Лавра в'язницею, як монастирі російські?“ (в „Нових студіях з історії Києва“). Треба також зазначити що в комісії для виучування звичаєвого права України, саме в секції публічного права, складається докладна програма для збирання звичаєвого карного права і виучується революційне українське карне право на підставі архівних судових справ і газетних звісток.

В галузі історії цивільного права надрукована стаття проф. Миколи Товстоліса про „Знахідку по Литовському Статуту“. Цікава для істо-

рії цивільного права, саме для історії українського земельного права, стаття проф. О. Грушевського „Перші гетьманські земельні універсали в VII—VIII кн. „Записок Іст.-Філ. Відділу УАН“. Крім того, Комісія для вивчення звичаєвого права України (секція цивільного права) друкує II вип. своїх „Праць“, що вміщає в собі низку статтів з історії цивільного права і по новітньому звичаєвому цивільному праву; та ж секція поставила перед собою завдання всебічного досліджування селянського двору, як важливішого інституту цивільного звичаєвого права.

В галузі промислового права надруковано статтю М. Ф. Тищенка „Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою (в 2 вип. „Праць Ком. з.-р. та укр. пр.)“ — частина монографії, що автор підготовляє до друку про „Гуральне право на Україні за гетьманщини та в першій половині XIX віку“. Цікаві також для історії промислового права і історії трудового права праці—Вадима Модзалевського „Гути на Чернигівщині“ (вид. Археологічного Комітету УАН) і Миколи Жорнікова „Промисловість Київщини в 1923—24 р.“ (вид. семінару для вивчення народного господарства України при Соц.-Екон. Від. УАН).

Карне право і карний процес. В сій сфері перед усім треба зазначити, що минулого року підготовлено до друку „Уголовний Кодекс“ під редактуванням Ю. П. Мазуренка, С. А. Пригова і М. Е. Шаргея та „Уголовно-Процесуальний Кодекс“ під редактуванням М. Е. Шаргея і С. А. Пригова з участю відомих криміналістів М. М. Гродзинського, М. А. Чельцова-Бебутова, Е. Я. Немировського та инш.; надруковано болгарською мовою працю Мицева „Злочин та кара по Карному Кодексу Радянської України“, стаття В. Трахтерева „Проект Уголовного Кодекса УССР“ (Вест. Сов. Юст. 1926, № 8—9) і вийшло з друку друге видання „Проблем злочинности“ (погляди на карне право криміналістів спеціалістів).

Окремі питання загальної частини карного права розв'язувались головним чином в статтях, що надруковано в „Вісникові Радянської Юстиції“ (російською мовою): М. О. Чельцова-Бебутова „Специальное и частное предупреждение“ (№ 1—2), М. Паше-Озерского „Некоторые замечания по поводу проекта Уг. Код. РСФСР 1925 г.“ (№ 4), Г. П. Волкова „О трех вопросах Уг. Код.“ (№ 6), В. Гольдинера „Объективизм и субъективизм в советском уголовном праве“ (№№ 14—15, 16), А. Ю. Аншелеса „Реформа уголовного права“ (№ 22), К. Седлица „О порядке применения 28 ст. Уг. Код. в отношении несовершеннолетних“ (№ 5), А. С. Рубинштейна „О функциях ст. 6 в системе Уг. Код.“ (№ 20); В. Е. Немировского „Об уголовной ответственности врачей в связи с вопросом о неосторожности специалистов“ (№ 19) і ин. До загальної частини карного права належать також моя стаття „Кара і засоби соціального захисту“ в т. IV „Записок Соц. Екон. Відділу УАН“, стаття М. Сікорського „Юридична помилка в галузі карного права“ („Техніка, Економіка і Право“ 1926) та стаття В. Трахтерева „Значіння психічної дефектності в радянському кримінальному праві“ (Черв. Пр., 1926 № 10—11).

Питання особливої частини карного права розв'язувались в статтях що надруковано в „Вісникові Радянської Юстиції“ і в „Червонім Праві“ (українською мовою): К. Плетнікова: „Участие частных лиц в должностных преступлениях“ (В. С. Ю. №№ 4—5); М. Паше-Озерский „Половые преступления в Уг. Код.“ (№ 16), И. И. Толпыго „Безхозяйственность, как уголовное преступление“ (№ 13). И. Гродзинського „Плодоизгнание в советском и иностранном праве“ (№ 12), А. Ю. Аншелеса „О пределах применения 2 ч. 132 ст. Уг. К.“ (№ 17),

Г. И. Волкова „Взятокодательство при провокации взятки“ (№ 10), Б. Бомаша „Борьба з хуліганством“ (Черв. Пр. № 12). Судового робітника „Про арт. 180 Кар. Код.“ (№ 4), Г. Полякова „Артикул 169 Кар. Код.“ (№ 3), М. Татаріна „Статут про військові злочини“ (№ 2), М. Паше-Озерського „Нова редакція арт. арт. 66, 66¹ і 180¹ К. К.“ (№ 10—11), М. Гродзинського „Формула привласнення в. К. К. і в проєктах“ (№ 6—7) до особливо частини карного права належить і праця Е. Френкель „Половые преступления“ (окреме одеське видання „Светоча“).

Торкається до карного права окрема наукова дисципліна, що нині звертає на себе велику увагу—про „вивчення злочинності і злочинця“. На цю тему надруковані статті у „Вісникові Радянської Юстиції“: Ел. Френкель „К изучению личности преступника“ (№ 2), О. Бапцениної „Детские правонарушения и меры борьбы с ними в Ростове на Дону“ (№ 13), М. П. Волковича „Об институтах научно-судебной экспертизы“ (№ 23); в „Червоному праві“ стаття Я. Шахера „Судово-медичні методи боротьби з хуліганством“ (№ 14—15); в „Адміністративному Вісникові“ Б. Солерса „Детская преступность и беспризорность на Украине“ (№ 8) і стаття А. Елісєєва „Об организации изучения преступности“ (№ 1), а також окрема монографія А. М. Рубашевої „Дети-убийцы“; автор монографії на підставі всебічного вивчення різних видів вбивства з боку дітей (що мали місце на Україні на протязі 1921—23 рр.) з'ясовує, що цей злочин спричиняється кінець кінцем соціально-економічними умовами життя.

До карного права торкається і поправно трудова справа, що являє собою виконання судового вироку про кару за злочин шляхом позбавлення волі злочинця. В „Червоному Праві“ Н. Ц. надрукував статтю „Чи потрібний спеціальний пенітенціарний журнал?“ (№ 17—18). На думку автора, конче потрібний. Проте його нема. Тому питання поправно-трудового права, що мають велике значіння в справі радянської внутрішньої політики лиш випадково з'ясовуються. До поправно-трудового права належить надрукований минулого року юридичним видавництвом НКЮ УССР „Поправно-трудовой Кодекс (окреме видання)“, „Сборник материалов по исправительнс-трудоному делу УССР. Законоположения, инструкции и циркуляры с предисловием С. М. Канарского“, популярний нарис Со-віцького „Як рад. влада виправляє злочинців“ (окреме видання з серії „Общественно-правовая библиотека. Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем государстве“) й статті проф. М. Паше-Озерського „Принудительные работы без содержания под стражей и Исправительно-Трудовой Кодекс УССР 1925 г.“ та „Исправительно-Трудовой Кодекс РСФСР 1924 г. и Исправительно-Трудовой Кодекс УССР 1925 г.“ (Адміністрат. Вісник, № 1, 4—5).

Карному процесові присвячено декілька статтів в „Вісникові Радянської Юстиції“: К. Седлиця „О пределах действия правил ст. 345 УПК“ (№ 3); Його-ж „О приведении в исполнение приговора к штрафу“ (№ 8—9), Л. М. Руднева „Неопределенные приговоры“ (№ 20), М. Ривкіна „Об участии третьих лиц в уголовном процессе“ (№ 21), Л. А. Подкамина „О ведении уголовного процесса по советскому Закону“ (№ 17), И. О. Кеніса „Участие прокуратуры в составлении обвинительного заключения“ (№ 16), А. К. Калери „Об упразднении прений сторон в уголовном процессе“ (№ 7), М. О. Чельцова-Бebutова „О проверке доказательств в прениях сторон в советском уголовном процессе“ (№ 7), Я. Кульберга „Защита без защитника“ (№ 12), Г. Лившица „Задача сторон в советском уголовном процессе“ (№ 23). В журналі „Червоне Право“ карному процесу присвячено статті М. Філіна „До проєкту КПК УССР“

(№ 8—15і „Деякі зауваження до проекту КПК“ (№ 16). Нарешті, до карного процесу належать: монографія В. А. Обуховського „Уголовные доказательства в истории и советском праве“ (автор підвів підсумки того, що вже зроблено в літературі та додав постанови радянського законодавства) і стаття Б. Солерса „Уголовные доказательства“ („Адмін. Вісник“ № 7).

Акад. О. Малиновський.

Цивілістична література. Всім добре відомо, оскільки швидко йде розвиток радянського українського права, головне, через надзвичайне оживлення законодавчої діяльності. Кожен день несе нам які-небудь нові постанови, декрети, законодавчі новели то що. Законодавець з кипучою енергією поспішає за життям, що раз-у-раз все ширше розгортається; він змагається повести в бажаному для нього напрямку торгівлю, промисловість і все наше господарство, одзначивши їм окреме русло. Цілком ясно величезне практичне значіння законодавства, а практичні вимоги викликають й визначають у свою чергу зміст та характер літератури, яку присвячується роз'ясненню окремих питань та тлумаченню законодавства. Передусім виходять друком коментарі: вони становлять за своє завдання вяснити зміст закону і підготувати ґрунт для його пристосування. Потребу в таких коментарях і потребу надто гостру відчуває на перших же кроках практик-правник, якому доводиться, прикладаючи закон до життя, підпорядковувати йому всю широкезну різноманітність життєвих випадків. Користується з коментаря і правник-теоретик, тому що для його роботи в справі з'ясування природи та функцій правних інститутів потрібно переводити як найдокладніший розгляд окремих приписувань закону. І справді, українська цивілістична література у формі коментарів за останні часи осягла значного розвитку та поширення. Передусім серед низки коментарів треба поставити „Гражданский Кодекс Советских Республик (Текст и практич. комментарии под ред. проф. А. Малицкого. 2 изд. испр. и дополн. Гос. Издат. Украины)“. Коментар цей, на думку складачів, повинен прямувати до осягнення суто практичних завдань. Відповідно до практичного завдання в коментарі відводиться значну кількість місця та уваги нашій судовій практиці, як, приміром, практиці Верх. Суду УСРР, так і практиці арбітражних комісій. Посилання на судові рішення носять більш-менш систематичний характер. Складачі цілком ретельно роблять, доповнюючи зміст свого коментаря новішим законодавчим матеріалом, що вміщується поряд з цивільним кодексом. Відчуваючи труднощі в справі вишукування на місцях усіх потрібних законодавчих джерел, використання в значній мірі найновішого законодавства має надто важливе значіння. У вступній частині редактор коментаря з'ясовує ті загальні засади, що треба мати на увазі для правильного розуміння норм цивільного кодексу та належного пристосування його на практиці. Автор, ґрунтується в своїх міркуваннях на загальному розумінні права, як явища історичного, що його обумовлюють економічні стосунки. Висвітлюючи значіння та основні риси цивільного кодексу, автор пояснює, що цивільний кодекс надає окремим громадянам та їх об'єднанням деякі сукупності прав виключно з метою забезпечити можливість брати участь в розвитку продукційних сил країни. У зв'язку з цим вяснюється і характер оборони здійснювання цивільних прав. Держава боронить не всяке використання права, а тільки здійснювання таких прав, що їх надає закон, та що вони відповідають соціально-господарчому призначенню даного права¹⁾. Видавці коментаря цілком ретельно заходились до того, щоб запровадити

¹⁾ Див. ст. О. С. Добрава „Звичаєве право й ст. I. Цивільного Кодексу“ в Збірникові Соц-Екон. Від. УАН № 4, „Праці Комісії для виучування звичаєвого права України“, с. 1 і далі.

до свого коментаря і теоретичні звідомлення. Всі теоретичні знання повинні полегшити читачеві можливість обізнатися з природою та особливими властивостями окремих інститутів радянського цивільного права. Тимчасово цей замір не всюди однаково було здійснено. Звичайно деяка нерівномірність в опрацюванні та освітленні теоретичних та практичних питань була, правду сказати, неминучою тому, що коментар є наслідок співучасті в праці цілої низки осіб. Проте випадає зазначити, що коментар являє практичну підмогу в справі виучування радянського цивільного права взагалі та українського цивільного права зокрема, переважно коли його особливості послідовно висвітлені через розглядання окремих інститутів.

Практичне призначення має й інший коментар, за якого треба згадати— коментар до Земельного Кодексу УСРР; цього коментаря склали М. М. Гершоно́в і Е. І. Кельма́н. Величезне практичне значіння земельного законодавства сумніву, як відомо, не підлягає. Тому в'яснення змісту норм Земельного Кодексу становить справу величезної ваги та вартости, і коментар Гершонова та Кельмана подає справдешню допомогу особам, що їм доводиться переводити в життя ці закони. Складачі коментаря виконали надто корисну працю: вони зібрали величезний матеріал, що освітлює статті Земельного Кодексу, проробивши дуже складну та клопотну працю. Матеріал цей вони здобували з ріжноманітних постанов, декретів, обіжників, інструкцій, ухвал, а також і рішень окремої колегії найвищого контролю в земельних справах і рішень цивільної касаційної колегії Верховного Суду УСРР. Найбільше місця в цьому коментарі відведено тлумаченню статей Земельного Кодексу за допомогою судових рішень. Частенько автори Коментаря наводять думки та погляди, що їх висловлено було в літературі земельного та цивільного права, а іноді автори перед суто практичними вказівками та поясненнями вміщують вступні загальні зауваження та подають характеристику окремих інститутів чинного земельного права. Просте, ясне та чітке викладання утворює коментар приступним для широких кол зацікавлених в земельному праві осіб. Звичайно, що численні питання, які життя почасти висунуло, а почасти раз у раз висовує, вимагають ще дальшого та детальнішого опрацювання. Згадаємо хоча б такі важливі питання, як, приміром, конструкція сусідського права, природа прав землекористувача на будинки, спорудження, посіви, рослини, а також питання про оборону порушеного землекористування селянського двора та його розділів то що. Проте важить вже й те, що почин зроблено, і наші автори чимало попрацювали над цим початковим опрацюванням нашого земельного права¹⁾.

Оглядаючи новітню українську цивілістичну літературу, що складається з коментарів, не можна обминути чудову працю нашого академіка, що так передчасно поляг у домовину, В. М. Гордона, яка вийшла під титулом: „Положение о векселях в частной кодификации“. Наші правники визнали цінність цієї праці, і вона (як і ті дві, що за них раніш згадано) вже вийшла другим виданням. Надзвичайно стисле офіційне „Положение о векселях“, вид. 1922 року, закликало до життя численні доповнення через те саме, що на значну кількість запитань вексельного права „Положение“ відповіді не давало (пор. Я. В. Ходжаш. Вопросы вексельного права. Вестник Советской Юстиции, 1926, № 1, с. 16). Напластування на основному тексті „Положення“ поширилось до таких розмірів, що розібратись в них становило великі труднощі. І от В. М. Гордон бере на себе

¹⁾ Згадаємо тут у зв'язку з питанням земельного права й про працю члена Комісії звичаєвого права Євгена Єзерського (див. праці Комісії для виучування звичаєвого права України, с. 69 й далі).

відповідальну працю—збирання та систематизування усього широко розпорошеного законодавства з вексельного права та опрацювання його шляхом приватної кодифікації. Таке завдання примусило автора зріктись від того, щоб прилучити до тексту законодавчих джерел приватно-коментарські, як промовляє автор, тлумачення. За цим можна тільки жалкувати через те, що такий знавець вексельного права, яким був справді В. М. Гордон, міг би дати багато цінних вказівок в цій трудній для витлумачення царині. Проте і в тому обсягові, в якому лишив нам автор своє „Положение о векселях“, воно являє чудову працю, яка потрібна для кожного правника, як теоретика, так і практика.

Поруч з цією працею В. М. Гордон лишив нам ще одну працю на цю ж самісіньку тему: „Вексельное право, сущность векселя, его составление, передача и протест“. У цій книжці, що вийшла у світ, вже після смерті автора, заходами сина його М. В. Гордона, а також Я. І. Рапортта, подано систематичне освітлення питань вексельного права. В простій та приступній формі подаються відмінні риси вексельних зобов'язань і визначаються особливості векселя. Автор не аналізує дрібниць, не подає всебічного освітлення складних питань, що виникають, коли проводиться виучування вексельного права, бо такого завдання, очевидно, автор для себе й не ставив. Проте автор цілком точно, виразно й чітко накреслив основні положення вексельного права.

В нашому огляді ми повинні спинити увагу ще й на другому систематичному викладі-нарисові нашого чинного права; це—„Торговельне правознавство“ проф. М. І. Мітіліно. Автор за своє завдання становить подати стисле освітлення нашого торговельного права, маючи на оці задовольнити потребу разом з тим і підручника цього предмету для торговельно-промислових шкіл. І от виконуючи своє завдання, автор цілком послідовно та систематично розглядає усі найважливіші інститути торговельного права, додаючи передусім загальний вступ; тут він пояснює, як він розуміє торговельне право та його джерела. За цим подає автор нарис теорій про торговельне підприємство, фірму, торговельний реєстр, про торговельні правостосунки та угоди. Автор велику увагу звертає на джерела права й приучує стежити за ними й читача. Все збудовання праці уґрунтовується на цілком міцному фундаменті. Автор не ухиляється від труднощів, він змагається подати точні й виразні означіння, і послідовно перекладає у своїй праці догматичну методу що до використання матеріалів, які підлягали розглядові. Тому уся ця праця набула суцільного та витриманого характеру і справляє вражіння цілком задовольняючого підручника.

Ось це два типи наукових творів з галузі права. Але ж поруч з цим слід згадати ще й про юридичні праці в формі монографій.

Праця Т. П. Єфименкової „Труд и собственность (Критический обзор учения о спецификации)“ присвячено дослідів над так званою переріркою річей та вирішенні зв'язаних з цим правничих питань в сьогочасному праві. Т. П. Єфименко подає нарис учення про специфікацію в римському праві в різних його варіантах; потім переходить до освітлення цього питання в сьогочасному чужоземному праві французькому, німецькому, англійському, швейцарському, дореволюційному російському і закінчує характеристикою сьогочасного становища і значіння проблеми, зазначаючи основні противенства та нерозв'язність його в сьогочасному праві. Увагу авторки зосібна приваблює те, що численна більшість речей, що їх заново виробляють, здобувається в умовах підпорядкування трудящих волі та інтересові нашої особи, підпорядкування робітника підприємцеві. Розв'язання питання в пристосовані до діяльності підприємств

являє на думку автора труднощі. В умовах соціалістичного ладу проблема, що її досліджується, правда, стратить своє значіння: тоді взагалі не буде місця для питань про способи набування права власності. За те в умовах переходової доби, як промовляє авторка,—проміжних фаз поміж суто-капіталістичним та завершеним соціалістичним ладом доводиться ще студіювати й цю проблему. І ось тут авторка звертає увагу на ту роль, яку може відігравати підприємство, як суб'єкт майнових прав. Зокрема в радянському Союзі підприємства трести, що являють юридичну особу, становлять і суб'єктів майнових прав. Їм належить і продукція: речі, що виробляє підприємство, становлять власність самого підприємства. На таких шляхах, на думку авторки, перебуває розв'язання питання, що її цікавить. Ми не маємо змоги тут подавати докладну аналізу поглядів авторки, але повинні визначити важливість цієї праці, яка намічає спробу теоретичного освітлення правних питань. Тут ми маємо спроби встановити перші кроки в напрямку теоретичного розв'язання правничих питань, і, це слід тут підкреслити, маємо додаток і доповнення до тих практичних праць, що за них ми згадували раніш.

Ось такі деякі нові найголовніші праці в царині цивільного права. Окрім зазначених праць численність питань, що їх висовує практика і поточне законодавство, освітлюється у двох періодичних виданнях: „Вестник советского права“ и „Червоне право“. Розгляд окремих артикулів та положень закону, інтерпретація цілих законодавчих розпоряджень, що заново виходять, обміркування законопроектів, і зосібна кодекса законів про родину, шлюб, опіку, посилення на практику найвищого суду, питання української правничої термінології в „Червоному Праві“—все це становить постійний та свіжий матеріал, що його подається на сторінках згаданих журналів та що доповнює й поширює ті форми літератури права радянського, що перебуває в стані найжвавішої розробки.

Немало уваги віддається і науково-популярній й популярній правничій літературі. В численній кількості видано практичні поради та брошури, які присвячено ознайомленню широких кол читачів з правом житловим, трудовим, родинним, земельним й т. д.

Підсумовуючи все наведене, на нашу думку, треба визнати, що радянська цивілістика виявляє яскраву тенденцію до швидкого та енергійного розвитку. Правничі питання приваблюють багато сил. Можна побажати, щоб поруч з коментарною формою творів з'являлося більш монографій та систематичних досліджень і курсів.

Арнольд Крістер.

Критика, звідомлення, обговорення.

Venceslas Lednicki, *Existe-t-il un patrimoine commun d'études slaves?* (Le Monde Slave, revue mensuelle, décembre 1926, ст. 411—431).

Се вступна лекція молодого польського славіста, що зайняв новозасновану катедру слов'янських мов і літератур в брюсельському університеті, прочитана 16 листопада 1926 р. в присутності бельгійського міністра освіти Каміля Гюйсманса (б. секретаря II Інтернаціоналу), послів Польщі, Чехії, Югославії й Болгарії і теперішнього варшавського професора Т. Зелінського—делегованого польським урядом і польським науковим світом на сю інавгурацію. Редакція „Le Monde Slave“, що попередила сю лекцію отсею вступною заміткою, пояснює, що сама катедра була заснована „з участю уряду Польської Республіки“. Очевидно, він мав тому змогу обсадити її своїм чоловіком—на продовженне колишньої „інформаційної праці“ славного польського історика Лелевеля, в Брюселі і зробити нову катедру органом популяризації польського наукового руху.

Свої виклади д. В. Ледніцький розпочав курсом, присвяченим „двом головним слов'янським літературам“, як він висловився—російській і польській, „взятим в найкращу їх епоху—епоху романтизму“. Вибір—як вибір, але молодий професор вважав потрібним попередити свій курс своєю загальною profession de foi, боронячи інтересну, але доволі ризиковану тезу, що науковим завданням славіста не може бути синтетичне трактування історії слов'янських літератур, як якоїсь цілості,—що таке домагання може диктуватися тільки політичними пожаданнями, для ученого ж історія слов'янських літератур як цілість не існує—єсть тільки існування поруч себе, juxtaposition, історій літератур поодиноких слов'янських народів. Всі проби дати синтетичну історію слов'янських літератур, на взірець того як порівняна слов'янська лінгвістика зводить ріжнорідність слов'янських мов до одної спільної праслов'янської мови, з котрої вони розвинулися,—були настільки-ж нереальні і невдалі, наскільки реальна і вдала була ся реконструкція спільності мовної: „Попробуйте перенести ці методи в сферу красного письменства, особливо поезії—хоча б і народньої, і ви зараз побачите, що розходжень набирається стільки, що ніякий синтез неможливий“. Спільне добро, спільна спадщина, commune patrimoine слов'янських студій—тільки лінгвістика, поза тим самі розходження.

Автор згадує заснування першої катедри славістики на французькій мові—в паризькій Collège de France, 1840 року—дорученої Ад. Міцкевічу; вона називалася катедрою „слов'янської літератури“, до р. 1866, коли стала називатися катедрою „слов'янських мов і літератур“. Спиняється над недавнім заснуванням Слов'янського Інституту в Парижі, з ініціативи покійного Ернеста Дені, пригадує його інавгураційну промову—як той ставив новій установі завдання: „утворити огнище франко-слов'янського наближення, в противставленні німецьким впливам на Слов'янство, дати Франції роллю посередника в між-слов'янських конфліктах, щоб лікувати слов'янські народи від підвищеної національної вражливості, учити їх неминучості підпорядковувати вищим інтересам свої власні, навіть вповні законні“. При всім піетизмі для покійного слов'янолюбця і при всім поважанню для

засновакої ним інституції, автор, в виразах дуже обережних і здержливих, добачає в сім певну політику: бажання впливати за поміччю науки на політичне житте, підпорядковувати реальне житте і змагання слов'янських народів якимсь вищим інтересам і т. д. Се нагадує йому старий російський панславізм, мрії поетів про злиття слов'янських „ручаїв в російському морі“ і обрусительські висновки, що робилися з різних поетичних і наукових міркувань про слов'янську єдність, спільні традиції і т. д. Тому він протестує против штучного навязування слов'янським студіям якогось апріорного синтезування. Настояючи на глибоких розходженнях слов'янської культури і творчости, особливо „двох великих світів“, на які поділилося Слов'янство—православний—східній і католицький—західній, сформований під романо-германськими впливами, він ідеалом славістики вважає виклади паралельних вповні відокремлених курсів з окремих катедр, присвячених поодиноким слов'янським літературам, „принаймні головнішим“. Для ілюстрації спиняється на поезії, вказує глибокі відмінності в прозодії окремих слов'янських народів, підчеркує різку відмінність в народній поезії їх: противставляє великоруські биліни українським думами, колядкам і щедрівкам, польські релігійні співи—великоруським духовним стихам, і з того робить висновок, що коли так розійшлася народня творчість, тим менше може бути якийсь синтез в книжних літературах.

Все се, розуміється, крайності, протилежні крайностям панславістів, з погляду інтересів слов'янських студій також шкідливі і недопустимі, як і те ігнорування непривілегованих слов'янських національностей, яке робилося з становища офіційної російської славістики чи чеського слов'янофільства. Політику треба гнати скрізь, де б вона не вила своє гніздо: чи під тінню перебільшеного слов'янського унітаризму, чи такої гострої „юкстапозиції“, яку рекомендує автор. Вона ж від політиканства так само не гарантує, як і унітаризм. Так як офіційні російські славісти, проливаючи гіркі сльози над Кашубами, Лужичанами, Словинцями і т. д. канонізували поїдання Українців і Білорусів „общерусскою культурою“, так і у різних „юкстапонованих“ слов'янських народностей знаходяться свої домашні „менші браття“, котрі такі „юкстапоновані“ славісти-політики вважають потрібним заколоти і принести в жертву „вищим інтересам національної культури“.

Се вже річ наукової совісти кожного дослідника поборювати політиканство і надуживання наукових висновків для змагань науці далеких і супротивних. Але ухилятися від синтетичних завдань з страху, щоб їх не надуживано для політичних завдань, річ неоправдана. Висновки слов'янської лінгвістики також служили за зброю різним обрусителям, але проте автор признає вповні оправданими завдання лінгвістів—дошукуватися спільного в язових розходженнях. Те саме завдання стоїть і перед дослідником літературної творчости, однаково чи усної чи книжної, і від них ніяк не можна ухилитись, чи з страху перед труднощами досліду, чи з побоювання, що з того може бути укована якась політична зброя. У польських дослідників помітний сей страх, щоб Польщу не взято в чім небудь і денебудь за одну скобку з „групою найбільш віддаленою від Історичної Європи, найменше європейською, спиненою на порозі духового життя Європи, як каже Леруа Больє“. Се Росія (все ще Росія!), Болгарія і Сербія. Польські дослідники, і д. Ледніцький в їх числі, дуже люблять поговорити про польські впливи, але дуже не люблять спинятися на інших елементах польської культури, крім „романо-германських“, наче боячися тим затьмити блеск польської культури. Се фальшива тенденція, за котрою ніяк не годиться йти. Політиканські висновки, які можуть бути зроблені з констатування яких небудь впливів, запо-

зичень, стиків, треба поборювати відповідними засобами,—але обминати їх не годиться. Науково-мислячий дослідник народньої творчості, і так само книжної, котрого небудь слов'янського народу, при кождім глибокім розсліді неминучо доходить до проблем між-слов'янських спільностей, впливів, перехрещень. При всіх розходженнях в остаточних своїх формах, ся творчість опирається на спільній спадщині часів з-перед розселення і тісних стичностей перших віків по розселенню; спільно запозичає різне добро з спільних культурних джерел; спільно переживає різні великі культурні зміни—як християнізація, против-церковна опозиція, відродження, реформація, ідеї народницького романтизму і под. З одних слов'янських рук до других передаються нові ідеї, мотиви і форми, з Заходу на Схід і з Сходу на Захід, з певними модифікаціями внесеними в процесі сеї передачі. Без зрозуміння сеї між-слов'янської культурної кооперації, що велась незалежно від всяких антагонізмів, суперечностей і конфліктів, не може бути відповідно вияснений культурний процес ні одного з окремих слов'янських народів. Коли для істориків культури культурна кооперація людства, не вважаючи на всі расові, географічні, економічні й культурні відміни, зістається фактом, і культурна історія людства як цілості студіюється для вияснення культурного процесу того чи иншого народу; коли не простою „юкстапозицією“ поодиноких народів і країв являється загальна історія мистецтва, історія правових ідей, „історія європейської цивілізації“ або „історія європейських літератур“,—то тим конкретнішим поняттям являється порівняльна історія літератур слов'янських народів. Їх кооперація на сім полі найбезсумнівна, і коли досі така порівняна історія слов'янських літератур—як підносить д. Ледніцький, дала результати значно менші від порівняної слов'янської лінгвістики, наслідком лихих методів та різних політичних упереджень і наперед повзятих ідей, то се значить тільки, що методи мусять бути уліпшені, а політичні чи інші упередження мусять бути поборювані. Але робота мусить вестись, спільними силами як тих славістів, які покликаються для інформування не-слов'янського світу про Словянство як цілість,—так і тих дослідників, які розробляють історію культури, літератури чи соціального життя поодиноких народів. Слов'янство як цілість, як фактична, хоч і непланова кооперація не тільки існувала, але й тепер існує, не вважаючи на всі розходження й межі, що його ділили й ділять, і дослідження сеї кооперації потрібне необхідно.

М. Грушевський.

Любарський Ів. Антон., проф. 1. *До словотворного питання* (Записки Науково-Дослідчої Катедри при кам'янецькому І.Н.О.), Кам'янець на Поділлі 1926 р., ст. 8;

2. *Сучасно-язикознавче висвітлення Coine* (Записки Кам'янецького І.Н.О.), Кам'янець на Под. 1927 р., ст. 42.

Обидві праці присвячено з'ясуванню питань пізнішої Coine, і вони являють з себе ряд нарисів, що намагаються розкрити природу характерних прояв її у звязку з загальним питанням чи ізольований це язык, чи може, це язык, який вкладається в рамці органічного розвитку цілокупної єдності языка грецького. В звязку з цим завданням згаданих праць визначається й зміст їх. У передмові до другої праці автор з'ясовує лінгвістичну вартість поставленого питання та розглядає джерела й підсобники, що ними він користувався при написанні цих праць. Сама ж праця (друга) поділяється на дві частини: I—вступ, де подаються підготовчі відомості з царини Coine взагалі та пізнішої—зокрема з короткою історією грецького языка, й II—фонетика. Що до відділів III—морфологія, IV—синтакса, V—семасіологія й VI—словник, про які автор говорить (стор. 2), то їх поки що немає.

Досліди, як бачимо, задумано так широко, що колиб виконав автор едовольняюче своє завдання в намічених межах, його праця мала-б велике значіння й була-б цінним вкладом у науку.

Відносно тої частини праці, що вже надрукована, треба сказати, що вона належить до типу наукових дисертацій з важким науково-критичним апаратом. До від'ємних рис її треба віднести ось такі. Автор часто стримується від зіставлення фактів досліджуваного язика з такими ж фактами інших індоєвропейських язиків і намагається створити й розгорнути малюнок розвитку фонетики на основі виключно органічних даних. Тому предмет у цілому береться часто-густо поза порівнявче-історичним зіставленням, береться сам по собі.

З'ясовуючи досягнення, автор іноді дуже лаконічний і тому своєрідне розуміння прийнятої ним термінології стає у нього часами не ясним, напр., „напідм.“, „відпвідм.“, „дієнапрямки“, „умови ступінювання інтонацій“ та тому подібне.

Дає себе іноді почувати немотивованість вибору, розміщення й обробки предметів, що їх обмірковує автор, а порядок їх викладу може викликати заперечення. Чому про одні предмети говориться повніше,—напр., про класифікацію діалектів (14 стор.), про другі-ж короче, як, напр., про характерні ознаки самих діалектів (15 стор., 12-а та 13-а прим.).

Звертають на себе увагу також великі примітки та екскурси, випадково зв'язані з ходом мови, як, напр., питання українського правопису, що аргументуються теоретичними підставами та традицією українського літературного та живого язика. Такий екскурс, напр., на стор. 33, 12 прим., та інші.

Самий зміст твору скоріш відповідає німецькому його заголовкові, ніж українському, бо трактує лише певну галузь пізнішого *Coine*.

Не можна не відмітити також неточности в цитатах. Для прикладу вкажу на прим. 1 на стор. 2: *J. Moulton, op. c. 2*“; на ділі-ж про будь який *opus* цього автора спомину не було. Таких неточностей в праці не мало.

Але всі ці та інші від'ємні риси праці проф. Любарського покриваються її рисами додатними. Автор малює яскравий образ пізньої *Coine* до зв'язку з її минувиною та з історією її носія—племін. Тут подається не мало нового й цінного в з'ясованні трудних питань.

Головніша заслуга автора полягає в ґрунтовному досліді ніби-то ухиленя *Coine* від органічного росту її предка. Перевіряючи крок за кроком окремі етапи цілокупного розвитку грецького язика, автор уважно стежить за всіма особливостями найпізнішої *Coine*, в наслідок цього приходить до висновку, що всі ці особливості органічно зростають в загальний розвиток грецького язика, що язик цієї *Coine* зовсім не був якимось ізольованим, виключним, а лише одним з натуральних етапів в історії розвитку грецького язика взагалі аж до сучасного новогрецького включно (42 стор.).

Op. Неселовський.

Олександр Лотоцький, Церковний Устав Князя Володимира Великою. У Львові 1925 (Відбитка із Ювілейного Збірника Наукового Товариства імени Шевченка у Львові). Стор. 7—44.

Ця брошура—невеликий шкіц великої розвідки О. Лотоцького про так званий Церковний Устав. кн. Володимира Великою. Ця перша, можна сказати, законодавча пам'ятка Київської Русі, що регулює становище християнської церкви в державі й зазначає обсяг юрисдикції церковної ієрархії, зв'язана з іменем Володимира Святого; але вже давно, з часів Карамзина, вона викликала сумніви, що до своєї автентичности. Особливо

підірвав віру вчених в те, що ця пам'ятка належить самому христителеві Руси Володимирові Святому—акад. Е. Е. Голубинський (1880 р.). Потрібне було далше вивчення пам'ятки, яка збереглася в трьох редакціях і в багатьох списках, одначе найстарший з них походить лише з кінця XIII ст. В цьому відношенні величезну прислугу науці зробив В. Н. Бенешевич, давши критичне видання тексту Устава кн. Володимира („Памятники Древнерусскаго каноническаго права“, I, 1920 р. Петроград). Праця О. Лотоцького базується на цьому виданні.

Хоч брошура, що ми її рецензуємо є лише попереднім нарисом великої розвідки, ясно, що цей нарис відбиває зовсім уже усталені погляди автора на цю пам'ятку давньо-руського права. Правда, автор їх не формулював, але всеж такі їх можна звести до отсих тверджень.

Церковний Устав кн. Володимира є дійсно законотатним актом цього державця. Це не є пізніша ні підробка під нього, ні просто продукт літературної творчости якогось книжника. Але у первісному своєму вигляді він не зберігся. На протязі століть різні особи вносили під впливом нових звичаїв та практики в нові списки цього Уставу зміни, то скорочуючи пам'ятку, то поширюючи зміст її вставками. Тому не можна ставити питання про те, яка редакція Устава автентична або близька до нього—коротка чи поширена. Та всупереч думці Голубинського, який гадав, що церковна юрисдикція на Русі на протязі століть поширювалася, треба визнати, що навпаки вона з'ужувалася; тому то оборонці її й уносили до Уставу все довші та сильніші „прещення“ та прокльони всім, хто порушував церковні права. Отже чим спосок старіший, тим лаконічніша формула „заляття“, що боронила непорушність церковного суду від усіх „преобидящихъ церкви Божіи“. Особливо коротка вона в українських списках Устава і тому автор гадає, що вони найблизчі до оригіналу.

Ол. Лотоцький особливо підкреслює, що для вичерпного вивчення пам'ятки конче потрібно звернути особливу увагу на українські списки її. Уже проф. Бенешевич вилучив три списки територіяльно українського походження в окрему „южно-русскую групу“, але він простудіював лише два списки—Румян. № 235 та Погод. № 234, а на третій—Волинського „Древнехранилища“—лише посилається. А тимчасом на думку автора,— „українські списки Устава, як належні до території, з якою зв'язано його походження, повинні мати першорядне значіння у вирішенні питання про справність тексту та автентичність самої пам'ятки; зредаговані проф. В. Бенешевичем тексти великоруського походження можуть для того мати значіння субсидіярне... Критично провірений порівняльний текст українських списків Устава Володимира Великого і стане твердою основою, на якій можуть опиратися певні висновки що до сеї найстаршої і так важної пам'ятки нашого національного законодавства“ (с. 11).

Такий підход до можливо досконального вивчення законодавчої пам'ятки, що нас цікавить, по суті цілковито вірний і обіцяє цінні наслідки. Бо Церковний Устав Володимира,—в якій би формі він не був спочатку написаний, уявляє з себе документ або цим князем виданий, або дуже близький до нього по часу, але во всякому разі законодавчий акт. З'явився він на території українській и уявляє з себе першу по часу спробу пристосовання візантійського церковного та цивільного (але лише такого, що відносилось до Церкви) законодавства до умов народнього та державного життя на вернених до християнської релігії полудневих руських,— alias українських—племен. Отже цілком природньо шукати в українських списках близчих до оригіналу копій, які могли б пояснити темні місця пам'ятки, виявити первісний склад її й кинуте світло на її долю.

Що в цій області дійсно можливі відкриття, це показують нечисленні

спостереження над цими трьома українськими списками, які зробив проф. Бенешевич. По-перше, в них нема того анахронізму, який характеризує більшість великоруських списків, — нема згадки про царградського патріярха Фотія, при якому ніби то христився Володимир... майже через сто років по його смерті (сс. 11—12). По-друге, формула „закяття“ про „обидащих“ церкву значно корочша і не така сувора, як у інших списках. Це їй зрозуміло для списків часів Володимира та найблизчих до нього, коли ще ніхто не наважувався зменшувати судові права церкви, щойно зформульовані (сс. 12—30—33). Можливо також що до українського оригіналу ведуть незрозумілі терміни Устава: „застанне“, що їх проф. Павлов пояснює через сучасне українське слово „застава“ (наз. застав) та „потьвора“, — слово, що й до цього часу збереглося в українській мові (сс. 19—21).

Від великої розвідки Ол. Лотоцького, що готується до друку, ми чекаємо виконання особливо 3-х завдань: 1) вивчення як найбільшої кількості українських списків Устава, 2) палеографічного вивчення найважливіших списків і 3) вияснення відношення Устава до пам'яток церковного законодавства латинського Заходу. Коли, за зазначенням Лотоцького, Устав Володимира є „вільна рецепція візантійських норм, переплавлена в горні національної правно-державної думки“ (с. 26), то я гадаю, що він є синтезом не тільки грецької правотворчості і національно-української правосвідомості, але й канонічного права римсько-католицької церкви, що вплинуло на Устав чи безпосереднє, чи — що правдоподібніше — через посередництво права різних народів Західньої Європи. Від неї Русь ще не була відділена китайським муром і державний розум Володимира Великого намагався зав'язати з нею ще тісніші зв'язки. Тому питання, що його поставив проф. Суворов, — про сліди західньо-католицького церковного права в законодавчих пам'ятках старовинної Русі, Русі переважно Української — треба переглянути на ново. І праця О. Лотоцького над церковним Уставом кн. Володимира до цього його обов'язує, а нам дає надію на такий перегляд.

К. Харлампович.

Акад. Володимир Перетц, *Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодалної України—Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар. У Київі 1926. X+357 ст.* (Українська Академія Наук. Збірник Історично-філологічного Відділу № 33). Ціна 4 крб. 25 коп.

Ця праця акад. В. Н. Перетца склалася з лекцій, що їх читав автор праці в київському, ленінградському і самарському університетах, та з спеціальних студій його над історією стилю старо-руських пам'яток (див. „Од. автора“ ст. V). Книга складається з трьох частин: вступу (сс. 1—88), тексту (сс. 89—130) і коментаря (сс. 131—330). В кінці книги — яко додаток — приложено тексти полуднево-руських літописових оповідань про похід Ігоря — за Іпатієвським списком та за Густинським літописом, а також зв'язані з ними уривки з „Кройники“ Феодосія Софоновича 1672 р. та „Історії Російської“ В. М. Татищева. Вступ уявляє з себе ряд параграфів з приводу окремих питань, що відносяться до „Слова“ і мають своїм завданням освітлити ці питання на підставі результатів попередньої літератури. Такі є: § 2 „Як „Слово“ відкрито“ (сс. 22—24). § 3 „Коли написано рукописа „Слова“ (сс. 25—27). § 4 „Точність вид. 1800 р. та Катер. копії“ (сс. 28—33). § 6 „Які ще пам'ятки були в рукопису разом із „Словом“ (сс. 43—48). § 7 „Коли написано „Слово“ (сс. 49—51). § 8 „Автор „Слова“ (сс. 52—56). § 9 „Предтечі „Слова“ (сс. 57—60). § 11 „Поганські боги в „Слові“ (сс. 69—80). § 12 „Слово“ і західньо-європейський середньовічний епос (с.с. 81—87). Решта §§—1, 5, 10—мають

трошки инакший характер. В § 5, що має заголовок „Доля „Слова“ в рукописній традиції“ (сс. 34—42), автор пробує схематично зазначити історію тексту „Слова“, перерахувавши всі письменні пам'ятки, в яких можна бачити сліди ознайомлення з ним. Тут він користується тими міркуваннями про відношення київського літопису та 1-го псковського до „Слова“, які він висловив у „Заметках к тексту Слова о полку Игореве“, що їх було надруковано в „Sertum Bibliologicum на честь проф. А. И. Малеина в 1922 р.¹⁾ В § 10 „Слово“ й народня словесність“ (сс. 61—68)—мотивується конечна потреба нової постановки питання про значіння народньо-поетичних паралелей до „Слова“ й докладніше викладається ті ж самі загальні думки, які автор висловив у тих самих „Заметках к тексту Слова о полку Игореве“.

Найцікавіший своїм замислом перший параграф вступу: „Феодальна Україна—Русь XI—XIII вв.“ (сс. 3—21). Висловивши цілком справедливую думку, що кожна літературна пам'ятка звязана з відповідним історичним оточенням та добою, автор вважає конче потрібним в цій вступній параграфі:—„поставити „Слово“ в історичну обстанову, що в ній воно утворилось „і таким чином підготувати читача“ зрозуміти цю пам'ятку за умов життя давньої України-Руси,—не всієї звичайно, а тієї зверхньої, владущої класи, що до неї належали були й герої „Слова“, і автор його“ (сс. 3—4). Далі автор малює—головним чином на підставі історичних праць—загальні риси того феодального ладу, який панував на до-Монгольській Русі і робить висновок, що „картина феодальної України-Руси розгортається перед нами надто неприваблива. Знаючи літопис, ми не можемо більше ідеалізувати цю Україну-Русь, що завдяки неминучим історичним умовам свого існування й економічним умовам була навіть іще некультурніша як середньовічна феодальна Європа XII віку“ (с. 21). Тим несподіванішим являється дальший висновок відносно „Слова о полку Ігоревім“, яке в умовах тодішнього життя уявляється авторові, як „оаза ясна та прохолодна серед пустелі, кривавим туманом повитої. Як і київські емалі й інші нечисленні пам'ятки давньої київської культури, вона здається нам через те цінніше, що свідчить про силу й височінь людського духа, здатного художньо творити навіть за найтемніших періодів людського життя, навіть за найтяжчих років для свідомої, що мислить, людини“ (с. 21). Тут є якась суперечність. Історичні умови феодальної до-Монгольської Русі повинні пояснити появу такої пам'ятки, як „Слово“, а тимчасом ці умови, як приглянутися до них ближче, такі темні та тяжкі, що ними логічно не можна пояснити появу „Слова“. Коли „Слово“ „оаза серед пустелі“, то деж те джерело живої води, яке живило цю оазу? Правда, акад. Перетц за Д. І. Іловайським міцно звязує „Слово“ з певною верствою, з певним суспільним класом і бачить у ній пам'ятку придворної княжої поезії, проте культурна атмосфера цієї верстви залишилася у нього невиявленою. Побіжно згадавши про київські емалі та „інші нечисленні пам'ятки давньої київської культури“, автор якимось не погодив, не звязав цих згадок із загальною темною картиною нашого феодального ладу. А тимчасом ця змога була, як би він не обмежився змалюванням одних лише феодальних основ давньої Русі, але разом із тим дав би картину її тодішнього міжнароднього становища й докладніше спинився на культурних досягненнях давньої Русі в царині мистецтва.

В другім розділі книги дається текст „Слова“ в двох виглядах. На нижній частині відповідних сторінок текст надруковано сучасною гра-

¹⁾ Sertum bibliologicum (XXX) в честь президента Русского Библиологического Общества проф. А. И. Малеина, Пет. 1922, сс. 137—145.

жданкою; текст оснований на 1 виданні та катерининській копії; до цього додано виписки Маліновського й Карамзіна і внесено ті кон'єктури, які здавалися авторові більш „приємлемими“.

У верхній частині тих самих сторінок повторено той же самий текст старо-слов'янським шрифтом із реконструкцією ортографії, як гадають, тексту початку XV ст., від якого на думку редактора повстав текст пізнішого рукопису „Слова“ (див. с. 33 та с. 91). Обидві зазначені стадії реконструкції, як текстуальна, так і ортографічна—проведено з потрібною обережністю. Проте треба зазначити, що перша велика перестановка в початку „Слова“, що відноситься до уривка: „О Бояне—а князю славъ“, на нашу думку, зайва: можливість кращого розуміння вступної частини „Слова“ без зазначеної перестановки ми по змозі мотивували в іншому місці¹⁾. Незрозуміло далі, чому акад. Перетц в обох варіантах реконструкції читає за кат. копією: „печаль жирна утече“ (с. 108) замість: „печаль жирна тече“ (I вид. с. 20), тимчасом як коментар самого ж автора не тільки не пояснює, чому дається перевага цьому читанню, але навпаки йде за I виданням (див. с. 227). З нових кон'єктур, крім запропонованих автором раніш²⁾ і тепер заведених до тексту, можна відзначити: „убудися“ (с. 98) замість „убуди“ (I вид. с. 9); „се велико есть“ (с. 107, прим. 173^a) замість: „се великое“ (I вид. с. 19); „одољстеся“ (с. 113) замість „одољсте“ (I вид. с. 26); „и се хоти юна (на) крови ти рече“ (с. 119, прим. 341) замість: „и схоти ю на кровать и рекъ“ (I вид. с. 34).

Третя частина книги, що уявляє з себе коментар,—найбільша. Тут автор не тільки дає спробу докладного коментування пам'ятки, використовуючи найбільш істотне у своїх попередників, але й хоче пояснити, витолкувати окремі вирази в „Слові“ великим числом лексичних паралелей. Ці паралелі взято з пам'яток старо-руської письменності—як з словника Срезневського, так і вибрані самим автором самостійно, а також із усної традиції—великоруської, української та білоруської. З окремих місць „Слова“ особливо докладно коментовано сон Святослава і до нього додано цілий екскурс про віру в сни в старих літературах, в нашій письменності та в усній словесності; до нього додано пояснення сна Святослава на підставі різних сонників—візантійських, латинських та слов'янських (сс. 238—259). Що ж до інтерпретації поетичного тексту взагалі, то вона визначається реалістичним ухилом. Так, нагр., Потебня бачив у словах „Пороси поля прикрывають“—„символ чого-то предстоящого грозного, печального“, а акад. Перетц гадає, що „природніш убачати тут образуву й zarazом точну передачу того, як посувається не приятельське військо“ (с. 195). В словах „уже пустыни силу прикрыва під пустелею В. Н. Перетц розуміє „в збірн. розумінні—степові, кочові народи“, а „силу“ витолковує як військо, і пропонує такий переклад: „запустіння прикрило військо“ (збезлюдило), або „кочовики (осельники степу, пустелі) перемогли (здолали) військо“ (сс. 219—220). Далі „а злата и сребра ни-мало того потрепати“—здогадливо перекладається: „а золота і срібла—чимало того повитрачати“, себ-то на викуп (с. 227). З приводу „лікування готських дів“ на березі Чорного моря автор зауважує: „Людність кримська провадила не аби-який посередницький торг українськими невідьниками на східних ринках. Отже ясно, що кожнісінька поразка руських, кожнісінький полон, що його захоплювали в них степняки (Половці, згодом—Татари) давав зиск готським купцям“ (с. 264). Коли наведені

¹⁾ Див. нашу статтю: „Композиція Слова о полку Игореве“. *Slavia* 1925, IV, I, сс. 44—49.

²⁾ Стаття В. Н. Перетца „Заметки к тексту Слова о полку Игореве“—в *Sertum Bibliologicum*.

приклади можуть і не викликати особливих заперечень та іноді реалістичний характер коментаря виявляється в тім, що дається перевагу таким поясненням та кон'ектурам, які хоч і мотивуються палеографічно й лексично, але не виправдуються поетичним контекстом пам'ятки. Так, напр., ніяк не можна погодитися з тим, що автор прийняв кон'ектуру „мысію“ замість „мыслію“ (с. 137). Проте зачеплене питання занадто складне й вимагає спеціального розгляду, який виходить далеко за межі цієї коротенької замітки. Зрешти зазначимо лише, що коментар до місця „иже истягну умь крѣпостію своєю“, що здається не зовсім задовольняє й самого автора¹⁾, міг би виграти, як би було притягнуто до пояснення брошюру В. Щурата („Українські жерела до історії філософії. Історично-філософічний начерк“ „Львів, 1908), не дано пояснення слова „крѣпость“ як середньовічного філософського терміну, що визначає разом із розумом і „желанним“ (Epithymikon, concupiscibile), одну з головних психічних сил: „крѣпость“—яросне, (thymikon irascibile) додано відповідні цитати з слов Іоанна Златоуста, відомих в старовиннім руським перекладі. Нарешті при поясненні „оксамита“ варто було б використати нову працю, що з'явилася в самім початку 1925 р.: „В. Клейн. Иноземные ткани, бытовавшие въ России до XVIII века и их терминология“ (Оттиск из „Сборника Оружейной Палаты“ (М. 1925). Обмежуючися цими приблизними увагами, ми повинні проте сказати, що коментар акад. В. Н. Перетца має своїм завданням задовольнити потребу, що давно вже її відчувалося—підвести підсумки—і заслуговує уваги з боку всіх, хто цікавиться великою поетичною пам'яткою феодальної Русі.

На прикінці передмови розглядаємої книги (ст. IV) автор висловлює свій жаль, що в ній не знайшлося місця для тих етюдів над „Словом“ які він друкує в іншому місці („Известия О. Р. Я. С. Академії Наук СССР“). Це дає нам зайвий привід спинитися на іншій праці акад. Перетца, що тепер уже вийшла з друку. Коротке звідомлення про неї ми й подаємо в дальшій замітці.

В. Ржіа.

Академик В. Н. Перетц, *К изучению „Слова о полку Игореве“*. Ленинград, 1926, + 149 ст. (Отдельный оттиск из Известий Отделения Русского Языка и Словесности Академии Наук СССР, Т. Т. XXVIII—XXX).

В склад окремої відбитки, заголовок якої ми що-йно навели, увійшли статті акад. В. Н. Перетца, що друкувалися протягом останніх років (з 1924 по 1926 рік) в „Известиях О. Р. Я. С. Академии Наук СССР“: I „Новейшая литература о „Слове“ (1911—1923) (сс. 1—55). II „Слово Библия“ (сс. 55—75). III—„Слово“ и „Повесть о разорении Иерусалима“ Иосифа Флавия“ (сс. 75—87). IV—„Эпитеты в „Слове“ и в устной традиции“ (сс. 88—149).

В першій статті акад. Перетц продовжив огляд літератури, присвяченої „Слову“; почав був його Володимиров і довів до 1894 р., а далі продовжував Н. К. Гудзій, що довів його до 1914 р. в „Журналъ Министерства Народн. Просв.“ 1914 р., лютий (доповнення до нього зробив Н. К. Піксанов у січневій книжці того ж самого часопису за 1915 р.).

Огляд акад. Перетца ставить собі завдання дати не тільки реєстр і характеристику праць, що з'явилися в друку з 1914 по 1923 роки включно, але й зазначити ті праці за минулі роки, починаючи з 1911 р., що їх згадані оглядачі—не додивившись,—зовсім пропустили (с. 2). Проте й огляд, що його зробив акад. Перетц, потребує ряда доповнень. Так на-

¹⁾ „Чи не випадає“, зауважує він, „і це місце „Слова“ розуміти: що (Ігор) випробував (свій) намір своєю міццю (силою), себ-то обміркував майбутній похід?“ (с. 144).

самперед сам автор міг би тепер почасти доповнити його, бо в розглянутій нами вище українській книзі про „Слово“ він посилається на деякі праці, що в його огляд не увійшли. Такі, напр.: 1) Стаття Б. І. Ярхо „Мансанг. Любовная лирика скальдов“ (Сборники „Московского Меркурия“ І. М. 1917), де між іншим говориться про звязок „Слова“ із скандинавською поезією що до образу „стрихивання росы“ (див. акад. В. Перетц. „Слово о полку Іг.“ с. 86); 2) стаття В. Щурата. Вид. Пліснеска в „Сл. о п. Ігор.“ „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, СХХVIII (1919) сс. 21—38. (див. акад. В. Перетц Сл. о п. Іг., ст. 253); 3) Праця акад. М. Н. Сперанського „Девгениево деяние. К истории его текста в старинной русской письменности. Исследование и тексты“. Петроград 1922 („Сборник Отд. русск. яз. и слов. Академии Наук, т. ХСІХ, № 7), де на сс. 56—78 зроблено порівняння із „Словом о полку Ігоревім“ (в українській книзі акад. Перетца ця праця згадується не раз). Крім цього в огляді акад. Перетца пропущено такі статті та праці. За рік 1914: С. Шамбинаго—„Библиотечный экземпляр первого издания „Слова о полку Игореве“ (с заметками І. Полубинского и М. В. Прахова) „Известия Московского Литературно-Художественного Кружка“, вып. 3, січень 1914, сс. 26—36.

За 1916 р.: Е. Berneker—„Ein slavischen Göttername. Aufsätze zur Kultur und Sprachgeschichte vornehmlich des Orients. Ernst Kuhn, zum 70 gelurtstage am 7 Februar 1916, gewidmet von Freunden und Schülern. München. 1916, S. 176—182, де зроблено нову спробу лінгвістичного толкування імени Стрибога.

За 1917 р.: 13-е видання „Русской Хрестоматии“ Ф. Буслаева, доповнене й виправлене академиком А. І. Соболевським. Москва 1917, сс. 84—103.

За 1921 рік: Філярет Колесса—„Про генезу українських народніх дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь)“. Відбитка із „Записок Наук. Товар. ім. Шевченка“, тт. СХХХ—СХХХІ. У Львові 1921 р. Тут у V розділі: „Думи й похоронні голосіння“ автор зачіпає питання про відношення „Слова о полку Ігоревім“ до дум і голосінь.

За 1922 р.: Л. Г. Лопатинський—„Мстислав Тмутараканский и Редедя по сказаниям черкесов“. „Известия Бакинского Государственного Университета № I, Баку, 1922, сс. 197—203.

За 1923 рік: новий переклад на німецьку мову: Die Mär von der Heerfahrt Igors. Der ältesten ruischen Heldendichtung deutsch nachgedichset von Arthur-Luther. München. Orchis-Verlag. 1923. 80 S.

В другій своїй статті В. Н. Перетц ставить питання про вплив на „Слово“ книг біблії і робить це з більшим методологічним обоснованням, аніж Г. М. Баратц в своїй праці „О библейском элементе в „Слове о полку Игореве“, Київ, 1912. Для вияснення впливу біблії дослідник притягає насамперед ті книги, які були найбільш поширені в давній Русі й дійшли до нас у редакціях відомих в ті часи та в списках, що походять з XII, або-найпізніш—з XIII ст. Так, він вибірає матеріал для зближення з „Словом“ із Симоновської Псалтирі 1280 р. (видання арх. Амфілохія), Погодінської (XII ст.) та Болонської (XIII ст., вид. акад. Ягіча); із Паремейника Григоровича (з вар. видання Брандта) та із Паремейника, що в рукопису Новгородського Софійського Собора № 53, XIII ст.; із „Малых Пророков“, що їх видав Н. Л. Туніцький; із Галицького Євангелія 1144 р. (вид. архім. Амфілохія); із Христинопольського Апостола XII ст., що його видав Калужняцький, та з доповнення до нього С. І. Маслова, і нарешті з Апокаліпсиса в списку XII—XIII ст., що належить

акад. Н. К. Нікольському. Вибрані паралелі мають переважно словниково-вий характер, що виявляє слововживання поширене в ті часи. Проте даних для безпосереднього впливу книг біблії на стиль „Слова“, здається, показалося небагато, і через те сам дослідник повинен був визнати, що автор „Слова“ — „де в чім використовував і відому йому біблійну літературу, але тільки в дуже обмежених розмірах, засвоївши нечисленні поетично-синтаксичні деталі та словник“ (с. 75). Можна зазначити ще стичність „Слова“ з біблійними книгами—в царині спільних поглядів і вірувань, як віра в зловісне значіння блискавки, грому та затемнення світил.

Третій етюд „Слово“ и „Повесть о разорении Иерусалима Иосифа Флавия“—уявляє з себе провірення та доповнення тих висновків про стилістичне споріднення „Слова“ з „Повестью“ Иосифа Флавия, що їх у свій час зробив Є. В. Барсов. Автор користується списками „Повести“ колишн. „Архива Мин. Иностр. Д.“, XV ст. (1-а книга) та Волоколамського ман. № 651, XVI ст. (I—VII ст.), в копіях, що їх дав йому для його роботи акад. В. М. Істрин, і вибірає з них для порівняння як словничий, так і композиційний матеріал. Резюмуючи підсумки спостережень, він зазначає, що „число подібностей в словах між „Словом“ та „Повестью“ Флавия, як зауважив ще Барсов, значно більше, ніж між „Словом“ та всякою іншою пам'яткою старовинної руської перекладної чи оригінальної літератури. Порівнюючи велика кількість і окремих виразів, подібних почасти змістом своїм, почасти формою. Але особливо цікаві випадки подібності між „Словом“ та „Повестью“ Флавия що до манери композиції та розгортання окремих частин фабули. Як Флавій так і автор „Слова“ кохається в „знаменнях“, вірить в їх пророче значіння й мотивує ними напромак оповідання. Флавій любить віщі пророчі сни, героїчні промови і наслідуючи історично-риторичну традицію грецької та римської літератури (наприклад Фулідід, Лівій, Цезар та інші), прикрашає ними своє оповідання... Маючи такі взірці патетичних промов,—і літописці, і автор „Слова“ використали дуже добре літературний засіб запровадження „власних промов“, власних слів героїв оповідання з метою утворити певний літературний артистичний ефект. Що ж до „змалювання боїв“, то треба визнати, що у Флавия і літописців цей композиційний елемент більш барвистий та багатіший деталями як конкретного, матеріального, так і емоціонального значіння, ніж у автора „Слова“ (с. 87).

В останній статті „Эпитеты в „Слове о полку Игореве“ и в устной традиции“ автор пробує дати конкретне пристосування тим загальним думкам про залежність пізньої народної пісні від давньої епічної традиції XII ст., яка виявилася в „Слові о полку Ігоревім“,—думкам, які він висловив ще в *Sertum Bibliologicum*. Об'єктом досліду він вибірає епітети в „Слові“ і своїм завданням ставить „вияснення відносин між епітетами „Слова“ (в зв'язку із вживанням їх у словнику старо-руських пам'яток) та епітетами, що вживаються у великоруській, українській та білоруській усній традиції“ (с. 90). Для здійснення цих завдань дослідник притягає великий словниковий матеріал і приходять до ряду помічень, яким він надає статистичну форму. На підставі їх він каже, що „з 57 прикметників, що їх ужито в „Слові“, яко епітети (до речі, направляємо друкурську помилку на ст. 145, де сказано: „з 67 прикметників), лише 43 цілі й 3 у вигляді словотворів від одного пня (типу бѣсов—бѣсовскій; злаченый—позолоченый) можна знайти в пам'ятках старо-руської епічної письменної традиції, до яких ми залічуємо полуднево-руські літописи, „Александрію“, „Девгениево деяние“ і пам'ятки, що наслідують „Слово“.

Ще менш таких епітетів, що їх вжито в „Слові“, можна спостерегти в билинах старого та нового записування, але разом із весільними та ліричними піснями вони для великоруської усної традиції дають числа: 40 тотожних і 6 однопневих замісників. Для української усної традиції це число менше: тут усього 32 тотожності в епітетах із „Словом“ і 5 однопневих замісників. Ще нижче по кількості тотожностей в уживанню епітетів стоїть білоруська традиція, де зазначено 27 тотожностей з „Словом“ і 5 однопневих замісників“ (с. 145).

Для сталих з'єднань епітетів також установлюються певні числові взаємини: із 30 сталих з'єднань у „Слові“—за обрахунком автора—„у великоруській традиції повних тотожностей виявилось—22; в українській—16; в білоруській—17“ (с. 147). Чи можна погодитися з цими висновками? Обмежимося відносно їх де-якими загальними міркуваннями. Нам здається, що саме вже вживання точного числового підрахунку навряд чи виправдується тут методологічно, особливо з огляду на хиткість основних передпосилок досліджування. Річ у тім, що В. Н. Перетц виходить із зазначення епітету, яке дав йому А. Веселовський: епітет є однобічне зазначення слова, яке або відновлює його іменове, рядове значіння, або підкреслює якусь характеристичну, видатну прикмету речі (с. 88, Веселовський Сочин. I, с. 59), однак відразу обмежує своє завдання, розглядаючи не всі епітети, а лише ті, що їх висловлено прикметниками. Далі справу ускладнює нова неясність, якої свідомий і сам автор, бо каже: „Виникає питання, де поставити межу між прикметником-означенням та прикметником—епітетом? В прозаїчній мові цю межу ми можемо встановити, але в поетичній, емоціональній мові вона зтирається, бо кожне визначення—містить у собі ті чи інші емоціональні впливи на ту особу, що їх сприймає; до того ж вона виконує не тільки граматичну, але й поетичну функцію, відповідаючи завданням епітета, що їх визначив А. Н. Веселовський“ (с. 89). Зазначивши ускладнення питання, автор проте не дає йому теоретичного роз'яснення, але на ділі робить цілком виразно окреслену вибірку епітетів-прикметників і встановлює коло їх у кількості 57. Було б дуже важно точніш умовитися відносно принципів вибору, бо інакше зовсім незрозуміло, чому В. Н. Перетц не включає в групу епітетів цілого ряду таких прикметників, які вжито в „Слові“ безумовно в поетичнім значінню, як напр.: „въ полѣ безводнѣ“ (39 ст. за I вид.), „веселыми пѣсьми“ (с. 43), „горячою своєю лучю“ (с. 39), „печаль жирна“ (с. 20), „мужень сонъ“ (с. 23), „по мыслену древу“ (с. 6), „на своєю не трудною крильцю“ (с. 38), „теплыми мѣглами“ (с. 42), „удалыми сыны Глѣбовы“ (с. 29), „не худа гнѣзда“ (с. 32), „худу струю“ (с. 42)... хиткість передпосилок виявляється і в тім, що коли автор переходить до словничого матеріялу письменної та усної традиції, він уже зовсім відкидає поетичну грань і має діло з прикметниками взагалі, себто переносить питання з сфери поезики до граматичної категорії лексикології.

В. Ржіпа.

Михайло Грушевський, *Історія Української літератури. Том п'ятий, випуск перший. Культурні й літературні течії на Україні в XV—XVI вв. і перше відродження (1580—1610 р.)*. Державне видавництво України. 1926 р., ст. 204, ціна 2 кар.

Цей перший випуск V-го тому Історії української літератури М. Грушевського присвячено найтемнішому періодові нашого письменства—XIV, XV і перший половині XVI вв., що, як каже автор, „все ще стеляться перед очима дослідника такою порожньою, безплідною пустинею, що він збентежено стає, боячися пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних

знаків пугу просторинь“ (с. 3). Але це була доба бурхлива: відбувались зміни в економічному житті, в соціальних відносинах, в політичних формах,— очевидно, і в настроях, поглядах і переконаннях громадянства зміни теж були величезні. І не можна думати, щоб не було ніяких відгуків на біжучі події, біди й страждання. Але їх нема, каже дослідник, і запитує, „чим це можна пояснити: чи затратою письменних пам'яток, чи занепадом творчости і попросту письменської продукції?“ Можна думати, що й тим і тим: великої яскравої письменської продукції, як це звичайно буває в переходові епохи, коли тільки кристалізуються нове життя й нові погляди, не було, бо всю вагу забирало напруження громадської боротьби, а ті звичайні твори, не яскраві ні своїм змістом, ні своєю формою, що появились за цих часів, як не цікаві наступним поколінням могли й загубитись. Але все таки нас цікавить, що ж тоді творилося, чим жило тодішнє суспільство, і дослідник вживає методу аналогії, стежить за тим, що робилося у сусідніх країнах, з якими Україна мала ті чи інші стосунки; користується він і пізнішими відгомонами різних духовних течій, і тими відбитками, що їх знаходить у народній усній словесности, і подає широку картину переживань, настроїв і змагань тодішнього суспільства. Тут М. Грушевський виступає вже, як справжній історик, який підводить тверду базу під те, про що раніше говорилось тільки в загальних, не досить певних рисах, а де-що освітлює й у зовсім іншому світлі.

Так, М. Грушевський детально розглядає середньо-болгарські впливи, що відбились в культурному житті цієї епохи, діяльність Тирновського патріарха Ефима (Евтимія) і його учнів, причому зазначає, що поширення цієї реформи, напр., в українських землях можна пояснити тільки слабим місцевим літературним рухом, застоєм у книжній творчості, нестачею місцевих авторитетних просвітніх огнищ, бо вона, ця реформа, була цілком чужа старим, шановним київським традиціям і прикметам східно-слов'янських мов та й взагалі не позначалася будь-якою оригінальністю (с. 11—12). Але разом з цими формальними сторонами середньо-болгарського відродження до нас у цю епоху новою хвилею покотилась стара відроджена містико-аскетична ідеологія, якою була перейнята й діяльність Ефимової школи (чим з'ясовується її вплив і з формального боку), бо вона відповідала настроям тодішнього суспільства, що пережило тяжкі заколоти, звязані з крахом старого соціального, національного й культурного життя. Через бідність що до цього українських джерел, дослідник користується з рефлексів цих аскетичних течій на півночі (в Московщині), а також в українській усній легенді, яку він розглянув у попередньому томі, і це дає більш-менш повну картину того потоку манашої містики, що пройшов у нашому житті в XV в. (с. 25), і потім відбився в діяльності наступного покоління і свого найвищого виразу дійшов у творчості найбільшого з наших аскетів-містиків Івана Вишенського при кінці XVI в., в обставинах відродження. Тільки цим високим піднесенням хвилі аскетичного настрою, оригінального сполучення соціального й церковного протесту з проповіддю релігійного квієтизму й „пустинного виховання“— можна пояснити причини появи тої яскравої індивідуальности, якою був Іван Вишенський, цей найбільший письменник своєї доби (с. 5).

Разом з зазначеними вище середньо-болгарськими впливами до нас доходило й так зване богомільство. В книжках та історичних джерелах воно не залишило ніяких слідів, але теж ми бачимо й у Болгарії. Але за те ми бачимо сильні відгомони богомільства в нашій усній словесности (див. IV том). І М. Грушевський зовсім правдиво каже, що якраз вплив богомільства треба віднести на цю добу—кінця XIV в. і першої половини XV в., бо до цього часу християнські образи в масах не були

популярні, і тим самим трудніше припустити такі успіхи богомільських ідей, що підходили з своїм освітленням до цих образів (с. 29). Цьому сприяв і той потік аскетизму й містицизму, що йшов тоді з Болгарії й до яких богомільські ідеї так легко могли примішуватись. Аналізуючи де-які мотиви нашої усної легенди М. Грушевський наочно показує, що в них ми маємо не якісь випадкові й розрізнені відгомони дуалістичної легенди з різних кінців світу, а що під ними лежить, дійсно, систематичний виклад дуалістичної доктрини, якоїсь народньої біблії богомилів, чи взагалі еретиків, аскетичного, дуалістичного напрямку, котрими кишіла Болгарія XV в., і через своїх проповідників поширила в тих часах ці погляди й у нас (с. 30).

Далі дослідник зупиняється багато на відгомонах у нас західного покаяництва й відбитках його в нашій усній і письменській літературі (сс. 33—53) і особливо на відгомонах чеського релігійного руху (сс. 53—73), де подає широку картину тодішніх політичних і громадських взаємовідносин між Чехією й Польщею, а значить і Україною, і на тлі цієї картини для нас ясно виступають можливості того великого впливу, який мали на Україні тодішні події в Чехії. І хоч ми не маємо безпосередніх відбитків цього руху в нашій літературі, але посередні впливи його були значні в розвою громадської думки й критицизму, в ідеї соборности чи громадськості церкви—участі громадян в її керуванні, в звороті до народньої мови в письменстві й західніх засобів у культурі (с. 65). До цього часу про чеські впливи говорили більш теоретично,—тепер після тої майстерної картини взаємовідносин між Польщею—Україною й Чехією, яку подав М. Грушевський, як справжній історик, ці впливи стають безсумнівні.

В розділі „Рационалістичні течії XV в. (т. зв. „жидівство“) М. Грушевський, на основі різних попередніх дослідів, яскраво з'ясовує, що, по-перше, в творах, які досі вдалося зв'язати з цим рухом, нема ніяких вказівок на дійсну пропаганду юдаїзму, „жидівства“, як віри чи доктрини (с. 79), що цей рух безперечно виник десь на Україні—Білорусі серед якогось поступового гуртка, який за поміччю в своїх освітніх заходах звернувся між иншим і до вчених євреїв, чому саме до них „зістається загадкою“, каже М. Грушевський (с. 79). Але відомо, що в зв'язку з єврейськими погромами в західній Європі в XII—XIII вв., євреї, шукаючи нових місць для життя, появляються спершу (в XIII—XIV вв.) в Польщі, а потім у XV в. і на Україні й Білорусі. Тут вони беруться за свої промислово-комерційні справи. Як представники інтелігенської праці, вихідці з культурного Заходу, вони були освіченіші за наших культурників і могли стати їм у пригоді в їхніх культурних заходах, особливо з огляду на ту католицьку реакцію, яка тоді вже насувалась на Україну—Білорусь і яка і їм, цим євреям, добре далась в знаки на Заході¹⁾. Та й у Скорини за помічника був якийсь дворянин-єврей, лікар і друкар заразом (див. М. Грушевський, тут-таки, с. 120). Тут могло спричинитися ще й обновилення під той час талмудичної мудрости в Царгороді, як каже сам дослідник (с. 89).

В розділі „Инші позначки духовного руху на переломі XV—XVI вв.“ М. Грушевський каже про инші впливи, які повинні були відбиватися в нашому житті цієї епохи. Це перш за все—хвиля сербських упливів, що виявилась у групі повістей і романів світського характеру, і хвиля італійських упливів. Тільки кажучи про італійські впливи, дослідник чомусь

¹⁾ Пор. проф. М. Сперанскій, *Исторія древней русской литературы*, видання 2' М. 1914 р. сс. 408—409.

не зупинився на відомих пам'ятниках—Пересопницькій Євангелії (1556—1561 рр.) та Загоровському Апостолі (1554 р.), що ясно свідчать про безпосередній вплив у нас у цю епоху італійського мистецтва типу порафаелівського¹⁾. Також чомусь дослідник нічого не говорить у цьому випуску про т. зв. Острозький гурток, діяльність якого припадає якраз на цей час і тісно зв'язана з рухом цієї епохи. Всі ці впливи й викликали деякі дуже цікаві явища в нашому житті. Перш за все змагання громадянства (перед усім розуміється—його провідних верств, аристократичних вершків) добути ухвальний голос у справах церкви; друге—це організація братств. І М. Грушевський рішуче відкидає думку, що її спопуляризував покійний Ор. Левицький, ніби то вибірність духовних самими вірними була одвічним принципом староруської церкви. Це була ідея нова, староруській практиці цілком чужа, і принесло нам її гуситство. Але ж цієї ідеї довго підтримувати командні верстви через різні економічні обставини не могли, і на арену історії виступає нова сила—міщанська, яка й веде провід у громадському й культурному житті. Відбитком цього руху й являється монументальна справа Скоринина, і ще й досі загадкова діяльність Фіолева. І те й те видання, на думку дослідника, велось перед усім для України, українськими руками, мабуть міщанськими, що виявили себе в русі братських; магнатських рук в цій справі, здається, не видно. В особі Скорини ми бачимо типового представника свого часу, який мандрував все життя з одного культурного центру до другого, де тільки нарастив якийсь рух і був попит на його енергію й знання. Скорина не виявляє в своїй діяльності ніякої революційності й слідом за церковними авторитетами визнає біблію за енциклопедію всього людського знання. І його праця, як і Фіолева, становить тільки перший етап у тому громадському русі, що повстав у нас під впливом гуситства.

Нарешті М. Грушевський зупиняється на колективних й індивідуальних творах, що появились за цей час: на Патерику, літопису В. Кн. Литовського, короткому київському літопису і інших, на тестаменті кн. Андрія Володимировича, посланії від владики Мисаїла, листуванні Філона Кмитича, тестаменті Василя Загоровського (1577 р.), зазначаючи іноді їхню, як на той час, високу літературну вартість, як, напр., „Історії розсварення Витовта з Ягайлом“, повісти про перемогу кн. Острозького під Оршею й похвального йому слова, тестаменту Василя Загоровського й инш.

Загальні висновки М. Грушевського що до літературного життя і літературної продукції цієї епохи значно розходяться з тими поглядами, що їх висловив акад. Істрин у своїй начерку „древне русской литературы“ (Петроград 1922), який каже, що в ці часи на Україні й Білорусі „старая литературная традиция совершенно исчезла“, що „новое церковно-религиозное направление, именно мистическое“, яке виникло за цих часів у Болгарії, „нисколько не коснулось ни северо-западной, ни юго-западной Руси. Очевидно не было особаго класса книжных людей, которые бы могли испытывать на себе указанные влияния в своей литературной деятельности, вследствие чего отсутствовала и сама литературная жизнь“ (с. 40). На підставі праці М. Грушевського уявляється значно инша картина: провадиться в різних осередках літописання, взірцями для якого служать очевидно, старі літописи, бо автори не раз ідуть і в фразеології за записками XI—XIII вв. про напади Половців і Татар (в одній записці Татари навіть називаються Половцями). А такі твори, як повість про кн. Острозького з похвалою йому, нагадуючи своєю формою з одного

¹⁾ Грузинській, „Пересопницкое Евангеліе, какъ памятникъ эпохи возрожденія въ Южной Россіи въ XVI в.“, с. 47.

боку „Слово о полку Ігоревім“, а з другого—пізніші думи, уже має й нові риси, напр., гіперболізм, що появились під впливом рицарських романів.

З поданого огляду видно, що праця М. Грушевського є цінний вклад в нашу науку. Користуючись працями своїх попередників, але піддаючи їх своїй тонкій, гострій критиці, М. Грушевський часто в новому світлі й можна сказати остаточно вирішує деякі питання, напр., про Фіоля, Скорину і т. д. і взагалі подає таку широку й майстерну картину життя цієї досі темної епохи культурного життя України, що її з зацікавленням прочитає й всяка грамотна людина.

М. Марковський.

Stefan Ehrenkrentz, *Ustawa „o ważności zapisów a praktyka sądowa litewska*. Odbitka z „Księgi pamiątkowej ku czci Oswalda Balzera, s. 12.

В свій час (90 рр. минулого століття) в літературі науки, що виучувала історію права великого князівства Литовського, жваво дебатовалося питання про те, чи всі конституції соймові Речи Посполитої після 1569 р. мали чинність для великого князівства. Всі статті писалося з приводу конкретного питання—чи мали значіння для Литви конституції польських соймів про „кадуки“—безгосподарну спадщину. Про значіння польських конституцій для великого князівства Литовського утворилося два різних погляди. Перший захищали Ольшамовський та С. Пташицький. З них останній писав, що „з р. 1569 для Польщі й Литви був один спільний сойм, й Литва мала підлягати всім його ухвалам (отож і конституціям Л. О.), як що в них не було сказано, що вони до неї стосуються або коли в них було прямо вказано, до кого вони стосуються¹⁾“. Іншої думки трималися Бершадський С. та Ф. Леонтович. З них перший так формулював свої думки що до сили польських конституцій у вел. князівстві Литовському: „Всяка зміна в Литовському Статуті мала бути прямо вказана в соймовій конституції, як що такої вказівки немає, то по всіх питаннях, що їх визначалося в Статуті, жадна загальна конституція не має сили в Литві²⁾“.

Як ми вже сказали всі ці праці писалося з приводу питання про „кадуки“. Сучасний польський історик права Еренкрейц розглядає це питання в звязку з уставою „o ważności zapisów“ р. 1588, уставою, що в ній мова йде про порядок гіпотеки, застави нерухомого майна. Автор каже, що для того, аби вирішити питання чи мала цінність у вел. князівстві Литовським ця устава, треба звірити її з попереднім законодавством, з відповідними постановами Литовського Статуту (III-ї редакції) та нарешті з судовою практикою вел. князівства після р. 1588.

Роблячи це і зокрема порівнюючи уставу „o ważności zapisów“ з відповідними постановами Литовського Статуту, автор помічає в них певні відмінності. Звідси й його думка, що оскільки депутати від вел. князівства Литовського на соймі р. 1588 не заперечували проти цієї устави, що розходилася з постановами їхнього кодексу, який було затверджено на цим же соймі, оскільки в уставі навіть попередне не вказується, що вона касує відповідні постанови Статуту,—ясно, що вона розповсюджувалася лише на „Корону“.

А втім з другого боку автор зазначає, що інше говорить судова практика. На уставу в ній, в практиці Литви, покликалися, проти цього не заперечував ані суд, ані сторони. Автор наводить (правда нечисленні) акти судової практики вел. князівства, де сторони покликаються на уставу 1588 р.

¹⁾ Пташицький. Къ історіи Литовскаго права послѣ третьяго Статута. Птб. 1893, с. 9.

²⁾ С. Бершадській. Литовській Статутъ и польскія конституції. Птб. 1893, сс. 64—65.

При поясненні цього явища Еренкрейц стає на погляд проф. Нольде, який указував, що польське право засвоювалося на Литві шляхом рецепції (це робилося на підставі артикулу 54 розд. IV—III-го Статуту). З другого боку, вказує Еренкрейц, сучасні польські історики права Dańkowski і Makarewicz доводять, що і право вел. князівства Литовського (і передусім Статут) було за допоміжне джерело права в Короні і мало на нього чималий вплив (зокрема на право карне, як це доводить Макаревич). У XVIII ст. в Речі Посполитій вже мало чинність, за Еренкрейцем, право „обоїх народів“, на всій території її.

Отже устава, що її призначалося при виданні лише для Польщі, здобула чинність і у вел. князівстві Литовському. Загальні висновки автора такі: „1) В зв'язку з невиробленістю законодавчої техніки Речі Посполитої XVI в., замість того, щоб шукати суто-зовнішніх форм, що відрізняють конституції обов'язкові на терені цілої Речі Посполитої від обов'язкових у певній частині її, слід досліджувати кожну уставу окремо, і лише цим шляхом іти до висновків про її обов'язкову силу. 2) Устава видана для Корони або для Литви може стати з часом за уставу обов'язкову в обох частинах Речі Посполитої і якраз так і було з уставою „ważności zapisów“. 3) У веденні судової литовської практики бачимо систематичність і послідовність, а не хаос і неупорядкованість. 4) У відносинах між Литвою і Польщею в галузі права, як публічного так і приватного, помітити можна стремління до зближення, а не ворожі стосунки“ (с. 12).

Без сумніву розвідка польського ученого інтересна. Його положення що до вирішення питання про чинність соймових конституцій у вел. князівстві Литовському треба дослідити конкретно кожну з їх і перевірити це на підставі судової практики (досі ж писали лише про відумерщину)—безумовно вірно. А втім розвідка Еренкрейца не робить вражіння що автор довів чинність уставу „o ważności zapisów“ у вел. кн. Литовським. Надто вже нечисленні факти з судової практики, що їх наводить він. Отже можна думати, що це були винятки, а постійно в судах поступали за постановами Лит. Статуту. Треба для остаточного вирішення цього питання більше актових свідоцтв. З другого боку немає сумніву, що автор перебільшує значіння рецепції польського права в Литві (і навпаки), об'єднання їх у право „обоїх народів“. Це питання ще не доведене. Опріч того не тільки польське право засвоювала литовська судова практика, але і право римське, магдебурзьке... Самий артикул 54 розд. IV Литовського Статуту говорить про можливість як допоміжних джерел у судовій практиці взагалі „прав християнських“. В цім чи не проявляється певна упередженість польського вченого Еренкрейца, може не менша ніж упередженість російського вченого Лапо, про яку Еренкрейц згадує?

Л. Окиншевич.

А. Музичка, *Шляхи поетової творчості Івана Франка*. Критична бібліотека. Державне видавництво України. 1927 р. 200 стор. Ц. 2 карб.

Праця А. Музички з'являється цікавим твором поміж іншими студіями присвяченими поетові, часто багатословними, але такими, що нічого нового не подають. Правда, ця хиба, багатословність, почувається і в праці А. Музички, але вона подає й чимало нових, цікавих даних про життя й діяльність Франкову. Так тут ми вперше довідуємось про той значний вплив, що його мав на Франка на його перших кроках його діяльності відомий О. Терлецький, якого й пізніше Франко дуже високо цинив і тому не вважав, як це роблять загально критики, М. Драгоманова за єдиного свого політичного вчителя на підставі його листів до редакції „Друга“.

Далі А. Музичка дуже цікаво й ґрунтовно показує, як вся творчість Франкова була тісно звязана з його життям, як вся його праця певного часу була перейнята одним духом, однією ідеєю, як переплітались між собою його наукові, публіцистичні й поетичні твори. Так, напр., ми бачимо, як ті думки, що їх розвивав німецький вчений Ланґе в своїй праці „Arbeitfrage“, яку переклав Франко, відбилися у Франковій повісті „Boa constrictor“ „Ціла повість“, правдиво каже А. Музичка, „оперта цілковито на праці Ланґе про робітницьке життя, і можна сміливо сказати, що викликана навіть тією працею німецького економіста, а рівночасний переклад так сильно впливав на саму повість, що можна зустріти дуже багато в повісті місць, що відповідають думкам у праці „Arbeitfrage“ (25). Ця праця німецького вченого відбилася й у багатьох поезіях Франкових того часу, коли він її перекладав на початку його літературної діяльності, напр. у „Товаришам із тюрми“, „Каменярі“, також у повісті „Борислав сміється“ то-що.

Ми не будемо зупинятися на всіх тих фактах, які подає А. Музичка, і які яскраво малюють нам життя Франкове, його літературну діяльність, всі ті впливи, яких зазнав поет і відбив у своїх творах, всю ту кінець кінцем трагедію, яку він пережив. Все це подає А. Музичка добре й ґрунтовно. Зазначимо тільки, що іноді з літературними впливами він уже трохи зловживає. Так напр., на нашу думку, ніякого впливу не можна побачити в таких виразах „Утраченого й повернутого раю“ Мільтонного і „Мойсея“ Франкового;

1. Чей голос ныне
В защиту прозвучит иль возраженье,
питає герой поеми „Утраченого раю“ 2. И стихло все-как воздух в час полночи
Иль полдня зной,—его внимая речи 3. Едва замолк он, как великий ропот
По сонму пробежал. Подобным гулом
Звучат порой расселины утесов,
Когда ночной затихнет ураган. | <ol style="list-style-type: none"> 1. Рад я знати чия рука
Підійметься на мене,
питає Мойсей. 2. У глибокім мовчанню сю річ
Вухом ловлять Гебреї. 3. А з сміхом тим в парі
По народі йшов клекіт глухий,
Як у градовій хмарі. |
|---|--|

Наприкінці своєї праці А. Музичка подає коротенький розділ (В) „Декілька уваг що до форми“ (Франківських поезій 191—200), де він виступає проти тих критиків, які закидали Франкові недосконалість, недовершеність форми його творів. А. Музичка дивується, як це можна робити Франкові, що був „поет з природи, людина незвичайно широкого та вразливого поетичного чуття, живої пластики, гарний знавець усякої поетичної техніки, почавши від народньої, а скінчивши на сучасній вишуканій формі й верлібрах, постійний перекладач класичних творів (ліричних поем, драм), поет-теоретик, що подає іншим поради та вказівки на кожному кроці, в кожній рецензії та статті Літер. Наук. Вістн., від 1898 р. почавши, на мистецьке слово, на закони поезики, на різноманітність форми, що закидає молодим поетам незнання будови сонету, поет практик, що бажає познайомити читачів навіть із такими родами поезії, як fin de siècle XIX в. „Ода до велосипеда“ (191). Все це так, і ніхто цього не заперечує. Але вже сама різноманітність, та частина розумування, що її повинен був уносити в свою діяльність Франко, навіть та різноманітна колосальна продукція, яку виявляв Франко, рівної якій ми мабуть не знайдемо ні у кого іншого, повинні були зробити своє діло. А. Музичка наводить де-які приклади надзвичайної музичності віршів Франкових хоч би з того-ж „Мойсея“. А скільки є там і недодержаних віршів, не вирізблених як слід. А. Музичка наводить слова Франкові, де він каже, що він завжди викончував свої твори й поважно ставився до слова, до форм. Але Франко теж казав, підчас іншого настрою в листі

до Павлика (1879 р.): „Ви знаєте, що пишучи що небудь, я зовсім не хочу творити майстерверків, не дбаю о викінчення форми і т. д. не тому, що се само собою не хороша річ, але тому, що на тепер головне діло в нас саме думка,—головне завдання писателя—порушити, зацікавити, вткнути в руки книжку, здобути в голові думки“. З Франком було теж саме, що з російським поетом Некрасовим, якого він перекладав і цинив. І з цього боку Франко не потребує такого захисту, який робить йому А. Музичка. У збірці, скажімо „З днів журби“ ми бачимо, можна сказати, бездоганні вірші, але скільки є й чистої риторики й віршів цілком не оброблених, і це ніскільки не зменшує ваги й слави поетової.

М. Марковський.

Х р о н і к а.

Історична Секція Української Академії Наук в 1926 році. Організація історичного (в широкому розумінні) дослідю, звязана тепер з Українською Академією Наук, як всеукраїнським науковим осередком, в 1926 році далі зіставалася в попередньому „тимчасовому“ стані, чекаючи обіцяної реформи Академії, що мала принести більш постійні організаційні форми академічному життю. „Катедра історії Українського Народу“ (нової доби) Укр. Акад. Наук, обсаджена академиком М. С. Грушевським, служила організаційним осередком історичного дослідю. „Історична секція при Укр. Академії Наук“—продовження тої історичної праці, що велася перед тим в київському „Українському Науковому Товаристві“, під головуванням того-ж акад. М. Грушевського, далі була за організаційний сполучник, що об'єднував історичні установи Академії, звязані з сею академічною катедрою, з установами поза-академічними і з широкими кругами дослідників і любителів історичного знання. Прилюдні засідання, що уряджувалися Секцією та її історично-економічною підсекцією, притягали широкі маси викладачів і слухачів київських шкіл і жадної знання молодіжи; особливо урочисті засідання, уряджувані з нагоди роковин визначних історичних подій, або заслужених діячів української науки і культури заходом Секції спільно з Науково-дослідною катедрою історії України і редакцією „України“, відвідувалися великою силою публіки. Засідання комісії більш спеціального характера гуртували наоколо себе тісніші ряди спеціалістів і мали значіння більш лабораторне, спільними силами накреслюючи чергові завдання праці та методи її розв'язання. Орган Секції „Україна“, разом з іншими виданнями, гуртував наоколо себе сотні наукових робітників з усіх частин Української землі. Обмін анкетами й інструкціями кермував роботою довгої фаланги дослідників-збирачів, що рухалася на її широких просторах.

Заразом організований обмін виданнями з закордонними установами (завдяки певній кількості безплатних примірників, що Державне Видавництво України відступало для сього обміну) помагав утримувати сей науковий рух в звязку з рухом світовим. Наукові видання Секції розсилалися більш як на 100 закордонних адрес: до головніших публічних бібліотек Європи й Америки, до академій наук і наукових товариств, до редакцій наукових часописів, а також і деяким найвизначнішим науковим спеціалістам Старого і Нового Світу; викликали увагу і заінтересовання, систематично відмічалися в кількох спеціальних виданнях, викликали уваги

і обговорення. Особливу увагу Секція звертала також на клуби й гуртки української соціалістичної молодіжи за кордоном, посилаючи їм все можливе з своїх видань. Скорочувався натомісць обмін з установами Радянської України і Союзу, за директивами Держ. Вид., що щедро даючи безплатні примірники для закордонного обміну, вимагало крайньої економії в роздачі й розсилці дарових примірників у межах Союзу.

Можна не перебільшуючи сказати, що 1926 рік був роком дуже інтенсивного розвитку дослідчої історичної праці. Широкі перспективи культурного й наукового руху, начеркнені пленумом Укр. Науки зібраним у Києві в січні 1926 року, натхнули наукове життя Радянської України новою енергією. Крилаті слова про бажання Радянської влади дати науковим робітникам України можливість широкої, нічим не званої наукової праці, і—невеликі самі собою, але дуже цінні після вимушеної гострої економії попередніх років асигновані кошти, „голодних“ в широкім розумінню сього слова, окрилили їх великими надіями. Наукове життя попливо під широко розпущеними вітрилами.

Правда, не далі як через півроку, сі надії показалися перебільшеними, в дечім ілюзорними. Гасла суворої економії залунали знову. Світлі можливості повного свобідного ходу наукового життя відсувалися далі і далі—в далеку далечинь. Але робота все таки йшла, переборюючи всі труднощі й неогоди, в надії кращої будучности.

Дуже дошкуляв не тільки брак грошей, але й нерегулярність в виплатах призначеного, вічна перспектива все нових і нових урізок і скорочень. З другого боку—відсутність відповідних засобів праці, книг, матеріалів, нарешті недостача відповідних приміщень, крайня тіснота, в котрій задихалася розпочата праця. Клопотання Історичної Секції про відповідне приміщення (про передачу їй будинку № 35 при ул. Короленка, що звільнився Інспекцією Праці), розпочате ще літом 1925 року, зіставалися незадоволені весь час; не вважаючи на всі підтримки з боку Нар. Ком. Освіти й Академії Наук, і на всі обіцянки, що з сього приводу давалася київським Викон. Комітетом, історичні установи Академії по нинішній день тиснуть в трьох кімнатах при ул. Короленка 37, не маючи ніякої змоги розгорнути свою працю, свою бібліотеку, свій підручний робочий апарат. Се все ще зістається одною великою перешкодою в роботі.

З другого боку, серед сих труднощів, неогід, перешкод, які виникали в розвою роботи, можна було собі відповідно оцінити значіння нашого журналу як великого двигача сеї роботи, що регулював її, збирав коло неї відданих науковій праці людей, викликав все нові й нові сили з провінції, з ширших верств не тільки інтелігентських, але й робітничих і селянських. Цілом не заінтересована матеріальною стороною видання, що лежить виключно в руках його власника—Державного Видавництва, Історична Секція натомість дуже цінила можливе його поширення, як зріст контакту і звязків з як найбільшими кругами заінтересованих питаннями української культури й науки людей з усіх українських земель, радянських і закордонних. Вона не жалувала своїх сил і часу на кореспонденцію, інформацію, керівництво тими людьми, що звертались до неї в тих справах, старалася добром змісту і матеріялу своїх видань іти на зустріч запитам і інтересам сих культурних мас, і з любов'ю слідила за зростом числа передплатників і кругу співробітників—принципiallyно уділяючи певні місця саме початкуючим. Тому дуже прикро була вражена наміром Держ. Видавництва піднести передплату на „Україну“, щоб зменшити дефіцит. На гадку Секції належало йти в протилежнім напрямі: дбати про збільшення передплатників і тиражу: збільшати тираж і знижати тим чином собівартість книжок; добиватись державних дотацій на по-

криття дефіциту, і т. д. Але їй не удалось переконати в сім управу Держ. Видавництва, передплата була збільшена, і знизилася число передплатників приблизно на 20%. Але Секція вважає своїм обов'язком шукати способів вернутися до старого рівення передплати, хоч би ціною деякого зменшення обсягу часописи. В 1927 р. навпаки—компенсацією за збільшення передплати явилось деяке збільшення журналу, що дало можливість ввести нову рубрику: „Бібліографічний огляд науково-дослідчого і науково-видавничого руху за 1926 рік“. Крім того передплачування „України“ дає право передплатникам одержувати за зменшену ціну інші видання Секції: на 1927 рік число таких додаткових видань дійшло вже 5 книг, і буде далі, очевидно, зростати.

Загалом, видавнича діяльність Секції в 1926 р. виглядала вже досить показно. Вона випустила 5 книг України (6 номерів, загального порядку кн. 16—20), „Науковий Збірник“ за р. 1926 і „Київ та його околиця“, (б. Записок Укр. Наукового Товариства т. XXI і XXII), „Первісне Громадянство“ 1926 вип. 1—2, „Історії Укр. Літератури“ т. V ч. 1, „Пам'ятники українського письменства“ т. I, „Український Археографічний Збірник“ т. I, „Записки іст.-філ. відділу Академії“ т. XI, що містить другу книгу праць Секції (вийшов уже в 1927 р.); її-ж заходом вийшов юбілейний збірник чл. коресп. Академії В. І. Щербини („Нові студії з історії Києва“),—разом фактично 13 книг з 200 арк. друку. Крім того розпочато друком книги, що вийдуть уже в 1927 році: збірник „За сто літ“, кн. перша, і „Українські Народні Думи“, т. I, і сюди ж належить додати ще „Студії з історії України“ Науково-дослідчої Катедри—організації формально окремої, але фактично міцно зв'язаної з Секцією.

Число академічних історичних установ об'єднаних Секцією зросло в 1926 р. з 7 до 9: крім попередніх—Комісії „Культурно-Історичної“, Комісії Історичної пісенности, чотирьох порайонних комісій та комісії Археографічної, в р. 1926 затверджено ще дві нові академічні комісії: „Комісію старої історії України“ і „Комісію новішої історії України“. Сюди ж фактично належить дорахувати ще Науково-дослідчу Катедру історії України з її Кабінетом Примітивної культури, що теж інтензивно розвивалися в сім році в тісному контакті з Секцією. Рахуючи саму Секцію з її підсекцією і академічну Катедру історії українського народу число всіх установ дійшло 14.

Число засідань і заслуханих та обговорених доповідів зросло теж дуже значно, бо з огляду на велике число праць явилась потреба крім прилюдних засідань Секції уряджувати засідання тісніші, зложені з спеціалістів, де обговорювалися праці більш спеціального характера. Всього Секція відбула 28 засідань, де заслухано і обговорено 68 праць. Святочних засідань було три, вони були присвячені століттю січневого повстання 1826 року, тридцятиліттю смерті Драгоманова і десятиліттю смерті Франка. Два юбилеї відсвятковані при ближчій участі Секції: ак. М. С. Грушевського і чл. кор. Академії В. І. Щербини внесли в діяльність Секції р. 1926 особливо урочисті ноти. Вона була інтензивна, планова, повна динаміки й руху.

Праці зачитані в чергових прилюдних засіданнях секції в 1926 році:

Борщак І.—Вольтер і Україна.

Петровський М.—Літопис Самовидця як джерело часів Хмельниччини.

Руднев В.—Фінансовий устрій України за Малорос. Колегії.

Шамрай С.—Спомини Ол. Ол. Русова.

Ржіга В.—Гармонія мови „Слова о Полку Игоревѣ“.

Айзеншток І.—Квітка і Погодін (до історії літературних відносин).

Лященко А.—Сага про Олафа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу

Данилов В.—П. А. Куліш і М. О. Максимович.

- акад. Студинський, К. О.—Перша зустріч М. Драгоманова з галицьким студентством.
 Глушко, С. В.—Спомини І. В. Антоновича про Драгоманова.
 Шамрай, С. В.—З листування Галагана 1859 р.
 Грушевський, О. С.—Тяжкі роки в житті Драгоманова (1890—5 рр.).
 акад. Грушевський, М. С.—Пам'яті акад. М. Т. Біляшівського.
 Грушевський, О. С.—М. Т. Біляшівський в Київському Науковому Товаристві.
 Возняк, М. С.—Листування Нечуя з Галичиною.
 Баранович, О. І.—Господарчий розвиток півд. Волини XVIII в.
 Грушевський, О. С.—Вовводське управління в Києві XVII в.
 Рудницький, Єв.—До історії козакофільства.
 акад. Бузескул—З історії критичного методу (Ранке та Штенцель).
 акад. Студинський, К. О.—Критика Драгоманова на перше число львівської „Правди“ за р. 1874.
 акад. Грушевський, М. С.—Герасим Смотрицький як сатирик.
 Щербина, В. І.—Київський відділ „Рос. Библейского Общества“.
 Рябінін-Склярєвський, О.—З революційного руху 1870-х рр. (Одеська громада).
 Щербина, В. І.—Київ в кінці XIX та на початку XX в.
 Ржіга, В. І.—Ярослав Осмомисл.
 Козаченко, А.—Пережитки цехового устрою в сучасних гадяцьких цехах.
 Абрамович, Д.—З листування М. І. Костомарова з гр. А. Л. Блудовою.
 Бужинський, П.—Службове листування І. Котляревського.
 акад. Студинський, К. О.—Перші соціалістичні процеси в Галичині.
 Козаченко, А.—До історії літературного руху 40-х років на Україні.
 Шамрай, Ганна—З літературної спадщини М. К. Велецького.
 Бужинський, П.—Полтавський магістрат.
 Грушевська, К. М.—Іван Богуславець і Маруся Богуславка.
 Лященко, А. І.—Билина про Івана Гостевого сина.
 Айзеншток, І. Я.—Листи Порфирія Кореницького.
 Житецький, Г. П.—О. О. Потєбня в 60-х рр.
 Рябінін-Склярєвський, О. О.—З революц. руху 70-х рр. (Елісаветгр. гурток).
 акад. Грушевський, М. С.—З старої сатиричної літератури: промова Мелешка.
 Житецький, Г. П.—Закриття Юго-Зап. Геогр. Об-ва в 1876 р.
- Праці зачитані в історично-економічній підсекції:**
 Баранович, Ол. Ів.—З історії заселення Півд. Волини.
 Грушевський, Ол. С.—Старшинські захоплення міських земель XVII—XVIII вв.
 Жданова, Н. М.—З архіву Я. Новицького.
 Нечипоренко, П. І.—Умови праці на батуринських та глухівських „національних
 строєніях“.
- Петровський, М. Н.—Три Поповичі.
 Тищенко, М.—суконна фабрика Київського „Приказа Общественнаго Призрѣнія“.
 Франюк, Т. З.—З історії Винницької околиці XV—XVI вв.
 Шамрай, С. В.—Борищпіль в XVIII вв.
 Юркевич, В. Д.—Звенигородщина в XV—XVI вв.
- Праці зачитані в урочистих засіданнях, уряджених Секцією спільно з Науково-дослідною катедрою та Редакцією України:**
 Грушевський, М. С.—1825—1925.
 Рибаків, І.—1825 рік на Україні.
 Міяковський, В. В.—Справа Балабухи.
 Гермайзе, О. Ю.—Рух декабристів і українство.
 Грушевський, М. С.—Місія Драгоманова.
 Житецький, Г. П.—Останній виїзд М. П. Драгоманова закордон.
 Гермайзе, О. Ю.—М. П. Драгоманов в українській історіографії.
 Грушевський, М. С.—Апостолові праці (І. Франко).
 Возняк, М. С.—Франко в добі радикалізму.
 Коссак І.—Спомини про Івана Франка та його братів.
- Праці обговорені в тісніших засіданнях Секції:**
 Грушевський, М. С.—І. А. Линниченко, посмертна поминка.
 Сулима, М.—Конструкції з прийменником „по“ в Шевченковій мові,
 Горбань, М.—„Записки о Малой Россіи“ О. Шафонського.
 Грушевський, О. С.—З побуту старшини XVIII в.
 Айзеншток, І. Я.—Листи Порфирія Кореницького.
 Станиславський, З.—Недруковані твори А. П. Свидницького.
 Возняк, М. С.—Спогади Агати Ускової про Тараса Шевченка;
 Його-ж—До життєпису Костомарова.
 Його-ж—Листи Г. С. Єфименка з заслання.
 Богданова, Н.—Альбом М. Д. Селецької.

Макарушка, О.—З сучасної галицької школи. Анкета з ділянки асоціації з'ображень (референт проф. Пелех).

Житецький Г. П.—Одруження Франка.

Лизанівський, І. М.—Франко в роках 1911—12.

Мочульський, М. М.—І. Я. Франко, спомини з 1890 і 1900-х рр.

Шугаєвський, В. А.—Мідяний змієвик Чернігівського Музею.

Горбань, М.—Лист П. Мировича до батька мазепинця.

Берченко, Е.—Настінні розписи українських хат (Реферує Д. М. Щербаківський).

Пікус, М.—Винний одкуп в Новгород.-Сіверськ. намісництві (реферує О. С. Грушевський).

Грушевський, О. С.—З історії Любецької околиці (реферує О. Ю. Гермайзе.)

Варнеке, Б.—В справі археологічної мапи України.

Слабченко, Т.—Автобіографія Кропивницького.

Музичка, А.—З творчості І. Тобілевича (Карпенка-Карого): перша редакція першої дії Тобілевичевої п'єси „Батькова казка“.

Ярош П.—„Добродій“, заборонена цензурою перерібка „Глитая“ М. Л. Кропивницького (1895).

Відкладаючи до другої книжки обговорення діяльності поодиноких історичних установ, що входили в склад Секції, сим разом скажемо ще скілька слів про академічну катедру, що ставила її керуючий осередок.

Академічна Катедра Історії Українського Народу складалась цього року формально з двох осіб: академіка М. С. Грушевського, що сю катедру займав, і секретаря (штатного співробітника Академії) П. С. Глядківського; але в ширшому розумінню всі 11 штатних акад. співробітників історичних установ, зв'язаних з цією Катедрою і члени, наукові (нештатні) співробітники і постійні учасники цих установ, числом до 160, рахуючи разом з Науково-дослідною Катедрою, являлися співробітниками також і сеї Катедри, виконуючи її доручення, вносячи свою працю в загальний план її роботи і являючись таким чином її учасниками.

Робота самого академіка М. С. Грушевського скупчувалась цього року коло історії першого українського відродження, 1580—1610. Він випустив цього року першу частину V тому своєї історії Укр. літератури, що служила вступом до історії цього „першого відродження“ і підготував до друку другу частину цього тому, що містить історію самого відродження (вийшов в 1927 році). Обробляв історію київської творчості першої половини XVII в., як продовження історії цього відродження, і перевів пробну зводку матеріялу для історії Хмельниччини, 1650—1651 рр., як підготовку IX тому своєї Історії України - Руси.

Під безпосереднім керуванням Катедри переводилося обслідування невиданого архівного матеріялу до історії України другої половини XVII в. в архівосховищах Радянського Союзу і закордонних, для задуманих видань: корпусу до історії Козаччини (розпочатого в 1900-х рр. львівською Археографічною Комісією і перейнятого тепер Історичною Секцією), актів до історії українсько-московських відносин (видаваних Костомаровим і з його смертю перерваних) і українського дипломатарія XVII в., а також для „Історії України - Руси“ ак. М. С. Грушевського. Робота ся в 1926 р. велася паралельно, за планом ним виробленим, в архівосховищах Москви, Львова і Кракова; звідомлення про неї було подане в попередній книжці „України“.

Під загальним керуванням Катедри велося також обслідування соціальних пережитків України, себто збирання матеріялу для дослідження соціальної преісторії України. Ближче ся робота зосереджувалась в Кабінеті Примітивної Культури і там про неї буде мова.

Натомість розроблення соціально-економічної історії концентрувалось в Науково-дослідчій Катедрі і буде обговорене в її звідомленню.

Під безпосереднім керівництвом Катедри стояли також заняття українською історіографією, що дуже оживилися протягом 1925—26 рр., в зв'язку з святочними поминками, присвяченими визначнішим діячам укра-

їнської історіографії: в 1825—26 р. відбулись урочисті засідання, присвячені Костомарову, Драгоманову й Франкові; в 1927 р. такі засідання були присвячені Кулішу і Лазаревському, в 1927—28 підготовляються такі урочисті поминки Максимовичу й Антоновичу. Сі поминки й доповіді зачитувані, потім видавані в „Україні“ в спеціальних книжках, присвячених одному котромусь з сих діячів української історіографії, також звязані з тим дискусією над їх діяльністю, видання нового біографічного матеріалу і недрукованих праць, листувань, то що, дають дуже корисні імпульси заняттям історією української історіографії в звязку з історією громадських і політичних течій і підготовляють здійснення того, що нам бракує: історії української історіографії в звязку з історією української політичної думки.

При такій великій організаційній роботі і звязаній з нею широкій кореспонденції з науковими установами, видавництвами і поодинокими ученими Союзу і Закордону, Катедра мусить болючо відчувати відсутність штатних співробітників: в 1924 р. було їх три, але в 1925 р. число се звелось до одного! В 1926 р. Катедра зняла питання про призначення їй ученого секретаря, одного наукового і одного науково-технічного співробітника, але клопотання се не вінчалось успіхом, і мусить поновлятися далі і далі до свого сповнення.

Соті роковини народження Л. І. Глібова 6 березня ц. р. урочисто відсвятковано в Чернигові та на Чернигівщині. У святі взяли участь всі школи та клуби Чернигівської округи, присвятивши Л. Глібову вечірки 5 березня. Чернигів, де прожив поет половину свого життя (33 роки), де відбулася його письменницька, журналістська та громадська діяльність, відмітив це свято української культури трьома днями. 27 лютого ц. р. Чернигівське Наукове Товариство влаштувало прилюдні збори, де було заслухано доповідь Б. М. Шевелева „Нові дані до життєпису та творчости Л. Глібова“. У день свята 6 березня ц. р., Ювілейна Комісія влаштувала в Чернигові у будинкові, де вчителював Глібів, урочисті прилюдні збори Комісії з представниками наукових закладів України, партійних, радянських та професійних організацій м. Чернигова. Збори відкрилися доповіддю ініціатора свята Б. М. Шевелева про Глібова, як громадського діяча та письменника. Доповідач на підставі матеріалів архівів м. Чернигова та архіву кол. Сенату висвітлив нову сторінку життя Л. Глібова, про причетність Глібова до справи першої організації партії „Земля и Воля“ р. 1863, про звільнення поета з посади вчителя Чернигівської гімназії, про заборону „Черниговскаго Листка“ та про ролю останнього в українському рухові 60-х років. Крім того доповідач подав нові відомості про святкування в Чернигові р. 1891 50-ліття літературної діяльності Глібова та про недосліджену до цього часу російську спадщину поета. Другий доповідач А. В. Верзилов подав відомості та думки про Глібова на підставі спогадів деяких сучасників поета. Директор Чернигівського Музею М. Г. Вайнштейн подав відомості про куток Глібова, влаштований при Чернигівському Музею, а саме про історію організації кутка та про склад експонатів його.

Після цих доповідей з привітанням від Всеукраїнської Академії Наук виступив академик С. О. Єфремов, визначивши велику заслугу перед укр. рухом 60-х рр. Глібова, як редактора—видавця першого українського часопису „Черниговскій Листокъ“ „Чого при більших можливостях, у більшому культурному центрі, Києві, не змогли здійснити такі укр. діячі, як Антонович та Драгоманов, те здійснив Л. Глібів у глухому Чернигові“. Такими словами визначив Єфремов заслугу Глібова. З привітанням від Ніжинської дослідчої катедри та Ніж. Інституту Нар. Освіти виступив

проф. Є. А. Рихлік, що підкреслив ролю м. Ніжина в житті Л. Глібова. Від літературно-наукового Т-ва та дослідчої Катедри при ВУАН вітав збори А. Д. Лебідь, що підкреслив ролю Чернигова, як культурного осередку, якому необхідно дбати про охорону своїх пам'яток культури.

Син письменника О. Л. Глібів, що приїхав до Чернигова з Кременчуччини, сердечно вітаючи збори й дякуючи організаторам свята, зазначив, що шанування пам'яти його батька, це вдячне визнання ролі Л. Глібова в історії українського письменства, заслужене його стражданнями та творчою працею. „А перша повна збірка творів Л. Глібова, яку друкує ДВУ, буде найкращим нерукотворним пам'ятником, до якого не заросте народня стежка“. Далі виступали з привітанням представники від черниг. Наукового Товариства, черниг. секції наукових робітників, від черниг. Інституту Нар. Освіти та чернигівської спілки „РобОсвіти“. Нарешті з великою увагою було вислухано численні телеграми та привітання, одержані не тільки з різних місць України та РСФРР, але й з-за кордону; а саме—від таких установ та окремих осіб: від львівського Наукового Товариства ім. Шевченка, від відділу народів західних культур РадНац-Мен'у Наркомос'у РСФРР, від Народнього Комісаріату Освіти України, від Всенародньої Бібліотеки України при УАН, від музею українських діячів науки та мистецтва УАН, від редакції журналу „Життя й Революція“, від ЦК спілки селянських письменників „Плуг“, від секції укр. літератури харківської науково-дослідчої катедри письменства, від дніпропетровської катедри українознавства, від одеської комісії краєзнавства при УАН, від вінницької філії Всенародньої Бібліотеки та Кабінету виучування Поділля, від Черноострівської семирічної труд. школи, від Черноострівського райкому спілки „РобОсвіти“, від Київського центрального Історичного Архіву ім. Антоновича; від Інститутів Нар. Освіти—Полтавського, Одеського, Миколаївського, Кам'янецького та Херсонського; від педтехнікумів—Червоноградського, Вінницького ім. Ів. Франка, Тульчинського, Павлоградського, Остерського ім. Л. Глібова, Білоцерківського, Мринського; від секції наукових робітників—Київської, Полтавської, Дніпропетровської, Миколаївської; від Полтавського Наукового Товариства; від музеїв—Всеукр. Істор. Музею ім. Шевченка, Всеукраїнського Соціального, Харківського Музею укр. мистецтва, Полтавського, Дніпропетровського, Одеського історико-археологічного; від дійсного члена Ленінградської Академії Наук Б. М. Ляпунова, М. Жука, П. Герасимова, І. Капустянського.

Крім того, від Київського видавництва „Сяйво“ одержано подарунок—примірник його ювілейного видання творів Глібова в коштовній оправі.

7 березня ц. р. Ювілейна Комісія з гостями відвідала могилу Л. Глібова у Троїцькому монастирі в Чернигові й уквітчала її вінком.

Увечері, 7 березня, у буд. Освіти Комісія влаштувала масову вечірку пам'яти Л. Глібова. На цій вечірці після вступної доповіді гурток аматорів виставив п'єсу Глібова „До мирового!“, а потім з участю симфонічної оркестри спілки „РобОсвіти“ було виставлено оперу—пантоміму „Вареники“ (слова Л. Глібова), муз. Ступки. Пам'ять ювіляра було вшановано вставанням і жалібним маршем Шопена.

З святочних засідань інших осередків Чернигівщини одмітимо свято остерське. Тутешній педагогічний Технікум імени Леонида Глібова присвятив йому 4 та 5 березня. Зал технікуму був прибраний килимами, плахтами й рушниками. Студенти виготовляли ілюстрації до байок Глібова, а також плакати з текстом творів Глібова, портрет та бюст Глібова. Крім доповідей про життя й творчість Глібова та декламації творів його, хор технікуму та його солісти виконали пісню Глібова „Стоїть гора високая“ і байку Глібова „Горлиця й Горобець“ (музичне solo).

5-го березня святкував ювілей і ніженський Інститут Народної Освіти, в стінах якого одержав освіту Глібів. З доповіддю виступив проф. Є. А. Рихлік. Нарешті хотілося б навести два уривки з привітань, що гарно малюють постать Глібова. „Чудова мова його творів, — зазначено в одному з привітань—їх ніжний і зворушливий ліризм, любов до рідного краю та до правди й освіти, що бренть у кожному їх рядку, любов до дітей, що їм присвятив він багато чудових творів, незрівняний суто-український гумор та суто-український колорит його байок — у віки вічні будуть приваблювати кожне серце українське, а популярність його творів по всіх краях, де живуть українці, буде вічним нерукотворним пам'ятником славетному письменникові, що не пішов за прикладом своєї хмари в байці—не пролив дощу свого хисту над чужим широким морем, а скроплював сцілющою водою своєї поезії рідний край „на кожну стеблиночку пролив якусь росиночку і віку додавав“.

„Приєднуємо свій голос“, зазначено в другому привітанні „на пошану славетного найпопулярнішого на Україні байкаря — лірика, шукача „правди і просвіти“, українського культурника — гуманіста „Дідуся Кеніра“, знавця дитячої душі, що своїми творами виявив перед усіма глибину селянської мудрости, прибравши для неї влучну, популярну форму байки і барвисту образну мову, що серед темної ночі царату віддав свої симпатії робітничому люду, обстоюючи його інтереси проти „вовків“ — панів, економічного, соціального визискування, проти бюрократизму, хабарництва,—що своїми байками увійшов так під селянську стріху, як і в будинок робітника, наблизившись своєю творчістю до найширших народніх мас, як мало хто з інших укр. письменників, що гордо, високо ніс свій обов'язок культурника—байкаря і тим прокладав стежку до відродження пригноблених мас за часів царату“.

Б. Ш.

Вшанування пам'яті П. Куліша й О. Лазаревського в Історичній Секції УАН. В 30-ті роковини зі дня смерті П. О. Куліша й 25-ті О. М. Лазаревського, Історична Секція Укр. Академії відбула урочисті прилюдні збори в академічній залі Всенародної Бібліотеки України, відзначені присутністю великого числа публіки і серед неї головним робом української молоді вищих шкіл Києва.

На засіданню в честь П. О. Куліша в неділю 20 лютого Голова зборів акад. М. С. Грушевський прочитав студію про „Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости“, а Ігн. П. Житецький — огляд листування „Куліша й Костомарова“ (1860—70 рр.). Обидві ці статті разом зі статтями проф. Ол. Грушевського про „Повісті Куліша з середини 1850-их років“, акад. К. Студинського „До історії зв'язків Куліша з Галичанами в рр. 1869—70“ надруковані в 1—2 ч. „України“ за сей рік—тому переказувати їх змісту не будемо. Підчеркнемо тільки їх побажання, щоб річниця ця послужила „заохотою до вивчення Кулішової творчости не в аспекті самої „уєдиненої“ індивідуальности його, а в ув'язці з його верствою в минулому і з його поколінням—в сучасности“.

Засідання присвячене пам'яті 25-річчя смерті А. М. Лазаревського (1834—1902) відбулося в тому ж приміщенні Всенародної Бібліотеки України в неділю 10 квітня. З доповідями виступили: акад. М. Грушевський, акад. М. Василенко, Катерина Лазаревська (донька покійного історика) й проф. О. Гермайзе. Вони будуть надруковані в черговій 4-ій кн. „України“, що має бути присвячена пам'яті Олександра Матвійовича.

Акад. М. Грушевський почав свою доповідь про наукову спадщину О. М. Лазаревського та її дослідження такими словами: „Сього року Українська історіографія зачинає сплачувати свій довг заслугам О. М. Лаза-

ревського. Довг задавнений і великий“... Вся доповідь його овіяна була цими акордами сердечности, теплоти й пошани до небіжчика. За найвидатніші із творів покійного ювіляра акад. Грушевський визнав: „Студіи о посполитыхъ“ (1866), „Обозрѣніе Румянцевской описи“ (1866—7), Монографію про Полуботка (1880), генеалогію „Людей старой Малороссіи“ та „Описание Старой Малороссіи“. В кінці він висловив надію, що заснування спеціальної академічної комісії для досліду української історіографії послужить дальшому розвиткові сих студій¹⁾.

Акад. М. П. Василенко в своїй доповіді про „Головні моменти життя й діяльності О. М. Лазаревського“ прочитав лише невеличкі уривки зі своєї роботи біографічного характеру про О. М. Особливий інтерес у присутніх викликали ті моменти в доповіді, які оповідали про взаємовідносини між Лазаревським та його сучасниками. Докладно були висвітлені також і деякі менш відомі сторони його наукової діяльності.

К. О. Лазаревська, яка подала як епіграф до своєї доповіді слова Е. Лявіса: „L'image renouvellera l'enseignement historique“, нагадуючи, що одним з ініціаторів утворення в Києві музею був О. М., розповіла, як він збирав для своїх колекцій взірці народньої творчости, портрети історичних осіб, які найчастіше зберигалися по монастирях. Маючи свою велику збірку старовинних портретів, він міг доповнювати рідке видання середини минулого сторіччя: „Изображенія людей знаменитыхъ“... Бекетова, М. 1844.

Проф. О. Гермайзе виголосив доповідь: „О. Лазаревський в українській історіографії“. Він зазначив попередню до Лазаревського роботу над вивченням української історії виданнями історичних матеріалів, та спеціальні роботи над місцевою історією (для Правобережжя—праці Руліковського, для Лівобережжя—праці Максимовича); зазначивши основні риси наукової творчости Л-го, він підкреслив відсутність у нього соціологічного методу, не зважаючи на те, що Лазаревський переважно досліджував процеси соціального характеру, потім—відсутність загальної концепції українського історичного процесу, яка була і то в виразній формі у В. Антоновича, нарешті—невиразну національну позицію О. Л-го, що робили його більше симпатиком українського руху, аніж його діячем.

На тиждень пізніше, 17 квітня, в музеї м. Конотопу на Чернігівщині, звідкіль походив О. М. Лазаревський, була улаштована вистава, а також урочисте засідання на його честь.

Слідуючий в цьому році ювілей, що його ухвалила святкувати Історична Секція на своєму засіданні 19 квітня—це століття появи в світ збірника „Малороссійскихъ пѣсень“ М. Максимовича, колишнього професора і першого ректора Київського Університету. Поява цієї книжки утворила собою визначну межу в історії розвитку української національної свідомости. Святочне засідання присвячене М. Максимовичу має відбутися 2-го жовтня. В р. 1928-му ухвалено відбутися також урочисте засідання присвячене В. Б. Антоновичу, з нагоди 20-ої річниці його смерті.

Ф. С.

Ювілейні збірники на честь акад. М. С. Грушевського. Організаційний Комітет для переведення ювілейних свят на честь акад. М. С. Грушевського мав щасливу думку звернутись з проханням до колективу стенографів на чолі з О. Герштанським, що працює при Академії Наук, записати всі ті промови, які будуть виголошені підчас урочистого засідання в актовій залі Інст. Нар. Освіти. В такий спосіб були зафіксовані не тільки дві великих промови самого ювілята, сказані без писаних нота-

¹⁾ Ся комісія вже заснована, в травні с. р. Одним з перших діл її має бути збірка найраніших, мало відомих і мало приступних праць Ол. М. Лазаревського.

ток, але і всі інші промови представників Української Академії Наук, закордонних гостей, делегатів від наукових і громадських установ Києва та інших міст України й Союзу. Вони вийшли тепер коштом і заходами Ювілейного Комітету під назвою „Ювілей Акад. М. С. Грушевського“ і поділяються на декілька відділів: I. Ювілейні засідання в Києві, Харкові, Кам'янці на Поділлі та Одесі; II. Привітання від наукових інституцій та різних установ УСРР. III—Персональні привітання з різних місць радянської України; IV—Привітання з інших республік СРСР; V—Привітання з Західної України. VI—Привітання від Українців за кордоном. VII—Привітання від чужоземних установ і учених.

Не лише кожний відділ, а майже всі промови й привітання читаються з великим захопленням і інтересом; навіть слова людей, що не стоять близько до науково-культурної й громадської діяльності, яким було присвячене ціле життя ювілята, тільки доповнюють загальну картину, підкреслюють різноманітність і одночасно послідовність його провідних думок, дають суцільний образ його сорокалітній науково-культурній і громадській праці. Все це яскраво виявляється як в тих рядках, що надруковані за підписом людей, що близько знають акад. Грушевського у Києві й у Львові, так і на останніх сторінках збірника, де вміщені привітання з чужоземних країн, головним робом від Академії Наук. Особливо докладно, величаво й талановито змальована постать ювілята під майстерським пером чеського ученого, професора пражського університету Й. Бідла.

Книжка під назвою:

„Ювілей Академіка М. С. Грушевського (1866 — 1926)“ продається у всіх книгарнях Державного Видавництва України, Руху, Часу та инш. Ціна 1 карб. 50 коп.

Українська Академія Наук відзначила зі свого боку цей ювілей в належній і відповідній формі, передавши до друку великий збірник статей і розвідок на честь акад. М. С. Грушевського розміром на 40 друк. аркушів.

Участь в ньому візьмуть приблизно коло 100 авторів між ними числені видатні європейські вчені. Статті друкуються на мові авторського рукопису, деякі з них в супроводі числених ілюстрацій і фотографій.

Виходу в світ цього збірника можна чекати в-осени цього року.

В зв'язку з першим виконанням тих завдань і дезидератів, що поставили перед собою наукові й ширші громадські кола в день ювілейних свят минулого року—приходить на думку одно справедливе побажання, що було висловлено в той час і досі не виконано: відновити присвяту народній трудовій школі на Курнівці у Києві, що була збудована й утримувалася коштами батька ювілята і знов вважати її за школу імені С. Ф. Грушевського.

Ф. С.

Україніса в старих часописах. Переглядаючи старі німецькі часописи по віденських і берлінських бібліотеках (1919—1922 рр.), автор цих рядків зібрав чимало матеріалів по українознавству на чужих мовах (передовсім у німецькій мові), а користуючи з дозволу редакції „України“—ділиться своїми знахідками із ширшим громадянством в надії, що вони зацікавлять тих, що бажають спізнати минуле, і навіть тих, що промошують шлях непевному майбутньому...

На цей раз оглянемо: 1) „Oesterreichisches Morgenblatt“. Цей часопис (Zeitschrift für Vaterland, Natur und Leben) виходив у Відні, на протязі 1836—1848 рр., і видавався два рази у тиждень, формату 4⁰, в об'ємі 8 сторінок, у дві шпальти друку. Видавцем його був Nicolaus Oesterlein, а редакторами Г. Діцеле (G. Dützele), опісля поет Йоган Фогль (Johann Nepomuk Vogl). Усіх річників „Oester-

Morgenblatt' у " появилось усього тринадцять, бо події 1848 року в наддунайсько-австрійській столиці припинили дальше видавання названого часопису. Для тих, що схотіли-б переглянути „Oesterreichisches Morgenblatt“, замітимо, що комплект цього часопису (в доброму стані) знаходиться у віденській університетській бібліотеці і зазначений сигнатурою П. 90.000, хоч його не зареєстрував звісний знаток німецьких periodik D-r Ferdinand Grassauer, у своїй бібліографії: General-Katalog der laufenden periodischen Druckschriften. Wien, 1898, 8°. VII + 796 стор.

Одначе пригляньмося ближче „Oesterreichisches Morgenblatt“-ові, в хронологічному порядку його видавання.

Перший річник (за 1836 р.)—нічого не дає для українця у минулому.

В II-му річнику „Oester. Morgenblatt“ - у (за 1837 р.) знаходимо відомості про нас, у шістьох №№. Першою з них є допис якогось С. Н. (криптоніму автора ми не спромоглися розшифрувати), п. з.: Odessa (№ 38, стор. 161—162 і № 40, стор. 170), в якій автор у формі листів з подорожи змальовує географічне положення Одеси, її історичне значіння, як чорноморської пристани, описує визначні будівлі города, подає кількість населення Одеси в 1836 р. (було його тоді 55.000) і спосіб їхнього життя-буття.

У тому-ж річнику „Oesterreichisches Morgenblatt“-у подибуємо два критично-бібліографічні огляди Франца Ванічка (Fr. Wanitschek), один п. з.: Zur russisch-slavischen Literatur (№ 54, з 6/V, стор. 226—227) і другий п. з.: Ein Beitrag zu der neusten russischen Literatur (№ 88, стор. 369). В першій статті автор розглядає нові видання російських письменників (між іншими твори М. Гоголя і О. Пушкіна поему „Полтава“), а далі згадує про слов'янські збірники народніх пісень, в тому ряді: М. Максимовича (Українскія народныя пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ. Часть I-я. Москва, 1835, 8°, 116 стор.), про які ось що пише: „Die eine von M. Maxymowicz „Ukrainische Volkslieder“—betitelt, enthält 2.500 Lieder, worin Theils das Kriegsleben, theils die häuslichen Verhältnisse der Ukrainer geschildert werden, sie reichen bis zur Aufhebung der Hauptmannswürde im Jahre 1764.“ В другому огляді Ванічек реєструє нове видання Бантиш-Каменського „Історіи Руссовъ“,—якісь мемуари Івана Бутовського, п. з.: „Кавалеристъ-дѣвушка“ (2 частини), де оповідається про улана-дівчину (aus Kleingrussland), що служила в уманському полку і відбула цілу воєнну кампанію 1812 і 1813 рр. (Варто нашим історикам відшукати названі спомини і про них ближче розказати сучасникам).

У відділі „Der Antiquar“—у примітці п. з. Ueber den Reichstag in Presburg im Jahre 1741 (в № 108, стор. 449) згадується про Гаврила Калиновича (Gabr. Kalinowics), родом з Галичини (aus Borschshower Kreis), котрий описав по латині австрійський парламент 1741 р. (в Прешбургу), на якому коронувалася австрійська цїсарева Марія Тереса. Книжка має такий заголовок: Nowa-Ungariae periodus, anno primo Gynaeco-cratiae austriacae inchoata, sive Comitiorum generalium, quibus defuncto Carolo VI, austriacorum Caesarum ultimo, ejus primogenita filia Maria Theresa, in Reginam Ungariae Posonii A. D. 1741 in augurabatur, ipsas quaternorum Regii Statum et 00. de nomine adnotatorum sententias, et suffragia in gravi-oribus negoüis sub consessu viritim lata, cum aliis, omnibus circumstantiis oculari et aurita praesentis ubilibet fide libris novem recensens absolutissima narratio 1790, 8°, 680 стор. Написана дуже важко, як каже рецензент „Oesterr. Morgenblatt“ - у („in einem sehr affektirten, widerlichen und sehr schwer verständlichen Latein“). Цікаво зазначити, що цїєї публікації не зареєстровано ні в Івана О. Левицького „Галицько-руська бібліографія XVIII віку“, ні в К. Естрайхера „Bibliografia polska XVIII stulecia“.

В кінці того-ж річника (за 1937 рік) поміщено допис з Одеси з дати

15 вересня 1837, у відділі: Korrespondenzwesen (№ 113, стор. 469), де мова про концерт Леонарда Гольда при співучасті „малоруського“ композитора Ліпинського.

Річник III (за 1838 рік) не дає ніяких знадібок по українознавству.

За те річник IV-й (за 1839 рік) найбільше цікавий зі всіх томів „Oesterreichisches Morgenblatt“-ів. На перше місце поставити треба цикл поезії Зігґфріда Каппера п. з.: Kosaaken - Romanzen, який складається із шістьох романсів та її поезій. Поки приглянемося ближче цій поемі—слід сказати декілька слів про самого автора.

Зігґфрід Каппер, уродився 18 березня 1821 р. у Сміхові біля Праги. Покінчивши гімназію, записався у філософічний факультет у Празі (1836—1839), опісля перенісся на медицину до Відня, яку скінчив у 1847 році. Будучи лікарем, проживав у Карлові, опісля в Добросині, Пізі, де й помер 7 червня 1879 р. Живучи весь час на півдні Слов'янщини, Каппер добре пізнав Хорватську та Словінську поезію, з якої залюбки перекладав та інтерпретував на німецьку мову¹⁾. Будучи студентом філософії у Празі, написав З. Каппер згаданий цикл поезій „Kosaken-Romanzen“ та помістив його у віденському „Oesterreichisches Morgenblatt“-і.

Перша поезія цього циклу п. з. Werbung (1839, № 32, стор. 125) прославляє козацького молодця, що рветься у степи, на Дніпрові пороги, а котрого старий запорожець накликає словами:

Komm Gesell, in deinen Adern
Glüht das Blut der Ukraine,
Und du kannst es nimmer dulden,
Das es thatenlos verrinne!... І юнак пішов!...

В другій частині п. з. Das Mädcehn (ibid. № 39/40, стор. 153) поет малює смерть козака, котрий в агонії прохає товаришів, щоби сповістили про його смерть „Meinem Mädchen zu verkünden“. А далі Каппер прославляє красу української дівчини, її вірність і щирість її кохання. Дівчина жде у вікні, приглядаючися довгим рядам повертаючих козаків, а коли його між ними не догляділа, відразу догадалася і „Nun — dann brächen auch zwei Herzen“.

Третій вірш цього циклу: Die Schenke (ibid. 44, стор. 173) переносить акцію у стару корчму, в якій уночі відпочивають козаки. Тільки одинцем сидить отаман, не спить і за всіх чуйно сторожить, а доглянувши на овиді, ген далеко луна пожежі, закликає козаків у похід проти ворога.

Четвертий вірш п. з. Die Rose (ibid. № 53, стор. 209) є антитезою другої поезії цього циклу; тут козак дізнається од матери своєї дівчини, що вона: „Schläft im Brautbett unter Rosen!“ —а на дальший допит козака додає:

„Meine Tochter hat in's Brautbett
Sich der Tod jüngst mitgenommen“.

Козак йде на могилу і там розмовляє з рожею-дівчиною...

П'ятий вірш Die Pike (ibid. № 57, стор. 223) апотеозує козацького списа, з яким усе чинить воїн України.

Шоста і остання поезія п. з.: Der Todte (ibid. № 62, стор. 245)— являється символом вічної примари-козака, що з кривавою раною на чолі їздить поночі і завзиває козаків на бій з ворогами.

З літературно-мистецького боку цикл Каппера досить слабкий, його будова примітивна, брак поетичної декорації, мова вірша штучно кована; багато неприродних ситуацій в акції,—але це не диво, коли зважиться, що писав їх 18-літній поетично-настроєний студент.

¹⁾ Hermann Anders Krüger: Deutsches Literatur-Lexikon. München, 1914 стор. 220.

²⁾ Op. cit, стор. 442.

Дальші три річники (V—VII) за роки 1840—1842 знову нічого не приносять для українознавства. Щойно річник VIII (за 1843 рік) містить гарну поему Йогана Фогля п. з. Jung Dmitri, у країнського походження й сюжету.

Попереду кілька слів про самого автора.

Johann Perotnik Vogl (уродився 7. II. 1802 у Відні, помер 16. XI. 1866) зазначився в австрійсько-німецькому письменстві, як добрий ліричний поет, іменно як поет балад, для яких брав теми з народніх пісень різних народів і країн. Цих балад і романсів написав Фогль більше двох сотень, вони друкувалися по різних німецьких журналах, збірниках-альманах і т. п.,—вкінці вийшли окремою збіркою п. з.: *Bal-laden und Romanzen* (Відень, 1847). Одною з таких балад є власне згадана поема „Jung Dmitri“, що друкувалася первісно на сторінках нами згаданого журналу (1843, № 17, стор. 65), яка починається словами:

Jung Dmitri, heim in der Ukraine Sand,
Auf langer Irrfahrt zog von Land zu Land,
In der Litvianer Reich kamm er darauf
Mit Freuden nahm ihn dort der König auf.
Des Königs Tochter lieblich wie der Mai,
Entdeckte schnell wie schön Jung Dmitri sei,
Und bald zur Flamme ward in Beider Brust
Die stille Glutt, bevor sie's selbst bewust.

Зависні двірські чури сповіщають короля про їхнє таємне кохання а цей туртурами завдає смерть Дмитрові. Побачивши це, дочка короля пробивається кинджалом над трупом любимця:

Mit Dmitri spielt der frische Morgenwind,
In seinen Blute liegt das Königskind...

Дальші два річники „Oesterreichisches Morgenblatt“ (а саме IX і X) за 1844 і 1845 рр. зовсім не згадують про нас.

В XI річнику (за 1846 рік) є цікава рецензія підписана буквою J. п. з.: *Ein Almanach in ruthenischer Mundart* (№ 37, ст. 147—148), в якій мова про збірник, виданий Іваном Головацьким, того-ж року п. з.: *Вѣнок Русинам на обжинки уплѣв Иван Б. Ѡ. Головацкій. Часть Первая, к пользѣ и вспоможенію Галицких селян через поведень вторѣчну пѣдупалых. Черенками оо. Мехитаристѣвъ, у Вѣдні, 1846, 16^о, 215 стор.*

Як звісно, матеріяли для „Вѣнка“ зібрав властиво Яків Головацький (див.: „Литературный Сборникъ“, Львів, 1885, вип. I, стор. 38), а сам збірник вийшов коштом італійського князя Люккі, котрому й присвячено першу частину альманаху.

Автор ініціялу J., переказавши зміст „Вѣнка“, пише про поезію Маркіяна Шашкевича ось що: „Aus dem gewählten, den Geschmack des Herausgebers und die Mitarbeiter in gleichen Masse ehrenden Inhalte glauben wir die Gedichte des junst verstorbenen ruthenischen Volksdichter Schaschke-witsch besonders hervorheben zu dürfen“. Про Якова Головацького сказано, що його „Народні сербскіи пѣсни“ належать до кращих слов'янських перекладів, а того-ж автора біографія п. з.: „Память Маркіяну Р. Шашкевичу“—до щирих слів згадки про покійного товариша. Найліпшої оцінки діждався проф. Гнат Данилович за статтю: „Старина литовско-русского законодательства“, яку рецензент J. класифікує als einem schätzes werthen historischen Beitrag“... За те стаття Антона Добрянського: „Крещеніє Русі“—критиком збувається мовчаням.

На закінчення замітимо, що річники XII і XIII (за 1847 і 1848 рр.) зовсім нічого не приносять по українознавству, окрім дрібних хронікарських новинок про політичні події на Галицькій Україні

Іван Калинович.

Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису. З 25 травня до 4-го червня відбувалася в Харкові „Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису“, що її скликав Народній Комісаріят Освіти.

Конференція ця складалась з великого числа учасників (коло 75) з різних країв української землі і мала характер величної культурно-національної маніфестації. Може бути, що справа значно виграла-б, як би було запрохано до участі в конференції лише науковий актив, що в кінці її, в складі приблизно 15 осіб, систематизував ті ухвали й дезідерата, які були висловлені підчас щоденних 8—9 годин роботи.

Активну й видатну участь в роботі взяли закордонні українські вчені, а саме: голова Т-ва ім. Шевченка у Львові акад. Студинський, директор Національного Музею І. Свенцицький, ректор українського Педагогічного Інституту в Празі В. Сімович.

Великої поваги й авторитету здобув собі на цій конференції „філологічний осередок“ Української Академії Наук, що в цілому своєму складі на чолі з Є. К. Тимченком і В. М. Ганцовим був обраний до вищезазначених „систематизаторських“ комісій, які працювали в останні два дні конференції.

Підготовча робота раніш утвореної Державної Комісії провадилася майже на протязі року і знаходила відгук, інтерес і підтримку як серед широких кол громадництва, так і на шпальтах часописів і наукових періодичних видань. „Україна“, напр., не зважаючи на величезну кількість матеріалу, що стояв і стоїть в її плані, й пригнічуючу обмеженість місця, віддавала в кожному своєму числі потрібну кількість сторінок для цих важливих матеріалів. Член Комісії проф. О. Синявський спеціально приїздив до Києва, щоб перевести відповідні наукові наради з представниками академії. Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові заснувало зі свого боку окрему комісію в правописній справі, яка не лише відбула цілий ряд засідань, але й виготовила докладний мемуар, щоб вислати його задалегідь до Харкова й урочисто заявити, що Наукове Товариство у Львові вживе всіх заходів, щоб перевести в життя на землях Західної України ті ухвали, що їх винесе Всеукраїнська Конференція на Радянській Україні.

Це змагання до культурної єдності всього українського народу в цілому, про яке так красномовно висловлювався в своїй вступній до Конференції промові голова її Народній Комісар Освіти М. О. Скрипник, залишалося явним і чулим аж до останнього засідання конференції, не зважаючи на те, що на початку були зроблені деякі невдалі спроби внести розбрат в формі рецензії проти статті одного із найвидатніших західноукраїнських вчених. (Рецензію цю було роздано на руки майже всім учасникам Конференції). Лист галицьких представників на Конференції до наркома Скрипника з подякою за енергійну підтримку ідеї цієї культурної єдності був один із яскравих і видатних моментів Конференції.

Після урочистої промови Голови Конференції й інформаційних доповідів акад. Кримського й проф. О. Синявського Конференція перейшла до ділової роботи. З перших же засідань виявилось, що голова її не лише опанував весь складний і різноманітний матеріал, що був надрукований на 120 приблизно сторінках „Проекту“ Державної Комісії і все те, що в звязку з цим було десь надруковано, але мав і свої власні думки у всіх головніших питаннях погоджені з відповідними державними органами і, завдяки цьому, міг провадити певну систему через бурхливі хвилі філологічних та інших дискусій. Всю організаційну роботу що до Конференції провадив Секретар її П. Дятлів, а науково-підготовчу—проф. О. Синявський.

Особливо гостру дискусію викликало питання про введення в життя „латинки“, або хоча-б вживання її паралельно з сучасною абеткою. Як це не дивовижно, але так само як і за „Драгоманівку“, що вже виявила свою нежиттєвість (замість я, е, ю, ї Драгоманів вживав ја, је, ју, јі) знайшлася досить велика група членів Конференції, що принципово відстоювала заведення в життя латинського алфавіту поряд з сучасним.

У своїй праці Конференція виходила з сучасної літературної української мови, як синтезу основних народніх діалектів на цілому етнографічному просторі українських земель, і разом з тим вона шукала найпростішого розв'язання проблем, щоб широкі українські маси мали можливість як найлегше засвоювати правила правопису своєї мови.

Хоч ці два головні принципи й проводились на протязі цілої конференції, але в ході її помітно було дві полоси: наскільки радикально й реформаторські настроєна була вона на початку і в середині, настільки поміркованою й обережною виявила себе в кінці.

Тоді як в перші дні був твердий настрій позбутися рішуче й остаточно за прикладом Західної України апострофу, ввести м'яке „л“, додати навіть до української абетки, за пропозицією наркома Скрипника, два нових знаки з латинської абетки для звуків „дз“ і „дж“—в кінці Конференції все це, за невеличкими виключками, знято.

Конференція установила писати всі географічні назви, крім давно засвоєних українською мовою, в мові тієї країни, де знаходиться те чи інше географічне місце, вживаючи далі визнані в Україні такі назви, як—Лондон, Париж, Рим. Помилувала до певної міри Конференція й літеру „г“ в чужоземних прізвищах.

Довго і з певним успіхом визначна група членів обстоювала вставляти в чужоземних словах на „тр“ і „др“ літеру „е“—як „театер“, „міністер“, „ціліндер“, „барометер“, але в кінці кінців це було відхилено, хоч правда невиразно зазначено, що в життєвій мові вживається така форма, як „калібер“, „ціліндер“ і т. д.

До правопису власних жіночих імен Конференція поставилась з великим лібералізмом, ухваливши писати їх як кому подобається—з додатком наростків *ова* чи *ева*, або й без них.

Зате Конференція внесла вето проти змінювань закінчення власних імен на *ов* (Іванов, Петров), яких тепер невільно перетворювати в *ів*, а також внесла досить багато неясности в правопис чужоземних слів, бо не запрохавши фахівців з цієї галузі, користалась досить елементарним і емпіричним досвідом членів, що знають англійську або голандську мову.

Проти заміни сучасного „й“ на латинське „j“ висловлювався рішуче представник влади, аргументуючи також і тим, що заведення нового знаку в друкарні коштувало-б більше як пів мільйона крб.

На останньому урочистому засіданні виступили з промовами: голова Конференції Народній Комісар Освіти Скрипник, Представник Закарпатської України, депутат чехословацького сейму т. Мондек, Голова Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові і дійсний член Української Академії Наук проф. Студинський.

В цій короткій замітці ми не маємо зупинятись докладно, з'ясовувати і обгрунтовувати досягнення чи хиби в роботі Конференції,—це діло фахівців, а також тих, що забирали голос в дискусії про різні питання правопису і в той спосіб впливали на результати в переведенні тієї чи іншої ухвали. В цих колах доводилось чути багато висловів песимізму. Але ця Конференція показала, і стенограми це підтверджують, що ми маємо в цій галузі досить кваліфікованих і об'єктивних вчених, що пильно сте-

жать за останніми здобутками світової науки і вміють з потрібним тактом і гідністю висловлювати й при потребі твердо захищати свої переконання. Знаючи, що і в інших галузях українська наука має видатні й добре озброєні сили, можна сміло й спокійно дивитись в прийдуче.

Федір Савченко.

До проєкту українського правопису. Продовжуючи наші замітки, друковані в „Україні“ 1926, VI, спинимось сим разом на сих пунктах „Проєкту Українського Правопису“:

§ 54. Чужі слова, грецькі та латинські і пізніші західно-європейські, відома річ, що до нас дісталися не безпосередно, а через болгарську, польську і пізніше російську мову з твердим або м'яким *л*, як наслідок *не нашої*, а їх культурно-історичного процесу, їх мовних звичок. Цей наслідок ми засвоювали пасивно, як безпосередно вже *від них* запозичення, бо не мавши свого державного ладу з його конструктивними чинниками, правовими нормами і з ними сплетеними освітніми установами, ми не могли безпосередно і вільно вимінюватися з іншими народами ні матеріальними, ні духовними вартостями, навіть не могли їх творити власними силами і своїм робом. Одже тепер ми ніби трібуємо стати на власні ноги і запозиченням з чужих мов надати такої форми, яку нам диктує безпосередне запізнення з тими мовами і українські мовні звички. З цього погляду незрозуміла річ, чому в західно-європейських мовах ми повинні додержувати російської вимови *л*, і писати, *ла, ло, лу л* (на кінці слів) в тих мовах, де росіяне їх так вимовляють, а не йти за нашою мовною традицією ще з XVI віку і аж до XX, коли такі слова писалися і пишуться (в царинах поза досягом „академічних правил“) паліталізуючи *л*, як це найближче до тих мов, звідки ці слова запозичені, і що нам дозволяється тільки в тих мовах, в яких росіяне *л* паліталізують. Окрім того російську вимову нам накидають і на прийдуче, як щось обов'язкове, як правописну і мовну норму, це вже *être le roi plus que le roi même*. Що ж було міродатним чинником в цій правилі? Авжеж ніщо, як звички нашої зросійщеної інтелігенції, що вимовляє такі слова зросійська. Цікава річ, що „природа“ нашої мови цього саме й не вимагає, не кажучи вже про такі слова як *баль, алябастер, пляц, ляментувати, лярва, меляса, лямба, пляшка, плястер, люципер, кришталь, льоник, льох, люнт, люшня, пюндрувати, літера, публіка, салітра, рашпель, дишель, шальвія і ин.*, ми маємо *л* паліталічне навіть в словах *стодоля* (пл. *stodoła*), діалектично *паяц* Славута Чуб. II, 167 (пл. *pałac*), *тулятися* (пл. *tułać się*), *сльота* (пл. *ślota*), *калюжа* (рос. *калужа*), *фальш* (пл. *fałsz*). Не насилуючи зазначених звичок старої нашої інтелігенції, вихованої змалку на російській мові, краще б зробила Комісія, допустивши двоєке написання, не примушуючи до російської вимови (про вплив графіки на мову не потрібно говорити). З часом написання таких слів само собою вирівняється, чи в той чи в інший бік, залежно від того, чи українська культура візьме гору, чи російська. Санкціонувати своє „обрусіння“, а тим більше накидати його українському народові, у всякім разі не годиться.

Спосіб написання з твердим *л* часом пробують обороняти до смішного наївними аргументами, напр., що буцім то українському народові властиве не тверде, а півпаліталічне *л*, ніби-то західно-європейське, і через те, мов, українці склади *ла, ло, лу* все однаково вимовлятимуть в чужих мовах з *л* півпаліталічним, а не твердим *л*. Коли це говорить поважно, то це без сумніву вислід діалектологічного незнання,

бо навіть не фільольог, а людина, що стикалася з народом в різних містинах, знає, що таке *л* має розмірно невелика частина української людности в кількох повітах Київщини, Полтавщини та Чернігівщині, (також в Буковинських говірках) спорадично в Харківщині, а вже на захід від Васильківського повіту його нема; чуже воно й південній Київщині та Полтавщині, Херсонщині, Катеринославщині і т. д., а від Сквирського повіту починаючи на захід, *л* навіть перед *е* і *и* має велярний характер, що й споводувало такі написання як холера, колега і ин. у галичан, щоб віддати півпалатальне *л*; опріч того й панує воно в зазначеній території переважно серед жіночої половини людности, майже не займаючи вимови чоловіків. Ціла наша інтелігенція навіть з селянства не має цього звука. Не існує цілком правно і графічного знаку, щоб його собі усвідомлювати, і коли б навіть заведено такий знак, то хіба для чужих слів, що і в цім разі віддавав би тільки звичне мяке *лв*, коли не припустити можливости спеціального навчання ^{3/4} української людности, як його вимовляти.

§ 73. Відома річ, що в українським шелестові групи з кінцевим *р* неможливі, і це тим, що звук *р* (також *л*, *м*, *н*) більшого відкриття, як інші шелестівки (не сонорні). Одже, коли звукові *р* припадало бути визвуковим в шелестовій групі (напр. в наслідок зануку кінцевих ерів), то розвивався між визвуковим *р* і попередньою шелестівкою переходовий голосовий звук, в сучаснім українським *о* або *е*. Ото ж читаємо в проєкті, що невеликою більшістю 2-го пленуму в супереч добрій постанові 1-го пленуму¹⁾ робиться насильство над самою природою української мови і ухвалюється писати театр, цїліндр, тим часом як у нас можлива вимова, а значить і написання не инше як *-тер*, *-дер* або *-тро*, *-дро*; вибір того чи другого означається причинами психольогічного суб'єктивного характеру. Так ми маємо Олександр і Олександро, Дністер і Дністро, майстер і майстро, сябер (Ном. 9399) і сябро, але тільки вітер (ц. сл. вѣтръ), міністер, алябастер ἀλάβαστρον: Одже і писати і вимовляти можемо тільки в однім з цих варіантів, наприклад, Кодро, Федро, центро, тембро, хутро (Futter), шатро (рос. шатѐр) скипетро (Кул.) і т. ин., але реестер, семестер, цїліндер.

§ 77. Жіночі прізвища від музьких прикметникового характеру, само собою, належить відмінати: Гаврилів — Гаврилова, Новицький — Новицька. Жіночі прізвища неприкметникового характеру в урядових паперах і взагалі в тих випадках, коли доводиться вживати прізвища „безоглядно“, належить заховувати і їх безоглядної форми, і покликання проти цього на людову мову не має стійности, бо губиться з ока, що в людовій мові нам доводиться чути жіночі прізвища завжди релятивно, себто завжди з огляду на (відомого) батька або чоловіка, так само в людовій мові і прізвища музькі з огляду на батька мають відмінну форму (*-енко*, *-ук*), і навіть дитячі (напр. батько Кисіль, а його дитина Киселя, Киселятко).

На прикінці проєкту наведено граматичну термінологію. Свого часу ми протестували проти заведення термінів, що фонетично або морфольогічно чи не українські (напр. називний зам. назовний), чи вносять плутанину в укр. свідомість, як напр. голосний (з рос. гласний), коли словом *голосний* ми відзначаємо „громкий“, а в граматиці шелестовий звук, що вимовляється з дрижанням голосових вязел (а коли вязла *голосові*, той звуки *голосові*, що їх творить голос без чутного на вухо шелесту). „Шумные“ коли б треба цього терміну, можна б так і звати „шум-

¹⁾ Не можемо не дивуватися дивному способі розв'язувати лінгвістичні питання більшістю голосів громади (що складається в переважній великості не з лінгвістів), а не на підставі поважної (наукової) аргументації за тим чи иншим правилом.

ними“. „Приголосний“ вже тим поганий термін, що він визначає, що звук не зовсім голосний („громкий“), бо приросток *при-* з прикметниками якісними показує малу частку якості (пор.: прибілий, привялий, пригіркий, пригрубий, придохлий, прижовтий, призелений, прималий, присивий, пристудений, прихолодний, причервоний), а з другого боку в поділі звуків на голосові і шелестові витримано засаду фізіологічно-акустичну: звуки, що їх творить голос і звуки, що їх творить шелест. В пропонованих термінах годі шукати будь якої наукової засади. Вони тхнуть добрим старим преднауковим часом. „Взрывный“—проривний (рос. термін) теж не можна уважати за щасливий термін, бо „вибух“ (експльозія) не „прірва“. „Приложение“—прикладка, теж не до речі, бо „прикладка“ може значити тільки „епітет“. „Междометие“—вигук; справді з цим терміном ми ніяк не можемо дати собі ради; чого вже не вигадувалося починаючи від „чуттєвника“ і кінчаючи на „вигукові“, але всі ці терміни не відбивають граматичної природи *interjectio*. Ми вживали в своїх працях чеського терміну *mezislovce* (межислівце), але і він нас не задовольє, чи не краще б дати йому назву „недослівце“, вказуючи на його предграматичну природу, тоді під цей загальний термін підійдуть і вигуки, і поклики, і оклики і всі дієслівні недослівця, як напр.: гульк, кив, морг і т. ин., що вже ніяк їх не підведеш під категорію вигуків, так само як і під неї не підвести різні категорії прикликання домового птаства то-що. „Неопределенная глагольная форма (наклонение)“—дієйменник. Фільологічна секція Інст. Науков. Мови пропонувала термін проф. С. Смаль-Стоцького (дієіменник). У Смаль-Стоцького він вязався з цілою його граматичною системою (іменник—дієіменник, прикметник—діеприкметник, прислівник—діеприслівник). Замінивши іменник на „речівник“, цю систему зруйновано. Коли б пропоновано „дієречівник“, то це б принаймні не руйнувало системи, а з викидом „іменника“, термін „дієіменник“ втрачує всякий сенс. „Будущий“—майбутній; цілком непотрібний новотвір, бо маємо з XI—XVIII вік „прийдучий“ (між иншим в Лексиконі славеноросскому П. Беринди подибуємо такий переклад ц. слов. слів: сый—который есть, тоєсть теперешнього часу; сущій или будущій—прідучого часу; бывый—минулого часу, стор. 168). Тут би саме й треба заховати „традицію“, а не запроваджувати слово, що не віддає, згідно з „природою“ укр. мови, тої ідеї, що в нього бажають вложити, адже майбутній, в слов. Желехівського: майбути (з маје—буть-мабути, мать Канів. п.); від якого граматично тільки й можна вивести прикметник „майбутній“ виражає ідею не прийдучості, а непевності чи ймовірності (сарана... майбути добереться і до нас Осн. 1862, X, 110, допис з Бердичева).

Взагалі кажучи, проект граматичної термінології уложено цілком безсистемно, невміло, понаскикувано термінів з різних граматичних систем, непродумано, без належних пояснень; напр., ви читаете: *п о с л ъ д о в а т е л ь н о с т ь*—послідовність, але в укр. мові „послідовність“ значить консеквенктість, а як же перекласти „*п о с л ъ д о в а т е л ь н о с т ь* времен“ (consecutio temporum)? а це власне і є граматичний термін. Іл. Огоновський в своїй латинській граматиці (Львів 1911) вживає терміну „наслідство часів“, ми б пропонували „наступність часів“, але в жаднім разі не „послідовність“, і такого ґатунку перекладів російських граматичних термінів неграматичними українськими чимало в словнику, бо зроблена вся ця робота без огляду на можливий контекст, механічною підставою українських слів до російських (напр. до глухой, дѣйствіе, одушевленый, окончание, перестановка і т. ин.).

Е. Тимченко.

Некрологія¹⁾.**Заслужені для української науки й українознавства діячі,
що померли в рр. 1926—1927.**

Барвинський Олександр Григорович, визначний політик і письменник помер на вісімдесятім році життя 25 грудня 1926 р. Син сільського священика з-під Тернополя разом з своїми братами Осипом і Володимиром виховувався в атмосфері нового галицького народництва тернопільської гімназійальної громади 1860-х років і на все життя зістався гарячим прихильником української ідеї в гострім протиставленні до общеросійства „москвофілів“. Бувши студентом філософічного факультету у Львові, познайомився з Кониським, що в переїзді прожив кілька місяців в Галичині, і став з того часу одним з найбільш гарячих прихильників галицько-українського єднання. Якийсь час мріяв про університетську кар'єру українця, але родинні обставини стали на перешкоді, і він зістався при роботі педагога-популяризатора. Енергійно працював також над організацією сільських читалень в своїм Тернопільському повіті—звернувши тим увагу на себе, а з другого боку—здобув собі ім'я, як видавець „Руської Історичної Бібліотеки“, видаючи в ній (від. р. 1886) в скороченім перекладі визначніші монографії до укр. історії, що повиходили в інших мовах. План цього видання був вироблений в Києві 1881 р. і вівся головню працею тутешніх українців: Кониського, Антоновича й Вовка-Карачевського, що в тім часі заходилися коло польсько-українського порозуміння в Галичині, і в результаті Барвинський став також одним з головних його учасників, а потім і провідником сеї т. зв. угодовської течії (потім „християнсько-соціальної партії“). Він був керманічем органів сеї течії („Правда“, Руслан“), послом до віденського парламенту, членом галицької ради шкільної і под. Кілька літ (1893—6) був головою Товариства ім. Шевченка і брав визначну участь в його перетворенню на Наукове товариство в рр. 1890—92. В останніх роках стояв в різкій опозиції до польського режиму. Лишив інтересні „спомини“, ряд підручників, перекладів, популяризацій.

Басанович Іван Юрієвич, один з найбільш заслужених провідників литовського національного відродження, 1851 род. і упокоївся 16 лютого 1927 в Вильні. Скінчивши 1873 р. медичний факультет, емігрував і до революції 1905 р. жив за кордоном займаючись литовським фольклором, етнологією й археологією. 1883 р. організував він перший литовський журнал *Aušta*, що проходячи нелегально через кордон, мав великий вплив на національне відродження. Повернувши в дні свобод до Литви, організував у Вильні литовське наукове товариство, і був його головою і промотором науково-дослідчої роботи. З початком революції став в її рядах і був ініціатором скликання литовських народніх зборів (Таріба). Трівку пам'ять по собі зіставив своїми збірками народніх пісень та иншого фольклорного матеріалу. В передвоєннім *Лит.-Наук. Вістнику* вмістив статтю про литовські народні пісні.

Завитневич Володимир Зенонович, київський історик, род. 1853, пом. в лютім 1927. З роду Білорусин, з певним привязанням до свого краю й його людности, вихованець духовної школи, не встиг визволитися вповні

¹⁾ Ся некрологія була приготовлена до останньої книги „України“ за р. 1926, потім була доповнена кількома некрологами в лютім 1927, але з браку місця була ще раз відложена, і друкується аж тепер. Замітки про останні утрати, що не ввійшли сюди, з'являться пізніше.

з впливів офіційної російської ідеології, хоча виявляв досить виразну опозицію офіційній церкві, поскільки се було можливо в його становищу—професора духовної академії. Пробувши кілька літ учителем варшавської бурси, і здобувши степень магістра за працю про Палінодію Копистинського, був призначений доцентом руської історії в Київській Академії, і потім займав сю катедру до кінця існування Академії. До історії старої літератури більше, на жаль, не повертався, і згадана праця про Палінодію зісталась найбільше цінною його працею. Давши кілька невеликих студій з старої історії (про Святослава, Володимира Вел. і його хрещення), під кінець занявся історією російського слов'янофільства, вибравши своєю близькою темою діяльність Хомякова. Займався також археологічними розвідками на білоруській території.

Калитовський Єронім Павлович народився 1866 р. в Бутинах у Галичині. Гімназію і правничі студії покінчив у Львові. Адвокатську практику виконував у Борщеві, Заліщиках і Стрию, у якому помер 22 грудня 1926 р. За весь час свого життя брав він дуже живу участь у громадянському життю, з окрема на культурно-освітньому полі, на якому була помічною йому перед ним кілька літ раніше померша його дружина Стефанія родом Левицька. Боронив убогих селян та робітників і сам помер убогим, але незвичайно популярним і загально-любленим діячем. В молодих літах був співробітником гумористично-сатиричних часописів (Трохим Дріт) і пробував писати ліричні поезії. Пробував писати й гумористичні оповідання, найкраще — це „Декани з гір“. Осібно випустив у світ книжечки: „Розмова про нові вибори до Ради Державної“ та „Прогулка на Маківку“. Дещо писав він для дитячої сцени. В 1913 р. виставив був у Стрию інсценійовану траверсію Франкового „Лиса Микити“. Залишив у рукописі „Дневник з часів світової війни“.

М. М.

Кондаков Никодим Павлович—помер ще 17 лютого 1925 р., але ся утрата не була своєчасно згадана в нашій некрології, і ми се робимо з опізненням тепер. 1924 року святковано вісімдесятиліття його життя, і в Празі—де він жив в останніх роках, випущено ювілейну книгу (Н. П. Кондаков, вид. „Пламя“, 85 ст.), а кілька місяців пізніш не стало сього заслуженого дослідника східньо-європейського мистецтва. Для істориків української культури його праці—„Русскія древности въ памятникахъ искусства“, „Византійскія емали“, „Русскіе клады“, „Иконографія Христа“ и „Иконографія Богоматери“ були, можна сказати, підручними книгами, і довго ще заховують своє значіння.

Крижанівський Василь Панкратович, молодий, ледве 35-літній мистець, талановитий і оригінальний, умер у львівській лікарні дня 12 червня 1926 року. Він народився в селі Дивині на Київщині у 1891 році. Мистецьку освіту здобув у Київській Мистецькій Школі і там звернув на себе увагу умілістю в орудуванні акварелевою технікою і як декоратор. По закінченні Мистецької Школи у 1914 році прийняв він посаду учителя рисування в середній школі. Війну перебув як старшина армії, потім був інтернований у Польщі. Життя в таборах як: Ланьцут, Пикуличі, Каліш і інші знищило його слабе, ще передвоєнними злиднями надірване, здоров'я. Щоб звільнитись від перебування в таборі, Крижанівський вступив до Краківської Академії Мистецтва, де малював невеличкі пейзажі олією. По короткім побуті в Кракові переїхав він до Львова, де взяв участь у I і II виставці „гуртка Діячів Українського Мистецтва“. У його творчості перемішуються елементи візантійські з народними українськими. Як

портретист Крижанівський шукав стилю, одні портрети він творив академічною манерою, інші експресіоністичною, а початі в останні часи перед смертю є трактовані в візантійсько-українському стилі. В залишених покійником працях є багато ще не розв'язаних мистецьких проблем, які ворушили неспокійну душу митця, і вони певно будуть творчим елементом у дальшому розвитку українського мистецтва.

О. М.

Линниченко Іван Андрієвич помер 9 червня 1926 р. після довгої і тяжкої недуги в Симферополі—перейшовши туди після ліквідації одеського університету. Син доцента київського університету з фаху всесвітньої історії літератури Андрія Івановича Линниченка, Іван Андрієвич (род. 1857 р.) вибрав своєю спеціальністю історію України, але заховав по батьку інтереси до західно-європейських літератур, слідив за її явищами й присвячував їм від часу до часу то публічні відчити, то статті. Наукову роботу над історією України почав ще в університеті під проводом В. Б. Антоновича, і його перша, ще студентська робота „Въче въ Кіевской области“ не зісталась незавваженою в літературі. Далі він скуплює свою увагу спеціально на польсько-українських відносинах, і його магістерська дисертація „Взаимныя отношенія Руси и Польши до конца XII в. (1884) мала на своїм титулі помітку, що се частина перша—заповідаючи дальші роботи в сім напрямі. Але замість безпосереднього продовження покійний звернувся до дещо пізнішого моменту у сих взаємовідносинах: до окупації Галичини Польщею в середині XIV в. та процесу пересадження польського права на український ґрунт. Він дуже серйозно забрався до сеї справи, довго жив у Львові, познайомився з польською літературою й архивним матеріалом, працював в архіві Коронної Метрики, і після кількох приготовчих робіт (Критич. обзоръ соврем. литературы по исторіи Галицкой Руси; Юридическія формы шляхетскаго землевладѣнія и судьба древне-русскаго боярства въ Юго-зап. Руси XIV—XV в.), в 1894 р. випустив найбільшу свою наукову працю: „Черты из исторіи сословій Юго-Западной (Галицкой) Руси“. Се була ґрунтовна і цінна монографія, оперта на пильнім студіюванні не тільки друкованого, але й рукописного матеріалу. Оборонивши її як докторську дисертацію, і ставши на тій підставі звичайним професором одеського університету, пок. І. А. після того не дав уже ніякої самостійної наукової праці, а тільки різні принагідні відчити, замітки, спомини, то що. В громадському житті теж не брав значнішої участі. Хоч Киянин з роду, українознавець з фаху, він до українського руху ставився дуже неприязно, і в міру того, як той все більше задавав тон життю нашого краю, небіжчик все більше відсувався і бокував від нашого життя, що в нім наростало. Літом 1917 р. він надрукував навіть брошюру: „Малорусскій вопросъ и автономія Малороссіи“, котру дуже рекомендували різні реакційні кружки, як голос компетентного історика. Але ніякого впливу сей голос не зробив, а наукові праці лишились трівкою пам'яткою по небіжчику.

Пальмірі Авреліо, італійський славіст, геленіст, церковний історик, помер на 56 році життя 18 жовтня 1926 року. Небіжчик був спеціалістом що-до східних церков, багато подорожував в сих краях, знав багато слов'янських та інших східно-європейських мов. Перекладав з російської й польської, вважався за спеціаліста в питаннях руської церкви і взагалі східно-слов'янського світу (волюміозна праця про російську церкву, 1908, й багато інших), але написав книжку і про релігійні відносини в Сербії, і про литовське відродження. З заснуванням Орієнтального Інституту в Римі прийняв завідування його слов'янським відділом, і став одним з головних співробітників його видань. Дуже інтересувався

відносинами українсько-російськими, українсько-польськими, білоруськими. З великим зацікавленням придивлявся великому східньо-європейському рухові останніх літ, стараючись поставитись до нього можливо об'єктивно, вітаючи нові гасла національного визволення (див. звіт про його студію про нову районізацію України, що потім увійшла в його книгу *La geographia politica della Russia Sovietista*, в Україні. 1926, IV, про його статтю про українську літературу тамже, 1925, I, й ин.).

Пещанський Володимир родився 1873 р., помер 26 серпня 1926 р. інженер-архітект з спеціальности, аматор і знавець українського мистецтва. Працюючи як військовий інженер у Києві, зібрав прегарну збірку ікон, килимів, вишивок і картин; 1921 р. перевіз її до Львова, і там від нього набув її львівський український „Національний Музей“, до котрого П. вступив консерватором і порядкував його колекцію ікон. Упорядкував також збірку килимів та ікон музею Наук. Тов. ім. Шевченка. При сих заняттях написав кілька цінних студій про іконописання українське, галицьке й великоруське, про старе килимарство, богородчанський іконостас й ин. Підірване здоров'я на жаль не витримало трудних обставин життя, і кінець наступив занадто скоро!

Терниченко Аристарх Григорович, род. 1882, помер 1 лютого 1927 р. Талановитий професор-агроном, невтомний популяризатор і пропагандист сільсько господарської культури. Син незаможного селянина з Харківщини, скінчив хліборобську школу, потім агрономічний відділ київської політехніки; викладав хліборобство, господарське рослинознавство й сільсько-господарську політику в київських інститутах сільсько-господарському та зоотехнічному та кермував київською філією сіль-госп. Наукового Комітету України. Брав участь як співробітник і кермував як редактор безліччю популярних часописів і видавництв для селян: сільсько-господарських і загально-освітніх. Надмірно напружена праця і тяжкі умови життя, почавши від отруєння газами на фронті і до формального голодування в тяжких роках 1921—2, підтяли сили невтомного, незвичайно симпатичного робітника-громадянина й передчасно звели його в могилу. По нім лишилось кілька друкованих курсів агрономії, недокінчена сільсько-господарча енциклопедія і багато інших праць. Се був робітник як рідко!

ДАНИЛО ЩЕРБАКІВСЬКИЙ.

В понеділок 6 червня ввечері покінчив своє життя, утопившись у Дніпрі коло Старого мосту (т. зв. давніше Ланцюгового, тепер ім. Бош) заступник голови Всеукраїнського Археологічного Комітету, завідаєтель побутово-історичного відділу Українського Історичного Музею, Данило Михайлович Щербаківський, в 50 році життя. Вістка ся вмиль рознеслася по місту—тому що покійний перед смертю післав листи кільком близьким людям з повідомленням про своє рішення покінчити своє життя через неможливі відносини, що витворилися в Музею, який був ареною його життя, і він даремно силкувався притягти до активного вмішання для їх поправи громадську опінію, і учених спеціалістів. Всіх хвилювала гадка, що такий відданий ділу науковий робітник, повний сили і енергії, котрого тільки що бачили присутнім на похоронах старого майстра української народньої музики П. Д. Демуцького, отак, самохіть, подавши руки присутнім, пішов кінчати з собою. Аж у сім акті відчулася в повній мірі вся гострість трагедії наукового діяча, що переконався в неможливості провадити далі свою наукову працю. Але з другої сторони всіх, що близько беруть до серця інтереси культурного й наукового життя, в високій мірі збентежила думка, що от не де-небудь в глухому куті, а в одній з найбільш звісних, популярних і блискучих установ нашого культурного центра, могло отак статися з людиною всім звісною, шанованою, признаною в своїх здібностях і знаннях,—що їй не лишилось далі інших форм протесту, як тільки ті, що практикуються в примітивних умовах життя: самогубством доказати завдану кривду! Кілька день, поки шукали тіла небіжчика, ще зіставалася надія, що небіжчик може не устояв у своїм жорстокім замірі, або якісь обставини перешкодили його здійсненню. Але в п'ятницю 10 червня тіло його сплило коло Залізничного мосту, було опізнано, привезено до найближчого Музею Культу (б. Лаврського). Його секціоновано, сконстатовано, що душогубство довершила людина в нормальному стані своїх духовних здібностей—такою як її дійсно бачили люди за яку небудь годину до смерті—ті що говорили з нею на похоронах Демуцького. Не лишилося сумнівів в тім, що дійсно неможливі обставини, в яких знаходився сей шановний цінний, можна сміливо сказати—блискучий науковий діяч, на очах громадянства, товаришів праці, органів влади довели його до самогубства, як останньої форми протесту, „в здоровім умі і твердій пам'яті“. І його похорон, що відправився в приміщенні тогож Музею Культу ввечері 11 червня, став не тільки маніфестацією глибокого жалю з причини передчасної втрати такого цінного, невіджалованого наукового і громадського робітника, але й актом остороги против повторення чогось подібного. Представник УкрНауки (яка завідує головнішими музеями України), забравши слово над тілом покійного, дав вислів сим почуттям присутніх, заявивши, що обставини, які привели до самогубства покійного, будуть докладно розсліджені, і не тільки будуть покарані винні, але повзяті будуть усі заходи, щоб на будуче не могла повторитися подібна нагінка на цінного і правого в своїм поведенню наукового робітника.

Д. М. Щербаківський
в початках своєї наукової праці
(по скінченню університету).

Данило Михайлович Щербаківський народився в 1877 році, в селі Шпичинцях, Сквирського повіту, в сем'ї місцевого священика — сем'ї інтелігентній, талановитій і глибоко перейнятій національними українськими і культурними настроями, інтересами до української природи, мистецтва і селянського побуту. Старший брат Данила, скінчивши математичний факультет по довгих шуканнях знайшов своє покликання в заняттях українським мистецтвом і археологією. Менший Данило пішов сею дорогою відразу. Скінчивши в 1897 р. з золотою медалею київську подільську гімназію, він вступив на історичний факультет київського університету, під керівництвом В. Б. Антоновича, і під його проводом пройшов свій університетський курс. Занявся спочатку археологією, підготовляючи матеріал для чергового археологічного з'їзду, що мав відбутися в Катеринославі, і проробив цінні і добре проведені археологічні розшуки на межах правобічного степу і лісо-степу, що зробили йому перше наукове ім'я. Одночасно розвинув широку екскурсійну діяльність, студіюючи народне мистецтво й фольклор, інвентаризуючи й описуючи пам'ятки стариний збираючи їх для київського—тодішнього міського музею, і полтавського земського. А нарешті, в р. 1910 зайнявши місце завідувача відділом історичного побуту і народнього мистецтва в тім же київським музею, безповоротно і на ціле життя ввійшов в сю роботу, як найближчий товариш і помішник фундатора сього музею М. Ф. Біляшівського. Ніякі події нашого бурхливого часу не могли його ні збити, ні відвести від неї. Мобілізований в світову війну, як офіцер артилерії на галицькому фронті, він енергійно заходився коло рятування загрожених пам'яток старини й мистецтва й громадить цінні окази мистецтва для сього музею. В часах націоналізації церковних цінностей з незвичайною енергією і самовідреченням ратує від загибелі предмети мистецтва. Заразом з незвичайною запопадливістю працює для організації досліду і навчання української археології й мистецтвознавства. Стає властивим організатором київського археологічного інституту, бере керівництво одною з секцій в науково-дослідчій кафедрі мистецтвознавства, викладає в архітектурному інституті, в художньо-індустріальному технікумі, художньому інституті і т. д. Організує незвичайно цінні й ефектні вистави українського мистецтва. З відновленням нашого видавництва стає одним з найбільш діяльних і цінних його співробітників. Крім рецензій і дрібніших заміток одмітимо такі його праці як „Готичні мотиви в українському золотарстві“, в „Україні“ 1924 р., кн. IV. „Сторінка з української демонології“ в Науковім Збірнику за рік 1924, „Реліквії старого київського самоврядування“ і „Перший театральний будинок у Києві та його садиби“ в збірнику „Київ та його околиця“. „Малюнки Дж. Джемса з його подорожі по Україні“, в „Україні“ 1926 кн. 4. За кілька місяців до смерті вийшов II том розкішного видання „Українське мистецтво“ початого ним спільно з братом ще перед війною. Багато незакінчених праць зісталось в рукописах.

Але поруч широких можливостей організаційної, дослідчої, навчальної роботи, відкритої революцією, покійник став прикро відчувати недорічні втручання в його роботу. В паперах, зібраних ним перед смертю, як пояснення його відходу, — знаходжу вже з жовтня 1922 р. прохання небіжчика про звільнення його з посади завідача історично-етнографічного відділу Музею, „тому що в музейно-виставочній секції склалось до питань мистецтва відношення не серйозне, а до справ Першого Державного Музею не об'єктивне“, і небіжчик „бачить свою безсилість одстояти ті справи, що йому доручені“. Се прохання не було задоволене, і покійний зістався на своїм пості, котрого інтереси він чув себе безсилим обстоювати. Нові обгострення, видимо, викликала його опозиція планам „розванта-

ження музея“ з різних колекцій і передачі їх іншим музеям в інтересах більшої плановості. А останні розходження виникли на ґрунті питань консервації різних пам'яток побутового мистецтва і боротьби з шкідниками. Покійний даремно добивався заведення хемічних засобів боротьби з сими шкідниками, і остання записка, написана за кілька годин до смерті, містить його протест, викликаний суперечками і тертями на сім ґрунті...

Розуміється, не принципіальні розходження на ґрунті сих спеціальних, технічних питань музейної практики довели його до такого роздраження і відчаю, а способи боротьби—критими ходами і недослідимими впливами, котрим небіжчик не міг противставати ні фактичних спростувань, ні наукової аргументації. В сім власне лежить трагічна і небезпечна з громадського погляду сторона сього сумного інциденту, що так схвилювала київське громадянство.

Акад. М. Грушевський.

Поправки. В статті „Київська Громада“ 1870-х р. О. Рябініна-Скляревського треба зробити такі поправки: на стор. 146⁵ зверху надруковано: Україна, треба на Вкраїні; на стор. 147¹⁶ знизу: Ковальськиє, треба: Ковалевських; на стор. 150¹⁷ знизу: Гутановського, треба: Бохановського; на стор. 158³ знизу: Никитича, треба: Никитка.

З М І С Т.

	Стор.
РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:	
В. Адріянова-Перетц , З діяльності єзуїтів на Україні і Білорусі на прикінці XVI ст. за новими документами	3
Акад. О. Малиновський , Позбавлення волі злочинця в минулому і сучасному (нарис з історії давньо-руського, західньо-руського та нового українського права).	10
О. Покровський , Шевченко і Кабє	15
М. Возняк , Журнальні плани Франка в рр. 1884--86	17
А. Лебідь , Пропащі роки (до біографії М. М. Коцюбинського)	89
МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.:	
З минулих часів на Поділлі. Селянство в 1830 роках, подав <i>О. Войтків</i>	97
Документи до історії м. Чернигова, подав <i>Д. Граховецький</i>	108
З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський, подала <i>Г. Берло</i>	110
Лист Я. Щоголева до П. Куліша, подав <i>П. Рулін</i>	114
Біженська трагедія Холмщини й Підляшшя, подав <i>М. Корнилович</i>	115
Невиконане побажання М. Вовчка, подав <i>М. Гр.</i> (з портретом),	143
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:	
Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році:	
<i>Акад. М. Грушевський</i> , Передмова	145
<i>О. Гермайзе</i> , Історична література	146
<i>К. Копержинський</i> , Літературознавство	152
<i>Ф. Савченко</i> , Фольклор і етнографія	159
<i>Акад. О. Малиновський</i> , Юридична література: право публичне	163
<i>А. Крістер</i> , Цивілістична література	168
КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:	
<i>Акад. М. Грушевський</i> : V. Lednicki, Existe-t-il un patrimoine commun d'études-slaves? 1926	172
<i>О. Неселовський</i> : Ів. Любарський, До словотворного питання; Сучасне язикознавче висвітлення Соіне, 1927	174
<i>К. Харлампович</i> : О. Лотоцький, Церковний устав князя Володимира Великого, 1925	175
<i>В. Ржіна</i> : Акад. В. Перетц, Слово о полку Ігоревім, 1926	177
<i>Його-ж</i> : Акад. В. Перетц, К изучению „Слова о полку Игореве“ 1926	180
<i>М. Марковський</i> : М. Грушевський, Історія української літератури том. V, випуск перший, 1926	183
<i>Л. Окиншевич</i> : Stefan Ehrenkreutz, Ustawa o ważności zapisow a praktyka sądowa litewska	187
<i>М. Марковський</i> : А. Музичка, Шляхи поетичної творчости Івана Франка, 1927	188
ХРОНІКА:	
Історична секція Української Академії Наук в 1926 р.	190
Академічна Катедра Історії Українського народу	194
Соті роковини народження Л. Глібова, <i>Б. Ш.</i>	195
Вшанування пам'яті П. Куліша й О. Лазаревського в Історичній Секції УАН., <i>Ф. С.</i>	197
Ювілейні збірники на честь акад. М. С. Грушевського <i>Ф. С.</i>	198
Україніса в старих часописах, подав <i>І. Калинович</i>	199
Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису. <i>Ф. Савченко</i>	203
До проєкту українського правопису <i>Є. Тимченко</i>	205
НЕКРОЛОГІЯ:	
Заслужені для укр. науки і українознавства діячі, що померли в р.р. 1926—1927	208
<i>Д. М. Щербаківський</i> , акад. <i>М. Грушевського</i> (з портретом)	212

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Вже вийшов випуск другий (і останній)

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Акад. М. ГРУШЕВСЬКОГО

містить: перше відродження, 1580—1610.

Вже вийшов випуск третій щорічника

ПЕРЕВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО

ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ

(Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні).

ВАЖНЕ ДЛЯ КРАЄЗНАВЦІВ І УКРАЇНІСТІВ!

Ціна 3 карб.

КІНЧИТЬСЯ ДРУКОМ ЗБІРНИК

ЧЕРНИГІВ І ПІВНІЧНЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ,

розвідки, огляди, матеріали, під редакцією акад. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО.

Збірник міститиме коло 25 арк. друку, з великою силою ілюстрацій, на взір випущеного торік збірника **Київ та його околиця**. Між статтями напр. такі: акад. Тутківського: Передісторична природа Чернигівщини, акад. М. Грушевського: Мізенська палеолітична стоянка, його же: Чернигівщина в княжій добі, В. Козловської про неолітичні знахідки Чернигівщини, проф. М. Макаренка про чернигівські емалі; П. Смоличева, І. Моргилевського, М. Макаренка, В. Шугаєвського про чернигівські пам'ятки княжої доби, акад. М. Василенка про Чернигівщину в польській добі, В. Ганцова про діалектичні межі Чернигівщини; Ол. Грушевського, М. Петровського, А. Єршова, В. Шугаєвського—про соціально-економічні відносини польської доби, В. Дубровського—з історії селян XVIII в., К. Копержинського про театр і музику, А. Верзілова і М. Гринченко про Чернигівську Громаду, й багато інших.
Книга необхідна для краєзнавців і українців.

ПРОДОВЖУЄТЬСЯ ПРИЙОМ ПЕРЕДПЛАТИ НА 1927 РІК.

„ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ“

Рік видання 3-й.

щомісячний громадський літературно-науковий журнал за редакцією О. Дорошкевича, М. Терещенка та І. Н. Лакізи (відповідальн. редактор).

Журнал знайомить з досягненнями українського та чужеземного мистецтва, особливо літератури, всебічно освітлює питання культури й побуту.

Ціна на 1 рік—7 крб., на півроку—3 крб. 75 к., на 3 міс.—2 крб.

№№ 1 та 2 цілком розійшлися.

„ЛІТЕРАТУРНА ГАЗЕТА“

орган Всеукраїнської Спілки Пролетарських Письменників (ВУСПП)

освітлює літературно-мистецькі проблеми і їх ролі в нашому радянському будівництві. Дає критичну оцінку поточним літературним фактам і явищам; подає широку інформацію про літературно-мистецьке життя України, Союзу і Закордону. Освітлює всі позитивні й негативні сторони побуту наших письменників. Містить поезії, оповідання, критичні теоретичні статті, огляди літературного й загально-культурного життя, репродукції картин, фотографії, шаржі, карикатури, пародії, то-що.

Передплата: на рік—2 крб., на півроку—1 крб. 10 к.; на 3 міс.—60 коп.

„ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

Рік видання 5-й

місячник, під головною редакцією т. Затонського, дає широкому читачеві найкраще, що з'являється на полі художньо-літературно-наукового та політичного життя.

Ціна на рік 12—крб., на півроку—7 крб., на 3 міс.—4 крб.

№ 1 та 2 розійшлися цілком.

Передплату надсилати: Київ, вул. Короленка 49, Періодсектор Д. В. У.

© У. С. Р. Р. ©

ДЕРЖОРНЕ
ВИДАВНИЦТВО

